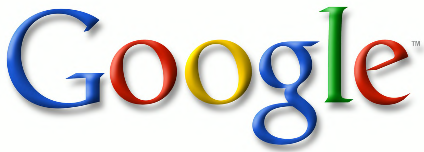

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

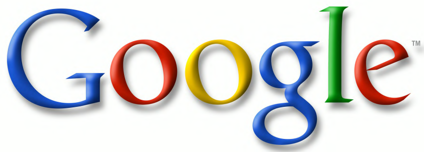
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

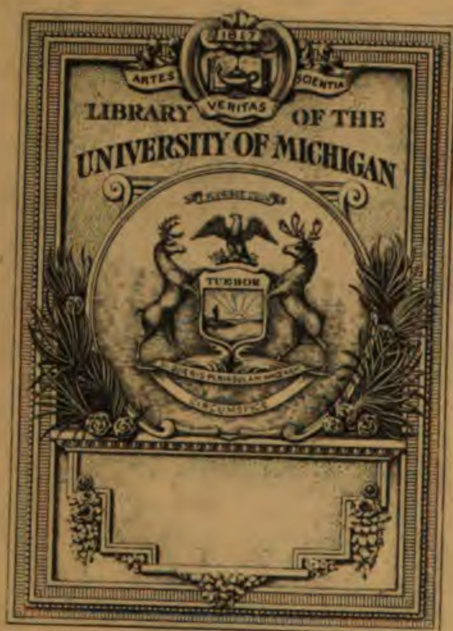
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

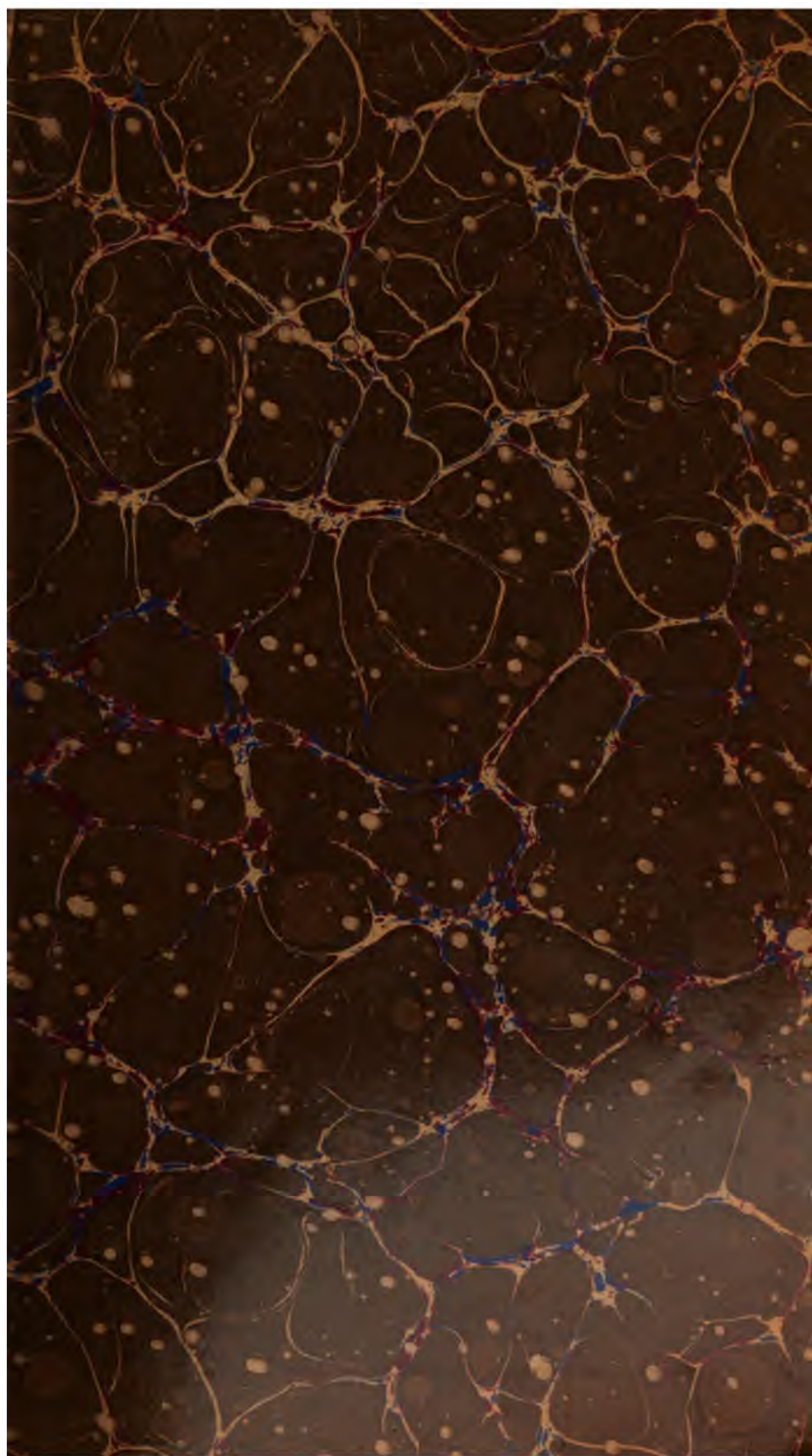
Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

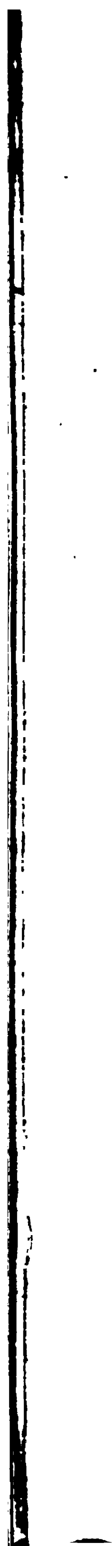
Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

1817
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR

Z
126
.K82

Naar het Origineele Schildery, Berustende in de Collectie van den Heer Pieter van Damme. Te Amsterda

VERHANDELING

OVER

DEN OORSPRONG, DE UITVINDING, VERBETERING EN VOLMAKING

DER

BOEKDRUKKUNST.

DOOR

JACOBUS KONING,

COMMIS-GRIFFIER BIJ DE REGTBANK VAN EERSTEN AANLEG TE AMSTERDAM, LID VAN DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE.

DOOR DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ DER WETENSCHAPPEN TE HAARLEM, IN MEI 1816, MET DEN GOUDEN EERPRIJS BEKROOND.

TE HAARLEM,
BIJ A. LOOSJES, Pz.
1816.

Librarian
Anderson
2-14-25
11645

VOORBERIGT.

Veel, zeer veel is er over de Geschiedenis der Boekdrukkunst geschreven; doch niet altijd met genoegzame kennis van zaken, noch ook met de vereischte onpartijdigheid en waarheidsliefde. Daaraan is het voornamelijk toe te schrijven, dat over dit onderwerp zoo weinig licht is verspreid, dat zelfs nog in onze dagen de voorstanders van Mentz *hebben moeten erkennen, dat hetzelve met eene dikke duisternis omhuld is. De onpartijdige oordeelaar vindt daarin tevens de erkentenis, dat, hoezeer de geschriften voor* Mentz *zich door eenen stouten, beslissenden, onbescheidenen en somwijlen hatelijken toon kenmerken, het pleit ten voordeele van die stad in geenen deele is uitgemaakt en beslist. Trouwens niets meer overtuigt ons van deze waarheid, dan de opmerkzame inzage dezer geschriften zelve, en wel inzonderheid die van* HEINEKEN *en* DE LA SERNA SANTANDER, *de voornaamste tegenstanders van* Haarlem, *welke niet alleen eene onderlinge, ja*

zelfs inwendige tegenſtrijdigheid opleveren, maar tevens een aantal gronden en bedenkingen, ter beſtrijding van hun eigen gevoelen, aan de hand geven.

Het geſchiktſte middel, om in deze erkende duisternis den waren en eenigen weg te vinden, kwam mij voor te beſtaan in de verkrijging van eene genoegzame kennis van het werktuigelijke der Boekdrukkunst, als alleen ons in ſtaat kunnende ſtellen, om de onderſcheidene eerſte en vroegſte voortbrengſelen dezer kunst met de vereischte naauwkeurigheid te onderzoeken, en na te gaan, aan welk derzelven den prijs van oudheid en oorſpronkelijkheid moet worden toegekend.

Na mij, dien ten gevolge, op de verkrijging dezer kennis, zoo verre die tot mijn oogmerk dienſtig was, te hebben toegelegd, heb ik de eerſtelingen der Boekdrukkunst onderzocht: en alstoen kwam het mij niet meer twijfelachtig voor, of de eer der oorſpronkelijke uitvinding aan de ſtad Haarlem *moest worden toegekend. De ontdekking van het mechanisme, waarmede die eerſtelingen waren voortgebragt, verſchafte mij dadelijk het helderst licht; en hoe meer ik mijne onderzoekingen voortzettede, hoe meer ik van de billijkheid en regtmatigheid van de aanſpraak dier ſtad overtuigd werd.*

Niet weinig vond ik mij aangemoedigd door de prijsvraag over dit onderwerp, door de Hollandſche Maatſchappij der Wetenſchappen, *ten jare*

1808,

1808, uitgeschreven. Op dat tijdstip met mijnen arbeid nog niet geheel gereed zijnde, en tevens (ik beken dit gaarne) mijne krachten en vermogens mistrouwende, kon ik toenmaals nog niet besluiten, naar den uitgeloofden eereprijs te dingen. Ik wachtte dus de uitspraak dezer Maatschappij af; en vernemende, dat geen der ingeleverde verhandelingen aan het oogmerk had voldaan, en de vraag voor eenen onbepaalden tijd was herhaald, hervatte ik met vernieuwden lust en ijver mijne taak; bragt die ten einde en onderwierp mijnen arbeid aan de beoordeeling en uitspraak dezer verdienstelijke Maatschappij.

Het buitengewoon gunstig en voor mij zoo zeer vereerend lot, hetwelk deze mijne verhandeling heeft getroffen, ging zeker, aan den eenen kant, mijne verwachting te boven; doch boezemt mij, aan den anderen kant, het vertrouwen in, dat dezelve door het onpartijdig letterminnend publiek insgelijks met eenig welgevallen zal worden ontvangen.

Offchoon dan nu ook dit mijn geschrift den toets en de beoordeeling van in het vak der letteren met roem bekende mannen heeft ondergaan, ben ik echter zeer verre verwijderd van het denkbeeld, dat in hetzelve geene de minste misslagen zouden zijn te ontdekken. Behalve mijne inwendige bewustheid en overtuiging van eigen feilbaarheid, beschouw ik het als onder de onmogelijkheden te behooren, om in een zoo duister en verward onderwerp overal en in alle deelen het ware

van het valſche te onderſcheiden, en niets anders voor te dragen, dan hetgeen den toets der ſtrengſte critici *volkomen kan doorſtaan.*

Het zal alzoo in mijn oog niet zeer moeijelijk zijn, op ſommige afzonderlijke gedeelten *van deze mijne verhandeling bedenkingen te maken, zwarigheden te opperen en veranderingen of verbeteringen voor te ſlaan. Ik zal mij dezelve dan ook niet alleen getroosten, maar die ook met welgevallen ontvangen, indien ze ſlechts op eenen even beſcheiden toon worden voorgedragen, als ik mij vleije in dit mijn geheele werk te hebben in het oog gehouden.*

Of het echter den voorſtanderen van Mentz *zal gelukken, het door mij voorgedragen* ſyſtema in deszelfs geheel, *zoo als hetzelve in de* Inleiding *is vervat (en hierop zal het nu toch maar aankomen) te beſtrijden — met vrucht te beſtrijden, en den onpartijdigen en onzijdigen beoordeelaar niet alleen van deszelfs ongegrondheid te overtuigen, maar hem tevens tot een tegenovergeſteld gevoelen over te halen, — hieraan zij het mij geoorloofd hartelijk te twijfelen. Dit althans is in mijn oog zeker, dat elk, wien het gelusten mogt het pleit voor de ſtad* Mentz *op nieuw op te vatten, zich vooraf de kennis van het werktuigelijke dient eigen te maken (iets, hetwelk genoegzaam alle ſchrijvers, tot op dit oogenblik, hebben verzuimd); voorts met die kennis gewapend de onderſcheiden eerſte voortbrengſels van* Haarlem *en* Mentz *naauwkeurig te beſchouwen en met elkander*

te

te vergelijken, en alsdan door bewijzen, *uit het werktuigelijke ontleend, aan te toonen, dat de stukken van* Mentz *die van* Haarlem *zijn voorafgegaan, en overtuigend te doen zien, dat deze tot de eerste kindschheid der Boekdrukkunst behooren. Is zulks, zoo als ik met volle overtuiging vermeen, ondeenlijk, dan blijft de lauwer der overwinning aan de stad*-Haarlem *toegewezen; dan blijve het standbeeld van den onsterfelijken* LAURENS JANSZOON KOSTER *hare markt versieren; en dan worde de roem van* Holland *tot aan het late nageslacht overgebragt. — Indien ik daartoe door dit geschrift iets hebbe toegebragt, dan vinde ik daarin eene dubbele belooning voor eenen bijna twintigjarigen arbeid, welke bovendien mijnen, onder de rampen des vaderlands en huisselijken tegenspoed zoo vaak ter nedergeslagen, geest vele aangename en verkwikkelijke oogenblikken heeft verschaft.*

Met dankbaarheid erkenne ik de hulp en medewerking, welke mij onderscheidene verdienstelijke mannen, voorstanders van vaderlandsche oudheid en letterkunde, hebben verleend. Onder dezen noem ik met warm gevoel den Heer Mr. J. SCHONCK, Raadsheer in het Hoog Geregtshof *in* 's Gravenhage, *den Heer Mr.* J. ENSCHEDÉ, Regter der Instructie *te* Haarlem, *en vooral den Heer Mr.* G. J. JACOBSON, Lid van de Algemeene Rekenkamer, *op den* 28*sten October dezes jaars overleden; een man, wiens kunde in vele vakken van bestuur, wiens werkzamen aard, wiens belanglooze liefde voor Koning en Vaderland,*

land, en vooral, wiens welgeplaatst hart, minzame omgang en onvermoeide hulpvaardigheid, hem de algemeene achting hebben doen verwerven, en wiens nagedachtenis voor mij en velen onvergetelijk zal zijn. Terwijl voorts de achtbare Regering der stad Haarlem, *mitsgaders de Heer* C. VAN HULTHEM, Griffier van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Jonkheer* W. RENDORP, Directeur der directe belastingen *te* Amsterdam, *de Heer* T. DE VRIES, Vrederegter te Edam, *en Mevrouw benevens de Heeren* ENSCHEDÉ *te* Haarlem, *mij de eerste voortbrengselen van* KOSTERS *drukpers, op de minzaamste en verpligtendste wijze, ten gebruike hebben toegeschikt.*

Nu nog een enkel woord over de inrigting van dit werk. Lang heb ik over dezelve in beraad gestaan. Ik was overtuigd, dat ik geenszins kon volstaan met de enkele voordragt, ontwikkeling en staving van het door mij ontworpen systema, zonder tevens alle de bedenkingen, welke immer tegen Haarlem *waren aangevoerd, immers de voornaamste derzelven, te onderzoeken en te wederleggen. Dit verschafte mij zulk eenen overvloed van bouwstoffen, dat het mij onmogelijk toescheen, alles in een doorloopend betoog te behandelen, zonder bijna op ieder blad tot afwijkingen te vervallen, welke den lezer gestadig van het hoofddoel moesten afbrengen, en welke nimmer eene zoo volkomene duidelijkheid en klaarheid konden aanbrengen, als in een onderwerp van dezen aard zoo noodzakelijk vereischt worden. Ik oor-*

deel-

deelde het uit dien hoofde verkieslijkst, alle de hoofdpunten in afzonderlijke Hoofdstukken te behandelen; en voorts derzelver gezamenlijken inhoud, in een kort doch algemeen overzigt, zaam te trekken en bij wijze van eene Inleiding *voor te dragen.*

Sommige lezeren zullen zich welligt verwonderen over de menigvuldige aanhalingen van onderscheidene auteuren, op de meeste bladzijden voorkomende. Ik vermogt mij echter daarvan niet te onthouden, en wel om de navolgende redenen: vooreerst, *omdat, zoo immer, althans in een werk van dezen aard, de opgave der bronnen, waaruit de schrijver heeft geput, onmisbaar gevorderd wordt; en* ten tweede, *omdat daaruit aan den lezer konde blijken, dat een groot gedeelte der door mij aangevoerde gronden en bewijzen ten voordeele van* Haarlem *zelfs door de geschriften der grootste voorstanders van* Mentz *worden gestaafd en bevestigd; terwijl tevens de daardoor kenbaar wordende tegenstrijdigheid dezer auteuren, zoo met zich zelven als onderling, niet kan nalaten bij den onpartijdigen beschouwer en onderzoeker een ongunstigen indruk, ten opzigte van de billijkheid en regtmatigheid van het door deze schrijvers voorgedragen pleitgeding, te veroorzaken.*

Eindelijk moet ik den taalkundigen lezer nog doen opmerken, dat ik in de aanhaling der onderschriften van oude gedrukte boeken en der getui-

tuigenisſen van onderſcheidene ſchrijvers, meestal, de eigen bewoordingen en ſpelling van dezelven, met al derzelver ſpel- of drukfeilen, getrouwelijk heb gevolgd en overgenomen.

Amſterdam,
den 18den November,
1816.

JACOBUS KONING.

VER-

VERHANDELING

TER BEANTWOORDING DER

VRAGE:

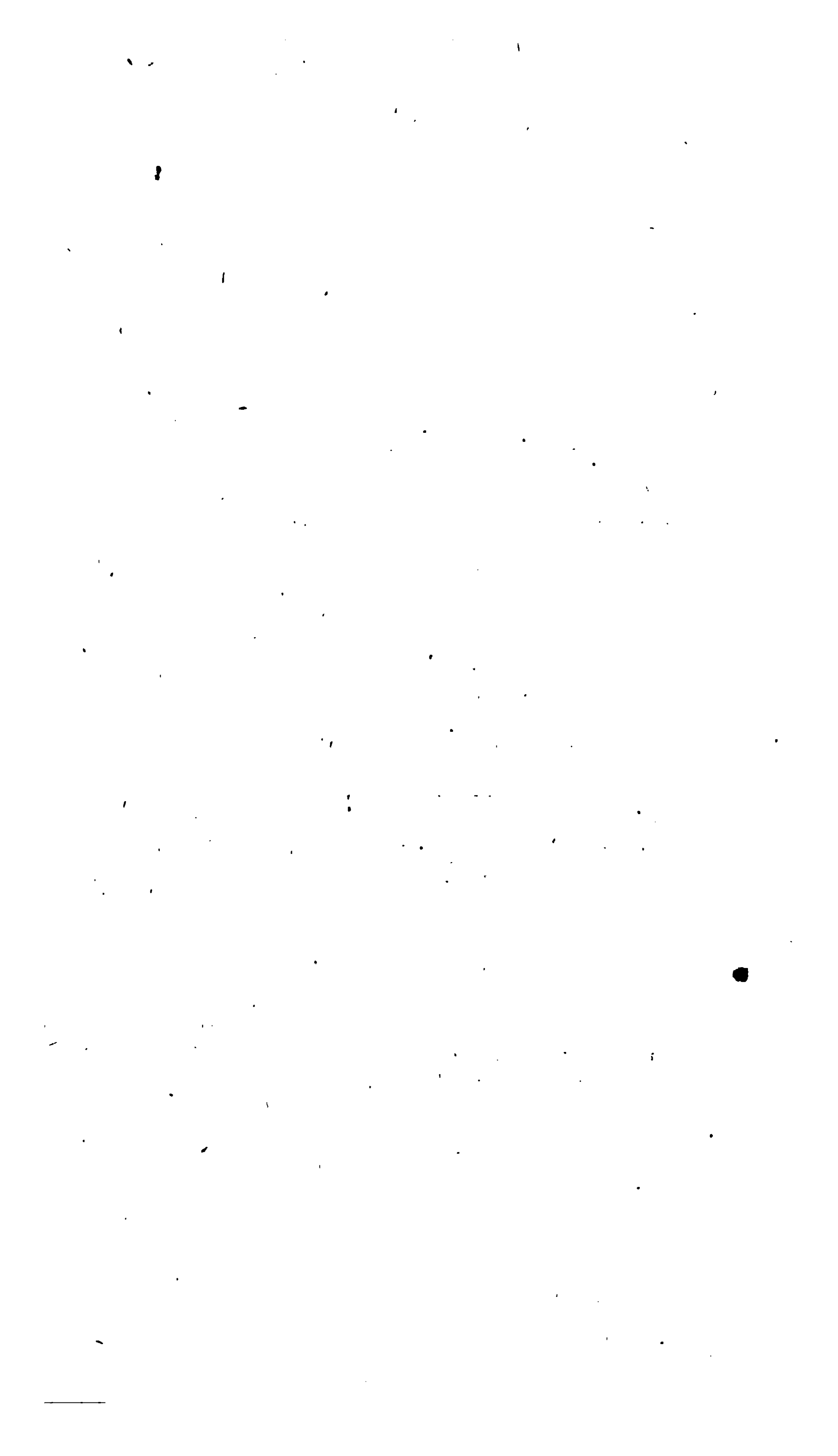
„ *Kan het aan Haarlem met eenigen grond be-*
„ *twist worden, dat de kunst om met enkele*
„ *verplaatsbare letters te drukken; al-*
„ *daar voor het jaar* 1440, *door*
„ LAURENS KOSTER *is*
„ *uitgedacht?*"

DOOR

J. KONING,

Commies Griffier bij de Regtbank van eersten aanleg te Amsterdam.

Aan wien, door de algemeene jaarlijksche Vergadering van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, op den 25 Meij 1816, de gouden Eerprijs, nevens eene premie van 50 ducaten, is toegewezen.

VERHANDELING

OVER DEN

OORSPRONG, DE UITVINDING, VERBETERING EN VOLMAKING

DER

BOEKDRUKKUNST.

INLEIDING

Om eene Geschiedenis van de uitvinding en voortgang der Boekdrukkunst te ontwerpen, uit te breiden en te volmaken, behoort, onzes inziens, boven alles en, in de eerste plaats, eene genoegzame kennis van alle de werktuigen, welke tot het drukken of vervaardigen van een boek behooren. Hoe verre men ook anderszins in taal- of oudheidkunde bedreven moge zijn: zonder eene kennis van het mechanisme der kunst zal men zich te eenemale buiten staat bevinden die stukken, welke als eerstelingen der drukpers worden opgegeven, met genoegzame juistheid te onderzoeken, naar waarde te beoordeelen, en omtrent derzelver ouderdom eene beslissende uitspraak te doen, en zonder dit laat zich geene volledige Geschiedenis zamenstellen.

Aan zoodanig eene kennis heeft het genoegzaam bij alle Schrijvers, welke over dit onderwerp hebben geschreven, gemangeld. Vandaar, dat de schrandere MEERMAN, wiens taal- en oud-

oudheidkunde bekend en bewezen is, nevens zoo vele anderen, tot de grove dwaling is vervallen, om de letter van den *Spiegel onzer Behoudenis* als uit ſtaafjes hout geſneden te beſchouwen. Vandaar ook, dat de grootſte onzekerheid, verwarring en tegenſtrijdigheid met betrekking tot den *Autheur* en het *Vaderland* van dat Boek bij anderen, en wel inzonderheid bij HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER, gevonden wordt; eene onzekerheid, verwarring en tegenſtrijdigheid, welke genoegzaam ter overtuiging verſtrekt, dat ook die Geleerden het ſpoor bijster zijn, en overtuigelijk hebben getoond, met dat dierbaar overblijſſel der eerſte Drukkunst, hetwelk zoo vele inwendige bewijzen van oudheid en oorſpronkelijkheid draagt, verlegen te zijn geweest, en in den grootſten twijfel hebben geſtaan, onder welk eene klasſe zij hetzelve zouden moeten rangſchikken. (Hoofdſt. XX.) — Indien deze, anderzins zoo kundige, mannen zich het mechanisme der kunst eigen gemaakt, of ten minſte het gevoelen van deskundigen in dat vak hadden ingewonnen en geraadpleegd, alsdan — wij houden ons hiervan volkomen overtuigd — zouden hunne gevoelens minder uitééngeloopen zijn; alsdan zouden zij het ware verſchilpunt reeds vroeger ontdekt, en zich daarbij meer regelregt bepaald hebben, en alsdan ware de geſchiedenis der kunst uit zoo vele verſchillende gezigtpunten niet beſchouwd geworden.

Aan deze onkunde alzoo is het voornamelijk toe te ſchrijven, dat de voorſtanders van *Haarlem*, aan den eenen, en van *Mentz*, aan den anderen kant, zich hoofdzakelijk tot de *perſonen*,

aan

aan wien de uitvinding zoude moeten worden toegeschreven, hebben bepaald, en in dat onderzoek hunne talenten ten toon gespreid, in stede van de *uitvinding* zelve uit de eerste voortbrengselen der kunst, en alzoo uit de oorspronkelijke bronnen zelve, na te gaan en te onderzoeken; eene wijze van beschouwing, welke, onzes inziens, hen hoe langs zoo meer van het regte spoor moest doen afdwalen.

Immers, om mij van een voorbeeld uit het dagelijks leven te bedienen, indien ons twee Testamenten of uiterste willen van eenen overledenen worden voorgelegd, elk eenen bijzonderen persoon als erfgenaam inhoudende, van hetwelk slechts het eene Testament het echte en oorspronkelijke kan zijn, dan is het niet genoegzaam, zich alleen tot de *personen*, in die Testamenten vermeld, en hunne betrekkingen tot den overledenen, te bepalen; maar het zal, naar onze meening, boven alles en, in de eerste plaats, allernoodzakelijkst zijn, de *Testamenten* zelve met de uiterste naauwkeurigheid te onderzoeken, ten einde daardoor, indien het mogelijk zij, het echte stuk te ontdekken; en indien het ons gelukken mogt, daarin naar wensch te slagen, alsdan komt, onzes inziens, in de tweede plaats, te pas, het onderzoek omtrent de eenzelvigheid (*identiteit*) van den opgegeven persoon en diens betrekkingen (*relatiën*) tot den overledenen, ten einde ook daaruit zijn goed regt en aanspraak op de bedoelde erfenis zoude kunnen blijken.

Indien men den oorsprong der Boekdrukkunst grondig wil onderzoeken en de waarheid trachten te ontdekken, gelooven wij, dat men denzelfden

 weg

weg zal moeten bewandelen. Die ſtukken, welke als eerſte voortbrengſelen der drukpers zijn opgegeven, behooren, in de eerſte plaats, naauwkeurig te worden onderzocht; en dat ſtuk, hetwelk, na zoodanig kunstmatig onderzoek, blijken mogt, inwendig de proeven en bewijzen te dragen, van in waarheid de eerſteling in dat vak te zijn, —— dat ſtuk kan alleen het eenige echte Testament uitmaken; en wanneer het ons bij zoodanig onderzoek tevens mogt gelukken, nagenoeg den *tijd*, wanneer, en het *land*, waarin dat ſtuk is vervaardigd of het licht heeft gezien, te ontdekken, dan zal het ons weinige moeite kosten te bepalen, *wie* der twistende partijen tot hetzelve geregtigd is.

Ons tot deze wijze van onderzoek, wier juistheid, zoo wij vertrouwen, door niemand zal kunnen worden tegengeſproken, bepalende, hebben wij ons aanvankelijk bezig gehouden met het bekomen van eene tot het oogmerk gevorderd wordende kennis van het *Letterſtempel-ſnijden*, *Lettergieten* en *Boekdrukken*, en alzoo van datgeen, hetwelk tot het werktuigelijke der kunst behoort, waarin wij, zoo door het lezen der Schrijvers, welke over dit onderwerp handelen, als door het inwinnen van inlichtingen van deskundigen, genoegzaam (immers zoo wij vermeenen) zijn geſlaagd.

Met zoodanig kunstkundig oog gewapend, hebben wij die ſtukken, welke als eerſtelingen der Boekdrukkunst worden voorgedragen, onder handen genomen, met de uiterſte naauwkeurigheid, als van letter tot letter, nagegaan, en de geſteldheid der werktuigen, waarmede die ſtukken waren bewerkt, on-

onderzocht; en daaruit is ons gebleken, ten volle gebleken, dat onder alle die ſtukken de *Nederduitſche Spiegel onzer Behoudenis*, als de oudſte en eerſte uitgave bekend, en van welke ſlechts twee exemplaren zijn overgebleven en te *Haarlem* bewaard worden, hoezeer door deze of gene kleine ſtukjes, waaronder het *Horarium* en den *Donatus*, als voorloopige proeven, voorafgegaan, werkelijk en inderdaad het eerſte eenigzins uitgebreide ſtuk of boek is geweest, hetwelk, na de ontdekking der eigenlijke Boekdrukkunst, het licht heeft gezien. (Hoofdſt. I en IV.)

Het bleek ons, namelijk, in de eerſte plaats, dat dat boek, hetwelk door zeer vele Schrijvers, uit hoofde van hunne onkunde omtrent het mechanisme, tot nog toe was gehouden als met *geſneden houten letteren* te zijn gedrukt, integendeel met *gegoten letteren* was vervaardigd. Wij hebben dit door eenige artificiëele proeven, welke wij met honderde anderen zouden hebben kunnen vermeerderen, zoo zonneklaar bewezen, dat dit punt, wij zeggen dit ſtellig, aan geen de minſte tegenſpraak meer onderhevig kan zijn.

Niet minder bleek ons, in de tweede plaats, de eenvoudigheid, gebrekkelijkheid en onvolkomenheid van alle de werktuigen en voorwerpen, tot de vervaardiging van dat boek gebezigd. — Zoo ontdekten wij, dat de *Letterſtempel*, waarmede de letter in de Matrijs wordt ingedrukt, in *hout*, of, op zijn best genomen, in *tin* geſneden was; dat de *Matrijzen* van ſtaafjes *lood* genomen waren; dat de *Letter-* of *Gietvorm* ten uiterſte gebrekkig en onvoldoende was zamengeſteld; dat de *letterſpecie* ſlechts uit *lood* of *tin* heeft beſtaan;

dat tot het drukken flechts eene gewone *Huis-* of *Handpers* was gebezigd; dat de weekheid der letterſpecie van rondsomme eene krachtdadige onderſtutting of onderſteuning vorderde, welke de ongelijke en al te zware toehaling en drukking der ongeſchikte pers te keer ging, en alzoo eene te diepe drukking in het papier en tevens de afbreking der letteren op den kant der bladzijden voorkwam; dat daartoe op de open plaatſen niet alleen *blinde letteren* zijn geplaatst, maar tevens rondom den geheelen lettervorm der bladzijde een houten rand (*formaathout*) was geſteld, waarop de te ver gedreven kracht der Pers moest afſtuiten, en alzoo de zwakke letter, zoo goed mogelijk, geſpaard worden; dat tot de bijeenvoeging der letteren tot woorden en regels geen *Letter-* of *Zethaak* was gebruikt; dat het aan onderſcheidene ſoorten van *blindgoed* heeft gemangeld; dat de *Drukinkt* zeer flecht was vermengd of zaamgeſteld; dat de *Drukballen* zeer gebrekkig waren; en dat het aan de beide laatstgenoemde voorwerpen hoofdzakelijk was toe te ſchrijven, dat dat boek flechts aan ééne zijde was bedrukt. Dit alles hebben wij door zoo vele ſprekende proeven, in dat boek in menigte voorkomende, zoo zeer geſtaafd en bewezen, dat elk deskundige daaraan zijn zegel zal moeten hechten.

Alle deze gebreken, in alle de voorwerpen en werktuigen, tot dat boek gebruikt, aanwezig, toonen ons zoo onwederſprekelijk, dat dat boek is vervaardigd in dat tijdſtip, *waarin*, en door den perſoon, *door wien* de gegoten letteren het eerst zijn uitgedacht, dat, indien, volgens den natuurlijken en gewonen loop der dingen bij alle men-

menschelijke uitvindingen, de eerste beginselen zich door eenvoudigheid, gebrekkelijkheid en onvolkomenheid kenmerken, de *eerste Nederduitsche Spiegel onzer Behoudenis* met het hoogste regt mag en moet gehouden worden als de eerste volledige proeve der nieuw uitgedachte kunst van Boekdrukken met beweegbare gegoten letteren.

Dat hieruit reeds de *hooge ouderdom* van den *Spiegel* blijkt, zal door niemand worden ontkend. Dan wij hebben daarvoor in het boek zelve nog andere gronden gevonden.

In ons IIde Hoofdstuk hebben wij medegedeeld eene *Vergelijking tusschen drie onderscheidene Uitgaven en een Handschrift van den Spiegel.* Dat Handschrift, hetwelk in 1464 was vervaardigd, gaf ons een punt van vergelijking, waarvan wij konden uitgaan. Uit deze vergelijking nu bleek het aan ons (en wij hadden het genoegen, ons gevoelen door een beroemd en in dit vak ervaren Hoogleeraar bevestigd te zien), dat niet alleen de *tweede druk* van den *Spiegel*, blijkens verbeteringen in taal en spelling, ouder was dan het opgenoemde Handschrift van 1464; maar dat ook, blijkens diezelfde taal en spelling, de door ons alhier bedoelde *eerste druk* van dat boek wederom ouder was, dan de zoo evengenoemde tweede uitgave, en alzoo een aanmerkelijke tijd vroeger moet zijn vervaardigd. En, wanneer de meerdere of hoogere ouderdom van eenig stuk uit verbetering van taal en spelling kan worden opgemaakt, dan waarlijk moet men reeds eene reeks van jaren terugkeeren, wanneer men de geboorte van den *tweeden druk* wil bepalen; en hoeveel te meer dan niet, wanneer men het tijdstip eenigzins wil

aan *Holland* of *Haarlem* zouden kunnen worden toegekend, en alzoo de eer van dat Gewest en die ſtad worden gehandhaafd en behouden.

En hiertoe leverde ons, in de tweede plaats, de *taal* en *ſpelling* van den *Spiegel* (Hoofdſt. II.) een genoegzaam en alles afdoend bewijs op.

Het is bekend, dat, hoezeer in de meeste Gewesten der *Nederlanden*, onder het gebied van *Jacoba van Beijeren* en *Philips van Bourgondië* vereenigd, de Nederduitſche taal werd geſchreven en geſproken, het dialekt van het eene Gewest echter zeer veel van het andere verſchilde, en hieromtrent inzonderheid tusſchen *Braband* en *Vlaanderen* aan de eene, en *Holland* en *Utrecht* aan de andere zijde, het grootſte onderſcheid plaats vond. Het dialekt van *Holland* en *Utrecht* intusſchen was hetzelfde, zoodat men in het eerſte Gewest even zoo ſprak en ſchreef als in het laatſte, en zoo omgekeerd. De *taal* en *ſpelling* nu van den *Spiegel* is die van het eigenlijk gezegde *Holland* en *Utrecht* van de vijftiende eeuw, zoo als aan den reeds gemelden, in de Nederduitſche taal zoo zeer bedrevenen, Hoogleeraar en aan mij is gebleken. Er kan dus geen de minſte twijfel meer ontſtaan, dat de *Spiegel* niet in *Braband* of *Vlaanderen*, maar in het eigenlijke *Holland*, het licht heeft gezien; en daardoor wordt tevens bewezen, dat de *eerſtelingen der Boekdrukkunst* met *beweegbare gegoten letteren*, niet uit *Duitschland*, maar uit *Holland* zijn oorſpronkelijk.

Behalve de *Spiegels* waren het de *Donaten*, welke inzonderheid onze opmerking verdienden. — Een verhaal van ULRICH ZELL, in eene gedruk-

drukte *Kronijk van Keulen* van het jaar 1499. (Hoofdst. XII.), gestaafd door eene aanteekening van een beroemd Geleerde, MARIANGELUS ACCURSIUS (Hoofdst. XI.), verzekert ons, dat de eerste drukkers te *Mentz* het voorbeeld hadden genomen uit de *Donaten*, bevorens in *Holland* gedrukt. Een zoodanig getuigenis van dien tijd, voortgevloeid uit den mond van een gewezen bediende der Mentzische drukkerij, was al te gewigtig en belangrijk, dan dat niet elk Nederlander vurig moest verlangen, zoodanige *Donaten*, immers de overblijffelen van dezelven, op te sporen. De ontdekking derzelve moest dit verhaal ten volle bevestigen, en de roem van *Holland* en *Haarlem* krachtdadig handhaven en tegen alle aanvallen beveiligen. Geen wonder des, dat onder anderen de geleerde SCRIVERIUS zijn verlangen naar dezelven in eenige krachtige verzen heeft te kennen gegeven. Hoe gelukkig derhalve voor *Haarlem*, dat de overblijffelen dier *Donaten* in de vorige eeuw zijn gevonden, gevonden in *Holland*, gevonden in *Haarlem* zelve, waaruit zij afkomstig zijn. (Hoofdst. IV.) Indien nu deze gevondene fragmenten waren gedrukt met *houten borden* of *vaste letteren*, dan zouden wij weinige gronden ten onzen voordeele uit de getuigenissen van ZELL en ACCURSIUS kunnen halen. In dat geval mogten de Mentzische drukkers die *Donaten* ten voorbeelde of proeve hebben genomen, ten bewijze van de mogelijkheid, om met *houten letteren* op het papier te drukken; doch het drukken met *beweegbare*, en nog minder met *gegoten letteren*, konden zij uit dezelven niet leeren;

ren; de uitvinding der gegoten letteren, der eigenlijke Boekdrukkunst was alzoo hun werk, en de roem dezer ontdekking moest aan hen worden toegekend. Doch, wel verre, dat deze overblijfselen slechts afdrukken van houten borden of vaste letteren zouden zijn, is het bewezen, dat dezelven niet alleen met *beweegbare gegoten letteren*, maar met DEZELFDE *letteren* zijn gedrukt, waarmede de tweede *Nederduitsche* en de beide *Latijnsche Spiegels* zijn vervaardigd. Artificiëele proeven bewijzen dit zoo volkomen, dat daaromtrent geen de minste twijfel kan bestaan. Het is alzoo even zeer boven alle bedenking verheven, dat dit de *Donaten* zijn, welke ZELL en ACCURSIUS hebben bedoeld. Die gevonden fragmenten toch zijn gedrukt met *beweegbare gegoten letteren:* ze waren dus volmaakt geschikt, om aan die van *Mentz* ten *voorbeelde* te verstrekken; die fragmenten zijn gedrukt met *dezelfde letters* van den *Spiegel; die Spiegel* is in *Holland* vervaardigd: en die fragmenten zijn alzoo gedeeltens van die *Donaten*, uit *Holland* afkomstig, waarvan ZELL en ACCURSIUS gewagen.

Onder de Boeken, aan *Haarlem* toegeschreven, tellen wij verder: de *Openbaring van Johannes*, den *Bijbel der Armen*, de *Ars Moriendi* en het *Hooge Lied*. (Hoofdst. IV.) — Alle deze stukken zijn met vaste letteren, in één stuk hout gesneden, gedrukt. Ze behooren dus niet tot de eigenlijke Boekdrukkunst, maar moeten veel meer onder de *Prentwerken* gerangschikt worden. De *ouderdom* dezer stukken wordt niet betwist: ze zijn de *voorloopers der Boekdrukkunst*, en men

houdt

houdt ze bijna algemeen als vóór het jaar 1440 te zijn gedrukt. (Hoofdst. XI, XX, XXI.) Alleen verschilt men omtrent het *Land*, waarin dezelve zouden zijn vervaardigd. Hoe weinig kenmerken deswegens in soortgelijke stukken, in vergelijking met die, welke met gegoten letteren zijn zaamgesteld, gevonden worden, vermeenen wij echter genoegzame gronden te hebben, om dezelven aan *Holland* en *Haarlem* toe te schrijven. Wij beroepen ons, tot staving hiervan, *vooreerst*, op de getuigenissen van eene menigte Schrijvers, waaronder zelfs vreemdelingen, welke eenstemmig de *Xylographie* aan KOSTER toekennen (Hoofdst. XI.); *ten tweede*, op de gelijkheid van de letter met die, welke in de vijftiende eeuw in *Holland* werd gebruikt; *ten derde*, op de onderlinge overeenstemming dezer letteren met de vaste letteren, onder de figuren van den *Spiegel* gevonden wordende, en wel voornamelijk, *ten vierde*, op de *papiermerken*, welke al wederom niet alleen onderling overeenstemmen, maar *dezelfde* zijn als die van de onderscheidene *Spiegels*; waarbij wij, eindelijk, in de *vijfde* plaats, nog voegen, dat in sommige prenten van het *Hooge Lied* niet alleen de wapens van *Beijeren*, *Bourgondië*, *Henegouwen* en *Holland* gevonden worden, maar zelfs wapens, welke te *Leyden*, te *Utrecht*, en welligt te *Haarlem* te huis hooren, en alzoo zonneklaar aantoonen, aan welk Land men dit boek verschuldigd is. (Hoofdst. III, IV.)

Indien nu uit al het voorgaande blijkt, en wij houden ons hiervan volkomen overtuigd, dat de eerstelingen der Boekdrukkunst in *Holland* vóór het jaar 1440 zijn voortgebragt, dan vervalt de

aan-

aanspraak der stad *Mentz* op de eerste oorspronkelijke uitvinding dezer goddelijke wetenschap, welke zij eerst met of na het jaar 1450 heeft beginnen te oefenen (Hoofdst. IX, XII, XIII, XXI.); en het moet haar uit dien hoofde, als het ware, onverschillig zijn, aan *welk Land* of *welke Stad* dezelve als nu moet worden toegekend.

Is nu die kunst uit *Holland* afkomstig, dan is er geene reden, om dezelve aan de stad *Haarlem* en aan haren voormaligen burger en inwoner LAURENS JANSZOON KOSTER, omstreeks den jare 1440 overleden, te ontzeggen, als zijnde dit de *eenige plaats* in *Holland* en de *eenige persoon* in die stad, welke op die eer aanspraak maken, en aan wien dezelve dan ook met alle regt moet worden toegeschreven.

Dat men dezen LAURENS JANSZOON KOSTER, op het voetspoor van sommige al te partijdige voorstanders van *Mentz*, niet langer voor een denkbeeldig persoon, welke nimmer bestaan heeft, te houden hebbe, is door ons in het Vde Hoofdstuk, uit de *Registers der stad Haarlem*, en alzoo uit echte en onwedersprekelijke stukken, voldingend bewezen. Wij hebben daarbij het vermoedelijk jaar zijner geboorte aangewezen, zijnen stand, gewigtige betrekkingen en verrigtingen te boek gesteld, en overtuigend doen zien, dat hij omstreeks het jaar 1440 is overleden. Wij hebben in dat Hoofdstuk aangetoond, dat deze verdienstelijke Hollander eenmaal heeft bestaan en te *Haarlem* heeft geleefd in dat tijdstip, hetwelk door JUNIUS en andere Schrijvers was opgegeven, en hetwelk alzoo uit echte bronnen is bewezen met de waarheid overeenkomstig te zijn; —

ter-

terwijl wij, bovendien, de regtmatigheid zijner aanfpraak op de eer der uitvinding der Boekdrukkunst, door de aanvoering van eene *oude* en *echte houtfnee afbeelding*, hebben geftaafd. (Hoofdft. VI.)

Offchoon nu het drukken met beweegbare gegoten letteren te *Haarlem* door KOSTER oorfpronkelijk is uitgedacht, droeg echter zijne uitvinding zoo vele fprekende proeven en bewijzen van eenvoudige en gebrekkelijke beginfelen dezer kunst, dat dezelve onbedenkelijk veel ter befchaving en verbetering overliet, en nog verre verwijderd was van dien trap, welke men als de voldinging en volmaking dezer wetenfchap konde befchouwen. Of KOSTER immer dien trap zoude hebben bereikt, valt bezwaarlijk te gisfen; hij was op den weg, het moeijelijkst gedeelte was door hem bewerkt, en verdere onderzoekingen en pogingen zouden hem mogelijk meer of min in dit opzigt hebben doen flagen; doch zijne te vroege dood, hem te midden zijner nafporingen overvallen, en de fchandelijke berooving zijner letteren en werktuigen, de vrucht van zoo veel jaren arbeids en kosten, ftuitte eensklaps alle zijne welligt reeds ontworpene denkbeelden en plannen ter verbetering en volmaking der kunst, welke, na zijn overlijden, door zijne *nakomelingen*, bijna even gebrekkig, eenigen tijd is voortgezet, zoo als wij door de aanvoering van twee, tot nog toe onbekende, werken, welke, blijkens de letter, de papiermerken en de tot dezelve gebezigde werktuigen, in *Holland* tusfchen de jaren 1440 en 1470 het licht hebben gezien, meer dan waarfchijnlijk hebben gemaakt, ja, zoo wij vertrou-

 wen,

wen, boven alle redelijke bedenking gesteld. (Hoofdst. VII.)

Na het overlijden van KOSTER is de kunst van Boekdrukken het eerst in de stad *Mentz* beoefend, welke stad geene vroegere stukken, dan van omstreeks of na het jaar 1450, kan vertoonen. (Hoofdst. IX, XII, XIII, XXI.) Wij voor ons houden het thans voor bewezen, dat de kunst door middel van *diefstal* naar *Mentz* is overgebragt. Dat deze diefstal werkelijk heeft plaats gehad, hebben wij door nieuwe gronden gestaafd; (Hoofdst. VIII.) en wel 1°. door de aanhaling van Schrijvers vóór JUNIUS, welke al mede van eenen diefstal, bij den oorspronkelijken uitvinder gepleegd, gewagen; 2°. door de ontdekte fragmenten van de *Spraakkunst van Alexander Gallus*, welke, volgens JUNIUS, omstreeks 1442, te *Mentz* met de gestolen letteren van *Haarlem* zoude zijn gedrukt, en welke letter alsnu volkomen is gebleken *dezelfde* als die van den *Spiegel* te zijn; 3°. door de bewijzen van eenen gepleegden diefstal, welke de beide laatste uitgaven van den *Nederduitschen* en *Latijnschen Spiegel* inwendig dragen; en ten 4°. door de *Thesauriers Rekening van Haarlem* van 1439 tot 1440, waarin van menigvuldige onderhandelingen met den *Schout* en het *Geregt van Amsterdam* (de plaats, over welke de dief met den gestolen buit zijne reize had genomen) wordt gewag gemaakt, en waarvan de eerste aanteekening voorkomt op den *laatsten heiligen dag van Kersmisse*, terwijl de diefstal is begaan op *Kersnacht*. En wij hebben tevens bewezen, dat JOHAN GUTTENBERG nog eenen ouderen broeder heeft gehad (iets, hetwelk lang is tegengesproken),

ken), dien men alzoo op genoegzamen grond voor den dader moet houden.

De stad *Mentz*, op deze wijze in het bezit der kunst geraakt, verdient desniettemin den lof, dat zij zich dezelve ten volle heeft waardig gemaakt, door haar niet alleen aanmerkelijk te verbeteren, maar tot den hoogst mogelijken trap van volkomenheid te brengen. Wij danken alzoo de Voorzienigheid, dat deze kunst (offschoon dan ook langs ongeoorloofde wegen) in handen is geraakt van zoodanige mannen, welke hare waarde op den regten prijs hebben weten te schatten, en genoegzame talenten en vermogens bezaten, om eene zoo edele, eene zoo nuttige en onontbeerlijke wetenschap den hoogstmogelijken luister bij te zetten, haar te voltooijen en weldra geheel *Europa* in hare onschatbare weldaden te doen deelen. Wij zeggen alzoo met VAN ZUREN (Hoofdst. XIV.) „ Hier (te *Haarlem*) voorwaar „ is de drukkunst opgekweekt, hier is zij langen „ tijd met geringe kosten gevoed en onderhou„ den, veel te zuinig inderdaad en veel te be„ krompen, tot dat zij eindelijk, de armoede en „ het geringe aanzien harer eenvoudige woning „ versmadende, de gezellinne geworden is van „ zekeren vreemdeling; tot dat zij den havelo„ zen toestand, in welken zij hier te lande ge„ houden werd, met een groot gedeelte van al „ wat tot haren stoet behoorde, verlatende, zich „ eindelijk te *Mentz* voor een ieder ten toon „ stelde, na dat zij groote rijkdommen had ver„ kregen: aldaar kwam zij binnen kort tot zulk „ een aanzien, dat haar eigen grootheid haar tot „ last werd."

Om zich van de te *Mentz* uitgedachte verbeteringen en volmaking te overtuigen, is het genoegzaam, de ſtukken van *Haarlem* en *Mentz* met elkander te vergelijken. Reeds de eerſte oppervlakkige beſchouwing toont ons in die van *Haarlem* de *eerſte ruwe beginſelen der kunst*, doch in die van *Mentz* de *voortbrengſelen eener aanmerkelijk verbeterde en tot volkomenheid gebragte wetenſchap;* en ook die beſchouwing laat ons geen oogenblik in twijfel, om de *oorſpronkelijke uitvinding* aan de *eerstgemelde*, die der *verbetering en volmaking* aan de *laatstgenoemde ſtad* toe te kennen.

Wij hebben ons bevlijtigd, die trapsgewijze verbeteringen en volmaking te *Mentz* van ſtuk tot ſtuk na te gaan en op te geven. (Hoofdſt. IX.) —— Aan GUTTENBERG hebben wij, op grond der procesſale ſtukken van *Straatsburg* van het jaar 1439, de zamenſtelling eener behoorlijke *Drukpers*, ter vervanging van KOSTERS gebrekkelijke *Huis*- of *Handpers*, te danken (Hoofdſt. X.); zoo ook aan *Hem* en aan FUST de uitvinding der *koperen letterſtempels*, in ſtede der *houten ſtempels*, door KOSTER gebezigd; doch de aanmerkelijkſte verbeteringen zijn wij aan PETRUS SCHEFFER verſchuldigd: hij was het, die, door zijn ſchrander vernuft, de *ſtalen Letterſtempels*, *koperen Matrijzen*, volkomen *Gietvorm* en betere inrigting der overige *werktuigen* heeft uitgedacht en tot ſtand gebragt. Hij was het alzoo, die de kunst van Lettergieten en Boekdrukken heeft volmaakt, en zich daardoor de dankbare erkentenis van tijdgenoot en nakomelingſchap verworven heeft.

Dat

Dat deze onze meening op geene loutere gissingen of onderstellingen is gegrond, bewijzen de *Onderschriften* der eerste Boeken, te *Mentz* gedrukt, alsook zeer vele *Getuigenissen* der oudste Schrijvers, ten voordeele van die stad opgesteld. (Hoofdst. IX.) Uit beiden ziet men zonneklaar, dat reeds van den beginne af aan niet de *oorspronkelijke ontdekking* aan *Mentz* is toegeschreven; dat men integendeel overtuigd was dezelve aan *Holland* te danken te hebben; dat *Mentz* dezelve alleen door *nadere* of *bijuitvindingen* heeft *verbeterd*, *gereinigd*, *beschaafd* en *volmaakt*; doch dat men de in *Holland* of te *Haarlem* uitgedachte *beginselen* zoo gering, en daarentegen de te *Mentz* gemaakte *verbeteringen* zoo gewigtig en belangrijk heeft beschouwd, dat men de laatstgemelde stad als de moeder en reinigster der eigenlijk gezegde Boekdrukkunst heeft aangemerkt, en, hoe verkeerd dan ook, het tijdstip der *volmaking* voor dat van het *begin* heeft gehouden, en op dezen grond aan die stad *alles* heeft toegekend, wat tot de Boekdrukkunst behoorde, offchoon dan ook deszelfs wezenlijke *oorsprong* in *Holland* moest worden gezocht.

Dit alles hebben wij in de navolgende Hoofdstukken nader ontwikkeld en, zoo wij vertrouwen, door voldoende bewijzen gestaafd.

Wij hebben voorts niet alleen alle de bedenkingen, welke immer tegen *Haarlem* of KOSTER zijn aangevoerd, zoo verre wij die hebben kunnen opzamelen, onderzocht, getoetst en wederlegd (Hoofdst. XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXIII, XXIV, XXV, XXVI.); maar ook de verhalen

van ZELL, ACCURSIUS, GUICCIARDIN, JUNIUS, VAN MANDER, en andere Schrijvers, ten voordeele van *Haarlem* (Hoofdst. XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI.) tegen alle de gedane aanvallen verdedigd, hunne eenstemmigheid doen blijken, en de echtheid en geloofwaardigheid hunner getuigenisfen boven alle bedenking en tegenspraak trachten te verheffen.

Ten slotte vermeenen wij, door den zamenhang van al het door ons bij de volgende Hoofdstukken aangevoerde, overtuigend te hebben doen blijken, dat de zoo zeer in het oog loopende tegenstrijdigheid der *Onderschriften* en *Getuigenisfen* voor *Mentz* (Hoofdst. IX, XXII.) alleen dan worden weggenomen, wanneer dezelve zich alleen bepalen bij de *verbetering* en *volmaking* der kunst, aldaar uitgedacht; dat dezelve alleen in zoo verre met de waarheid zijn overeenkomstig, en alsdan alleen in overeenstemming met elkander kunnen worden gebragt; en dat, eindelijk, alleen alsdan alle de van weêrszijden aangevoerde argumenten, stukken en getuigenisfen één geheel opleveren, waardoor de waarheid der daadzaken in het helderst licht geplaatst, en krachtdadig bewezen wordt, *dat de Boekdrukkunst te* Haarlem, *in* Holland, *door* LAURENS JANSZOON KOSTER *oorspronkelijk is uitgevonden*, *en te* Mentz, *door* JOHAN GUTTENBERG, JOHAN FUST, *maar voornamelijk door* PETRUS SCHEFFER, *verbeterd en volmaakt*.

HOOFD-

HOOFDSTUK I.

De Spiegel onzer Behoudenis is het eerste Boek met beweegbare en gegoten Letteren gedrukt.

Onder de dwalingen, waartoe zeer vele geleerde Schrijvers, uit hoofde van hunne onkunde in het werktuigelijke der Boekdrukkunst vervallen zijn, is geene der minst belangrijke, die van den grooten MEERMAN en anderen (1), dat, namelijk, de eerstelingen der Boekdrukkunst, en daaronder wel bepaaldelijk de *Spiegel onzer Behoudenis*, met *uit hout gesneden beweegbare letteren* zoude zijn gedrukt. Zonder in aanmerking te nemen, dat geen eén oud Schrijver iets van houten gesneden losse letteren vermeld (2); zonder te onderzoeken, of het *mogelijk* ware, een *geheel Boek*, zoo als de *Spiegel*, met *zoodanige* letteren te drukken; en, zonder, bij mangel van eigen kunde, het oordeel van bedreven Meesters in dit vak in te winnen en op te volgen, hebben zij dit hun bijzonder gevoelen aan anderen trachten op te dringen: trouwens het door hen aangenomen systema noodzaakte hen daartoe. Immers, toen, onder anderen, de Heer MEERMAN had vastgesteld, dat KOSTER de *beweegbare uit hout gesneden*, GENSFLEISCH en GUTTENBERG de *koperen*, en SCHEFFER de *gegoten* letteren had uitgevonden, kon het niet anders, of deze geleerde Schrij-

(1) Waaronder MALLINKROT, MAITTAIRE, SCHELHORN, SCHÖPFLIN, FOURNIER, enz.

(2) Vergelijk MEERMAN zelve: *Orig. Typogr.* P. I. p. 156, 199.

Schrijver moest in elk voortbrengſel van KOSTER geene gegoten, maar uit hout geſneden letteren beſchouwen. Ik bejammer intusſchen de moeite, welke deze, in waarheid zoo ſchrandere, man genomen heeft, om deze zijne meening, ware het mogelijk, te ſtaven en boven alle tegenſpraak te verheffen. Mij komt het voor, dat de zaak van *Haarlem* daardoor niet gewonnen, maar veel meer aanmerkelijk verloren heeft, daar het oordeel van alle deskundigen, die immer zich de moeite zullen getroosten, om de *Spiegels* met een kunstkundig oog te beſchouwen, 's mans gevoelen, behoudens allen eerbied voor deszelfs geleerdheid, zullen moeten wraken.

Er zoude welligt, ter overtuiging van den lezer, dat wij in dezen niet te ſtout en vermetel ſchrijven, niets meer noodig zijn, dan dadelijk over te gaan tot het bewijs, dat de *Spiegel* werkelijk met *gegoten* letteren is gedrukt, doch alvorens deze taak onder handen te nemen, willen wij ons vooraf eenige oogenblikken bepalen bij het onderzoek der vrage: of het mogelijk zij, een *Boek* of *Werk* van eenige uitgebreidheid met de bedoelde houten letteren te drukken? Eene vraag, welke wij vermeenen ontkennend te moeten beantwoorden.

Wij weten zeer wel, dat de Heer MEERMAN ons verhaalt (*Orig. Typ.* P. I. p. 31.), dat hij even zulke kleine houte letteren, als die van de ſtukken van KOSTER, heeft gezien bij den Drukker van zijn *Conſpectus*; doch hij zegt ons niet, of dezelve in zulk een groot aantal waren, dat daarmede een *Boek* konde worden gedrukt, veel min, of men beproefd hadde daarmede eenig Werk

Werk dadelijk te drukken; dan wel, of deze letteren, door dezen of genen, welligt uit liefhebberij, mogelijk om een paar regeltjes te drukken, gesneden waren. Het is ons ook geenszins onbewust, dat de Heer CAMUS *twee regels* zoodanige letteren heeft doen vervaardigen (1); doch welk besluit kan men uit deze *twee regeltjes* trekken, over de mogelijkheid, om op even dezelfde wijze een *geheel Boek* ten voorschijn te brengen? Wij dragen, eindelijk, ook wel kennis, dat sommige Schrijvers hebben gewaagd van *doorboorde letteren*, welke, om ze bij elkander te houden, met *koorden aan een geregen* waren; doch in het vervolg zullen wij overtuigelijk doen zien, dat hiermede geene eigenlijke Letteren, maar veeleer de oude *Matrijzen* of *Letterstempels*, zijn bedoeld geworden.

Laten wij, ter staving van ons gevoelen, ons tot den *Spiegel* bepalen. Op het eerste blad van dat Boek, hetwelk ons in het Werk van MEERMAN (Tab. III) vrij naauwkeurig is afgebeeld, telt men (zoo ik mij niet bedriege) niet minder dan 1639 letteren. Voegt men nu hierbij, dat de prent, welke aan het hoofd is geplaatst, bijna de helft van het blad beslaat, dan zoude, indien die geheele bladzijde enkel uit *letterdruk* was zamengesteld, dezelve omstreeks de 3000 letteren bevatten. Zoo nu die 3000 (of zoo men wil 1639) letteren, uit hout gesneden waren, dan had men daartoe noodig gehad even zoo vele stukjes hout, allen even lang en van eene volkomene (het zij dik-

(1) OBERLEIN, *Essai d'annales de la vie de Jean Guttenberg.* p. 17. DAUNOU, *Analyse*, &c. p. 17. WESTREENEN, *Verhandeling*, enz. bl. 10.

dikke of dunne, naar gelang van de meerdere of mindere breedte van den letter) vierkante gedaante, zoodanig, dat, wanneer dezelve eerst willekeurig door elkander vermengd en naderhand tot woorden en tot geheele regels zijn gezet, deze honderden vierkante ſtukjes hout niet alleen eene bladzijde van twee kolommen in een behoorlijk vierkant opleveren, maar bovendien onderling zoo vast in en tegen elkander passen, dat dezelven een welgeſloten Druk- of Lettervorm uitmaken, en alzoo ter afdrukking geſchikt moesten zijn. En nu vrage ik, waar was in de vijftiende eeuw de ſchrijnwerker of kunſtenaar, die zich zoude hebben durven vermeten, zoo vele honderden even gelijke vierkante ſtukjes hout te vervaardigen, welke aan het voorgeſtelde oogmerk konden voldoen? Welk kunſtenaar zoude zulks zelfs nog heden durven ondernemen? De in dit vak zoo zeer bedreven en doorkundige Lettergieter en Boekdrukker JOHANNES ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, heeft het weleer opzettelijk beproefd, doch de onmogelijkheid daarvan ondervonden. (1)

Wan-

(1) 's Mans aanteekeningen, te dezen opzigte, zijn te belangrijk, dan dat wij die niet met de eigen woorden zouden overnemen; dus luiden dezelve: „Ik heb circa 50 jaren het Boek„drukken geëxerceerd" (hij ſchreef dit, naar mijne gisſing, omſtreeks 1770) „en circa 45 jaren het Figuurſnijden in Hout; „honderden van Figuren en Letteren heb ik voor mijns Vaders „en mijn eigen Boekdrukkerij in Palmboomen-, Peeren- en „Mispelboomen-hout geſneden; ik heb nu ruim 30 jaren Let„tergieter geweest; maar zulke dingen te doen, als die geleer„de Heeren voorwenden dat Laurens Koster en zijne Erven „gedaan hebben, daar kan noch ik, noch Papillon (de kon„ſtigſte Figuurſnijder in Hout in Frankrijk) niet bij, noch „ook de Kunſtenaars Albert Durer, de Braay en Iz. van

„der

Wanneer men zich nu hierbij voorstelt, dat, al ware het mogelijk, zoo vele honderden gelijke houten staafjes te bewerken, op elk derzelven bo-

„ der Vinne; maar zulke Geleerden, die van houten beweegbare letteren droomen, laten Laurens Janszoon toveren, „ want menschenhanden kunnen dat niet doen." „ Met duims „ groote Capitale letteren (vervolgt hij), gelijk als op Biljetten „ *Huizen en Erven*, die in hout gesneden zijn, en die ik bij „ honderden zelve in hout gesneden heb, een Boek te drukken, „ zoude belagchelijk zijn; met letters van hout van dikte als „ een speldenknop is het onmogelijk. Ik heb er eenigzins met „ wat grooter de proef van genomen. Ik maakte een houten „ regel van Text Corpus, en teekende de letteren op het houtje „ of regel; daarna sneed ik de letteren; ik had ze met voordacht „ een zaagsnede van een op 't strookje hout geteekend en geschreven en gesneden; aan goed en fijn gereedschap mankeerde het mij „ niet; nu kwam het er maar op aan, om de letteren mathematisch vierkant van den regel af te zagen; ik gebruikte „ daartoe een zeer fijn zaagje, gemaakt van een zeer dunne Engelsche stalen veer, zoo kunstig, dat ik denk dat de goede „ *Laurens Janszoon* geen zaagje zal gehad hebben dat half zoo „ goed was; ik deed mijn best, om ze allen regt en paralel „ door te zagen, maar het was mij onmogelijk: geen één letter „ was er, die mathematisch de proef van het vierkant kon „ houden. Wat raad toen? om ze te slijpen en te vijlen is ondoenlijk: ik probeerde het wel, maar op onze Lettergieters „ slijpsteenen kon het ook niet geschieden: met pogingen daartoe te doen, kwetste ik de op het Corpus gesneden Letteren. „ Kortom, ik zag er geen kans toe, en ik ben verzekerd, dat „ geen Figuursnijder in staat is, om enkelde van Hout gesneden „ letteren goed te snijden, zoodat ze hare quadrature (want „ daarin bestaat de kunst der linie in de Lettergieterij) behouden. Als ik mij tot de moeite en arbeid wilde verledigen, „ zou ik evenwel kans zien, om de 3 woorden *Spiegel onzer* „ *Behoudenis* nog beter voor den dag te brengen, als de Rotterdamsche Kunstenaar in het Latijnsche Werk van den Heer „ Meerman (*Orig. Typogr. P. I. p.* 25) gedaan heeft; doch „ om Boeken op die wijze te drukken is onmogelijk, belagchelijk en slechts een harssenschim."

bovendien een letter moet worden gegraveerd; — dat, onder anderen, in het reeds gemelde eerste blad van den *Spiegel* de letter e meer dan 350 maal gevonden wordt (welk getal, indien dat blad geheel uit Letterdruk bestond, welligt tot 600 zoude opklimmen), wie kan zich dan een denkbeeld vormen van het verbazend groot aantal letteren, welke tot de vervaardiging van zulk een Boek als den *Spiegel* benoodigd waren, en van de schromelijke moeite, tijd en geduld, welke derzelver bewerking vorderden (1), in tegenoverstelling van de *gegoten* letter, waartoe slechts één volledig alfabeth, met de daarbij behoorende abbreviatiën, koppelingen, kapitalen, enz. voldoende was!

En boven en behalve dit alles, hoe konden zoo vele afzonderlijke letters, waarvan velen met zeer fijne of smalle trekken en omhalen, uit hout gesneden, de kracht der drukking wederstaan, inzonderheid op eene zoodanige gebrekkelijke en ongeschikte Drukpers, als door den Drukker van dezen *Spiegel* is gebezigd, zoo als wij hierna zullen zien?

Mogelijk is het, wij willen dit niet tegenspreken, dat men het in den beginne met zoodanige letteren heeft *beproefd*; doch de overgroote moeite en tijd, daaraan verknocht, en vooral de onge-

(1) Wanneer de staafjes vooraf van metaal waren gemaakt of gegoten, en daarop naderhand de letter gesneden, waartoe deze en gene der opgenoemde Schrijvers wel eens overhellen, dan was de bewerking voor het menschelijk oog en hand onbedenkelijk moeijelijker, en, trots alle moeite, tijd en geduld, bijne onuitvoerbaar. De kundige ENSCHEDÉ was van hetzelfde gevoelen. Vergelijk wijders: *Idée Générale*, p. 260, *in note* (b).

geſchiktheid dezer letteren, zullen weldra de genomene proeven hebben doen ſtaken, en naar een geſchikt middel, om de letteren, hoe gebrekkig dan ook, in vormen te doen gieten, doen uitzien.

Wij vergenoegen ons, ten ſlotte, met de aanhaling van eenige der meest beroemde Schrijvers in dit vak, door wier oordeel en uitſpraak dit ons gevoelen wordt geſtaafd en boven alle bedenking geſteld. Het zijn, namelijk, SCRIVERIUS (1), MARCHAND (2), VAN OOSTEN DE BRUIJN (3), HEINEKEN (4) en DE LA SERNA SANTANDER (5), op wien wij ons, onder anderen, te dezen beroepen; terwijl wij vertrouwen het onze te hebben toegebragt, om aan het verlangen van den opgemelden Heer HEINEKEN te beantwoorden, door hem op pag. 451 van zijne *Idée Générale* te kennen gegeven, alwaar hij zegt: „ *J'espere, que l'entousiasme, de „ vouloir trouver des livres & quelques fois de „ gros volumes, imprimés avec des lettres mobiles „ de bois, cessera peu à peu, & qu'il se trouvera „ des imprimeurs habiles, qui en demontreront „ l'impossibilité.*"

Wij zullen alsnu overgaan tot het betoog, dat de *eerſte Nederduitſche Spiegel onzer Behoudenis* met *gegoten* letteren is gedrukt.

Eenige Schrijvers hebben hieromtrent een zeer juist oordeel geveld.

Dat JUNIUS reeds in dit gevoelen was, blijkt daar-

(1) *Laure-crans.* p. 102. (2) *Hist. de l'Imprim.* p. 20.
(3) *Geſchied. der ſtad Haarlem.* bl. 255—257.
(4) *Idée Générale.* p. 256, 259. *Neue Nachrichten.* p. 223, 228, 246, 247.
(5) *Dict. Bibl.* T. I. p. 80, 81, *in note* (47).

daaruit, dat hij, ſprekende van den gepleegden dieſſtal, aanteekent, dat de ontrouwe knecht, onder anderen, *de konst om de letteren te gieten* genoeg geleerd had (1).

SCRIVERIUS zegt, in zijne *Laure-crans*, bl. 102: „Dat deſe letteren" (t. w. die van den *Spiegel*) „*ghegoten* ſyn ende niet geſneden, is „ſoo kenbaer ende claer, als de ſonne op te „middagh is. Soo dat indien wy daer meer toe „wilden ſegghen, wy by lichten daghe een „kaers ſoude ſchynen op te ſteken."

VAN OOSTEN DE BRUIJN (2) heeft zeer vele onbedriegelijke *kenteekenen van gegoten letteren*, in dat Boek te vinden, opgegeven.

SEIZ (3), HEINEKEN (4) en DE LA SERNA SANTANDER (5) (om van geene anderen te gewagen) hielden zich ten volle overtuigd, dat de letteren van den *Spiegel gegoten* zijn; terwijl de in dit vak zoo zeer bedrevene en als kunstregters bevoegde mannen, ENSCHEDÉ en FLEISCHMAN zulks volkomen hebben bevestigd (6).

Doch wij kunnen ons met deze getuigenisſen niet vergenoegen. Daar wij voorgenomen hebben, om hieromtrent, eens en voor altoos, alle bedenkingen en twijfelingen weg te ruimen en te doen

(1) „*Is, ad operas excuſorias ſacramento dictus, poſtquam* „*artem jungendorum charaſterum, fuſilium typorum peritiam*, „*quaeque alia eam ad rem ſpectant, percalluiſſe ſibi viſus est*, &c."

(2) *Geſchied. der ſtad Haarlem.* bl. 256, 257.

(3) *Derde Jubeljaar.* bl. 56, 57, 153, 162.

(4) *Nachrichten.* 2e Th. p. 229, 306. *Idée Générale.* p. 372, 451.

(5) Dict. Bibl. T. I. p. 38, 39, *in note* (21).

(6) *Voorberigt* vóór de *Letterproef* van ENSCHEDÉ.

doen verdwijnen, zullen wij onze stelling, dat namelijk de bewuste *Spiegel* met *gegoten* letteren is gedrukt, met onwederlegbare *proeven* bewijzen (1).

Indien wij nu alleen voor *deskundigen* schreven, dan zouden wij, met weinig moeite, eene menigte onbedriegelijke kenmerken van gegoten letteren kunnen opgeven, die allen den bekwamen *Lettergieter* en *Boekdrukker* zouden voldoen, en daarmede zoude het pleit voldongen zijn; doch daar zich onder onze lezeren natuurlijk ook *onbedrevenen* in dit vak zullen bevinden, zal het volgende, zoo wij vertrouwen, meer dan voldoende zijn, om ook de *zoodanigen*, en dus *allen*, van de waarheid onzer stelling te overtuigen: te meer, daar wij in het vervolg dezer afdeeling meer dan te veel gelegenheid zullen hebben, om zeer vele, alles afdoende, bijzonderheden hiertoe betrekkelijk aan te voeren.

Offschoon wij dan in de *kleine* of gewone letteren (2) van den *Spiegel* even zeer eene doorgaande eenzelvigheid en gelijkheid bespeuren, als in de *groote* of *kapitale* letteren (3), welke alleen aan gegoten letteren kunnen worden toegekend, zijn evenwel de laatstgenoemde, dat is de *groote* of *kapitalen*, door derzelver grooteren omvang, meer

(1) Dat de letter van den *Spiegel* los en beweegbaar is, zal niemand langer ontkennen: onder de vele honderde proeven diene slechts deze eene, doch alles beslissende, dat onder aan den voet van de 38ste prent of bladzijde een geheele regel het onderste boven is gezet en gedrukt.

(2) Op de Drukkerijen onder den naam van *onderkas-letteren* bekend.

(3) *Bovenkas-letteren*.

meer fprekend en in het oog loopend, en meer gefchikt ter proefneming, dan de eerstgemelde of *kleine*, ten einde te doen zien, dat dezelve werkelijk gegoten zijn.

Om daartoe te geraken, neme men *doorfchijnend papier* (1), legge hetzelve op een dezer kapitale of groote letteren en teekene met eene zeer fijne pen de omtrekken van den letter, zoo naauwkeurig mogelijk, af; men legge vervolgens deze afteekening op denzelfden letter op eene andere bladzijde voorkomende, en men zal bevinden, dat alle de omtrekken van dien letter volmaakt met elkander overeenftemmen. Dat eene zoodanige overeenkomst onmogelijk ware, indien de letteren gefneden waren, en dat dezelve, dien ten gevolge, noodwendig moeten gegoten zijn, gevoelt zelfs de minst bedrevendfte onzer lezeren. Men neme hiervan de proef, en men zal zich volkomen overtuigd zien. Ik moet echter bij deze gelegenheid doen opmerken, dat de eerfte drukkers, zelfs die van *Mentz*, veelal gewoon waren, om, in navolging der Handfchriften, van een en dezelfde letter twee of drie van onderfcheiden gedaanten te fnijden en te gieten (2); en dat voorts de gebrekkelijke gefteldheid der oude en eerfte Stempels, Matrijzen, Gietvorm, fpecie der letteren en Drukpers, alsook de meerdere of min-

(1) Anders genaamd geölied-, *ferpent-* of *transparant-papier*. (*Papier verni transparant.*)

(2) Onder de oude Matrijzen van de vijftiende eeuw, op de Haarlemfche Lettergieterij van de Heeren ENSCHEDÉ berustende, zijn wel 80 of 90 ftuks, die men, als dubbel zijnde, overtollig zoude kunnen befchouwen. Zie ook: FOURNIER, *de l'origine*, &c. p. 192, 237.

mindere kladderigheid der Drukinkt (van al hetwelk wij nader bijzondere proeven zullen leveren) eenige verandering aan de afgedrukte letter kunnen en moeten veroorzaken. Desniettemin zullen de éénzelvige zuiver gegoten en wel afgedrukte letteren de proef volkomen doorstaan.

Bovenal opmerkelijk en alles afdoende zijn te dezen de letters 𝕰 en 𝕸.

Van den eersten derzelven treft men tweederlei soort, of liever gietsel, aan, aldus 𝕰 𝕰. De eene derzelven bezit alle de gevorderde omtrekken; doch de tweede soort is in den vorm *niet vol gegoten* (1): het bovenste gedeelte ontbreekt aan dezelve; en dit gebrek terzelfder plaatse zal men op elke bladzijde in deze onvolmaakt gegoten letter aantreffen.

De tweede letter 𝕸 draagt nog meer in het oog loopende bewijzen van gegoten te zijn. Dezelve is niet alleen *scheef in de Matrijs geslagen*, maar heeft, daarenboven, deze opmerkelijke bijzonderheid, dat het middelste streepje in het midden van elkander gescheiden is, zoo dat zich daar ter plaatse een stipje of reepje wit vertoont, aldus 𝕸𝖊𝖙. Dit is veroorzaakt, doordien of de *stempel* is *beschadigd* geweest, of wel die letter al mede *niet is volgegoten*. Deze letter, welke zich op bijna alle bladzijden, en op vele derzelven onderscheidene malen, vertoont, en het geheele Boek door misschien eenige honderde malen voorkomt, is overal *even hetzelfde*. Ik heb mij de moeite gegeven, dit ten naauwkeurigste na te gaan,

(1) Waarom dit is toe te schrijven, zullen wij naderhand doen zien.

gaan, en bevonden, dat, wanneer eene enkele reize, door de vettigheid of kladderigheid van de inkt, deze letter in het *eene* Exemplaar was volgedrukt, het witte plekje in het *andere* Exemplaar volkomen zigtbaar en onafgedrukt gebleven was.

Zoodanige ſprekende proeven, die wij, des noodig, zouden kunnen vermeerderen, bewijzen, zelfs voor den onervarenſten, voldingend, dat deze letteren *niet geſneden*, maar in waarheid *gegoten* zijn.

Het verwondere echter den lezer niet, dat zeer vele beroemde Schrijvers, niettegenſtaande de opgegeven kenmerken, in den *Spiegel* niets dan *geſneden* letteren hebben willen beſchouwen. Het onderſcheid en verſchil tusſchen eenzelvige letteren (vooral onder de kleine), hetwelk zich bij den eerſten opſlag van het oog *ſchijnt* voor te doen, gaf daartoe maar al te veel aanleiding. Men waande, dat gegoten letteren in allen deele volkomen aan en met elkander gelijk moesten zijn; en waar men zoodanig eene gelijkheid niet aantrof, ging men dadelijk tot het beſluit over, om die letteren voor geſneden aan te zien. Onbekend met het mechanisme van het *Letterſtempelſnijden*, der *Lettergieterij* en der *Boekdrukkunst*, kon men geen het minſte denkbeeld maken van de aanmerkelijke veranderingen, welke eene verzameling van werktuigen, allen even onvolmaakt en gebrekkelijk, in een en dezelfde letter konden en moesten veroorzaken. Ervaring en bedrevenheid in dit vak, in eene meerdere of mindere mate, is alleen in ſtaat, om het verſchil tusſchen eenzelvige gegoten letteren op te helderen

ren en duidelijk te maken. Een kunstmatig onderzoek alzoo der werktuigen en bestanddeelen, tot het snijden en gieten van de letter en tot het drukken van den *Spiegel* gebruikt, uit de gesteldheid van dat Boek zelve opgemaakt, is thans de taak, waartoe wij moeten overgaan.

Om zulks met eenigen grond te kunnen beoordeelen, moeten wij vooraf verklaren, op welk eene wijze, sints de volmaking der kunst tot op dit oogenblik, de gewone *Drukletteren* worden bewerkt. Eene korte opgave zal daartoe, althans tot eene oppervlakkige kennis, voldoende zijn. Ziet hier dezelve.

Het eerste werktuig bestaat in een *Stempel* of *Poinçon*, zijnde een staafje staal, waarop de begeerde letter opwaarts, doch verkeerd, is gesneden. De binnen-openingen van de letter (zoo als bij voorb. het middelste gedeelte van de letter O) worden vooraf door een *Tegen-Stempel* (*Contre-Poinçon*), daartoe insgelijks gesneden, ingeslagen, en vervolgens de buiten- en binnen-omtrekken met het graveerijzer en andere instrumenten bijgewerkt, tot dat de Letter of Stempel zijne volkomenheid heeft verkregen.

Deze Stempel of Poinçon wordt vervolgens in een daartoe vervaardigd stukje of staafje *koper* afgeslagen, in hetwelk alzoo de begeerde letter regt is *af-* of *ingedrukt*. Men noemt dit alzoo bewerkte stukje koper de *Matrijs*, welke, als eene vruchtbare moeder, de letteren voortbrengt.

De *Gietvorm*, in welke deze Matrijs geplaatst wordt, is een zeer zamengesteld werktuig, hetwelk, uit onderscheidene deelen bestaande, zich opent en sluit, en van een koker of buis voor-

zien is, in welke de gesmolten letter-specie wordt gegoten. De Matrijs is in dezen vorm zoodanig geplaatst, dat dezelve tegen den gezegden koker of buis volkomen aansluit, zoodanig, dat de ingestortte letter-specie, behalve het vierkante ligchaam van denzelven koker of buis, tevens de gedaante van de in de Matrijs ingeslagen letter, aanneemt. Deze alzoo gegoten letter vordert vervolgens nog eene nadere bewerking (hetwelk men *justeeren* noemt), doch het is onnoodig daarover verder uit te weiden.

De *letterspecie*, eindelijk, is van zeer groot belang. Zal toch de letter aan derzelver oogmerk en bestemming voldoen, dan moet de stoffe, waaruit dezelve is zamengesteld, buitengewoon *vloeibaar* en tevens *hard* zijn, — *vloeibaar*, ten einde, daar de specie oogenblikkelijk verkoelt en stolt, dadelijk in alle de holten en openingen van de in de Matrijs geslagen letter te kunnen indringen en alzoo eene in al derzelver deelen en omtrekken *zuivere* en *scherpe* letter op te leveren; en tevens genoegzaam *hard*, om de aanhoudende en herhaalde *drukking der Pers* te kunnen wederstaan. De tegenwoordige letterspecie voldoet aan alle deze vereischten. Zij bestaat uit eene zekere hoeveelheid *lood*, *ijzer* en *spiesglas* (*antimonie*); welks vermenging eene stoffe oplevert, die niet alleen tot eene genoegzame *hardigheid* overgaat, maar tevens eene *liquiditeit* bezit, oneindig subtielder dan het water, waardoor de letteren zoo scherp en zuiver gegoten worden als geslepen diamanten.

Wij achten het onnoodig hierover verder uit te

wei-

weiden (1). Alleen moeten wij onzen lezeren, als in het voorbijgaan, reeds voorloopig doen opmerken, hoezeer bij deze bewerking alles aankomt op de volmaaktheid der onderfcheidene werktuigen; hoezeer alles *evenredig groot* en *gelijk* moet zijn; en hoe alles *mathematisch* in elkander moet *pasfen* en *fluiten*, zonder hetwelk toch (zoo als de eenvoudigfte zelfs zal moeten toeftemmen) zich onderfcheiden gebreken moeten voordoen, en zonder hetwelk geene volmaakt gegoten letter voor den dag kan worden gebragt.

Gevoelt men nu het gewigt en de belangrijkheid van de behoorlijke inrigting en ftaat der werktuigen, tot het fnijden en gieten der letteren benóodigd; en wordt men daarbij overtuigd, dat *alle* de werktuigen, tot den *Spiegel* gebruikt, niet alleen *onvolkomen*, maar ten uiterfte *gebrekkelijk* waren: dan zal zich het raadfel omtrent de ongelijkheid der eenzelvige letteren in dat Boek weldra en als van zelven oplosfen.

Gaan wij alzoo de bewerking van dat dierbaar overblijffel der oudheid met de meeste naauwkeurigheid na.

I. Stempel of poinçon.

De fpecie tot den *Stempel* of *Poinçon*, tot dit Boek gebezigd, is niet geweest van *koper*, veel min van *ftaal*, maar naastdenkelijk flechts van *hout*, of, op zijn best genomen, van *tin*.

Dit

(1) Men vindt dit alles opzettelijk behandeld in het werk van FOURNIER, *Manuel Typographique*. J. E. KAPPENS. *Die fo nöthig als nützliche Buchdruckerkunst*. u. f. w.

Dit blijkt daaruit, dat genoegzaam alle de omtrekken der letteren zeer *onzuiver* en *ongelijk* zijn, en dat de kanten en punten van dezelven die behoorlijke *scherpheid* ontbeeren, welke het gevolg zijn van koperen of ſtalen Stempels.

Het is ook zeer natuurlijk, en ligt in den aard der zaak, dat de eerſte uitvinder, in alles, wat tot de kunst behoort, alsnog onbedreven, tot het ſnijden zijner Stempels zoodanige ſpecie of hoedanigheid zal hebben uitgekozen, welke voor hem het gemakkelijkſte te bewerken viel; en daartoe het *hout* beproefd heeft, in hetwelk tot dus verre de *Prentverbeeldingen* en de *vaste letteren* met goed gevolg geſneden waren. En zoo zoude men dan ook in waarheid kunnen zeggen, dat de eerſte letteren in hout zijn geſneden.

Aan de *mogelijkheid*, om een houten ſtempel in *lood* af te drukken, en die alzoo tot een *Matrijs* te vervaardigen, is geen twijfel. De in zijn vak volleerden Letterſtempel-ſnijder FLEISCHMAN verzekert dit ten vollen, zoo als mij uit zijne aanteekeningen is gebleken. Alleen was het volſtrekt noodzakelijk de houten Letter of Stempel *min ſchuins* maar iets *ſtomper* te ſnijden, dan gewoonlijk, ten einde de fijne trekken en omhalen van dezelve eene zekere, hoewel nog ongenoegzame ſtevigheid tot de gevorderde bewerking te verſchaffen.

Voorts blijkt niet alleen, dat de Letteren of Stempels allen *niet even groot* en *gelijkmatig* zijn geſneden, maar ook, dat alle *ondiep* en vele *ſcheef* in de Matrijzen zijn geſlagen of gedrukt, waarvan, onder anderen, de hiervoren aangehaalde groote of kapitale M ter proeve kan verſtrekken.

Of

Of tot de vervaardiging der *Stempels* reeds *Tegen-Stempels* (*Contre-Poinçons*) zijn gebezigd, durven wij niet bepalen. De mindere moeijelijkheid, om in het hout te fnijden, maakte dit minder noodig en min gefchikt (1).

Veelvuldig zijn de *dubbelde* letteren, welke men in den *Spiegel* aantreft. Ze zijn beide op een en denzelfden Stempel gefneden. De lange ſ (ſ) vooral is meesttijds aan de daarop volgende gekoppeld. Het blijkt duidelijk, dat zulks voornamelijk is gefchied, om dat de bovenfte ombaal van deze ſ zich te ver uitftrekkende, de daarop volgende letter zich niet genoeg aan dezelve konde fluiten, maar het aanzien moest hebben, als of dezelve tot een ander woord behoorde; daar nu integendeel door deze verbindtenis de bedoelde ombaal van deze ſ over het vierkant van de volgende letter heenfpringt, en beide de letteren zich alzoo naar behooren aan elkander fluiten. Andere koppelingen, vooral van fmalle letteren, zijn gefchied, om daardoor dezelven fteviger en tot het afdrukken meer bekwaam te maken.

II. MATRIJZEN.

De *Matrijzen*, tot welker befchouwing wij thans overgaan, zijn in den beginne vóór de uitvinding der ftalen Stempels en koperen Matrijzen, welligt alleen onder den naam van *Lettervormen* bekend geweest.

Die

(1) Daar de letteren, waarmede de *Tweede Nederduitfche Spiegel* is gedrukt, van binnen meer zuiver zijn, en dus eene diepere bewerking fchijnen aan te duiden, is het niet onmogelijk dat tot dezelven de *Tegen-Stempel* is gebruikt. Wij willen dit echter niet ftellig beflisfen.

Die *Matrijzen*, op welke de letteren van den *Spiegel* gegoten zijn, waren van *lood* vervaardigd, zoo als uit de gebreken der letteren (waarover wij zoo aanftonds zullen fpreken) is blijkende.

Langen tijd heeft men van zoodanige Matrijzen gebruik gemaakt. Tot de letteren van den *Bijbel* tusfchen 1450 en 1455 en het *Pfalmboek* in 1457, te *Mentz* gedrukt, zijn dezelve onder anderen gebezigd. En nog heden bedient men zich in *Duitschland* van dezelve, tot het gieten der grootfte Letterfchriften, inzonderheid tot die der zoogenaamde *Verfaal-Letteren*. In de beroemde Lettergieterij van de Heeren ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, bevinden zich thans nog looden Matrijzen van de vijftiende eeuw, en daaronder een aantal, welke waarfchijnlijk van PIETER SCHEFFER zelven afkomftig zijn.

De gebreken, waaraan de looden Matrijzen onderhevig zijn, en welke alle in den *Spiegel* in menigte op elke bladzijde gevonden worden, zijn, onder anderen, deze: dat de letteren veeltijds hunne *winkelhaakfche figuur* ontbeeren; dat vele regels daardoor *fcheef* en *bogtig* moeten zijn; dat dezelve niet *in de linie* (1) ftaan, en fommige woorden *in elkander hangen*; — behalve dit, maakt de minfte *harde toehaling van den Gietvorm* (waardoor de Matrijs min of meer gedrukt wordt) de letter *dunner* en *hooger*; de geringfte *buiging* ter zijde of op de vlakte van de Matrijs, brengt de letter niet alleen *uit de linie* en *hoog-*

te,

(1) Door *in de linie* verftaat men in de Lettergieterij de paralel- gelijk- of evenredigheid van alle de letteren met elkander, zoo dat de een niet hooger of lager ftaat dan de ander.

te, maar *verandert* de letter in *dikte*, *grootte* en *gedaante*, en doet dezelve foms *voor-* of *achterwaarts* vallen; elk *ftootje* op de vlakte van de Matrijs maakt de letter al mede *hooger* en uit den haak van zijne *boven-* of *oppervlakte*; — eindelijk gebeurd het dikwerf, dat de letter aan de Matrijs *vastgiet* en niet zonder de letter te kwetfen daaruit genomen kan worden, waarvan wij, onder anderen, de fprekendfte bewijzen in de hiervoren aangehaalde groote of kapitale 𝕮 en 𝕸 aantreffen; terwijl niet zelden de Matrijs zelve door deze vastgieting wordt befchadigd.

Voorts blijkt het, dat (zoo als wij reeds gezegd hebben) de Stempels in de Matrijzen *ongelijk* en in het algemeen zeer *ondiep* zijn ingeflagen. Deze *ongelijkheid* veroorzaakte, dat de eene letter iets *langer* dan de andere uit de Matrijs ten voorfchijn moest komen, waarvan het gevolg was, dat de *lange* letteren zeer *fterk* en de *kortere* daarentegen of *bijna niet* of zeer *flaauw* moesten afdrukken; — terwijl de *ondiepte*, waarmede de ftempel in de Matrijs is geflagen, uit eene menigte van letteren te zien is, van welke, door de fterke drukking, het *corpus van de letter* (1) heeft medegedrukt.

Wanneer zich nu, zoo als in den *Spiegel*, alle deze gebreken vereenigen, en zich, bovendien, die, welke uit de onvolkomenheid van den Stempel en Gietvorm voortvloeijen, daar bijvoegen, dan kon het niet anders, of er moest zich een fchijn-

(1) Ook wel *kegel* of *kern* genaamd: dat is het bovenfte gedeelte van het ftaafje, op welks oppervlakte zich de eigenlijke letter bevind.

ſchijnbaar verſchil tusſchen zeer vele eenzelvige letteren in dat Boek voordoen, die aanleiding gaven tot het denkbeeld, dat dezelve *geſneden* waren.

Voor wij van dit gedeelte afſtappen, moeten wij nog iets ſpreken van de zoogenaamde *doorboorde letteren*, met *koorden aan elkander geregen*, waarvan ſommige Schrijvers gewagen.

Men ontdekt, namelijk, in den *Spiegel*, dat veeltijds twee letteren aan elkander geſneden of te gelijk gegoten zijn, welk laatſte oudtijds, en ook waarſchijnlijk mede door den Drukker van dezen *Spiegel*, zelfs omtrent geheele woorden, heeft plaats gehad. Men deed dit, om de letteren, welke zoo ongelijk in deszelfs vierkant waren, en bij de minſte behandeling zeer ligt uit elkander vielen, des te beter bijeen te houden. Velen der oudſte Matrijzen waren daartoe ingerigt; ze beſloegen ſlechts de breedte van de letter, en waren geſchikt, om, naast elkander geplaatst en in den vorm geſteld, te gelijk gegoten te worden. Onder de Matrijzen, die, waarſchijnlijk van PIETER SCHEFFER afkomſtig, thans nog in de Haarlemſche Lettergieterij berustende zijn, bevinden zich *zes* zoodanige ſmalle Matrijzen. De Heer ENSCHEDÉ heeft gedurende deszelfs nuttig en werkzaam leven daarmede onderſcheidene proeven genomen, dezelve verſcheidenlijk nevens elkander geſteld en te gelijk afgegoten; en, onder anderen, bevonden, dat men oplettend moest zijn, ten einde te voorkomen, dat niet deze of gene letter uit de linie ſchoof en naar boven of onder ſprong, of zich boven de ander verhief (zoo als dit een en ander in den *Spiegel* op elk

blad zigtbaar is); ik heb een afdruk dezer genomene proevên voor mij liggen, waaruit dit een en ander blijkt, en ben bereid, dezelve aan hen, die zulks ter overtuiging mogten verlangen, te vertoonen.

Om deze verſchuiving van de Matrijzen in den Gietvorm zoo veel mogelijk te voorkomen, hebben ſommige der eerſte Drukkers in dezelve een rond gat gemaakt, daardoor een koord of wel een ijzer- of koperdraad geſtoken, ze alzoo aan elkander geregen, in den Gietvorm geplaatst en afgegoten.

Zoodanige *doorboorde Matrijzen* heeft de Heer FLEISCHMAN bij zijnen eerſten Leermeester C. HARDWICH, Lettergieter te *Neurenberg* (1), (bij wien meerdere oude ſtukken, tot de Boekdrukkerij behoorende, bevindelijk waren) niet alleen gezien, maar daarmede zelven de proef genomen, en onderſcheidene woorden op dezelve Matrijzen, in een daartoe vervaärdigden vorm, te gelijk gegoten, hoezeer hem ook uit deze proeven bleek, dat weinige letteren in de oppervlakte volmaakt gelijk ſtonden, en de wijdte of distantie van ſommigen niet evenredig was (2). Ook zijn ſoortgelijke Matrijzen van oude Gothiſche kapitalen verkocht op de verkooping eener Lettergieterij op de Nieuwe Heeregragt te *Amſterdam;* welke afkomſtig waren van CHRISTOFFEL VAN DIJK (3). Terwijl, eindelijk, zelfs nog tegenwoor-

(1) *Voorberigt* vóór de *Letterproef* van ENSCHEDÉ.

(2) Geſchreven aanteekeningen van J. ENSCHEDÉ.

(3) Zie over dezen ervaren Letterſtempel-ſnijder het *Voorberigt* voor de opgemelde *Letterproef*.

woordig de Matrijs aan den Gietvorm wordt vastgemaakt, ten einde het op den grond vallen van dezelve te voorkomen.

Het is alzoo, naar ons inzien, meer dan waarschijnlijk, dat de *doorboorde* en *aan een geregen Letteren*, waarvan, onder anderen, DAN. SPECKLIN (1), PAULUS PATER (2), SCHÖPFLIN (3) en MEERMAN (4) gewagen, en waarvan de Dichter HENRICK LAURENSZOON SPIEGEL insgelijks schijnt te spreken, wanneer hij (vers 71 en 72 van het Tweede Boek van zijnen *Hertspiegel*) zegt:

Ghi hebt houtstaefkens eerst in houtplaats feil gepast:
En na, met snoerkens die (als schrift) by een ghetast.

niets anders zijn geweest, dan zoodanige doorboorde *Matrijzen*, geschikt, om naast elkander in den Gietvorm geplaatst en te gelijk afgegoten te worden, of wel *letterstempels*, welke door minkundigen zeer ligt voor eigenlijke drukletteren kunnen aangezien worden, en die mogelijk oudtijds aan een geregen zullen zijn geweest, ten einde een volledig stel bij elkander te houden en te bewaren. Niemand althans denke, dat eene aanéénrijging van houten letteren, met koorden dezelve zouden geschikt en bestand maken, om een' geregelden en gelijken afdruk voort te brengen. Deskundigen zijn van het tegendeel overtuigd (5).

III.

(1) In *Chronico Argentoratensi*. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II. p. 200.

(2) *Diss. de typis literarum*. p. 10. (3) *Vind. Typogr.*

(4) *Orig. Typogr.* P. I. p. 25, 26, 29. P. II. p. 234.

(5) Zie, onder anderen, FOURNIER, in zijne Twee Traktaatjes: *Origine de l'Imprimerie*. p. 62, 63, en *Remarques* &c. p. 13, 21, 22, 23, 24, 25.

III. Gietvorm.

Dat de *Letter-* of *Gietvorm* even eenvoudig en gebrekkelijk als alle de andere werktuigen zal geweest zijn, zal wel door niemand worden ontkend, die immer eenen tegenwoordigen Gietvorm onder de oogen heeft gehad en deszelfs kunstig zamenstel naauwkeurig beschouwd.

Vermoedelijk was hij zonder *stoel* en *koperen klemveer*, om de Matrijs vast te zetten; hij had misschien geene andere sluiting dan een *ijzer veertje*; welligt diende een enkel *merkje* ter besturing der linie; en wie weet, of wel één stuk van den geheelen Vorm behoorlijk in den haak bewerkt was. Vandaar, dat zeer vele letteren niet volmaakt in de linie zijn gegoten; vandaar, dat dezelve doorgaans alleu ongelijk en onevenredig van hoogte zijn, zoo dat de eene letter hooger tegen het papier staat dan de ander; vandaar, eindelijk, dat, wanneer de Matrijs niet regt in de wanden van den vorm heeft gestaan, de letter scheef is gegoten geworden.

Van dit alles levert de *Spiegel* op elk blad de sprekendste proeven op.

Wat kon er (vragen wij) van zoodanig eenen Gietvorm voor den dag komen? Het kon niet anders, of deszelfs gebrekkige en onvolkomene zamenstelling moest, nevens de gebreken der Stempels en Matrijzen, niet weinig medewerken, om de eene letter ongelijk aan de andere te maken, offchoon beide dan ook in één en denzelfden vorm waren gegoten. Een volkomen wel afgegoten letter was bijna zoo zeer als eene zeldzaamheid en bijzonder geluk aan te merken,

dat

dat het gebruik der gebrekkigſten wel moest worden geduld.

Dat de Vervaardiger van den *Spiegel* naderhand eenigermate in de kunst van *gieten* is gevorderd geworden, ſchijnt mij te blijken uit de twee bladen uit den *Tweeden Nederduitſchen Spiegel*, met eene andere letter gedrukt, alzoo die letter, offſchoon ouder en ſlechter geſneden dan de gewone letter van dat Boek, echter beter is *gegoten* en redelijk in de linie ſtaat.

IV. Drukletteren.

Tot de *Drukletteren* zelven overgaande, is het buiten kijf, dat dezelve van *week metaal* zijn gegoten. Junius verhaalde reeds, dat de eerſte Uitvinder zijne letteren eerst van *lood* en daarna van *tin* vervaardigde (1); en de geſteldheid van den *Spiegel* toont ten duidelijkſten, dat daartoe zoodanige ſpecie is gebezigd (2); terwijl voorts de mogelijkheid hiervan proefondervindelijk is aangetoond door den Heer Enschedé, daar hij zelve op de bij hem berustende oude Matrijzen Letteren van bijna gemeen lood heeft gegoten, en de afdruk derzelven in zijne *Letterproef* van 1768 aan het publiek medegedeeld.

Daar intusſchen *lood* en *tin* in geenen deele de tot het oogmerk gevorderd wordende eigenſchappen

(1) Men herinnert zich bij deze gelegenheid, dat, volgens zijne verzekering, van deze *tinnen letteren* naderhand *wijnkannen* zijn gegoten, die te zijnen tijde nog aanwezig waren.

(2) Ook Fournier zegt, dat de eerſte gegoten letteren van lood of tin zijn geweest. Zie zijn Werkje, getiteld: *De l'origine et des productions de l'Imprimerie* &c. p. 35.

pen van *vloeibaar-* en *hardigheid* bezaten, spreekt het van zelve, dat het zeer moeijelijk en bezwaarlijk was de letteren *vol* en *goed* te gieten; iets, hetwelk bijna ondoenlijk zoude geweest zijn, indien (zoo als wij reeds gezien hebben) de Stempels niet zoo *stomp* waren gesneden, maar integendeel *dieper* en *scherper* in de Matrijs waren ingedreven geweest.

Letteren van zoodanig eene zachte specie moesten daarenboven de allervoorzigtigste behandeling ondergaan. Elke *stooting* of *valling* moest dezelven niet alleen beschadigen, maar het is ook klaar en duidelijk, dat een letter, van zoodanig week metaal gegoten, door eene aanhoudende drukking van de Pers, in derzelver oppervlakte moet *uitzetten* en *verbreeden;* de omtrek wordt dus *grooter:* en dezelfde letter, welke nog onlangs hare juiste en behoorlijke grootte had, is, na een herhaald gebruik, zoodanig *veranderd*, *verbreed* en *vergroot*, dat het eene *andere* en *grootere* letter schijnt te zijn (1).

Het is zeer waarschijnlijk, dat de gebrekkelijk gegoten letteren met een mesje of graveerijzer zijn *opgehaald*, *bijgewerkt*, *verbeterd* of *veranderd*. De weekte van het metaal maakte deze somwijlen zoo hoognoodige bewerking niet ondoenlijk. Van deze gemaakte veranderingen vinden wij, onder anderen, eene proeve in de twee bladen in den *Tweeden Nederduitschen Spiegel* met eene andere letter gedrukt, alwaar men hier en daar duide-

(1) Omtrent de veranderingen, welke de Letteren door eene onvoorzigtige behandeling en andere toevallen of oorzaken kunnen ondergaan, zie men, onder anderen: FOURNIER, *Remarques sur un ouvrage* &c. p. 60.

delijk zien kan, dat men gepoogd heeft de te zamen gegoten letteren fl in ſl te hervormen. Men heeft, namelijk, getracht het dwarsstreepje van de f weg te snijden, ten einde er alzoo een ſ van te maken; doch men heeft daarin niet volkomen kunnen slagen: een gedeelte van dat streepje is overgebleven en naar boven of onderen gebogen, terwijl de letter l door deze bewerking eenigzins is beschadigd geworden.

Deze zelfde weekheid van metaal (waarvan wij zoo even spraken) moest tevens de letter spoedig doen *slijten*. De *Spiegel* overtuigt ons van deze waarheid. Op het einde van dat Boek (bij voorbeeld bladz. 51, 55 en 56 van het Exemplaar van de *Bibliotheek*) ziet men, dat de letteren reeds zoo aanmerkelijk van hunne *scherpte* en *vlakheid*, door de menigvuldige bedrukking, hadden verloren, en zoo zeer waren afgesleten, dat dezelve tot geenen anderen druk konden gebezigd, maar daartoe eene nieuwe letter moest gegoten worden.

V. Drukpers.

Onder de werktuigen, door den Vervaardiger van den *Spiegel* gebezigd, is geen der minst gebrekkelijkste geweest deszelfs *Drukpers* (1). Elk blad

(1) Fournier (*de l'Origine*, &c. p. 129, 258) en Heineken (op veelvuldige plaatsen) hebben reeds het gebrekkelijke van het werktuig, waarmede de *Spiegels* gedrukt zijn, opgemerkt, en zijn daardoor in den waan gebragt, als of tot de vervaardiging of bewerking van dezelven een *Frotton* of *Reiber* zoude zijn gebruikt.

blad van dat Boek levert daarvan de proeven op. Alles duidt aan, dat dezelve hoogstwaarschijnlijk in niets anders dan in eene gewone *Huis-* of *Handpers* heeft bestaan. Behalve hetgeen wij deswegens bij de behandeling van het *Formaat-hout*, de *blinde Letteren* en het *Papier* zullen aantreffen (en hetgeen wij, om alle herhalingen te vermijden, alhier moeten achterlaten) zullen wij, ten betooge van deszelfs onvolkomen- en ongeschiktheid, alleen het navolgende aanvoeren:

1. Dat aan dezelve slechts eene *houten moer*, even als aan de gewone Huispersen, zal zijn geweest, vermits in de afbeelding van eene oude Drukpers, te *Deventer*, in het begin der zestiende eeuw, in het licht gegeven (1), nog zoodanig

(1) Oude afbeeldingen van Drukpersen vindt men in eenige stukjes sints 1507 en vervolgens, te *Parijs*, bij *Jodocus Badius Ascensius* gedrukt. Twee derzelven zijn bij mij aanwezig, het eene, in Octavo, in den jare 1519, en het andere, in Quarto, ten volgenden jare uitgegeven. Op het Titelblad van elk derzelven is een Boekdrukpers afgebeeld, doch de eene verschilt van de andere. In het *Insignia Typographorum Frederici Roth-Scholtzii*, N°. 113, is de Pers van den opgenoemden Drukker nagesneden *Theodorus van Borne*, Boekdrukker te *Deventer*, in het begin der zestiende eeuw, heeft in eenige bij hem uitgegevene stukjes al mede de afbeeldingen van twee onderscheidene Drukpersen medegedeeld, onder anderen in *Plauti Comedias*, ten jare 1518 door hem in het licht gegeven. De eerste derzelve, achter den Titel geplaatst, schijnt zeer gebrekkig geweest te zijn; terwijl de tweede, op de laatste bladzijde van dat Boekje bevindelijk, duidelijk eene aanmerkelijk verbeterde Pers aanduidt. De Heer JOH. ENSCHEDÉ heeft deze beide afbeeldingen door den kundigen CORNELIS VAN NOORDEN in hout doen nasnijden, en de afdrukken daarvan in een bij hem gedrukt *Extract uit een Brief van den Heer Meus*

nig eene houten moêr schijnt te bespeuren te zijn, en het zich niet laat denken, dat de Drukpers, waarmede de *Spiegel* is gedrukt, die der genoemde afbeelding zal hebben overtroffen.

2. Dat de gebrekkelijkheid van deze Pers eene zeer *ongelijke* drukking heeft moeten te weeg brengen. De *Figuren* van den *Spiegel* dragen inzonderheid de blijken, met welk eene *force* dezelve zijn ingedrukt. Ook de *letterdruk* levert daarvan de sporen op. Op bladz. 47 en 58 van het Exemplaar, berustende op de *Bibliotheek*, is, onder anderen, door het sterk en bovenmate drukken van de Pers, het papier ter zijde van de letteren of onder de kolommen geborsten of gescheurd.

3. Dat de *Degel* (dat is het bovenstuk of de vlakke plank of plaat, welke, door de schroef aangedreven, op de in de Pers gelegde voorwerpen onmiddellijk drukt) niet altijd even *vlak* of *waterpas* heeft gelegen. Dit blijkt daaruit, dat van zeer vele figuren in den *Eersten Spiegel* de boven- of onderranden *flaauw*, doch daarentegen de figuren zelve doorgaans *scherp* en *hard* zijn uitgedrukt (1). In de afdrukken der figuren van den

Menschen, in *'s Hage*, in *dato* 2 *April* 1775, enz., ingevoegd; van welk stukje (4 bladzijden groot) een Exemplaar onder mij berustende is.

(1) HEINEKEN (*Nachrichten*, 2 Th. p. 222) is daardoor in den waan gebragt, als of deze figuren reeds eenigzins zouden afgesleten zijn, en alzoo de *Nederduitsche Spiegel* later zoude zijn gedrukt dan de *Latijnsche*. De ongegrondheid dezer oordeelvelling (over welke wij in Hoofdst. XX meer opzettelijk handelen) blijkt, onder anderen, zonneklaar uit den *Tweeden Nederduitschen Spiegel*, in welken de randen der figuren ongelijk beter en scherper zijn uit- en afgedrukt; en deze laatstgenoemde

den *Tweeden Nederduitſchen Spiegel* heerscht meerdere gelijkvormigheid: hetwelk aantoont, dat de *Degel* bij vervolg eenige verbetering heeft ondergaan. Mogelijk is het ook, dat de Vervaardiger van den *Spiegel* een hout bekleed plankje op den Lettervorm onder den Degel heeft gelegd, en dat aan deszelfs ongelijke dikte of ligging deze te flaauwe drukking is toe te ſchrijven. Wat men kieze, de opgenoemde verſchijnſelen kunnen aan het een zoowel als aan het ander worden toegeſchreven.

4. Dat voorts aan de Pers geen zoogenaamd *Verſchut*, dienende ter voorkoming van het mededrukken of ſmetten van den rand of het formaathout, is geweest, toonen de ſtrookjes papier, welke alomme op die plaatſen zijn gelegd, welke niet moesten mededrukken.

5. Dat, eindelijk, de Vervaardiger van den *Spiegel* geen het minſte denkbeeld heeft gehad van het tegenwoordig gebruikelijk hulpmiddel, op de Boekdrukkerijen onder den naam van *Register* bekend, waardoor de tegenzijde (*verſo*) van het blad rondom met de voorzijde (*recto*) overeenkomt en volkomen gelijk ſtaat, blijkt daaruit, dat het *marge* of de tusſchenruimte tusſchen de eene bladzijde en de andere niet overal *evenwijdig* is; hetwelk tevens doet zien, dat elke bladzijde afzonderlijk gedrukt, en dat het papier, bij gisſing, zoo regt mogelijk op den Lettervorm is gelegd geworden.

Wie nu van zoodanig eene allezins gebrekkige Druk-

de zal zeker noch door HEINEKEN, noch door eenig ander voorſtander van *Mentz* als de eerſte of oudſte worden aangezien.

Drukpers volkomen gelijke en goede afdrukken verwachttede, zoude het onmogelijke vergen. Geen wonder des, dat eene verbetering derzelve hoogstnoodzakelijk was, en dat GUTTENBERG (zoo ik vermeene, en zoo als wij bij vervolg zullen zien) zich daarmede al dadelijk heeft onledig gehouden.

VI. Blindgoed.

Formaathout.

Men ontmoet in de *Spiegels* eene bijzonderheid, welke men in geene andere oude gedrukte Boeken aantreft; eene bijzonderheid, welke, op zich zelve genomen, alleen in ſtaat was te bewijzen, dat dit ſtuk eene der eerſtelingen der nieuw-uitgevondene Boekdrukkunst is geweest.

Men ziet, namelijk, op de meeste bladzijden, ter plaatſe, alwaar geen tekst of zwarte letteren moesten ſtaan, de blinde indrukken van letteren, op welken bij de werkelijke drukking ſtrookjes papier zijn gelegd, om het ſmetten of drukken der inkt te voorkomen (1).

Dat het werkelijke letteren zijn geweest, blijkt uit meer dan eene plaats. Zoo zal men, bij voorbeeld, het eerſte blad van de *Prologus*, ter plaatſe, alwaar de eerſte of hoofdletter 𝕾 had moeten ſtaan, met de letteren 𝖊𝖊 𝖚𝖚 en 𝖒𝖒, voorts

(1) Het getal dezer blinde indrukken is zoo menigvuldig, dat het onnoodig is de bladzijden op te noemen, waarop dezelve gevonden worden. Men bezie de onderſcheidene *Spiegels*, en men zal reeds bij den eerſten opſlag van het oog volkomen overtuigd zijn.

voorts op de bladzijde, inhoudende *die tafel van de Capittelen*, de 4de, 5de, 7de, 11de en 12de regels, met de letteren 𝔱𝔱 𝔱𝔱 en 𝔱𝔱, en de 13de en 14de regels met de letteren 𝔥𝔥, en eindelijk de 21ste en 39ste bladzijden (volgens het Exemplaar op de *Bibliotheek*), van onderen, met de letteren 𝔱𝔱 𝔱𝔱 enz., vinden aangevuld. Op vele plaatsen is het strookje papier verschoven, waardoor een gedeelte dezer letteren zijn af- of medegedrukt (1).

Het aanwezen dezer blinde letteren heeft sommigen (2) in den waan gebragt, als of de Vervaardiger van den *Spiegel* nog geen het minste denkbeeld van zoogenaamde *spatiën*, ter aanvulling der opene plaatsen, zoude hebben gehad, en, bij gebreke van dien, zich van deze letteren zoude hebben bediend.

Dan, behalve dat het zich niet laat denken, dat een man, wiens vernuft en schranderheid reeds de losse, beweegbare, gegoten letter en deszelfs zamenstelling ter afdrukking had uitgevonden, zoo weinig doorzigt en begrip zoude hebben gehad, om letteren, welke hij ter plaatsvulling bezigde, en wier oppervlakte even hoog als die der andere letteren was, niet een weinigje af te schaven of af te vijlen, ten einde daardoor het

(1) Men zie, bij voorbeeld, onder aan den voet van de 1ste kolom van de 24ste figuur van het Exemplaar op het *Stadhuis*; om van geene meerdere voorbeelden te gewagen.

(2) SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 57. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I p. 116, 119. DE BRUYN, *Geschied. der stad Haarlem*, bl. 270. COGAN, *Reize langs den Rhijn*, bl. 454, en anderen.

het medèdrukken van dezelve te voorkomen: iets, hetwelk den eenvoudigsten mensch reeds dadelijk zoude zijn ingevallen; — behalve dit, herzeg ik, blijkt het ten duidelijkste, dat de vervaardiger van den *Spiegel* werkelijk *spatiën* heeft gehad en gebruikt, vermits alle de woorden door eenen gelijkmatigen afstand van elkander verwijderd zijn, hetwelk door niets anders, dan door eene dergelijke *spatie* kan zijn veroorzaakt (1).

Er moet dus, zoo als van zelve spreekt, eene bijzondere reden hebben plaats gehad, waarom de Drukker van den *Spiegel* zich ter plaatsvulling van werkelijke *letteren*, in stede van zoogenaamde *spatiën*, hebbe bediend: en deze reden is klaar en duidelijk, en alleen in de weekheid van het metaal van de letter en in de gebrekkelijke gesteldheid van de Drukpers te zoeken.

De zachte specie, namelijk, waarvan de letter gegoten was, was zoo weinig bestand tegen eene sterke en onevenredige drukking der Pers, dat alle opene plaatsen tusschen de uiterste letter of regel en het Raam, of liever Formaathout, hetwelk den geheelen Lettervorm in zich besloot, moesten worden aangevuld met het een of ander ligchaam, evenhoog als de letter zelve, vermits het

(1) Het is opmerkelijk, dat geen een dezer spatiën (immers zoo ver ik heb kunnen nagaan) naar de hoogte is geschoven, noch heeft medegedrukt, en alzoo een *Boeren-Comma* (zoo als men zulks op de Drukkerijen gewoon is te noemen) heeft veroorzaakt. Dit geeft aanleiding om vast te stellen, dat dezelve veel korter dan de gewone letteren zijn geweest, en mogelijk niet, zoo als tegenwoordig, in gegoten *Spatiën*, *Pasjes* of *Quadraten*, maar slechts in platte stukjes koper, of ander metaal, hebben bestaan.

het anderzins te vreezen ſtond, dat, wanneer die open plaatſen niet op zoodanig eene wijze waren opgevuld, de uiterſte of op den vleugel ſtaande letteren of regels, de noodige onderſteuning misſende, moesten ombuigen; terwijl, behalve dit, de braming of zuiging van het vochtig gemaakt papier een kladdigen afdruk moest opleveren.

Om nu deze gebreken te voorkomen, was niets geſchikter, dan die tusſchenruimten met (mogelijk kwalijk gegoten of reeds te veel afgeſleten) letteren aan te vullen, wier oppervlakte met die der overige letteren gelijk ſtond, die alzoo ter onderſteuning dienden en een' gelijken afdruk te weeg bragten. Het is uit dien hoofde, dat men deze blinde letteren alleen aantreft ter plaatſe, alwaar aan het begin der *Prologus* de groote 𝔇 moest ſtaan, en in *die tafel van de Capittelen* aan het einde der korte regels, maar voornamelijk, het geheele Boek door, aan den voet der bladzijden, wanneer, door het eindigen van den tekst, de kolom niet geheel vol was gezet, maar een of twee regels letterdruk waren opengelaten, wier ruimte, om de opgegevene redenen, door gelijkſoortige ligchamen moest worden bezet, indien aan het voorgeſtelde oogmerk zoude worden voldaan.

In zoo verre was nu wel voor de uiterſte *letteren* of *regels* gezorgd; dan de geheele *Lettervorm* vorderde eene nog krachtdadiger onderſteuning. De onervaren Drukker toch liep, bij de behandeling van eene zoo gebrekkige Pers, gevaar, om, door eene te harde toehaling van dezelve, de letter te beſchadigen, althans het papier ſtuk te drukken, of, op zijn minst genomen,

men, een' onvoldoenden afdruk voort te brengen; en, om in dit gebrek te voorzien, moest het *formaathout* of de *rand* om den *lettervorm* op eene bijzondere wijze worden ingerigt.

Om onze lezeren hiervan een klaar denkbeeld te geven, moeten wij dezelve herinneren, dat op de tegenwoordige Boekdrukkerijen de letteren, na dat dezelve gezet zijn en eene volle bladzijde uitmaken, in een' *ijzeren rand* of *raam* worden geplaatst, en daarin, door middel van schuine *wiggen*, *kooijen* of *scheenen* (1) worden vastgezet. Het spreekt van zelve, dat de oppervlakte van dezen rand of dit raam niet zoo hoog is als de letter, vermits dezelve anders zoude mededrukken.

De *Spiegel* daarentegen toont ons aan, dat daartoe is gebezigd een *eikenhouten rand*, welks oppervlakte met dat der letteren genoegzaam heeft gelijk gestaan. De indrukken van het hout, zoowel rondom als tusschen de kolommen, zijn op eene menigte plaatsen zoo zigtbaar, dat hetzelve aan geene de minste tegenspraak of bedenking onderhevig is (2).

Het

(1) Op vele Drukkerijen in *Duitschland* gebruikt men daartoe schroeven.

(2) Hoe minder het papier behandeld of besmuld is, hoe duidelijker zich deze indrukken vertoonen: vandaar, dat dezelve in het zeer zindelijk bewaard Exemplaar van den *Tweeden Nederduitschen Spiegel* van den Heer ENSCHEDÉ zeer sterk uitkomen: de nerf of bloem van het hout is in het papier uitgedrukt. Hetzelfde vindt plaats in het Exemplaar van den *Tweeden Latijnschen Spiegel* van *Jonkheer* W. RENDORP; inzonderheid zijn op het eerste blad van de *Preface* alle de onderscheiden indrukken buitengewoon zigtbaar. Belangrijk ware het dat

Het blijkt hieruit, dat de Lettervorm, na tot eene geheele bladzijde te zijn gezet, is geplaatst in een *eikenhouten bak*, welke tot dat einde, ter grootte van de bladzijde, alvorens was uitgehold, en van welke alleen de randen rondom en het middelſchot tusſchen de kolommen was overgebleven. De randen van dezen houten bak waren alzoo vast en onbeweegbaar, en konden niet, naar gelang van de meerdere of mindere breedte van de bladzijde of den lettervorm, naar binnen of naar buiten verſchoven worden. Wanneer dus alle of vele op elkander volgende regels van eene bladzijde korter dan gewoonlijk waren en van achteren eenige ruimte tusſchen de laatſte letteren en het formaathout openlieten, alsdan wierd deze opening door een los *ſtrookje eikenhout*, van gelijke hoogte en oppervlakte, aangevuld. Men beſpeurt dit tusſchenſtrookje hout misſchien nergens duidelijker, dan op de 1ſte, 3de en 5de bladzijden van de *Preface* van den *Tweeden Latijnſchen Spiegel.*

Het nut en de noodzakelijkheid van zoodanig eenen rand zal nu de lezer van zelve bevatten. De ſchroef van de gebrekkige Pers mogt nu, ondanks de grootſte zorgvuldigheid van den Drukker, in eene meerdere of mindere mate, te ſterk worden toegedraaid: de kracht der drukking moest, in dat geval, op de *houten randen* en het *middelſchot* afſtuiten: daardoor bleef de zwakke en weeke letter van merkelijke beſchadiging bevrijd;

dat blad in plaat te kunnen overbrengen: men zoude alsdan niets meer ter overtuiging, zelfs van den grootſten tegenſtander, kunnen vorderen.

vrijd; het papier ontving meesttijds eene matige en gelijke drukking, en de afdruk voldeed tamelijk aan het oogmerk, immers zoo goed zulks in dien tijd en door middel van alle de, even gebrekkelijke, werktuigen konde verwacht of gevorderd worden.

Om nu het mededrukken of ſmetten zoowel der blinde letteren als der randen en het middelſchot van het formaathout te voorkomen, heeft men, bij gebrek van een zoogenaamd *Verſchut* (waarvan wij hiervoren ſpraken), rondom ſtrookjes papier gelegd; die, wanneer dezelve niet verſchoven of van hunne plaats waren geraakt, oorzaak waren, dat niets dan een blinden indruk dezer ſteunſelen van den Lettervorm achterbleef (1).

VII. Letter- of Zethaak.

Het is welligt te dezer plaatſe meest geſchikt, te doen opmerken, dat de Vervaardiger van den *Spiegel* zeker van geen goeden *Letter-* of *Zethaak* is voorzien geweest. Dit gebrek, gevoegd bij de ontbering van behoorlijk *blindgoed* van onderſcheiden breedte (met uitzondering van de enkele *ſpatie*), was oorzaak, dat de meeste regels van den *Spiegel* niet allen even lang, maar meestal aan het einde ongelijk en bogtig zijn. Hij heeft dit, hier en daar, wel, zoo goed mogelijk, trachten

(1) Het aanwezig blijven dezer blinde indrukken, vooral die van de nerf of bloem van het eikenhout, zoo als ook het berſten aan de kanten der letteren, waarvan wij hiervoren geſproken hebben, doen, onder anderen, zien, dat het papier, vóór hetzelve wierd bedrukt, nat of vochtig is gemaakt.

ten te verhelpen, hetzij door fommige woorden te abbreviëeren of te verkorten, of, omgekeerd, door in plaats van een 𝔴 twee 𝔳𝔳 of 𝔲𝔲 te plaatfen, enz.; doch dit alles was niet in ftaat, om eene zoo volkomene gelijkheid van lengte in de regels te veroorzaken, welke de netheid en fierlijkheid zoo zeer bevordert en in latere Boeken, inzonderheid in die van *Mentz*, bij de vordering en meerdere volmaking der kunst, gevonden wordt.

VIII. Drukinkt.

Tot den *Drukinkt* overgaande, merken wij vooraf aan, dat, indien de Vervaardiger van den *Spiegel* de *eerfte Boekdrukker* is geweest, aan hem tevens, met het hoogfte regt, de uitvinding der Drukinkt moet worden toegekend (1), althans die der *zwarte*, vermits, indien het al waar mogte zijn, dat de *houtfneê figuren* van vroeger datum zijn en aan hem niet kunnen worden toegefchreven (iets, hetwelk wij in geenen deele toeftemmen), de inkt derzelven in allen gevalle zeer *bleek* en *flaauw* (2) is en van dien, waarmede den

(1) Volgens MEERMAN (*Orig. Typogr. Cap. IX*) wist men vóór den tijd van KOSTER van geen Drukinkt.

(2) Vandaar dat fommigen in het, onzes inziens, verkeerde gevoelen zijn, dat de inkt der vroegfte Prentwerken met water was aangelangd. Waterverw is niet gefchikt, om het oppervlak der letteren goed te dekken. (Zie, onder anderen: MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 240. DE BRUYN, *Gefchied. der ftad Haarlem*, bl. 268. *Nachrichten.* 2e Th. f. 223. *Idée Générale.* p. 441. LICHTENBERGER, &c.

den tekst van den *Spiegel* is gedrukt, merkelijk in kleur verschilt.

Behalve deze, in ons oog zeer juiste, opmerking, vermeenen wij ons te dezen veiliglijk te mogen beroepen op het getuigenis van JUNIUS, wien wij in zoo vele bijzonderheden gevolgd en vrij naauwkeurig hebben bevonden. Hij verzekert ons dan, dat KOSTER, bevindende, dat de gewone inkt vloeide en kladde, met hulp van zijnen schoonzoon THOMAS PIETERSZOON, eene soort van dikker en taaijer inkt uitdacht, welke tot de bewerking meer geschikt was (1).

Vrij natuurlijk was het, dat dezelve in den beginne zeer onvolkomen zal zijn zamengesteld, en dit blijkt ons ook ten volle uit den *eersten druk* van den *Nederduitschen Spiegel.* Wanneer wij dat Boek met de vereischte naauwkeurigheid beschouwen, dan bevinden wij, dat de inkt zelve, over het algemeen, niet alleen vrij *slecht* is geweest, maar ook op de eene plaats te *dun* of te *mager*, doch op de andere plaats te *vet* en te *kladderig* is gelegd: al hetwelk niet alleen eene ongelijke en onzindelijke afdrukking van het blad, maar tevens eene ongeregeldheid in het fatsoen en de gedaante der letteren moest te weeg brengen. Dat dezelve met lijnolie is gemengd geweest, is buiten tegenspraak (2); doch daar de inkt

(1) Onder de latere Schrijvers heeft F. C. LESSERN (*Typographia Jubilans.* p. 24) toegestemd, dat KOSTER de uitvinder van den Drukinkt (hoezeer dan ook met water gemengd) kan zijn geweest.

(2) LAMBINET (*Orig. de l'Imprimerie.* T. I. P. 307) is, niet ten onregte, van meening, dat het schilderen met olieverw (welks ontdekking gewoonlijk aan JAN en HUBERT VAN EYK,

inkt, op eenige plaatsen, groenachtig door het papier is doorgeslagen (1), zoo is daaruit op te maken, dat de olie of geheel *ongekookt*, of niet lang genoeg op het vuur is geweest, waaraan tevens niet weinig kan hebben toegebragt, wanneer dezelve niet genoeg was *getemperd* of *uitgebrand*.

De Autheur van den *Spiegel* moet dit gebrek al ras hebben weten te verhelpen, vermits niet alleen de *Tweede Nederduitsche*, maar ook de *beide Latijnsche Spiegels* met beteren inkt zijn gedrukt (2), eene bijzonderheid, welke op zich zelve reeds aantoont, dat de *Eerste Nederduitsche Spiegel* werkelijk de oudste is en den *Latijnschen* is voorafgegaan. De volmaking van den Drukinkt volgde zeer spoedig. Een groot aantal Boeken van de vijftiende eeuw, zoo in *Duitschland* en *Italie*, als in de *Nederlanden*, van de Pers gekomen, zijn met eenen zoodanigen zwarten en glanzigen inkt (3) gedrukt, dat dezelve tegenwoordig bezwaarlijk te verbeteren zoude zijn.

IX.

EYK, die ten tijde van KOSTER leefden, wordt toegeschreven) denkelijk aanleiding zal hebben gegeven tot het uitvinden van den Drukinkt.

(1) Men zie, onder anderen, de 45ste, 46ste, 50ste en 57ste bladzijden van het Exemplaar op de *Bibliotheek*.

(2) MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 123, 125, 136. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 73. LICHTENBERGER, &c. Opmerkelijk is het, dat de inkt, waarmede de bladen van den *Eersten Latijnschen Spiegel*, uit *vaste* letteren bestaande, bedrukt is, *bleeker* of *grijzer* is, dan die bladen in dat zelve Boek, waarin *losse* en *beweegbare* letteren gevonden worden. Ook dit toont de trapswijze verbetering van den Drukinkt aan.

(3) Het kwam den Heer ENSCHEDÉ niet vreemd voor, dat sommige der eerste Boekdrukkers barnsteen onder de lijnolie hebben gekookt en vereenigd.

IX. Drukballen.

Dat tot het beſtrijken van den lettervorm met inkt *Drukballen* (hoe gebrekkig dan ook) zijn gebezigd, ſchijnt mij te blijken uit het opleggen van ſtrookjes papier op het formaathout en de blinde letteren. Indien toch de inkt met een penſeel, kwastje, of ander klein werktuig, op de letter was geſmeerd of op eene andere ſubtiele wijze gelegd of gebragt, dan had men kunnen zorgen, dat de inkt niets anders dan de letteren raakte, en dan had men geene ſtrookjes papier noodig gehad; doch Drukballen gebruikende, wier omvang niet konde beletten, dat ook het formaat-hout en de blinde letteren werden beſmet, was het bezigen van ſtrookjes papier onvermijdelijk: zoo als dan ook het formaathout en de blinde letteren, hier en daar, ter plaatſe waar het ſtrookje papier verſchoven is, geheel of gedeeltelijk hebben medegedrukt of geſmet. Overigens zullen deze Drukballen, door derzelver onvolkomenheid, hebben medegewerkt tot het voortbrengen van ongelijke en ongeregelde afdrukken.

X. Figuren en tekst ieder afzonderlijk gedrukt.

Wij willen, bij deze gelegenheid, nog doen opmerken, dat aan ons gebleken is, dat de *figuren* en de *tekst* van den *Spiegel ieder afzonderlijk zijn gedrukt.* Dit is, onder anderen, daaruit op te maken, dat eene en andere figuur in alle de uitgaven wel eens ſcheef boven den letterdruk is geplaatst. Om hierin echter, zoo als heine-

KEN (1) schijnt te doen, een bewijs te vinden, dat niet alleen de figuren het eerst, maar zelfs lang vóór den tekst zouden zijn gedrukt, gaat in geenen deele door. Wij hebben hierover in Hoofdstuk XX breeder gehandeld, en zullen nu alleen aanmerken, dat, onder anderen, in de uitgaven van het *Scaecspul* te *Gouda* 1479, de *Breydenbach* te *Mentz* 1486 en den *Bijbel* te *Lubek* 1494, de plaats voor alle of een groot gedeelte der figuren (die op dat tijdstip nog niet gereed zullen zijn geweest) is opengelaten, ten blijke alzoo, dat de druk van den tekst die der figuren wel eens is voorgegaan.

XI. De spiegels slechts aan ééne zijde gedrukt.

Eindelijk is het ons voorgekomen, dat de redenen, waarom de *Spiegels* slechts *op ééne zijde zijn gedrukt*, niet zijn te zoeken in de onkunde of eenvoudigheid van den Drukker, noch in de slechtheid van het papier, vermits hetzelve vrij goed is; maar, onzes inziens, alleen zijn toe te schrijven: *vooreerst*, aan de diepe en scherpe indrukken van de letteren van den tekst en inzonderheid der figuren op de tegenzijde van het blad; en *ten tweede*, aan het doorslaan van den inkt door het papier, hier en daar te bespeuren, hetwelk eene goede en redelijk zindelijke afdrukking op die doorgeslagen plaatsen ondoenlijk maakt.

Wanneer men zich nu uit al het voorgaande herinnert, dat de Vervaardiger van den *Spiegel* tot

(1) *Idée Générale*, p. 463.

tot het drukken van dat Boek heeft noodig gehad een volledig ſtel Stempels (1), even zoo vele Matrijzen, een Gietvorm, Letterſpecie, Formaathout, Drukpers, Drukinkt, Drukballen, enz.; dat de vervaardiging, bewerking en toebereiding van alle deze werktuigen door hem aanvankelijk moest worden uitgedacht; dat bij de bearbeiding en behandeling zeer velen der eerstgenomene proeven moesten mislukken en alzoo telkens worden herhaald, — dan zal men zich meer of min een denkbeeld kunnen maken van de aanhoudende ſpanning van den geest, het taai geduld, de onafgebrokene moeite en vlijt, de overgroote kosten en den langdurigen tijd, welke aan zoodanig eene onderneming heeft moeten worden beſteed en ten koste gelegd; dan gevoelt men, hoe langzaam de verbetering en beſchaving moest voortgaan; hoe veel er toe behoorde, alvorens de *eerſte Nederduitſche Spiegel* was afgewerkt, en wat er toe vereischt wierd, alvorens de *tweede Nederduitſche* en de *beide Latijnſche Spiegels* (die alle drie met eene nieuwe en verbeterde letter zijn gedrukt) het licht konden aanſchouwen.

Hoe veel lofs alzoo dezen verdienſtelijken man toekomt, het is er echter verre, zeer verre van daan, dat hij de kunst van Boekdrukken tot volkomenheid zoude hebben gebragt. Onze ſtuksgewijze beſchouwing van den ſtaat en de geſteldheid der door hem gebezigde werktuigen heeft ons te zeer van derzelver gebrekkelijkheid overtuigd, dan dat hij op zoodanig eene eer zoude hebben kunnen

(1) Zoo verre wij hebben kunnen nagaan, zijn tot den *Spiegel* bijna 150 onderſcheidene Stempels en Matrijzen noodig geweest.

hen aanspraak maken. Hij heeft dit zelve, zoo verre bekend is, nimmer gedaan. Hij zag en gevoelde welligt zelve, hoe veel er aan zijne kunst ontbrak, om dezelve als geheel voltooid aan de wereld te kunnen voordragen. En ziet daar welligt de voornaamste reden, waarom hij zijne naam niet onder de door hem gedrukte werken heeft geplaatst.

Dan het zijn juist de door ons opgenoemde gebreken en onvolkomenheden, welke elk' onpartijdigen moeten overtuigen, dat de *Spiegel* een *eersteling* is der drukkunst met *gegoten letteren* (1). Het is niet het werk van iemand, welke op de drukkerij te *Mentz* te schole gegaan, of van daar zijne wetenschap bekomen heeft. Het is evenmin het voortbrengsel van eenen ellendigen knoeijer of broddelaar. De indrukken der blinde letteren en van het formaathout, ja de gansche zamenstelling van alle de werktuigen, we-

(1) De menigte van drukfeilen, welke men in den *eersten Nederduitschen Spiegel* aantreft, en in geen ander Boek in zulk een overgroot aantal gevonden worden, maken reeds op zich zelven dit Boek tot eene der eerstelingen. Uit onze opgaaf van het gebrekkige werktuigelijke, waarvan zich deszelfs vervaardiger heeft moeten bedienen, kan men gemakkelijk nagaan, hoe moeijelijk het zoude geweest zijn, om, na dat de beide kolommen van eene geheele bladzijde waren gezet en in het formaathout geplaatst, alsdan de daarin voorkomende verkeerd geplaatste letteren uit den gesloten vorm uit te nemen en met anderen te verwisselen. Elk, die eenig begrip heeft van het letterzetten en boekdrukken, en zich daarbij voor den geest brengt de ellendige werktuigen, zoo als wij die beschreven hebben; in vergelijking van de hedendaagsche, zal dit gereedelijk kunnen bevatten. ENSCHEDÉ noemde, uit dien hoofde, deze drukfeilen niet onaardig: *paarlen aan de kroon van Kosters*

wederspreken dit zoo luide, dat niemand, zoo wij vertrouwen, zoude kunnen vorderen, dat wij deswegens in eenig nader betoog treden. Men beschouwe slechts de *eerstelingen* van ULRICH ZELL en andere leerlingen van GUTTENBERG, FUST en SCHEFFER, die bij de belegering en inneming van *Mentz* in den jare 1462 de drukkerij van dat driemanschap hebben verlaten en zich door geheel *Europa* verspreid: men zal dadelijk het hemelsbreed verschil tusschen *dezelven* en den *Spiegel* opmerken, en overal de bewijzen vinden van de verbeteringen met betrekking tot de Stempels, Matrijzen, Gietvorm, Letterspecie, Drukpers, enz. te *Mentz* uitgedacht; — verbeteringen van het hoogste gewigt, daar zij de kunst bijna tot dien trap van volkomenheid hebben gebragt, waarop die tegenwoordig gestegen is; verbeteringen alzoo, welke ons en geheel het menschdom moeten aansporen, om de verdiensten der Mentzische drukkers, en inzonderheid die van den schranderen PIETER SCHEFFER, niet te miskennen of te verkleinen, maar op den regten prijs te schatten. — Ondertusschen, hoe gebrekkig en onvolkomen de *Spiegel* dan ook moge zijn uitgevoerd en in het licht verschenen, deszelfs vervaardiger komt de eere toe, van de eerste te zijn geweest, welke tot de beoefening en volmaking der Boekdrukkunst den weg gebaand en aan anderen het spoor heeft aangewezen, langs hetwelk zij het toppunt van hun verlangen konden bereiken. Het moeijelijkste gedeelte van de taak, het eerste ontwerp eener tot dus verre verborgene wetenschap en deszelfs aanvankelijke tot stand brenging, is door hem volvoerd; terwijl het veel

veel gemakkelijker gedeelte, te weten de opspo-ring der gebreken en de verbetering derzelven, voor anderen wierd overgelaten. Stemt men zulks toe, zoo als elk onpartijdige zal moeten doen, dan zal men tevens doordrongen worden van een gevoel van erkentenis en dankbaarheid voor de nagedachtenis van eenen man, wiens schrander vernuft eene (mag ik mij dus uitdrukken) zoo goddelijke wetenschap heeft uitgedacht, en, on-aangezien en ongeacht de menigvuldige en schijn-baar onoverkomelijke zwarigheden, tot stand ge-bragt; dan kan het niet anders, of men moet de Voorzienigheid daarvoor danken, dat het haar behaagd heeft, ons Vaderland met eene zoo edele en nuttige uitvinding te bevoorregten, en dan kan het niet missen, of men moet den roem dezer ontdekking tegen alle vreemde aanvallen handha-ven en verdedigen.

HOOFDSTUK II.

Vergelijking van de taal en spelling van drie onderscheidene Uitgaven en een Handschrift van den Nederduitschen Spiegel onzer Behoudenis.

Het zal welligt velen, die met de geschriften van den Heer HEINEKEN bekend zijn, en al-zoo weten, hoezeer door hem alle de eerstelingen der Houtsnede Prent- en Boekdrukkunst aan *Duitschland* zijn toegeschreven, bevreemden, dat deze Schrijver den *Spiegel onzer Behoudenis*, wel-ken hij van zulk eenen hoogen ouderdom be-

 schouwt,

ſchouwt, al mede niet aan dat land heeft toegekend.

Doch hierin was hem, behalve andere redenen, voornamelijk de *taal* en *ſpelling* van dat boek in den weg. Die taal en ſpelling toch wijzen op de duidelijkſte wijze deszelfs vaderland aan. Het is zelfs geenszins het Vlaamsch of Belgisch dialekt, hetwelk wij in dat boek aantreffen, maar de zuivere Hollandſche taal, zoo als die in de vijftiende eeuw in *Holland* en *Utrecht* geſproken werd (1). Dat boek hoort alzoo, bij uitzondering, in *Holland* t'huis. Deskundigen kunnen zich hiervan uit de hierna volgende vergelijkingen (waarover wij zoo aanſtonds nader zullen handelen) overtuigen.

Toen wij met dit onderzoek bezig waren, ontſtond bij ons tevens den wensch, om dit boek met andere geſchriften van dien tijd te vergelijken, ten einde, ware het mogelijk, uit de trapsgewijze verbetering van taal en ſpelling, den vermoedelijken ouderdom van dit eerwaardig ſtuk te bepalen. Ter bereiking van dit gewenschte doel zouden wij bijna niet gelukkiger hebben kunnen ſlagen. Wij bezitten in onze verzameling een vrij goed *Handſchrift* van den *Spiegel onzer Behoudenis*, in klein octavo formaat, in den jare 1464, op parkement geſchreven, en weleer berust

(1) In *Utrecht*," (zegt YPEIJ, in zijne *Geſchiedenis der Nederlandſche tale*, bladz. 393) „ maar vooral in *Holland*, „ was het dialekt het zuiverst, of, met andere woorden, het „ minst gemengd met vreemde dialekten. En dit hollandsch of „ echt bataafsch dialekt is vervolgens door gansch *Nederland*, „ de algemeene taal der geleerdheid in geſchriften, en der geestelijkheid op den predikſtoel geworden."

rust hebbende in het *Kathuizers Klooster buiten Utrecht*, blijkens de twee navolgende onderſchriften, in dit boek voorkomende, luidende aldus:

„ *Dit boec behoert toe caymā jansſ*
„ *van Zerichzee, wonende mit dē*
„ *Carthuſers butē Vtrecht God ſi*
„ *gheloeft nu en̄ in d'ewicheit Amen.*"

en

„ *Dit boec is gheeyndet int jaer ons*
„ *herē* M CCCC *en̄* iiij *en̄ tſestich op*
„ *te* XVI *dach in ſul*
„ *Een Aue maria om god voer dieſcryuer*"

Wij bezaten alzoo een punt van vergelijking, bij welks behandeling wij zoodanig zijn te werk gegaan, als onze lezeren uit het nevensgaand ſtuk, inhoudende het eerſte en laatſte blad van den *Spiegel*, volgens *drie* onderſcheiden *Uitgaven* en een *Handſchrift* van denzelven zal kunnen blijken. (Bijlagen A en B.)

De bovenſte of eerſte regels, namelijk, tusſchen elke linie, zijn gevolgd naar den *eerſten* druk, van welken twee exemplaren te *Haarlem*, het eene op het Stadhuis en het andere op de Bibliotheek, bewaard worden.

De daarop volgende of tweede regels zijn die van de *tweede* uitgave, van welke, onder anderen, een vrij wel bewaard exemplaar bij de Heeren ENSCHEDÉ, mede te *Haarlem*, berust, uit hetwelk die regels door ons letterlijk zijn afgeſchreven.

De derde regels zijn gekopieerd uit het bovengemelde Handschrift van 1464.

De vierde of laatste regels, eindelijk, zijn overgenomen uit den *Spiegel*, in den jare 1483 te *Kuilenburg*, bij *Jan Veldenaar*, uitgegeven, van welke uitgave een heerlijk exemplaar in de rijke Boekverzameling van bovengemelde Heeren ENSCHEDÉ gevonden wordt.

Wij hebben nu deze uittreksels naauwkeurig en herhaalde reizen, van woord tot woord, met elkander vergeleken, en het is ons uit de veranderingen en verbeteringen in taal en spelling, welke wij hier en daar ontmoeten, gebleken, dat niet alleen de *beide drukken* zonder jaartal het *Handschrift* zijn voorafgegaan, en alzoo *ouder* zijn dan hetzelve, maar dat, bovendien, meer bepaaldelijk dat boek, hetwelk door ons en anderen eenstemmig voor het *oudste* van beide de drukken wordt gehouden, werkelijk en inderdaad het eerst het licht heeft gezien en lang voor het bedoelde Handschrift is vervaardigd geworden.

Wij hebben ons, in een zoo belangrijk stuk, de vergelijking en beoordeeling der oud-Hollandsche taal geenszins op onze meerdere of mindere kunde of bedrevenheid alleen willen verlaten. Wij hebben het oordeel en gevoelen van den Hooggeleerden Heer A. IJPEIJ, Hoogleeraar aan de hoogeschool te *Groningen*, wiens voortreffelijk werk over de *Geschiedenis der Nederlandsche tale*, hem tot den rang van eenen bevoegden kunstregter in dit vak verheft, te dezen ingeroepen, welke verdienstelijke geleerde wel aan ons verlangen heeft willen voldoen, door aan ons deszelfs gevoelen omtrent dit punt mede te deelen,

len, voor hetwelk wij hem bij dezen onzen dank openlijk betuigen. Zijn Hooggeleerde schreef mij dan, op den 19den April des jaars 1814, het navolgende: „ Ik heb het tweeledig oordeel, dat „ gij over de drie uitgaven en het handschrift „ van den *Spiegel onzer Behoudenisse* geveld „ hebt, aan uwe mij toegezondene *Vergelijking* „ *van het eerste Blad*, met alle naauwkeurigheid „ niet alleen van woord tot woord, maar als van „ letter tot letter, getoetst, en zoo gegrond ge„ vonden, dat er geen de minste twijfel daarom„ trent ook bij mij is overgebleven. Námelijk „ ook ik meen met u het daarin volkomen eens „ te zijn:"

„ I. Dat het exemplaar van den Spiegel, het„ welk voor het oudste gehouden wordt, werke„ lijk de oudste uitgave *is*, dat hetzelve door het „ tweede gevolgd is, en dat het handschrift van „ 1464 door de beide gemelde gemelde drukken „ is voorafgegaan, en dat de editie van 1483, „ door Veldenaar bezorgd, de laatste blijkt te zijn."

„ II. Dat de taal, waarin deze drie uitgaven „ en het handschrift van den Spiegel zijn opge„ steld, niet is de Vlaamsche of Belgische, maar „ de zuivere Bataafsch Hollandsche taal, zoo als „ dezelve in de vijftiende eeuw in het eigen„ lijk gezegde Holland en in Utrecht gesproken „ werd."

Wanneer wij nu in overweging nemen, dat elke beschaving van taal en spelling, hoe gering dan ook, volgens den gewonen gang in alle wetenschappen, eenen genoegzamen tijd vordert; en dat voorts uit de verbeterde taal en spelling van een Handschrift van 1464 blijkt, dat twee onder-

scheiden drukken van hetzelfde boek *vroeger* dan dat Handschrift zijn vervaardigd: dan zal men moeten toestemmen, dat tusschen de voltooijing dezer gedrukte boeken en dat Handschrift een aanmerkelijk aantal jaren moet verloopen zijn; dat men alzoo van zelven terugkomt tot den leeftijd van KOSTER, welke zeker vóór het jaar 1441 is overleden; en dat alzoo ook hierdoor ons gevoelen krachtiglijk wordt gestaafd en versterkt, dat, namelijk, de *Nederduitsche Spiegels* werkelijk dien ouderdom bezitten, welke aan dezelven worden toegeschreven, en dat dezelven lang vóór men te *Mentz* drukte, het licht hebben gezien.

HOOFDSTUK III.

Papiermerken van den Spiegel onzer Behoudenis en andere oude Werken.

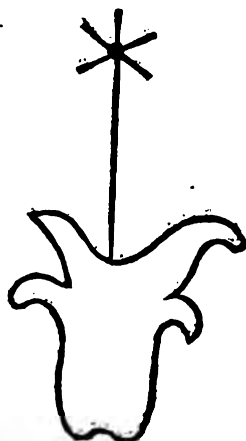
Over de meerdere of mindere belangrijkheid der *Papiermerken* is zeer verschillend gedacht. Sommige Schrijvers hebben welligt te veel waarde aan dezelve gehecht, terwijl anderen, daarentegen, die merken geheel onopgemerkt hebben gelaten, even als of dezelve in geenen deele eenige de minste stoffe tot nasporing konden opleveren. Beiden dwalen, in ons oog, even zeer van het regte spoor. — Indien, aan de eene zijde, de papiermerken, alleen en op zich zelven genomen ongenoegzaam mogten zijn, om, met volkomen zekerheid, te bepalen, bij *welken drukker* of in

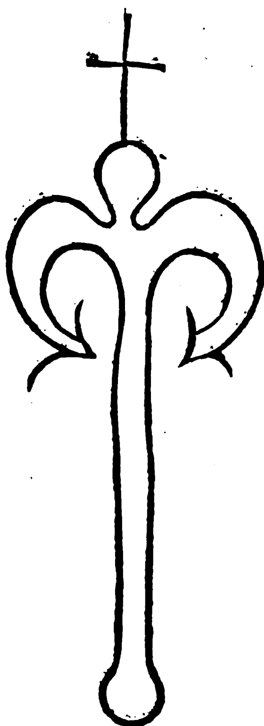
wel

eger da
zal me
oltooijng
rift en
en zijn;
den lef
het ju
hierdoor
l en ve
Spiegel
: aan de
dezelve
icht he

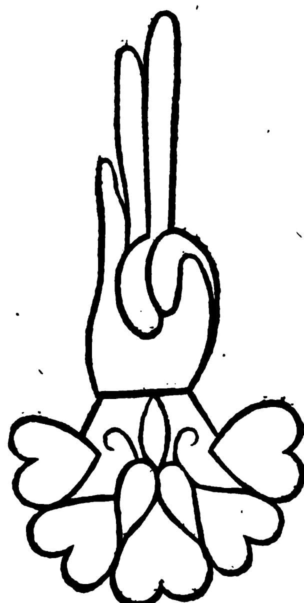
Behouden

kheid de
t. Som
l waar
daaren
bben ge
le eeni
plevers
van he
zijde, d
genomen
volkome
r of i
gro

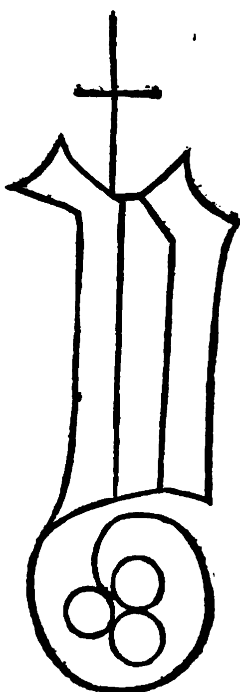

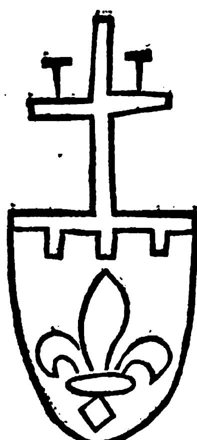

[illegible]

welk jaar zeker werk het licht heeft gezien, vermits een gedeelte van hetzelfde papier aan meer dan eenen drukker kan zijn verkocht, of dat hetzelve welligt eenige jaren na deszelfs vervaardiging onverbruikt heeft kunnen blijven liggen: is het echter, aan den anderen kant, eene erkende waarheid, dat deze zelfde papiermerken, gevoegd bij den *form* of het *soort der letteren*, niet alleen genoegzame sporen aan de hand geven, ter bepaling, of zoodanig werk uit *Italie*, *Duitschland*, de *Nederlanden* of *Holland* oorspronkelijk is; maar, wanneer bovendien deze merken vergezeld gaan en versterkt worden door meerdere *typographische* of *andere kenteekenen*, dezelve in de meeste gevallen voldoende geschikt zijn ter ontdekking van de *plaats*, waar zoodanig werk is van de pers gekomen, ja veelal van den *drukker* zelve.

Deze opmerking, welke door een der voornaamste tegenstanders van *Haarlem*, de Heer DE LA SERNA SANTANDER (1), is toegestemd en door een proef bevestigd, lokte ons uit, tot het, zoo veel mogelijk, naauwkeurig nagaan, opnemen en afteekenen der merken van het papier, op hetwelk de onderscheidene *Spiegels onzer Behoudenis*, en *andere oude werken*, door ons aan *Haarlem* toegeschreven, gedrukt zijn; wij voegen deze afteekeningen hier bij, en doen dezelve verge-

(1) *Supplement au Catalogue des Livres de son Bibliothèque dans l'Eclaircissement sur les Planches.* —— Vergelijk mede *Beschreibung typographischer Seltenheiten von* GOTHELF FISCHER, *Sechste Lieferung.* (JANSEN, *Essai sur la gravure en bois et en taille douce.* p. 357.)

gezeld gaan van onze ophelderingen en aanmerkingen, welke, zoo wij vertrouwen, van zoodanig eenen aard zullen zijn, dat ook daardoor ons gevoelen zal versterkt worden, dat deze Boeken aan *Holland*, en wel bepaaldelijk aan de stad *Haarlem*, moeten worden toegekend.

Alvorens tot de behandeling der merken zelve over te gaan, moeten wij herinneren, dat reeds vóór ons door anderen is opgemerkt, dat het papier van alle de vier uitgaven van den *Spiegel* is van dezelfde soort en aan *elkander gelijk*, overeenkomende met dat, waarop men, in dien tijd, schreef (1).

Deze *gelijkheid* van soort en qualiteit erkend zijnde, is alsnu de vraag: vanwaar men, ten tijde van KOSTER, het papier te *Haarlem* gewoonlijk bekwam?

Dat te dien tijde in *Holland* nog geene papiermolens of papierfabrieken aanwezig waren, is overbekend. Het eerste berigt, dat men van dezelve ontmoet, is, zoo ver wij weten, dat van den beroemden HUIG DE GROOT, in zijne *Parallela*, in welk werk hij, sprekende van de handwerken, in den jare 1602 in *Holland* in gebruik, zegt, dat men uit oud linnen *schrijf-* en uit hennip *pakpapier* maakte (2). In *Gelderland*, althans omstreeks *Arnhem*, schijnt in of kort voor den jare 1592 de eerste papiermolen te zijn op-

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 102. SEIZ, bl. 55.

(2) V. WIJN, *Huisz. Leven.* 1ste Deel, 2de Stuk. *Voorbe-rigt*, en volgens denzelven in de *Voorrede* van MEERMAN op het aangehaalde Werk van DE GROOT, 1ste Deel, bl. 47.

opgerigt, waartoe een privilegie van tien jaren werd verleend (1).

Het is dus zeker, dat in het begin der vijftiende eeuw het papier, zoowel te *Haarlem*, als op andere plaatſen van ons vaderland, van *elders* moest ontboden worden. Zoo bekwam men, onder anderen, te dien tijde, het papier voor de ſtad *Arnhem* van *Antwerpen*, *Brugge* en *Keulen*, doch wel inzonderheid van de eerstgemelde ſtad (2).

Ons alsnu tot de ſtad *Haarlem* opzettelijk alleen bepalende, zijn ons de *Theſauriers-Rekeningen* dezer ſtad te dezen bijzonder te ſtade gekomen (3). Zij doen ons zien, dat het papier voor die ſtad bepaaldelijk te *Antwerpen*, en op geene andere plaats, werd gekocht. Wij vinden dit reeds aangeteekend in den jare 1420 (4), en ontmoeten gelijke aankoopen in de jaren 1429, 1433, 1435, 1436, 1437, 1440, 1441 (5).

Men

(1) G. VAN HASSELT, *Arnhemſche Oudheden.* 3de Deel, bladz. 85.

(2) G. VAN HASSELT, *Gelderſche Maaltijden. Naberigt*, bl. 1 en 2.

(3) VAN WIJN noemt (in zijn *Huisz. Leven.* 1ſte Deel, 5de Stuk, bl. 628.) de Graaflijke Theſauriers-Rekeningen de *beste Jaarboeken* van onze Historie. J. MEERMAN, VAN HASSELT en anderen, hebben van ſoortgelijke Registers, met het beste gevolg, gebruik gemaakt: en ook mij is uit het nazien der Rekeningen der ſtad *Haarlem* gebleken, dat dezelve een ſchat van wetenswaardige bijzonderheden in zich bevatten.

(4) *Theſauriers Rekening* van den jare 1420, bl. 65 verſo, alwaar wij lezen: „ *tot andworpen gecoft twee ryem papier bi Co-* „ *man geryt voir den Clercs medegedeelt* VII ß XII δ" en bl. 140: „ *wtgeven bi Coman geryt tot andworpen om een ryem pa-* „ *pier den Clercs geleuͤt* II ß XVI δ"

(5) Rekening als voren van 1429, bl. 160; —— van 1433, bl.

Men gebruikte alzoo te *Haarlem*, in het begin der vijftiende eeuw, *Brabandsch* papier.

Laat ons nu zien, of wij in de merken van het papier, waarop de *Spiegels onzer Behoudenis* en *andere Boeken*, aan KOSTER toegeschreven, zijn gedrukt, zoodanige kenteekenen ontmoeten, waaruit wij veilig kunnen en moeten opmaken, dat tot dezelven, evenzeer als tot de *Thesauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem*, *Brabandsch* papier gebezigd is (1).

Wij ontmoeten dan in den *eersten druk* van den *Nederduitschen Spiegel* de merken van een' *Ossenkop*, met een *steel* of *stang* tusschen de hoornen, en een *wapen*, waarboven een *Kruis*; een *Lelie*; een *Eenhoorn*; een *dubbelden Sleutel*; een *Hand*; een *Rad* en een *Cirkel*, waarin eenige *letteren* en onder dezelve *gelijk wapen*, als onder den Ossekop.

In den *tweeden Nederduitschen druk* een *Ossenkop* met een *stang* of *kruis*; een *Ossenkop* iets anders; een *Eenhoorn*; de letter p, en dezelve letter, doch iets anders.

In

bl. 79 verso en bl. 83; —— van 1435, bl. 205; —— van 1436, bl. 125; —— van 1437, bl. 140 en 142; —— van 1440, bl. 190; —— van 1441, bl. 154 verso.

(1) Wij moeten onzen lezeren doen opmerken, dat wij niet *alle* de overgeblevene afdrukken van de onderscheidene *Spiegels* en *der andere werken* in handen hebben gehad. Waren wij zoo gelukkig geweest, vermoedelijk zouden wij meerdere ontdekkingen hebben gedaan: trouwens de door ons medegedeelden, zullen, zoo wij vermeenen, ter overtuiging genoegzaam zijn. Het is overigens te hopen, dat andere schrijvers, wanneer zij over deze of soortgelijke papiermerken zullen handelen, niet slechts *deze* of *gene* merken, maar, even als wij, *alle* dezelven, zoo als zij die in de hier en daar verspreide exemplaren ontmoeten, zullen aanvoeren.

In den *eerften Latijnfche Spiegel* een *Lelie* en een *Eenhoorn*.

In den *tweeden Latijnfchen Spiegel* een *Osfenkop* (1) met een *ftang* of *fteel* en *kruis*; een *Lelie*; een *Eenhoorn*; de letter p en twee onderfcheidene *wapens*, met onduidelijke *letteren* of *figuren*.

In de *Openbaring van Johannes* een *wapen*, waarin een *Lelie* met een *Lambel* en drie *Pendans*.

In den *Bijbel der Armen* een *Eenhoorn*, *Osfenkop*, *Lelie*, de letter p en het *wapen van Bourgondië*.

In het *Hooglied* een *Osfenkop* met een *ftang* en *kruis*, een *Eenhoorn* en de letter p.

En eindelijk, in de *Ars Moriendi* een *Rad*(2), een *Eenhoorn* en de letter p.

Laten wij nu over elk dezer opgegevene merken afzonderlijk handelen.

1°. De *Osfenkop*.

Men vindt denzelven, zoo als wij zagen, in beide de *Nederduitfche* en in de *tweede Latijnfche* uitgaven van den *Spiegel* en in het *Hooglied*.

Dit merk is van eenen zeer hoogen ouderdom. Het was reeds in de Handfchriften van het begin der veertiende eeuw aanwezig (3). VAN HASSELT (4) trof het mede aan in de registers of ftukken van dezelve en de volgende eeuw. Het papier met dit merk fchijnt zoodanig gewild en in eene algemeene achting te zijn geweest, dat dit merk

(1) Zie ook FOURNIER, *de l'Origine de l'Imprimerie*. p. 153.

(2) *Ibid*. p. 183.

(3) JANSEN, *Esfai*, &c. p. 338, 345 *et fuiv*.

(4) *Gelderfche Maaltijden*. *Naberigt*, bl. 3 en 4.

Wij hebben omtrent deze drie papiermerken van eenige bladen van den *eersten Nederduitschen Spiegel* niets anders op te merken, dan dat wij dezelve in de boeken van *Mentz* niet hebben aangetroffen; zijnde alleen een *dubbelden Sleutel* naderhand in eenige boeken, te *Keulen* van de pers gekomen, te vinden (1). Opmerkelijk is het, dat de afbeelding van een *Rad* gezien wordt in het papier van de *Ars moriendi*, in 1783 in de keurige Boekverzameling van den Hertog DE LA VALLIÈRE voorhanden (2), en door HEINEKEN (3), mitsgaders door FOURNIER (4), beschreven.

Evenmin kunnen wij iets bijzonders opmerken omtrent:

7.
8. } De twee wapens.

Met onduidelijke *letteren* of *figuren*, in het papier van den *eersten Latijnschen Spiegel* gevonden wordende.

9. De *Cirkel*, waarin eenige *letteren*, en daaronder één *wapen*.

Zoodanig merk, als wij hier in den *eersten Nederduitschen Spiegel* aantreffen, vonden wij nergens elders.

De letteren komen ons voor te zijn MĀ, bij verkorting waarschijnlijk den naam van eenig persoon, zullende aanduiden, over welks beteekenis wij zoo aanstonds nader zullen handelen.

Het

(1) *Ibid.* in de Plaat N°. 221.

(2) *Catalog. de Mr. le Duc de la Vallière.* N°. 591.

(3) *Idée Générale*, &c. p. 408.

(4) *Dissertation sur l'Imprimerie.* p. 32. *De l'Origine de l'Imprimerie.* p. 182, 183.

Het wapen, onder den cirkel en deze letteren geplaatst, is dat van *Beijeren*, en alzoo, naar ons gevoelen, het afbeeldsel van het wapen van den souverein van het land, in hetwelk dat papier is vervaardigd geworden.

Dat men in de vijftiende eeuw wel eens gewoon was de wapens van den landsheer als merk in het papier te bezigen, zoude niet moeijelijk te bewijzen zijn. Zoo ziet men, onder anderen, de wapens van het huis van *Trivulzi*, Heeren van *Vivegano*, in het papier, door den Heer JANSEN (1) aangehaald.

Daar wij dan alhier in het papier van den *eersten Nederduitschen Spiegel* het *wapen van Beijeren* op twee onderscheidene wijzen vinden afgebeeld, vermeenen wij het daarvoor te mogen houden, dat hetzelve gedurende de regering van *Jacoba van Beijeren* over *Braband* of *Henegouwen*, en alzoo na haar huwelijk met den *Dauphin van Frankrijk* in 1415, of wel met dat van *Jan*, Hertog van *Braband*, in 1418, immers vóór den afstand aan *Philips van Bourgondië* in 1433 is vervaardigd geworden.

Wij vinden te meer reden tot het omhelzen van dit gevoelen door het merk van een *Dolphyn*, in het papier der *Thesauriers-Rekening* der stad *Haarlem* van den jare 1418 gevonden wordende. Het is bekend, dat het wapen van den *Dauphin van Frankrijk* bestaat in een *Dolphyn*: en dit brengt ons al wederom tot *Jacoba van Beijeren*. Door haar huwelijk met *Jan*, Hertog van *Touraine* en Grave van *Ponthieu*, tweede zoon van *Karel*

(1) JANSEN, *Essai*, &c. p. 348, en in de Pl. N°. 121, 128.

rel den Zesden, *Koning van Frankrijk*, in 1415, die, bij het overlijden van zijnen oudsten broeder, in dat zelfde jaar, *Dauphin van Frankrijk* werd, voerde onze *Jacoba*, in verscheidene brieven, den naam van *Dauphine van Vienne*, en men beschouwde haar reeds lang als *Dochter van Frankrijk* (1).

En hetgeen aan dit gevoelen des te meer klem bijzet, is dit, dat in het wapen van Vrouw *Jacoba*, op een harer *Munten* geslagen, insgelijks een *Dolphyn* gevonden wordt (2).

De *Thesauriers-Rekeningen* der voormelde stad *Haarlem* van de jaren 1432 en 1433 leveren ons wederom in het papiermerk de afbeelding van eenen *Dolphyn*, waar boven een *Lelie* is geplaatst, hetwelk, onzes erachtens, nog meer duidelijk het wapen van den *Dauphin* of der *Dauphine van Frankrijk* aanduidt.

Wat nu de letteren MĀ, in het papier van den *eersten Nederduitschen Spiegel* voorkomende, (waarvan wij hierboven met een enkel woord gewaagden) aanbelangt; — indien deze letteren hier alleen en op zich zelve, zonder eenig ander bijvoegsel, gevonden wierden, zoude het moeijelijk zijn derzelver beteekenis, zelfs van verre, te gissen. Dan, daar dezelve alhier vergezeld gaan van het *wapen van Beijeren*, zal ik mijne gedachten, zonder dezelve aan anderen te willen opdringen, hieromtrent mededeelen.

Daar

(1) Wagenaar, *Vaderl. Hist.* 3de Deel, bl. 409. *Bijvoegsel en Aanmerk.* op hetzelve Deel, bl. 81.

(2) Alkemade, *Munten der Graven van Holland*. Pl. 28. de 2de Penning of Munt.

Daar wij namelijk in het *wapen van Beijeren* dat van de ongelukkige *Jacoba* meenen te ontdekken, en daar men thans weet, dat *Jacoba*, in den aanvang van haar bewind, de zaken bestuurde, onder anderen, „ *Bi voorzienigen rade onser lieve vrouwen en Moeder*, en ons liefs Oems van Ludick" (*Jan van Beijeren*, Bisschop van *Luik*, Oom van *Jacoba*, overleden in den jare 1425 (1), zoo dunkt het ons niet vreemd en van allen grond ontbloot te zijn, wanneer wy deze letteren houden voor die van MARGARETHA, weduwe van WILLEM *den Zesden*, Graaf van *Holland*, moeder van *Jacoba*, welke, bij het overlijden van *Philips*, Hertog van *Braband*, in den jare 1430, denzelven in het Hertoglijk bewind behoorde te zijn opgevolgd, doch daarin is verhinderd geworden, doordien *Philips van Bourgondië* zich dadelijk in het bezit van het Hertogdom *Braband* stelde (2).

Zoo zouden wij dan alhier het wapen van *Jacoba* en den naam van hare moeder *Margaretha* bij elkander vereenigd vinden: — en dit zoo zijnde, kan dit papier omstreeks of weinig na den jare 1417, of welligt vóór het huwelijk van *Jacoba* met den Hertog van *Glochester* in 1422 vervaardigd zijn.

10. De letter p.

Dit merk troffen wij aan in den *tweeden druk* van den *Latijnschen* en in de *tweede uitgave* van den *Nederduitschen Spiegel*, mitsgaders in den *Bij-*

(1) *Bijvoegs. en Aanmerk. op* WAGENAARS *Vaderl. Hist.* 3de Deel, bl. 84. VAN MIERIS, 4de Deel, bl. 399, 400.

(2) *Vaderl. Hist.* 3de Deel, bl. 508.

Bijbel der Armen en in de *Ars Moriendi*. En het verdient onze opmerking, dat in het exemplaar van deze *Ars Moriendi*, weleer door den Heer MARIETTE bezeten en, naderhand, in de beroemde verzameling van den Hertog DE LA VALLIÈRE te *Parijs* voorhanden (1), mitsgaders in een afdruk van de *Openbaringe van Johannes*, voorheen in eigendom aan voormelden Heer MARIETTE toebehoorende (2), insgelijks de letter p als papiermerk gevonden wordt; — terwijl voorts de meergemelde *Thesauriers-Rekeningen* van omstreeks de helft der vijftiende eeuw hetzelfde merk opleveren.

Reeds voor lang trof het mijne opmerking, dat verre het grootste gedeelte der boeken in de voormalige 17 Nederlandsche Provincien en in dien omtrek, gedurende den loop der vijftiende eeuw gedrukt of geschreven, op papier, met dat merk voorzien, vervaardigd zijn, terwijl ik hetzelve niet ontdekte in boeken, uit *Duitschland* of *Italie* afkomstig. Het papier, met de letter p gemerkt, bleek alzoo bij uitzondering tot de *Nederlanden* t'huis te hooren.

Deze opmerking, gevoegd bij mijne nasporingen, die mij dit papier in gééne stukken van vóór den jare 1428 of 1430 deed ontmoeten, bragt mij op het denkbeeld, dat door deze letter welligt de eerste naamletter van den Vorst of Souverein werd aangeduid.

Bekend is het, dat vele Vorsten gewoon waren de

(1) HEINEKEN, *Idée Générale*. p. 408. *Catal. de M. le Duc de Vallière*. N°. 591.

(2) HEINEKEN, *Idée Générale*. p. 408.

de eerste (*initiale*) letteren van hunne naam in hunne Zegels of Munten te plaatsen. Zoo zien wij (om ons alleen tot *Braband* in de vijftiende eeuw te bepalen) de letter p in het *groote Zegel* van *Philips van Bourgondië* (1); desgelijks in het *Contra-Zegel* van denzelven (2), en evenzeer op zijne Munten (3).

Het komt mij alzoo meer dan waarschijnlijk voor, dat de letter p, in *Brabandsch* papier, sints of na den jare 1428 of 1430, gevonden wordende, eene navolging is der Zegels en Munten, en alzoo bestaat in de eerste letter van de naam van *Philips*, toenmaligen Hertog van *Braband*, het zij dan, dat men hiermede aanvankelijk reeds bedoeld hebbe *Philips*, Broeder van *Jan van Braband*, die denzelven in 1427 opvolgde en in 1430 overleed, dan wel zijnen opvolger, *Philips van Bourgondië*, welke van 1430 tot zijnen dood in 1467 dat land geregeerd heeft.

Het papier met dat merk was zoodanig geacht, dat men hetzelve nog lang na de aflijvigheid van den laatstgemelden Vorst in verre de meeste in het laatst der vijftiende eeuw in de *Nederlanden* en in eenigen te *Keulen* in het licht ge-

(1) O. DE WREE, *Segkelen der Graven van Vlaanderen.* Plaat 29.

(2) *Ibid.* Plaat 34.

(3) ALKEMADE, *Munten der Graven van Holland.* Pl. 33. N°. 2. de tweede munt. Zoo ook vindt men de letter D op de *Munten* van *David van Bourgondië*, Bisschop van *Utrecht*. Zie VAN MIERIS, *Bisschoppelijke Munten*. Pl. IX, de derde en achtste munt.

gegeven boeken, zoo als ook in de Handschriften van dien tijd zal aantreffen (1).

II. Het *wapen*, waarin een *Lelie*, en boven dezelve een *Lambel* met drie *Pendans*.

Dit wapen, alleen in het papier van de *Openbaringe van Johannes* voorhanden, is, buiten twijfel, dat van *Bourgondië*.

Het is bekend, dat het *getal* der Leljen in het wapen van *Bourgondië* zeer verschillend is geweest: dan eens ziet men slechts één Lelie in hetzelve, dan weder *twee* of *drie* en somtijds *onderscheidene* bij elkander.

Daar men nu in de *Munten* van *Jacoba van Beijeren* en *Philips van Bourgondië* reeds de enkele Lelie aantreft (2), is het mogelijk, dat dit papier, hetwelk wij nergens elders ontmoetede, is vervaardigd tusschen de jaren 1428 en 1433, in welk tijdvak *Philips van Bourgondië*, ten gevolge der zoen of overeenkomst van den jare 1428, onder den titel van Ruward, heeft geregeerd; althans gedurende het souverein bewind van dezen zelfden Vorst, dat is na den jare 1433, vermits deszelfs wapen, zoo als het hier is afgebeeld, op dezelfde wijze gevonden wordt in de Zegels van denzelven (3).

Wan-

(1) JANSEN, *Essai* &c. in de Platen N°. 167, 169, 170, 173, 175, 176, 183, 184, 192. enz.

(2) ALKEMADE, *Munten der Graven van Holland*. Pl. 31. N° 1. viermaal, en Pl. 81. N°. 2. driemaal.

(3) O. DE WREE, *Seghelen der Graven van Vlaanderen*. Plaat 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34 en volgenden. *Handvesten van Haarlem*. Plaat XI en XII. Zie wijders: *Bijvoegs. en Aanmerk. op* WAGENAARS *Vaderl. Hist.* 2de Deel, bl. 107 en de Plaat tusschen bl. 108 en 109.

Wanneer wij al het hiervoren ter neder gestelde herzien en onder één algemeen hoofdpunt beschouwen, dan volgt uit hetzelve:

Vooreerst, dat de onderlinge overeenkomst der papiermerken van den *Spiegel onzer Behoudenis* en *andere werken*, aan *Haarlem* toegeschreven wordende, op eene zeer voldoende wijze aantoont, dat dezelve uit *één en hetzelfde Gewest* of *Plaats*, en meer dan waarschijnlijk uit handen van *één en denzelfden maker*, zijn voortgekomen.

Om hiervan overtuigd te worden, diene de volgende tafel, welke met een opslag van het oog de gegrondheid dezer stelling zal aantoonen.

Papiermerken.	Boeken, in welks papier deze merken gevonden worden:
Ossenkop.	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.* *Tweede Nederduitsche uitgave van den Spiegel.* *Tweede uitgave van den Latijnschen Spiegel.* *Bijbel der Armen.* *Hooglied.*
Lelie. . .	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.* *Eerste Latijnsche uitgave van den Spiegel.* *Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.* *Bijbel der Armen.*

Eenhoorn.	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.*
	Tweede Nederduitsche uitgave van den Spiegel.
	Eerste Latijnsche uitgave van den Spiegel.
	Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.
	Bijbel der Armen.
	Hooglied.
	Ars Moriendi.
Rad. . . .	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.*
	Ars Moriendi.
De letter p.	*Tweede Nederduitsche uitgave van den Spiegel.*
	Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.
	Openbaringe van Johannes.
	Bijbel der Armen.
	Hooglied.
	Ars Moriendi.

Ten tweede, dat deze merken, zoo uit zich zelven, als uit vergelijking met die der *Thesauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem*, op de overtuigelijkste wijze aantoonen, dat het papier, waarin dezelve gevonden worden, (dat is het papier van de *Spiegels* en *der andere* meermaals gemelde *werken*) niet te *Mentz* of in *Duitschland*, maar in *Braband* is vervaardigd, welk papier men in het begin der vijftiende eeuw en vervolgens te *Haarlem* gebruikte. Ook hiertoe diene

we-

wederom de onderstaande tafel, welke alle verdere beredenering of omschrijving onnoodig maakt.

Papiermerken.	Boeken, in welks papier deze merken gevonden worden:
Osfenkop.	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.* *Tweede Nederduitsche uitgave van den Spiegel.* *Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.* *Bijbel der Armen.* *Hooglied.* *Thesauriers-Rekeningen der stad Haarlem.*
Lelie. . . .	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.* *Eerste Latijnsche uitgave van den Spiegel.* *Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.* *Bijbel der Armen.* *Thesauriers-Rekeningen* als voren.
Wapen van Beijeren. . .	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.* Tweemaal.
De letteren MĀ (mogelijk beteekenende *Margaretha*, de Moeder van *Jacoba van Beijeren.*)	*Eerste Nederduitsche uitgave van den Spiegel.*
Wapen van Bourgondië. . .	*Openbaringe van Johannes.* *Bijbel der Armen.*

De letter p.
- *Tweede Nederduitsche uitgave van den Spiegel.*
- *Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.*
- *Openbaringe van Johannes.*
- *Bijbel der Armen.*
- *Hooglied.*
- *Ars Moriendi.*
- *Thesauriers-Rekeningen*, als voren.

Ten derde, dat, offchoon deze merken, op zich zelve genomen, niet genoegzaam zijn, om met volkomen zekerheid te bepalen, in welk *jaar* de bewuste werken zijn gedrukt, dezelve echter, naar ons inzien, op eene voldoende wijze aantoonen, dat die ſtukken tusſchen de jaren 1418 of 1420 en 1440, en alzoo in de eerſte helft der vijftiende eeuw, in het licht verſchenen zijn; — terwijl wij voorts, naar aanleiding van het hiervoren beredeneerde, vermeenen het daarvoor te mogen houden, dat het papier, met de letter p gemerkt, van jonger dagteekening is, als dat met het *wapen van Beijeren*, evenzeer als dat met de merken van den *Osſenkop* en *Lelie:* en dat alzoo door dit merk wordt aangetoond, dat de *Nederduitſche Spiegel*, welke voor de *tweede* uitgave wordt aangezien, werkelijk en inderdaad iets later dan de *eerſte* is gedrukt; zoo als dan ook, op denzelfden grond, de *Latijnſche Spiegel* zal moeten worden aangemerkt, als door den *eerſten druk* van den *Nederduitſchen Spiegel* te zijn voorafgegaan.

HOOFD-

HOOFDSTUK IV.

Beschrijving der Stukken, door LAURENS JANSZOON KOSTER *te* Haarlem *gedrukt.*

Het is eene onbetwistbare waarheid, dat geen nieuw uitgedacht, in al deszelfs deelen omslagtig en kunstmatig zamengesteld werktuig eensklaps volkomen kan worden daargesteld, zonder voor verdere verbetering en volmaking vatbaar te zijn. Het ligt in den aard der zaak en wordt door de dagelijksche ondervinding bevestigd, dat het eerste denkbeeld niet zelden aan geringe en toevallige gebeurtenissen en omstandigheden *zijnen* oorsprong verschuldigd is; dat de eerst genomen proeven allereenvoudigst, hoogstgebrekkig en onvolkomen zijn bewerkt of zamengesteld; en dat alleen door eene gestadige bepeinzing en onderzoeking, en door eene trapsgewijze beschaving en verbetering, het werktuig eerst dien trap van volkomenheid kan verkrijgen, welke deszelfs uitvinder wel aanvankelijk had gewenscht, doch niet dan na langen arbeid kan daarstellen.

Dat de uitvinding der kunst van boekdrukken dienzelfden gang heeft gehouden; dat het eerste denkbeeld daartoe welligt evenzeer aan een gering toeval te danken is; dat menigvuldig genomene proeven in den beginne zijn mislukt; dat er veel, zeer veel is voorafgegaan, alvorens het ruwe denkbeeld tot het graveren en gieten van beweegbare letteren is ontstaan, beproefd en aanvankelijk ten uitvoer gebragt; en dat de volmaking dezer edele en onschatbare wetenschap niet dan na verloop van eenen geruimen tijd verkregen is:

is: dit alles zal, zoo wij vertrouwen, aan geene de minste bedenking, veel min aan eenige tegenspraak, onderhevig zijn.

Wij zijn het dan ook met zeer vele schrijvers, zoo voor als tegen *Haarlem*, eens, dat de eerste voortbrengselen of proeven zijn geweest de *speelkaarten*, wier uitvinding tot de veertiende of het begin der vijftiende eeuw moet worden gebragt, en die in het eerst geteekend of geschilderd, doch naderhand, door de kaartenmakers, met een instrument, onder den naam van *Reiber* (*Frotton*) bekend, werden gedrukt. Deze speelkaarten gaven aanleiding tot het vervaardigen van *Afbeeldingen van Heiligen* (1), aanvankelijk op dezelfde grootte en zonder eenige letteren, doch weldra van ruimer omvang, met bijvoeging van eenige naam, bijschrift of omschrijving. Alzoo de weg gebaand zijnde, nam men eene proeve, om zamengestelde figuren, veelal uit de gewijde geschiedenis ontleend, met eenen tusschengevoegden of afzonderlijken tekst of verklaring, in houten vormen te snijden, en alzoo een geheel *Prentwerk* (*Xylographie*) voort te brengen, zoo als het *Horarium*, den *Donatus*, de *Openbaring van Johannes*, den *Bijbel der Armen*, de *Ars Moriendi*, het *Hooglied*, en soortgelijke, waarover wij zoo aanstonds zullen moeten handelen. Daar ondertus-

(1) Opmerkelijk is het, dat deze *Afbeeldingen van Heiligen* nergens meer gevonden worden, dan in de boeken, gedurende de vijftiende eeuw in de *Nederlanden* gedrukt. Verscheiden derzelven zijn bij mij berustende. Ook bezit ik vijf afzonderlijke zoodanige *Heiligjes*, met Hollandsche bijschriften, welke in de eerste tijden het licht hebben gezien, en door mij in een geschreven getijdenboekje gevonden zijn.

tusschen de houten vormen dezer Prentwerken tot geen ander einde konden dienen, en tot elk ander boek wederom nieuwe moesten worden gesneden of gegraveerd, gevoelde men het nut en de noodzakelijkheid den losse en beweegbare letteren, welken, naar willekeur, tot regels, woorden en bladzijden konden worden gezet. Men beproefde welligt, in den beginne, zoodanige afzonderlijke letteren in hout te snijden; doch derzelver ongeschiktheid tot het drukken van geheele bladzijden weldra ontwarende, kwam men eindelijk tot de uitvinding der eigenlijk gezegde *Boekdrukkunst*, dat is tot het vervaardigen of drukken van boeken met beweegbare gegoten letteren.

Indien wij deze waarschijnlijke geschiedenis van de opkomst en voortgang der Prent- en Boekdrukkunst, welke zich door haren natuurlijken loop zeer aannemelijk maakt, voor waar aannemen, zal het wel geen betoog behoeven, dat, bij elken overgang, de eerste proeven alle kenteekenen van eenvoudigheid en onvolmaaktheid hebben gedragen; en dit zal wel inzonderheid het geval geweest zijn met betrekking tot de eerste stukken met eene gegoten letter gedrukt. Men moet daarin niet alleen eene onbeschaafdheid en ruwheid in het maaksel van de letter, maar tevens eene ongelijke afdrukking van dezelve, eene in het oog loopende scheefheid en golving der regels en eene ongelijke lengte derzelve verwachten: alles als zoo vele bewijzen van het gebrek aan geschikte en niet dan allengs tot meerdere volkomenheid gebragte werktuigen. En, wanneer wij alsnu de stukken van *Haarlem*, zoo als het *Horarium*, de *Donaten* en de *Spiegels* met een onbe-

OPENBARING VAN JOHANNES.

(Historia Sancti Joannis Evangeliste ejusque visionis Apocalypticæ.)

Dit werk, van hetwelk de prenten, ten getale van 48, eenvoudiger en de letteren ruwer en onvolkomener zijn dan die van de *Biblia pauperum* (zoo aanstonds volgende) is, in folio-formaat, aan één zijde gedrukt.

Volgens HEINEKEN zouden er onderscheidene uitgaven (waaronder van later dagteekening) het licht hebben gezien, van welke hij het Haarlemsche als de tweede opgeeft, doch geheel ten onregte, vermits de eenvoudigheid en ongelijkvormigheid van de letter, in vergelijking met die van die uitgave, welke hij de eerste noemt, juist het tegendeel aantoont (1).

De eerste prent dezer uitgave, door HEINEKEN medegedeeld, stemt, voor zoo verre de figuren betreft, zeer wel met het exemplaar van *Haarlem* overeen, doch de letteren zijn in het oorspronkelijke lijviger, dan die in de afbeelding bij dezen Schrijver. Eene andere prent, welke in het werk van den Heer JANSEN gevonden wordt, is, zoo zij naar dezelfde uitgave is gevolgd, niet naauwkeurig uitgevoerd.

Van de papiermerken van dit stuk, zoowel als van alle de volgende afzonderlijk gewaagd hebbende (Hoofdst. III), teekenen wij nog aan, dat, in een exemplaar eener andere uitgave, weleer door

(1) Over het algemeen is de rangschikking der Prentwerken door dezen Schrijver zeer onjuist, waarvan wij onderscheidene proeven zouden kunnen aanvoeren.

door den Heer MARIETTE te *Parijs* in eigendom bezeten, onder anderen de letter p gevonden wordt, hetwelk deszelfs afkomst uit *Holland* schijnt aan te duiden.

De stad *Haarlem* is bezitster van een volledig exemplaar, door ons herhaalde malen beschouwd. Twee anderen berusten in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs*. Voorts een in die van den Koning van *Engeland*; een te *Berlijn* (1); een te *Wolfenbuttel*; een bij Lord SPENCER, en mogelijk hier of daar nog een enkel exemplaar (2). Eenigzins beter bewerkt is de:

BIJBEL DER ARMEN.

(Biblia pauperum — Historia veteris et novi Testamenti, vulgo Biblia pauperum nuncupatæ — Figuræ typicæ veteris atque antitypicæ novi Testamenti, seu Historiæ Jesu Christi in figuris.)

Ins-

(1) Opmerkelijk is het, dat voor dit exemplaar, even als voor dat van *Haarlem*, gevoegd en ingebonden is het *opschrift* en *portret* van KOSTER.

(2) Zie wijders over de bijzondere uitgaven: MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 234, etc. DE BRUIJN, bl. 276. *Nachrichten.* Th. II. S. 157, u. s. w. *Idée Générale.* Pl. 10 p. 334, etc. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61. JANSEN, *Essai sur l'Origine*, &c. T. I. Pl. 3. p. 90. *Bibliotheca Spenceriana.* Vol. I. p. 7, No. 3, en anderen. — Een exemplaar van dit werk, weleer in het bezit van den Heer P. VAN DAMME, is, ten jare 1764, in 's *Gravenhage*, verkocht voor f 240 : - ; dat van den Heer H. GOCKINGA heeft, ten jare 1773, opgebragt f 303 : - ; en dat van den Heer G. J. DE SERVAIS, te *Mechelen*, in 1808, de somma van f 230 : - Doch het is mij onbekend, of alle deze en de hierboven aangehaalde exemplaren met dat van *Haarlem* overeenstemmen.

Insgelijks in folio-formaat, aan ééne zijde gedrukt, en uit 40 prenten, achtervolgelijk met de letteren van het alfabeth ter behoorlijke rangschikking gemerkt, bestaande.

Van dit werk, bij HEINEKEN en SCHELHORN afgebeeld (1), hebben, volgens den eerstgemelden, drie of vier onderscheiden uitgaven het licht gezien, behalve eenigen, van jongeren dagteekening, in de Hoogduitsche taal.

Jonkheer W. KENDORP, te *Amsterdam*, welke bezitter is van een exemplaar van dit werk, eertijds aan P. SCRIVERIUS hebbende toebehoord, aan hetwelk slechts eene prent ontbreekt, heeft de vriendelijkheid gehad, hetzelve eenen geruimen tijd aan mij ten gebruike toe te staan. Ik heb alzoo, onder anderen, gelegenheid gehad, de papiermerken met die van de *Spiegels* en andere werken van *Haarlem* te vergelijken, waarmede ik dezelve overeenstemmende heb bevonden. Een ander exemplaar, hetwelk in de verzameling van Jonkheer W. H. J. VAN WESTREENEN, in 's *Gravenhage*, berust, heeft dezelfde merken, zoo als Zijn Ed. de goedheid heeft gehad mij te berigten; terwijl in een exemplaar, weleer aan den Heer MARIETTE, te *Parijs*, toebehoord hebbende, onder de merken almede, een *Lelie*, een *Schild* met *leliën* (zijnde het wapen van *Bourgondië*), en een *Ossenkop* gevonden worden.

Behalve deze twee exemplaren van de Heeren KEN-

(1) Hoewel de afteekeningen van den Heer HEINEKEN over het algemeen tamelijk naauwkeurig zijn, ontdekt men echter, bij derzelver vergelijking met de oorspronkelijke stukken, eene en andere meer of min aanmerkelijke afwijking.

RENDORP en VAN WESTREENEN ontmoet men nog anderen bij den Heer VAN HULTHEM, Griffier van de Staten-Generaal van het Koningrijk der *Nederlanden*, in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs*, te *Berlijn* (1), te *Leipzig*, *Weimar*, *Hanover*, *Wolfenbuttel*, *Bazel*, in de *Bodlejaansche* Bibliotheek, in die te *Oxford* en in die van Lord SPENCER; zonder dat het ons echter gebleken is, dat alle deze exemplaren aan elkander volkomen gelijk zijn, en alzoo tot ééne en dezelfde uitgave behooren (2).

Alsnu moet, naar onze meening, volgen de

ARS MORIENDI.

(De Tentationibus morientium —
Tentationes Dæmones.)

Dit werk, insgelijks in folio-formaat, op ééne zijde gedrukt, bestaat uit 24 bladen. De voorrede bevat twee bladen tekst; voorts elf figuren ter grootte van het blad, en tegenover dezelve even zoo vele bladen tekst, inhoudende de verklaringen der figuren. De kapitale letteren, bij het begin van den tekst gevonden wordende, zijn, in enkele omtrekken, in denzelfden houten vorm gesneden, ten einde die, volgens de gewoonte van die tijden, te kleuren. Het begin van

(1) Met den *Latijnschen Spiegel* in één band gebonden.

(2) SCHELHORN, *Amoenit. lit.* T. IV. p. 296. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 224. DE BURE, *Bibl. Instr.* T. I. N°. 115, 116. *Nachrichten.* Th. II. Pl. 4. f. 147, u. f. *Vie Générale.* Pl. 6. p. 293, etc. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 68, 69. T. II. p. 131, etc. *Catal. de la Serna Santander.* T. I. No. 84. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61, etc. *Bibliotheca Spenceriana.* Vol. I. P. XXV. No. 51.

van den tekst of letterdruk is bij den Heer MEERMAN (Tab. IX. N°. 2) afgebeeld, zijnde naar het origineel te *Haarlem* gevolgd; terwijl de afteekening van eene der figuren bij HEINEKEN (1) gevonden wordt. De figuren zelve komen ons voor, veel beter bewerkt en uitgevoerd te zijn, dan die der hiervoren gemelde Prentwerken, hetwelk, of eenen anderen teekenaar of graveur, of wel de aanmerkelijke vorderingen van den kunstenaar aantoont.

Indien men het voetspoor van den Heer HEINEKEN blindelings wilde volgen, dan zoude men het Haarlemsch exemplaar, waarvan wij tot dus ver spraken, als de derde uitgave moeten beschouwen. Hoe weinig men echter op zijne rangschikking kan staat maken, blijkt, onder anderen, in het tegenwoordig geval, daaruit, dat men, bij het nazien der prentverbeeldingen, in zijne *Idée Générale* gevonden wordende, naar de eenvoudigheid der uitvoering oordeelende, de 20ste prent voor de oudste zoude verklaren, daarop welligt de 21ste laten volgen, en de 19de ten slotte volgen, waardoor dan, volgens de prenten bij HEINEKEN, de tweede uitgave de *eerste* zoude worden (2), de derde de *tweede*, en eindelijk de eerste de *derde*. Terwijl voorts, indien de stelling van den Heer HEINEKEN bij de opgave der editiën van het *Hooglied* voorgedragen, doorgaat, dat, namelijk, die uitgave, welke, in de figu-

(1) *Idée Générale.* Pl. 21.

(2) HEINEKEN zegt zelve, van deze uitgave sprekende, dat dezelve meer kenteekenen van oudheid heeft dan de voorgaande, en dat het formaat alleen hem den voorrang aan de uitgave in *folio* eft doen geven.

figuren, op sommige plaatsen, de meeste voorwerpen heeft, voor de jongste moet gehouden worden, als dan het door hem in de eerste plaats opgegeven en beschreven exemplaar achter alle de anderen, en alzoo als van *lateren datum*, gesteld moet worden, vermits, blijkens de afbeeldingen, in de 5de prent dezer uitgave, niet minder dan *zeven* vaten in de kelder worden gevonden, daar in de drie volgenden niet meerder dan drie of vier geteld worden (1).

De Heer HEINEKEN heeft in zijne beschrijving van dit werk tevens eene proeve van zijne verregaande partijdigheid en vooringenomenheid tegen *Haarlem* gegeven, welke wij niet kunnen nalaten aan onze lezeren te doen opmerken. —— De Heer HEINEKEN, namelijk, in het Haarlemsch exemplaar, onder het laatste blad letterdruk de letter K ontmoetende, vermoedde terstond een bedrog en hield het daarvoor (2), dat deze letter, op eene kunstige wijze, met een stempel aldaar naderhand was gedrukt, onfeilbaar met het oogmerk, om den liefhebberen diets te maken, dat deze letter het merkteeken van KOSTER zoude zijn. Hij dacht toen zeker aan zijnen landgenoot G. W. KNORR, welke zoo meesterlijk de kunst verstond, om op oude prentjes het merk van een oud meester te plaatsen (3). Ondertusschen heeft hier geen het minste bedrog plaats gehad. De plaatsing van deze letter diende tot niets anders, dan om (even als in de *Biblia* pau-

(1) Vergelijk Pl. 19, 20, 21 en 22 in de *Idée Générale*.
(2) *Nachrichten*. Th. II. S. 210.
(3) *Nachrichten*. Th. I. S. 276.

pauperum) de volgorde der bladeren aan te wijzen. Wanneer men het Haarlemsch exemplaar met naauwkeurigheid beschouwd, zal men op de andere bladen de sporen van soortgelijke letteren ontdekken, doch welke, door den tijd en het gebruik van het boek, grootendeels zijn uitgesleten. HEINEKEN schijnt naderhand zelve van dit gevoelen te zijn teruggekomen, daar hij, in zijne *Idée Générale*, niet alleen geen woord van deze zoogenaamde bedriegerij rept, maar, integendeel, in de fragmenten van dit werk te *Frankfort aan de Mein* drie bladen ontdekte, welke afzonderlijk met de letteren H, I en K gemerkt waren, ten duidelijke bewijze alzoo, dat alhier, aan niets anders, dan aan merkletteren, ter behoorlijke rangschikking der bladen, moet gedacht worden. Opmerkelijk is het, dat ter plaatse, alwaar in het Haarlemsch exemplaar de letter K gesteld is, in het fragment van *Frankfort* de letter H gevonden wordt. Deze bijzonderheid, gevoegd bij het grootendeels uitslijten der overige merkletteren in het Haarlemsch exemplaar, in tegenoverstelling van den gewonen tekst, welke zeer duidelijk en leesbaar is gebleven, alsook het onderscheid in de letter K zelve, zoo als die bij HEINEKEN is afgebeeld, en zoo als die in het exemplaar van *Haarlem* gevonden wordt (1), doet

(1) Dit onderscheid blijkt uit de onderstaande figuur, door mij naar het origineel te *Haarlem* afgeteekend, ter zijde van welke met eene zeer oude hand het navolgende geschreven is:

Dit is een druck van de eerste drucker doen de druckery 't eerste tot Harlem wert gevonden of begonnen.

doet mij gelooven, dat deze letteren niet in den oorspronkelijken vorm zijn gesneden, maar naderhand, hetzij dan door den drukker of door den binder, met eenen afzonderlijken stempel, daarbij zijn gevoegd.

Behalve de Hoogduitsche overzettingen, van welke de eerste in het jaar 1473 het licht heeft gezien, mitsgaders eene en andere latere Latijnsche, telt de Heer HEINEKEN zeven onderscheidene uitgaven aan, allen in de Latijnsche taal opgesteld.

Wij hebben alleen het Haarlemsch exemplaar bezigtigd, en daarin dezelfde papiermerken als die van de *Spiegels*, enz. aangetroffen (Hoofdst. III); terwijl voorts het papiermerk van het exemplaar, weleer in bezit van den Heer MARIETTE te *Parijs* (1), wordt opgegeven te bestaan in een *Rad*, waaraan boven en onder de letter p geplaatst is; wordende het *Rad* in den *eersten Nederduitschen Spiegel* en de letter p in bijna alle de werken van *Haarlem* gevonden (2).

Van het Haarlemsch exemplaar, hetwelk met het *Hooglied* in één band gebonden is, en uit slechts zestien bladen, te weten zeven prenten en

(1) Vermoedelijk hetzelfde, hetwelk naderhand bij den Hertog DE LA VALLIÈRE is verkocht voor 1610 livres (*Catal. de la Vallière*. T. I. No. 591), in het *Hotel de Bullion* voor 1180 livres (*Dict. Bibl. Paris* 1791. T. III. p. 247.)

(2) CLEMENT, *Bibl. Curieuse*. T. II. p. 143, 146. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 231. DE BRUIJN, bl. 273. *Nachrichten*. Th. II. p. 207, etc. *Neue Nachrichten*. p. 146, 147. *Idée Générale*. p. 399, etc. *Catal. de la Vallière*. T. I, No. 591, 592. ZAPFF, *Augsb. Buchdruckergesch.* T. I. p. 146. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I p. 291. T. II. p. 102, 105. JANSSEN, *de l'invention*, etc. p. 351. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61, etc. *Bibl. Spenceriana*. Vol. I. p. XV. No. 4. en pag. XXIV. No. 4*.

en negen bladen letterdruk, bestaat, is mij geen ander bekend, dan een fragment van drie bladen, te *Frankfort* berustende, waarvan wij hiervoren gewaagden. Een los blad van eene latere uitgave, inhoudende de verklaring van de 8ste figuur, is in het jaar 1764, in *'s Gravenhage*, voor rekening van de Regering der stad *Haarlem*, gekocht (1).

Jonkheer W. RENDORP, te *Amsterdam*, is bezitter van een enkel blad van de *Ars Moriendi*, op een geheel vel in plano, geheel in houtsnede gedrukt. Van dit *uniek* stuk, hetwelk, uit hoofde van deszelfs zeldzaamheid, eene groote waarde bezit, hebben wij vermeend aan onzen lezeren een proefje te moeten mededeelen, hetwelk genoegzaam in staat is, om denzelven over het geheel te doen oordeelen.

Van dit werk vindt men twee Nederduitsche uitgaven, welke beide ten jare 1488, het eene te *Zwolle*, bij PIETER VAN OS, onder den titel van *Dat Sterfboeck, of die kunst van sterven* (2), en het andere te *Delft*, onder de benaming van *Een notabel boeck, ghenoemt dat Sterfboeck* (3), het licht hebben gezien. In welk eerstgemelde alle de figuren zeer getrouwelijk en volkomen naar die van de Haarlemsche *Ars Moriendi* zijn gevolgd; terwijl in dezelve uitgave, achter de

IIde

(1) *M. S. aanteekeningen van* ENSCHEDÉ.

(2) *Bibl. Uonert.* No. 920, in folio. *Naamlijst van J. Visser*, bl. 29. *Nachrichten.* Th. II. p. 220. *Idée Générale.* p. 426. *Catal. de G. J. de Servais.* No. 659, verkocht voor *f* 18 : 10 : — en JANSEN, *de l'Invention*, etc. (ook berust hiervan een exemplaar in de Bibliotheek van de Heeren ENSCHEDÉ).

(3) *Catal. J. le Long*, No. 381, in Quarto. *Nachrichten*, Th. II. p. 220. *Idée Génér.* p. 426. *Naaml. van J. Visser*, bl. 28.

Pl. II.

11de figuur, nog eene houtsnede voorkomt, welke is gekopieerd naar eene prent in de *Biblia pauperum* van Jonkheer W. RENDORP.

Onder de Prentwerken is bij uitzondering voor de zaak van *Haarlem* belangrijk het

HOOGLIED SALOMONS.

(Historia seu Providentia Virginis Mariæ ex Cantico canticorum.)

in folio-formaat aan ééne zijde bedrukt, uit 16 bladen bestaande, elk van twee prenten of figuren onder elkander.

Boven de eerste figuur (1) leest men deze woorden:

Dit is die voersienicheit vā marie der mod' godes
Eñ is geheetē in latȳ cātice

in éénen regel, in denzelfden houten vorm als de figuur gegraveerd (2).

Behalve het exemplaar op het stadhuis te *Haarlem* (met de *Ars Moriendi* in één band gebonden), aan hetwelk blad 3, 4, 7, 11, 13, 15 en 16 ontbreken, vindt men nog vermeld, dat andere afdrukken zouden berusten of berust hebben in de *Bodlejaansche* Bibliotheek en bij den Graaf PERTUSANI (3). Lord SPENCER is

(1) Afgebeeld in het *Merkwürdigen Wiens*, alsook, doch verkleind, in de *Nachrichten*, Pl. 10, en de *Idée Générale*, Pl. 13.

(2) Bij MEERMAN, Tab. IX, eenigzins onnaauwkeurig overgenomen.

(3) De Heer VERDUSSEN, te *Antwerpen*, bezat weleer een exemplaar; ook de Heer CREVENNA, te *Amsterdam*, welk

is thans nog bezitter van een exemplaar; doch het fraaiſte, hetwelk alsnog aanwezig en geheel volledig is, behoort thans in eigendom aan Jonkheer W. RENDORP, te *Amſterdam*, door wiens heuſche minzaamheid ik hetzelve eenen geruimen tijd ten gebruike heb gehad (1).

Dit kostbaar Xylographisch overblijffel draagt zeer vele blijken van in *Holland* het licht te hebben gezien.

Daartoe behoort:

1°. het fatſoen en de gedaante der letteren, welke, even als die in de voorgaande prentwerken, volkomen overeenſtemt met de Hollandſche letteren van de vijftiende eeuw;

2°. de papiermerken, welke met die van alle de ſtukken van *Haarlem* overeenkomen;

3°. het Hollandsch opſchrift of aanvang van het boek, hetwelk deszelfs vaderland onwederſprekelijk aanwijst;

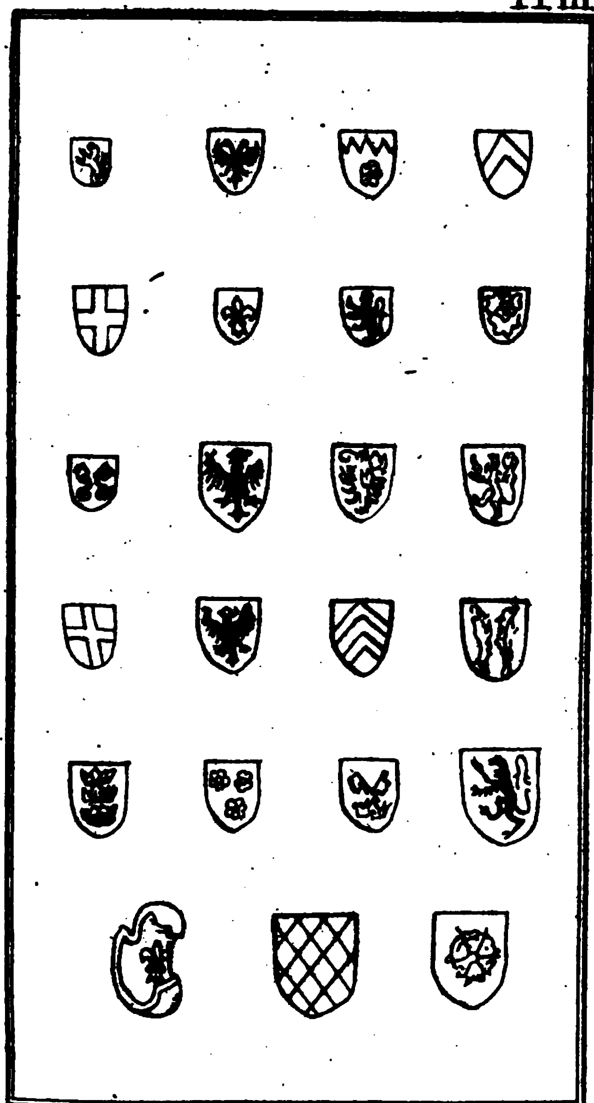
4°. maar voornamelijk de wapens, welke in figuur 4, 6, 13 en 15 (2) gevonden worden, en daarin alzoo door den teekenaar en graveur zijn gebragt, in welke wij, onder anderen die van *Bei-*

welk laatſte voor *f* 200 : — is verkocht geworden. Eene andere en latere uitgave van 1470, op beide zijden gedrukt, wordt in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs* bewaard. Zie LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 70.

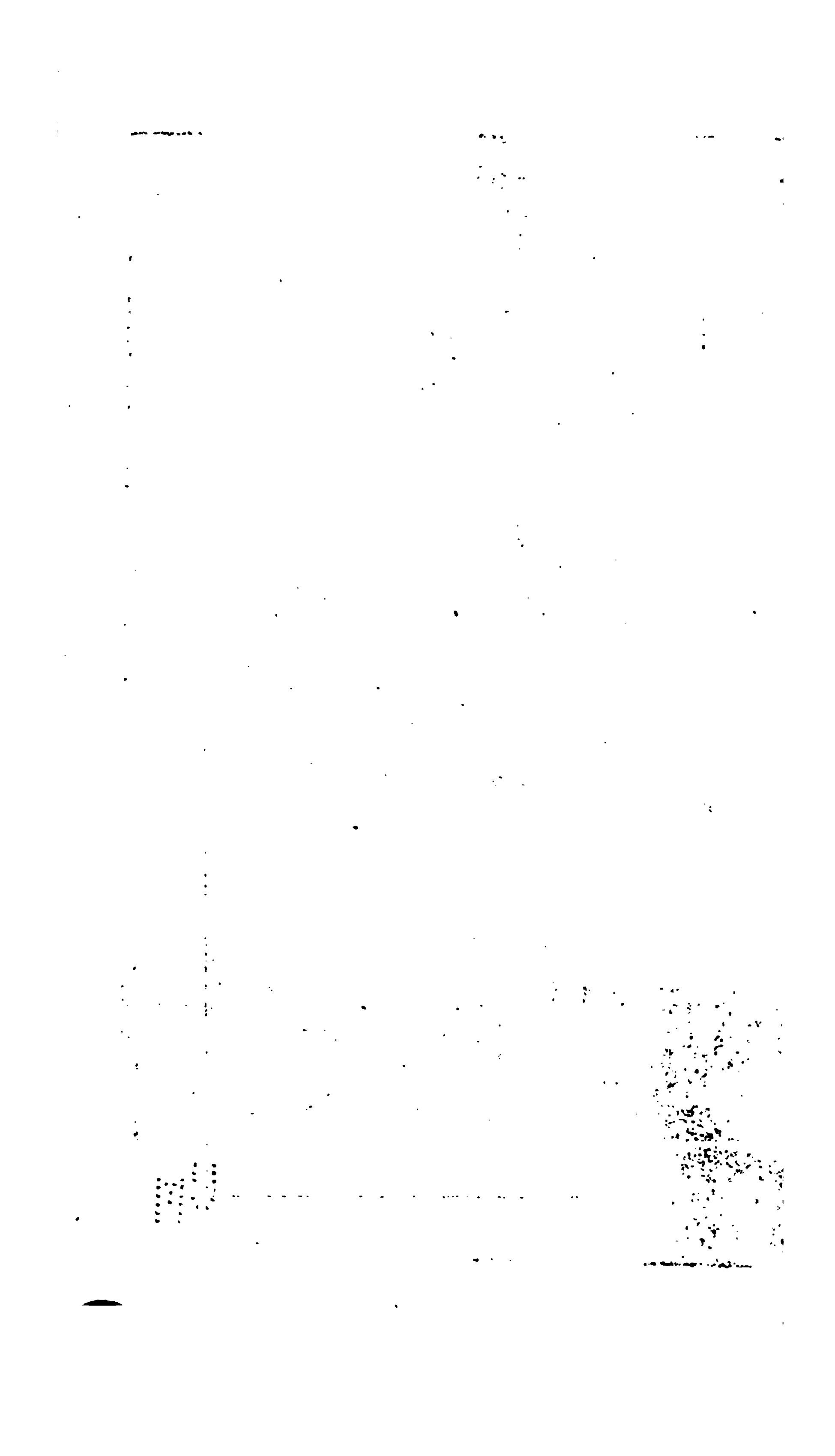
(1) Zie over dit werk, onder anderen, MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 228. DE BRUIJN, bl. 275. *Nachrichten.* Th. II. p. 189, etc. *Idée Générale.* p. 375. etc. *Catal. raiſonn. de Crevenna.* Vol. VI. p. 308, 309. *Catal. de Crevenna.* 1789. Vol. I. No. 177. *Bibl. Spenceriana.* Vol. I. p. XXXVI. No. 6*.

(2) Figuur 4, 13 en 15 aan het Haarlemsch exemplaar mankeerende, zijn deze wapens aan den Heer MEERMAN onbekend gebleven.

Pl III.

A. Z. sc.

Beijeren, *Henegouwen*, *Bourgondië*, *Braband*, *Holland*, *Utrecht*, *Leyden* en van sommige Nederlandsche Edelen aantreffen, zoo als de lezer uit de door ons medegedeelde afteekeningen kan zien.

De Heer HEINEKEN konde bij de beschrijving van dit stuk zijne doorgaande gewoonte, om alles zonder grond aan *Duitschland* toe te kennen, niet volgen, vermits hem, onder anderen, het bovenvermelde Hollandsche opschrift daartoe in den weg was. Het is daarom, dat hij het Haarlemsch exemplaar voor eene kopij verklaart, omstreeks het einde der vijftiende eeuw of het begin der zestiende eeuw, vervaardigd, hetwelk, volgens hem, zoude blijken, *vooreerst* uit den *titel*, (zoo als hij dit noemt) boven de eerste figuur in de Nederduitsche tale gevonden wordende; en *ten tweede* uit eenige vermeerderingen in sommige gedeelten der prenten (1) en uit een paar *verbeteringen* in den tekst (2). — Laat ons zien, wat van deze opgevene bedenking zij.

Omtrent het *eerste*, betrekkelijk den zoogenaamden *titel*, merken wij aan, dat, indien de woorden: *Dit is die voersienicheit*, enz. (welke niet op een afzonderlijk blad, zoo als een titel behoort, maar onmiddellijk boven de eerste prent, bij

(1) Deze vermeerderingen bestaan hierin, dat op de 10de prent van het Haarlemsch exemplaar zestien boomen gevonden worden, doch in eene andere uitgave slechts *tien*; op de 12de prent *drie* schapen, in plaats van *twee*, en op de 14de prent achttien rozen, in stede van *zestien*.

(2) In het Haarlemsch exemplaar, namelijk, leest men op de 1ste prent *vino*, in stede van *viro*; en op de 10de *Faeicul9*, in plaats van *Faricul9*.

bij het begin van het boek, in denzelfden houten vorm gesneden en gedrukt zijn) werkelijk een titel genoemd mogen worden, daardoor alsdan nog niets tegen de *oudheid* van dit ſtuk (1) bewezen wordt, vermits ook andere prentwerken, omtrent welkers oorſpronkelijkheid en oudheid door den Heer HEINEKEN geene bedenking wordt gemaakt, van ſoortgelijke (zoogenaamde) titels, hoofden of opſchriften zijn voorzien, zoo als bij voorbeeld de *Ars Moriendi* (2) en de Kunst-Cyromantia (3). Ook vangt de Nederduitſche *Spiegel onzer Behoudenis* aldus aan: *Hier begint die Spiegel*, enz., hetwelk men evenzeer voor een titel zoude kunnen aanzien, hetwelk dezelve echter in geenen deele is.

Op de *tweede* bedenking van den Heer HEINEKEN antwoorden wij, dat de Heer MEERMAN juist uit deze bijzonderheden vermeend heeft de oudheid van dit ſtuk te kunnen opmaken. En in waarheid, er is niets ongerijmds in de ſtelling, dat een teekenaar of graveur, welke een ander werk wil namaken, gemakshalve, eenige boomen, bloemen of andere kleine voorwerpen heeft weggelaten, om des te ſpoediger gereed te zijn: immers laat zich dit gereeder denken, dan dat een kopijïst in eene door hem te volgen prent eenige nieuwe voorwerpen van zijn eigen vinding brengt. Dan, behalve dit, het is onbegrijpelijk, hoe de Heer HEINEKEN alhier eene zoodanige be-

(1) Men zie omtrent den ouderdom van dat boek, onder anderen, LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61, 62, 64, 69, 74, 193.

(2) *Nachrichten.* Th. II. ſ. 201, 213. *Idée Générale.* p. 400.

(3) *Nachrichten.* Th. II. ſ. 238. *Idée Générale.* p. 479.

bedenking kan aanvoeren, daar hij, op eene andere plaats, bij de beschouwing der onderscheidene uitgaven van de *Ars Moriendi*, aan die editie den voorrang geeft, welke de *meeste* voorwerpen heeft, zoo als wij hiervoren hebben gezien.

En wat de zoogenaamde verbeteringen betreft; dezelve bestaan slechts in twee letteren, te weten een *n* en een *c*, voor welke, op beide plaatsen, een *r* moet worden gesteld.

En wie zal dit voor een *bewijs* aannemen, dat het exemplaar van *Haarlem* eene latere uitgave, eene *kopij* zij? Doch, boven en behalve dit alles, niemand voegt een zoodanig argument minder, dan HEINEKEN, die wel eens beweert heeft, dat, onder anderen, gebreken in de spelling geene blijken van oudheid opleveren. Hij spreekt dus zich zelven tegen, zoo als dit gewoonlijk het geval is, wanneer men een geliefkoosd systema blindelings wil staande houden, en daartoe, naar gelang der voorkomende zaken of voorwerpen, op de eene plaats een gevoelen voorstaat, hetwelk men op eene andere plaats verwerpt.

Overigens is het almede onbegrijpelijk, dat de Heer HEINEKEN (1) de prenten van het *Hooglied* als minder of slechter dan die der andere prentwerken heeft gelieven voor te dragen. Ik heb dit werk, hetwelk zoo lang onder mij berust heeft, altijd met bijzonder genoegen beschouwd; en het kwam mij integendeel voor, dat de platen zoo in teekening als gravure, uitmuntend bewerkt waren (2). Zij schenen mij toe van dezelfde of

soort-

(1) *Nachrichten* Th. II. f. 193, 249. *Idée Générale*. p. 377.

(2) Ook dit is het gevoelen van den kundigen opsteller van den

foortgelijke hand te zijn als die van de *Ars Moriendi*; de letteren van deze beide boeken hebben zeer veel gelijkenis op elkander; ook ftemmen dezelve, in het algemeen, vrij wel overeen met die onder de prenten van den *Spiegel onzer Behoudenis*; doch die in het *Hooglied* zijn de fraaifte en netfte van allen. Zoo dat wij vermeenen niet te dwalen, wanneer wij dit boek als eene der laatfte voortbrengfelen vóór de uitvinding der eigenlijke Boekdrukkunst, en als het meest volmaakt in de uitvoering, rangfchikken. Wij durven de beflisfing in dezen gerust aan alle kenners overlaten. — Maar van waar dan eene zoodanige beoordeeling en verwerping van dit boek door den Heer HEINEKEN? vermoedelijk daar van daan, dat boven de eerfte prent eenige woorden in een zuiver Hollandsch dialekt van de vijftiende eeuw zijn geplaatst, welke deszelfs oorfprong uit *Holland* aanduiden; woorden, die, daar zij het voor den Heer HEINEKEN niet wel doenlijk maakten, ook dit ftuk aan *Duitschland* toe te fchrijven, hem fchijnen te hebben overgehaald, dit werk, van hetwelk hij het Haarlemsch exemplaar toch wel gelooft in *Holland*, of liever in de *Nederlanden* te zijn gedrukt (1), te verachten.

Behalve de hiervoren gemelde prentwerken, gelooven wij, dat men almede aan *Haarlem* te danken heeft den

SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS.

(Speculum humanae falvationis.)

gen

den keurigen Catalogus der Boekverzameling van Lord SPENCER. Zie *Bibl. Spenceriana*. Vol. I. p. XLII, XLIII.

(1) *Idée Générale*. p. 277.

geheel in houten vormen gesneden, en alzoo met vaste letteren, in de Latijnsche taal gedrukt. —— Offchoon wij tot hiertoe geen volledig exemplaar hebben ontdekt (iets, hetwelk geenszins te verwonderen is, daar zoo vele voortbrengselen der eerste Prent- en Boekdrukkunst, en zelfs die van latere dagen, zijn verloren geraakt), bewijzen echter de twintig bladen houtsnede, in den tweeden druk van den *Latijnschen Spiegel* gevonden wordende (Hoofdst. VIII), genoegzaam, dat eenmaal eene zoodanige Xylographische uitgave het licht heeft gezien.

Dat de vijf voorgaande meestal uitgebreide werken door andere kleindere stukjes, als zoo vele proeven, zijn voorafgegaan, zal door niemand worden ontkend; en dat onder dat getal zich een

DONATUS

bevonden hebbe, zal evenmin eenige tegenspraak ontmoeten. Dit schoolboekje toch was sints lang in de *Nederlanden* en alomme in gebruik (1) en alzoo zeer gewild; de aftrek van hetzelve moest des zeer groot zijn; geen wonder alzoo, dat de eerste boekdrukkers niet alleen daarmede gewoonlijk hunne werkzaamheden begonnen, maar niet zelden onderscheidene drukken van hetzelve in het licht gaven.

Een fragment van dezen *Donatus* vermeenen wij in de Bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden* te hebben ontdekt. Dit fragment, weleer het eigendom van den Heer JAKOB VISSER,

(1) JANSEN, *Essai* &c. T. II. p. 100, 112. DES ROCHES, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1778, No. 8, bl. 357.

SER, in 's Gravenhage, was gehecht aan den band van een Exemplaar van de *Sermonum Roberti de Licio de laudibus Sanctorum*, gedrukt te *Antwerpen*, bij GERARD LEEU, in den jare 1490. Het bestaat slechts uit eene enkele parkemente strook, doch welke aantoont, dat het stuk zelve in quarto-formaat is gedrukt, en dat op elke bladzijde 28 regels zijn geplaatst. De letter is niet alleen de Nederlandsche van de vijftiende eeuw, maar stemt ook met die van de Prentwerken van *Haarlem* en inzonderheid met die van de *Ars Moriendi* overeen, zoo als uit de door ons medegedeelde afteekening kan blijken.

Onder deze voorloopers of kleine stukjes vermeenen wij almede te mogen tellen een

HORARIUM

of *Gebedenboekje*, in de Latijnsche taal, in een zeer klein formaat, bevattende het grootste gedeelte van den Lofzang van SIMEON: *Nunc dimittis servum tuum*, mitsgaders het gebed: *Ave salus Mundi*, van hetwelk de vorm van eene bladzijde, in hout gesneden, onder mij berust, en welke vorm sedert bijna tweehonderd jaren in bekende Haarlemsche familiën bij opvolging is bewaard, als een gedenkwaardig overblijfsel van KOSTERS arbeid.

ADRIAAN ROMAN, in het begin der zeventiende eeuw Stads-Drukker te *Haarlem* (1), was wel-

(1) Door hem is, onder anderen, ten jare 1628 gedrukt: S. AMPZING, *Beschrijvinge der stad Haarlem*, en P. SCRIVERIUS, *Laure-crans voor Laurens Coster*.

No. 3.

No. 4.

A ri- nis ✣ Millesimo cccc°
xx° tercio :

weleer bezitter van dezen drukvorm; hij had dezelve bekomen van een der nakomelingen van KOSTER, een man van hooge jaren. Dr. JOHAN VLAKVELD, te *Haarlem*, ontving dat ſtuk uit handen van ROMAN. VLAKVELD in het jaar 1684 overleden zijnde, kwam deze vorm in handen van deszelfs kinderen, en werd, op den 15den Junij 1734, op het Prinſen-hof, te *Haarlem*, verkocht, als wanneer dezelve bij inkoop het eigendom werd van JAKOBUS MAAS, Commies van *Rhijnland*, te *Haarlem*. ADRIANUS MANDT, Predikant te *Gorinchem*, in eerſte huwelijk gehuwd met de dochter van JAKOBUS MAAS, geraakte, na het overlijden van dezen zijnen ſchoonvader, in het bezit van dat ſtuk; hetwelk, eindelijk, na dat ook de Predikant MANDT was komen te overlijden, bij inkoop uit deszelfs nalatenſchap, mijn eigendom is geworden (1).

De afkomst van dezen drukvorm van ROMAN ſchijnt reeds voor deszelfs oud- en echtheid te pleiten. — Zijne verkregene kennis in het vak der Boekdrukkunst, hetwelk hij beoefende, ſtelde hem minder dan anderen bloot, om zich in een hem zoo eigen vak door een ondergeſchoven ſtuk te laten misleiden. Zijne woonplaats, *Haarlem*, de-

(1) Dit alles blijkt uit ſchriftelijke aanteekeningen, bij dezen drukvorm gevoegd; terwijl laatſtelijk de overgang van denzelven uit de nalatenſchap van den Predikant ADRIANUS MANDT op mij, ten mijnen verzoeke, ſchriftelijk is bevestigd door den hooggeleerden Heer BRUGMANS, Hoogleeraar aan de hooge-ſchool te *Leyden*, neef van wijlen denzelven Predikant, door wiens opgave en beſtelling de verkoop van dezen vorm heeft plaats gehad.

dezelfde van KOSTER en deszelfs nakomelingen; zijne leeftijd, die, daar hij reeds in 1621 (1), of welligt nog vroeger, drukte, reeds voor het einde der zestiende eeuw eenen aanvang zal hebben genomen; zijne opvolging in de drukkerij van GILLIS ROMAN, waarschijnlijk zijn vader, die, zoo als uit onder mij berustende boeken blijkt, onder anderen, van 1587 tot 1598 te *Haarlem* drukte; zijne bekendheid met de afstammelingen van KOSTER, welke ten zijnen tijde nog in leven en mede te *Haarlem* woonachtig waren: dit een en ander stelde hem in de gelegenheid de echtheid van dat stuk te onderzoeken, zoo als hij dit dan ook niet zal hebben verzuimd.

Het is, bovendien, niet onwaarschijnlijk, dat ROMAN meerdere stukken van KOSTER heeft bezeten. Wanneer wij het gezegde van JUNIUS nagaan, dat, namelijk, ten tijde toen hij zijn verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst schreef, hetwelk omstreeks het jaar 1568 zal geweest zijn, in het huis, weleer door KOSTER te *Haarlem* aan de markt bewoond, alsnog bewaard werden de tinnen wijnkannen, welke uit de letteren, door KOSTER gebezigd, gegoten waren; en wanneer wij daarbij opmerken, dat GUICCIARDIN zich, vóór of omstreeks 1567, ten voordeele van *Haarlem*, onder anderen, beroept op *oude ghedenckenisſen*, en het niet onaannemelijk is, dat hij daarmede de overblijfselen der eerste drukkerij heeft bedoeld: dan hou-

(1) In dit jaar gaf hij, onder anderen, in het licht: *Het lof der stadt Haerlem, in Hollandt*, in 4°.

houden wij het daarvoor, dat althans tot in den jare 1568 een groot gedeelte der werktuigen van KOSTER in deszelfs woning te *Haarlem* nog zijn aanwezig geweest, doch omstreeks dien tijd, zoo door versmelting der letteren, als door verkoop of wegschenking, (in zoo verre dezelve gedurende de belegering en plundering dier stad in den jare 1573 niet zijn vernield geworden,) in andere handen zijn geraakt; en dat, ten gevolge hiervan, dan ook de drukvorm, waarvan wij handelen, als een overblijfsel van KOSTERS arbeid, door middel van zijnen naneef, vervolgens het eigendom van ROMAN kan zijn geworden.

ROMAN, althans, schijnt een echt afbeeldsel van KOSTER te hebben bezeten, door hem mogelijk op dezelfde wijze uit die nalatenschap bekomen. Dit toont zijne uitgave van het portret van KOSTER, door JACOB VAN CAMPEN geschilderd, en hetwelk, wat de gelaatstrekken en de kleeding aanbelangt, overeenstemt met het kleine afbeeldsel van dezen beroemden man, in hout gegraveerd, hetwelk alle onbetwistbare kenmerken van oudheid draagt, en door ons (Hoofdstuk VI) is medegedeeld.

Eene oorspronkelijke geslachtlijst, geschreven tusschen de jaren 1550 en 1560, is, zoo wij vermeenen, insgelijks van ROMAN afkomstig: immers zij is, zoo ver men weet na te gaan, altijd bij den bedoelden drukvorm in dezelfde familiën bewaard geweest: beide stukken zijn steeds bij elkander gevoegd, en nu laatstelijk door mij in éénen koop gekocht geworden.

De overeenkomst van dit stuk met de prentwerken, waarvan wij hiervoren gewaagden, toont

wijders deszelfs grijze ouderdom. De letter ftemt het meest overeen met die, welke onder de figuren van den *Spiegel* zijn geplaatst. De weglating der groote of voorletteren is in den fmaak van dien tijd. De zinfcheiding door een ftreep (/) vindt men niet alleen reeds in handfchriften van de negende en volgende eeuwen, maar ook in de *Thefauriers-Rekeningen* van *Haarlem*, mitsgaders in vele oude gedrukte werken; en evenzeer de dubbele ftreep (//) ter afbreking der woorden op het einde van den regel; terwijl, eindelijk, de plaatfing van een ftip of ftreep boven de letter *i* in de vijftiende eeuw in algemeen gebruik was en in bijna alle de gefchreven en gedrukte werken van dien tijd gevonden wordt. —— Wij zouden dit alles door proeven kunnen ftaven, doch moeten ons, ter bekorting, daarvan onthouden.

Andere prentwerken, zoo als, onder anderen, de *Ars Memorandi*, *der Endkrist*, *die Kunst-Cyromantia*, enz., befchouwen wij als niet uit *Holland* te zijn oorfpronkelijk, waarom wij van dezelven ook geene melding zullen maken, evenmin als van het *Exercitium fuper Pater noster*, waarvan geene genoegzame bijzonderheden of kenmerken bekend gemaakt zijn.

Echter moeten wij nog met een enkel woord gewagen van zeker boekje, onder ons berustende, flechts uit één vel van 16 bladzijden beftaande, in klein octavoformaat gedrukt.

Het handelt over de zeven doodzonden, als *oncuysheit*, *gulfichheyt*, *houaerdye*, *toornicheit*, *ghiricheit*, *traccheit* en *nidicheit*. Bij elk dezer onderwerpen is eene zinfpelende figuur, uit het lijden van JEZUS ontleent, ter grootte van twee der-

derde van het blad, onder hetzelve een tweeregelig versje, waaronder eene knielende vrouw in eene biddende gestalte, en daartegen over, aan de andere zijde, eene meditatie, op het onderwerp toepasselijk, aan de maagd MARIA ingerigt; terwijl zich voorts, zoo op de eerste als op de laatste bladzijde, eene andere figuur, ter grootte van het geheele blad, bevindt, alles in houten vormen gegraveerd en alzoo insgelijks een xylographisch voortbrengsel.

Of hetzelve werkelijk eene vrucht van KOSTER is, durven wij daarom niet stellig bepalen, omdat het op beide zijden is bedrukt; hoezeer wij vinden aangeteekend, dat in een exemplaar van den Nederduitschen *Spiegel*, te *Rijssel* berustende, insgelijks twee bladen, en in dat van SCRIVERIUS aangehaald, één blad, aan beide zijden bedrukt, zoude voorkomen (1): iets, waardoor onze gemaakte zwarigheid (indien dezelve dien naam kan dragen) zoude worden weggenomen (2). Ondertusschen stemt dit boekje, hoe klein ook, met de andere werken van *Haarlem*, in zeer vele punten, overeen; want: *vooreerst*, is niet alleen de taal dezelfde, welke in de vijftiende eeuw in *Holland* werd geschreven en gesproken; maar, *ten tweede*, is het fatsoen en maaksel van de letter met de bedoelde werken over-

(1) SCRIVERIUS, *Laurecrans*, bl. 105. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. III. p. 364.

(2) De hoofdzakelijke reden, waarom de *Spiegels* slechts op ééne zijde zijn bedrukt, bestond daarin, dat de letters te sterk in het papier indrongen, en de inkt op sommige plaatsen doorvloeide; beiden vindt in dit stukje geen plaats, en het kon alzoo op alle bladzijden gevoegelijk bedrukt worden.

overeenkomstig; voorts is, *ten derde*, de eerste of titelprent in denzelfden smaak als die van de *Biblia pauperum*; die van de andere prenten als die van den *Spiegel*, en de knielende vrouwenbeelden als die van het *Hooglied*; terwijl eindelijk *ten vierde*, het papiermerk in de letter p bestaat, hetwelk al mede met dat van de bedoelde werken overeenkomt. Wat van dit alles ook zijn moge, het is een tot nog toe onbekend xylographisch voortbrengsel van eenen hoogen ouderdom, hetwelk wij uit dien hoofde waardig beschouwden alhier te vermelden.

Thans overgaande tot de stukken van KOSTER, allen met *losse*, *beweegbare en gegoten* letteren gedrukt, verdient, uit hoofde van deszelfs ouderdom, buiten twijfel, den voorrang het

HORARIUM

bij MEERMAN (Tab. I.) geheel en vrij naauwkeurig afgebeeld, inhoudende de letteren van het A, B, C, het *Pater Noster*, *Ave Maria*, *Symbolum der Apostelen*, en nog twee gebeden.

De letter, hoezeer in fatsoen en gedaante met die der *Spiegels* en *Donaten* overeenstemmende, is zeer gebrekkelijk en onvolkomen, en toont, op eene overtuigende wijze, aan, dat dit voortbrengsel de eerste proeve is van den uitvinder der gegoten letteren, en alzoo in waarheid als de eersteling der Boekdrukkunst moet gehouden worden.

Dat de letter gegoten is, bleek reeds aan den kundigen lettergieter ENSCHEDÉ (1), terwijl der-

(1) Met betrekking tot het onderzoek naar de werkelijke gegoten letteren verwijzen wij onze lezeren naar Hoofdstuk I.

derzelver beweegbaarheid niet alleen door de ongelijkheid en golving der regels, maar ook door de navolgende omgekeerde letteren wordt bewezen, te weten:

bl. 2, reg. 2, staat Paue, hetwelk moet zijn Pane
— „ — 3, — totiolann, ———— totiolauu
— „ — 5, — uobis, ———— nobis
— „ — 6, — uostra, ———— nostra.

Het geheele stukje, hetwelk slechts 8 bladzijden beslaat, in een zeer klein formaat, op slecht schapen-parkement gedrukt, werd, ten jare 1751, door den Heer ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, gevonden onder eenige oude papieren en brieven, afkomstig van het overoud geslacht BERESTEYN te *Haarlem*, hetwelk aan JAN VAN ZUREN (1) vermaagschapt was. Het was in twee stukken gesneden, en diende tot de buitenste bladen van een, in klein octavo, in het begin der vijftiende eeuw, met Nederlandsche letteren op papier geschreven *Breviarium*, hetwelk op eene vochtige plaats had gelegen en hier en daar door de wormen was geschonden, zoo als het parkement van het bedoelde *Horarium* alsnog aantoont, hetwelk op deze wijze gelukkiglijk der vergetelheid is onttrokken.

Het verwondert ons geenszins, dat sommigen gaarne hadden gewenscht, den ouderdom en het vaderland van dit stukje, zoo als het door MEERMAN is opgegeven, te kunnen ontkennen en op grond

(1) Boekdrukker te *Haarlem* in 1561, welke niet alleen het een en ander betrekkelijk de Drukkunst had bijeenverzameld, maar die ook een verhaal van de uitvinding dezer wetenschap heeft opgesteld. Zie Hoofdstuk XIV.

grond van duchtige bewijzen tegenspreken. Hiertoe buiten staat, en onbedreven in het mechanisme der kunst, moest men zich behelpen met de opgave, dat men geloofde, dat dit boekje, omstreeks de helft der vijftiende eeuw te *Antwerpen* of te *Brugge*, en misschien niet voor het jaar 1480, was gedrukt (1). Doch het bleef bij dit geloof, hetwelk niet alleen door geen een aannemelijk argument is gestaafd, maar integendeel door de naauwkeurige beschouwing van het oorspronkelijke stuk zelve wordt wedersproken; terwijl bovendien een tegenstander tegen *Haarlem* zelve (2) heeft moeten toestemmen, dat deze proeve nog ouder is als de *Spiegels*, welke, zoo als hij laat volgen, op hare beurt de drukken van *Duitschland* in oudheid te boven gaan (3).

Thans volgt in rang de

DONATUS,

van welken ons de Heer MEERMAN (Tab. II.) insgelijks eene volledige afbeelding heeft medegedeeld.

De letter, welke eenigzins beter is, dan die van het *Horarium*, is, daarentegen, nog ruwer en onbeschaafder, dan die van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, aan wien zij dus is voorafgegaan. Dat dezelve gegoten is, lijdt almede geen twij-

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 34, 35, 36.

(2) DES ROCHES, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1778, bl. 357.

(3) Zie wijders: MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 76, etc. DE BRUIJN, bl. 229, 280. *M. S. aanteekeningen van* ENSCHEDÉ, enz.

twijfel, terwijl de navolgende omgekeerde letteren al wederom derzelver beweegbaarheid aantoonen, te weten:

Op de tweede zijde van de eerste strook, staat:
reg. 1, minnß, in plaats van minuß.
— 2, adnerbioz, — — adverbioz.
— „ qno, ——— quo.

Het fragment van dezen *Donatus*, in slechts twee strooken parkement bestaande, vond gemelde Heer ENSCHEDÉ ten jare 1740, aan den band van den *Duytschen Psolter*, gedrukt te *Delft*, bij HEYNRICK ECKERT VAN HOMBERCH, in 1498, in octavoformaat, in het voormelde jaar 1740 verkocht onder de nagelatene boeken van IZAAK VAN DER VINNE, boekverkooper, schilder en figuursnijder te *Haarlem*, afstammende van eene zeer oude familie aldaar. De Heer ENSCHEDÉ heeft deze strooken vervolgens aan de stad *Haarlem* ten geschenke gegeven, alwaar dezelve alsnog op het Raadhuis bewaard worden (1).

Een tweeden *Donatus* vertoont ons de Heer MEERMAN in Tab. IV.

Het geheele stuk bestaat in twee bladen van slecht schapen-parkement, aan beide zijden, iedere bladzijde van 30 regels, in quartoformaat gedrukt. Die bladen, in den jare 1750 door denzelfden onderzoeklievenden ENSCHEDÉ ontdekt, dienden tot den binnensten omslag van eene verzameling van *Handvesten en Privilegien van Kennemerland*, van hetwelk de stad *Haarlem* de hoofdplaats

(1) Zie SEIZ, bl. 117, enz. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 126, etc. DE BRUIJN, bl. 279, enz.

plaats was, loopende van den jare 1303 tot 1477, en eindigende met den eed van MAXIMILIAAN van *Oostenrijk*. Dit handschrift was weleer het eigendom van PIETER JANSZ VAN ILPENDAM, Baljuw van *Kennemerland*, wiens handteekening op het eerste en laatste blad gevonden wordt. Naderhand is het in bezit geweest van SIMON VAN EIKELENBERG, te *Alkmaar*, uit wiens nagelaten boekverzameling de Heer ENSCHEDÉ het bij inkoop is magtig geworden. De parkemente koorden, waarmede het boek aan elkander was genaaid, waren insgelijks gemaakt van een blad van denzelfden *Donatus*.

De druk is nog gebrekkelijker, dan die van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, doch de letter is *dezelfde* (1) als die van dat boek (2). — Nadat dus de drukker van den vorigen *Donatus* de gebrekkelijkheid van de daartoe gebezigde letter had ingezien, ondernam hij de vervaardiging van eene nieuwe en eenigzins betere, waarmede hij, tot eene proeve, eerst en alvorens den tegenwoordigen *Donatus* heeft gedrukt, welke naderhand door den genoemden *Nederduitschen Spiegel* is gevolgd geworden (3).

De Heer MEERMAN had het geluk een *derden*

(1) Wanneer wij de letteren van twee onderscheidene boeken voor *dezelfde* verklaren, gronden wij ons voornamelijk op de door ons genoemene proeven met doorschijnend papier, waarvan wij in Hoofdstuk I gewagen.

(2) Ook dit bleek reeds aan den Heer ENSCHEDÉ, blijkens 's mans aanteekeningen.

(3) MEERMAN, *Orig. Typ.* D. I. p. 129. etc. DE BRUIJN, bl. 279, 336. Nota (*b*).

den Donatus te ontdekken, door hem (Tab. VI*) in plaat overgenomen.

Het fragment van denzelven, op parkement gedrukt, in quartoformaat, en 28 regels op elke bladzijde bestaande, was geplakt aan den binnenkant van het *Rekenboek der uitgaven van de kerk te Haarlem* van het jaar 1474, aldaar bewaard wordende.

Opmerkelijk is te dezen de eerste post in dit *Rekening-Boek* zelve, aldus luidende:

„ *Item Cornelis die boeckbinder heb ik gheven*
„ VI *rinse gulden van die boecken te binden op*
„ *rekeninc*"

uit welke aanteekening meer dan waarschijnlijk is op te maken, dat dit boek zelve is gebonden door denzelfden CORNELIS, die, volgens JUNIUS, de leerling was geweest van KOSTER, en van wien alzoo vermoedelijk ook dit blad van den *Donatus* afkomstig is.

De letter van dezen *Donatus* nu, meer volmaakter dan de vorige, is *dezelfde* als die, waarmede de *tweede Nederduitsche* en de *beide Latijnsche Spiegels* zijn gedrukt, aan welke boeken deze *Donatus* alzoo ten voorlooper heeft verstrekt (1).

Een fragment van drie bladen van eenen *vierden Donatus* berust in de bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden*, hetwelk, afkomstig zijnde van den Heer JAKOB VISSER, was genomen van den band van de *Exhortationes novitiorum*, gedrukt in het jaar 1491, te *Deventer*, bij

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 228, nota (*b*). DE BRUIJN, bl. 335, enz.

bij RICHARD PAFRORD. De letter is dezelfde als de voorgaande, en alzoo ook die van de *Spiegels;* doch het getal der regels op iedere bladzijde is 30, hetwelk eene nieuwe oplage van dit ſtukje aantoont.

Dezelfde bibliotheek bevat nog een fragment, uit één blad parkement beſtaande, van eene *vijfde* uitgave van den *Donatus*, van 28 regels op iedere bladzijde. Welk blad, almede afkomſtig uit de verzameling van den Heer VISSER, was genomen uit den band van onderſcheiden ſtukjes van de vijftiende eeuw, te *Keulen*, bij ULRICH ZELL (1), gedrukt.

De letter is wederom dezelfde als die van de laatstvoorgaanden en de drie *laatſte Spiegels;* doch de afdruk vertoont meerdere vorderingen dan de vorige *Donaten*, zoo als uit de gelijkvormigheid der regels en den zwarten drukinkt is blijkende. Deze *Donatus* is alzoo eene der laatſte voortbrengſelen van KOSTERS drukpers.

Eindelijk berusten in mijne verzameling twee ſtrookjes ſlecht ſchapen-parkement, uitmakende een gedeelte van een blad van een *Donatus*, insgelijks met dezelfde letter als de voorgaanden gedrukt, en, blijkens de uitvoering, tot de tweede of derde uitgave, hiervoren gemeld, behoorende; welke ſtrookjes gehecht waren aan zeker boekje, getiteld: *Die ierſte Epistel St. Petrus*, enz., in het begin der zestiende eeuw in *Holland*, zonder vermelding van jaar, plaats of drukker, in het licht verſchenen.

Op-

(1) Dezelfde, welke in de *Keulſche Kronijk* van de *Hollandſche Donaten* gewaagd. Zie Hoofdſtuk XII.

Opmerkelijk is het, dat de drie eerst ontdekte fragmenten van den *Donatus*, hiervoren als de eerste, tweede en derde uitgaven aangekondigd, in Haarlemsche boeken ontdekt zijn, waarom rent de navolgende omstandigheden plaats vinden:

ten eerste, dat de *Keulsche Kronijk* van den jare 1499 verhaalt, dat de Mentzische drukkerij is voorafgegaan door de *Donaten*, bevorens in *Holland* gedrukt, en welken door die van *Mentz* ten voorbeelde waren genomen (Hoofdstuk XII.);

ten tweede, dat hetzelfde wordt aangeteekend door ACCURSIUS (Hoofdstuk XI.);

ten derde, dat in *Holland* de stad *Haarlem* alleen aanspraak maakt op de eer der uitvinding der Boekdrukkunst;

ten vierde, dat in diezelfde stad *Haarlem*, en in de boeken, welke aldaar te huis behooren of bewaard worden, de overblijffelen gevonden zijn van niet minder dan *drie verschillende Donaten*;

ten vijfde, dat, behalve deze, nog *twee onderscheidene uitgaven* van dat stuk zijn opgespoord en dat de *Keulsche Kronijk* ook in het meervoudig van *Donaten* spreekt;

ten zesde, dat alle deze *Donaten* met beweegbare gegoten letteren zijn gedrukt, en alzoo werkelijk geschikt zijn geweest, om aan die van *Mentz* ten *voorbeelde* te kunnen verstrekken;

ten zevende, dat de trekken en gestalte der letteren niet alleen aan elkanderen gelijk zijn, en met die van de onderscheidene *Spiegels* overeenstemmen; maar dat de letter van vier derzelven dezelfde is, waarmede achtervolgelijk de onderscheidene *Spiegels* zijn gedrukt;

ten achtste, dat tot andere fragmenten in *Duitschland*

land ontdekt, eene andere letter, meer overeenkomende met die van de ftukken van *Mentz*, is gebruikt; en eindelijk,

ten negende, dat een dezer overblijffelen, hetwelk was genomen van een ten jare 1474 reeds verfleten en alzoo lang te voren gedrukt boek, meer dan waarfchijnlijk afkomftig is van CORNELIS *den Boekbinder*, den bekenden leerling van KOSTER te *Haarlem*.

Wanneer wij deze omftandigheden bij elkander voegen, dan dunkt het ons, dat men, met genoegzame zekerheid, die overblijffelen, waarvan wij in deze afdeeling hebben gehandeld, kan en mag befchouwen en aanmerken als de overblijffelen van die *Donaten*, waarvan ZELL en ACCURSIUS gewagen, als in *Holland* gedrukt en ten voorbeelde hebbende verftrekt aan die van *Mentz* in het vervaardigen van den *Bijbel* en andere boeken; —— overblijffelen, naar welker ontdekking SCRIVERIUS (1) zoo vuriglijk verlangde; — overblijffelen alzoo niet alleen eerwaardig uit hoofde van derzelver ouderdom, maar ook ten hoogfte belangrijk voor de gefchiedenis der Boekdrukkunst in het algemeen, en voor de eer en luister van *Haarlem* en KOSTER in het bijzonder.

Alvorens tot de opgave van de bijzondere drukken van den *Spiegel onzer Behoudenis* over te gaan, moeten wij wegens dezelven in het algemeen aanmerken:

vooreerst, dat alle dezelve in folioformaat, met beweegbare gegoten letteren, zijn gedrukt, zoo als ons uit artificieele proeven is gebleken (2).

ten

(1) *Laure-cran*. bl. 104.

(2) Met betrekking tot den *eerften Nederduitfchen Spiegel* heb-

ten tweede, dat dezelve slechts op de ééne zijde van het blad zijn bedrukt, waarvan wij de redenen in Hoofdst. I hebben opgegeven; met uitzondering van een exemplaar door SCRIVERIUS (1) gezien, in hetwelk één blad, en een ander exemplaar, te *Rijssel* voorhanden, in hetwelk twee bladen, op beide zijden bedrukt, zouden voorkomen (2);

ten derde, dat iedere bladzijde afzonderlijk, de eene na de andere, is gezet en afgedrukt, zoo als toenmaals geschiedde, gelijk wij zulks in ons VIIde *Hoofdstuk*, door eene overtuigende proeve, zullen aantoonen;

ten vierde, dat de prenten, welke goed van teekening zijn, ja, voor dien tijd, fraai mogen genoemd worden (3) in alle de onderscheidene uitgaven dezelfde zijn (Hoofdst. XX.);

ten vijfde, dat het papier van alle de uitgaven van hetzelfde soort en met elkander gelijk is, en overeenstemt met dat, waarop men in het begin der vijftiende eeuw in *Holland* schreef; terwijl eene gelijke overeenkomst met betrekking tot de papiermerken plaats heeft (Hoofdst. III.);

ten zesde, dat de letter van den *eersten Nederduitschen Spiegel* eenvoudiger, gebrekkiger en onvolkomener is, dan die der volgende uitgaven, met

hebben wij deze proeven in ons Iste Hoofdstuk breedvoerig opgegeven. Wij zouden dezelfde bewijzen omtrent de drie andere uitgaven kunnen aanvoeren, doch daardoor in eene menigte herhalingen moeten vervallen, welke onnoodig en tevens voor den lezer vervelende zouden zijn.

(1) *Laure-crans*, bl. 105.

(2) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. III. p. 364.

(3) *Nachrichten*, Th. II. f. 100.

met welke hij overigens in fatsoen en gedaante volmaakt overeenstemt, en sprekende bewijzen oplevert, van door een en denzelfden letterstempelsnijder en lettergieter te zijn vervaardigd;

ten zevende, dat de letteren van den *tweeden Nederduitschen* en die van de *beide Latijnsche Spiegels* iets beter bewerkt, op één en dezelfde matrijzen gegoten, en alzoo dezelfde zijn, hetwelk ons uit de artificiëele proeven is gebleken (1).

Wat voorts den inhoud, zoo der figuren als van den tekst des werks aanbelangt, daar dezelve door onderscheidene schrijvers meer of min uitvoerig is opgegegeven (2), achten wij het onnoodig daarvan iets te zeggen; terwijl wij ons alsnu liever zullen bepalen tot de opgave der bijzondere drukken van dat boek.

En dan verdient, als de eerste en oudste uitgave, in de eerste plaats vermeld de *Nederduitsche*

SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS,

in ons Iste Hoofdstuk uitvoerig behandeld.

Van dit onschatbaar overblijfsel der eerste Boekdrukkunst, van hetwelk het eerste blad bij MEERMAN

(1) Aan FOURNIER, hoezeer ten onregte de letter voor gesneden houdende, is derzelver gelijkheid echter in het oog gevallen. Men zie hem in zijne *Orig. de l'Impr.* p. 160, 163, 253 en 259. Zie ook LICHTENBERGER.

(2) SCRIVERIUS, bl. 101, enz. SEIZ, bl. 52, enz. FOURNIER, *Dissert.* p. 29, en *Orig. de l'Impr.* p. 150, etc. DE BURE, *Bibl. Instr.* T. I. N. 117. T. II. p 673. MEERMAN, *Orig. Typ.* op onderscheidene plaatsen. DE BRUIJN, bl. 262, enz. *Nachrichten.* Th. II. f. 232, u. f. w. *Idée Générale.* p. 432, etc. *Catal. de la Vallière.* T. I. N. 124. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. III. p. 362. etc. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 71. LICHTENBERGER, etc.

No. 2.

he vandē spieghel onser behoudenisse
wie ter rechtuaerdicheit vele mēschē
ren selle blenckē alse sterrē in die ewi
he ewicheden. Hier om ist dat ic totter
singhe vele mēschē dit boeck heb aēge
cht te vgaderen Jutē welkē die ghene
e ghenē en onfanghē sullen. Jc bimoe
gheen dinc dē mēsche nutter is in desen

No. 3.

iū cuiusdam incipit noue cōpilationis
omē et titulꝰ ē speculū humane saluacōis
t et utile q pmo i hꝫ pphemio exponat
s et historijs i qͥbꝫ caplo dicantur
er hoc prohemiū prestuduerit
rsū quasi p se intelligere poterit
gitur de casu luciferi et sociorū suoꝝ
de et eue et de dignitate ipsorū

No. 4.

rohemiū cuiusdam incipit noue compilationis
 cuiꝰ nomē ꝛ titulꝰ ē speculū hūane saluacōis
 pr diūs videt ꝛ utile q pmo i hꝫ pphemio expoū[2]
 qbꝰ materijs ꝛ historijs i qͥbꝫ caͦ dicat
 ū q diligēter hoc pphemiū prestuduerit
 librum quasi p se intelligere poterit
 agitur de casu luciferi et sociorū suorū
 de et eue et de dignitate ipsorum

J. L. van Beek. sculp.

ZAN (Tab. II.) is afgebeeld, zijn met zekerheid lechts twee exemplaren bekend (1), welke beide te *Haarlem*, het eene op het ſtadhuis en het andere op de ſtads bibliotheek, bewaard worden.

Aan dat op het ſtadhuis ontbreken twee bladen of vier bladzijden, met de daarboven ſtaande prentverbeeldingen, mitsgaders bladzijde 16, 17, 18, 19, welke met gelijke bladen uit den tweeden druk zijn aangevuld, — terwijl in dat op de ſtads bibliotheek, hetwelk voor het overige geheel compleet is, ſlechts de eerſte bladzijde van de *prologhe* gevonden wordt.

Het werk zelve bevat in het geheel 62 bedrukte bladen of liever bladzijden, in vijf cahieren verdeeld, te weten: de *eerſte*, inhoudende de *Prologhe en tafel der Capittelen*, bevat 2 vellen of 4 bladzijden; de *tweede*, *derde* en *vierde*, ieder 7 vellen of 14 bladzijden, en eindelijk de *vijfde* of laatſte 8 vellen of 16 bladzijden.

De *tafel der Capittelen*, mitsgaders de Latijnſche onderſchriften onder de figuren, zijn door DE BRUIJN (bl. 263—267) overgenomen; wij zouden gaarne de Nederduitſche opſchriften hebben medegedeeld, doch moeten ons daarvan, ter bekorting, onthouden.

F. VAN WESTPHALEN, beroemd oudheidkundige van het begin der zeventiende eeuw, te *Enk-*

(1) Of de *Spiegel*, welke door PETER *den Eerſten* naar *Rusland* is overgezonden, tot den eerſten druk behoort, durven wij niet bepalen.

Enhuizen, was weleer bezitter van een afzonderlijk blad van dezen eerſten druk, zijnde blad 42, met de bijſchriften *Semey maledicit david* en *Rex amon dehoneſtavit nuncios david.* Bovenaan was met de hand van WESTPHALEN geſchreven: *dit is van de eerſte drucken die in Holland gedruckt ſyn, en raer van Laurens Coſter te Haerlem.* — Dit blad was in het jaar 1761 nog in wezen (1), en aan de Heeren MEERMAN en ENSCHEDÉ ten gebruike toegeſchikt, welke laatstgemelde hetzelve met het exemplaar op de ſtads bibliotheek vergeleken en daarmede overeenkomſtig bevonden heeft.

Offchoon alsnu, volgens rang van ouderdom, zoude moeten volgen de *eerſte Latijnſche Spiegel*, oordeelen wij het echter meer geſchikt denzelven te doen voorafgaan door den *tweeden Nederduitſchen*

SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS,

van welke een gedeelte van den tekst van het eerſte blad bij den Heer MEERMAN (Tab. VI.) in plaat is overgenomen.

Het getal der bladzijden en de verdeeling der vellen of bladen is even als die van den eerſten druk, met welken deze uitgave, wat den inhoud en inrigting, alsook de papiermerken betreft, overeenſtemt.

De letter is echter geheel nieuw, en dezelfde, waar-

(1) Brief van MEERMAN aan ENSCHEDÉ M. S. — Zoo ik mij niet bedriege, berust dit blad tegenwoordig in de nagelaten bibliotheek van den Heer J. MEERMAN, Vrijheer *van Dalem.*

waarmede de hiervoren gemelde derde, vierde en vijfde uitgaven van den *Donatus*, mitsgaders de beide hiernavolgende *Latijnsche Spiegels* zijn gedrukt. Die letter is niet alleen iets grooter, maar ook beter, dan die van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, doch overigens gelijkvormig van fatsoen en gedaante. De regels zijn gelijkmatiger gezet; de inkt van den tekst is zwarter en gelijkmatiger op den vorm gebragt; terwijl de spelling op vele plaatsen is veranderd en verbeterd. Dit boek levert alzoo eenige blijken van vordering in de kunst en toont mitsdien van jonger datum te zijn, dan de zoo straks vermelde uitgave.

Ondertusschen bezit de letter genoegzaam dezelfde gebreken, als die van het voorgaande, welken wij onnoodig achten hier allen wederom aan te wijzen. (Hoofdst. I.) De werktuigen blijken over het algemeen weinig verandering te hebben ondergaan. De indrukken van het formaathout, genoegzaam op elk blad overgebleven, en alsnog zigtbaar, bewijzen de voortdurende gebruikmaking van de ongeschikte huis- of handpers, zoowel als van de weekheid der letterspecie. De regels zijn van ongelijke lengte; de verkortingen zijn alsnog menigvuldig; sommige woorden zijn aan het einde in het midden eener syllabe afgebroken; de drukfeilen komen hierin alsnog in menigte voor (1). Alles vertoont ons hier

(1) Tot een proefje diene, dat ik in 53 bladzijden van het exemplaar van *Hoorn* niet minder dan ruim 350 werkelijke drukfeilen heb ontmoet, welke in den eersten druk niet minder ruimschoots gevonden worden. En deze boeken zouden met houtsnêevormen gedrukt zijn!

De reden van dit verschijnsel is in niets anders te zoeken, dan in het losraken van deze tweede kolom, en het door elkander vallen der letteren gedurende het drukken (1); terwijl de zetter, bij het wederuitzoeken der letteren en het plaatsen van dezelven tot woorden, zich niet stipt aan het oorspronkelijk afschrift of de reeds afgedrukte bladen houdende, daardoor in eenige afwijkingen verviel, hetwelk alzoo het aangewezen verschil moest veroorzaken.

Alsnu tot den *eersten Latijnschen Spiegel onzer Behoudenis*

SPECULUM HUMANAE SALVATIONIS (2)

overgaande, oordeelen wij te kunnen volstaan, met te berigten, dat dezelve, offchoon met dezelfde letteren, echter, blijkens typographische kenmerken, vroeger is gedrukt dan de zoo even vermelde *tweede Nederduitsche* uitgave.

Het getal der bladeren bedraagt alhier 63 en alzoo één meer, dan de Nederduitsche afdrukken. De verdeeling der cahiers is dezelfde als in de Nederduitsche, met uitzondering van de eerste, waarin zich één vel meer bevindt; alzoo de Latijnsche voorrede 5 bladen beslaat.

Alles wat wij met betrekking tot de gebrekkelijkheid van de letter, indruk van het formaathout, enz. bij onze opgave van den *eersten Nederduitschen Spiegel* gezegd hebben, is evenzeer op deze Latijnsche uitgave toepasselijk; terwijl de pa-

(1) Dit ongeluk, hetwelk op de drukkerijen niet geheel vreemd is, noemt men in *pastij vallen*.

(2) Zie MEERMAN. Tab. VI.

papiermerken met die der voorgaande ftukken overeenftemmen. (Hoofdft. III.)

Vier exemplaren zijn van dezen druk flechts bekend, namelijk, een te *Haarlem* op het ftadhuis, waaraan de voorrede ontbreekt, —— het tweede bij de Celestinen te *Parijs*, hetwelk volledig is, — het derde bij den Heer Ridder VAN HULTHEM, Griffier van de Staten-Generaal der *Nederlanden*, — en het vierde te *Hanover*, uit flechts 44 bladen beftaande (1).

Eindelijk volgt de tweede uitgave van de

SPECULUM HUMANAE SALVATIONIS,

welken wij met den *tweeden Nederduitfchen Spiegel* genoegzaam gelijktijdig gedrukt, en als het laatfte voortbrengfel van KOSTER befchouwen. (Hoofdft. VII, XX.)

Dezelve is, wat het getal en de verdeeling der bladen, alsook de meergemelde gebreken, betreft (2), met den laatstvoorgaande overeenftemmende. De letter is wederom dezelfde, en de papiermerken zijn gelijkfoortig als die der andere ftuk-

(1) FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 249, 251. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 124, etc. *Ideé Générale*. p. 442, 449 en anderen.

(2) De indrukken der blinde letteren en van het formaathout zijn misfchien in geen exemplaar van de onderfcheidene *Spiegels* meer zigtbaar, dan op het eerfte blad van dat van Jonkheer ENDORP: tot zelfs de indrukken van de opgelegde ftrookjes papier zijn duidelijk te befpeuren, en men ontdekt al mede het los ftrookje hout, hetwelk ter plaatsvulling tusfchen den lettervorm en den eikenhouten formaatrand is geplaatst geworden. Met betrekking tot het mechanisme der werktuigen ware dit blad overwaardig met alle die aanwezige indrukken in plaat over te brengen.

ſtukken van *Haarlem.* (Hoofdſt. III.) —— Deze uitgave heeft echter dit bijzondere, dat in alle de overgeblevene exemplaren, in zoo verre die compleet zijn, twintig bladen (1), met eenen vasten letter, geheel in eenen houten vorm gèſneden, zijn gedrukt (2). De tegenſtanders van *Haarlem* hebben hieruit een argument willen ontleenen, ten betooge, dat deze uitgave de eerſte en oudſte zoude zijn, en daarop alle hunne redeneringen en ſtellingen, ter beſtrijding van de aanſpraak der gemelde ſtad, gebouwd. (Hoofdſt. XX.) Doch wij hebben het ongegronde dezer meening in ons VIIIſte Hoofdſtuk aangetoond, en aldaar doen zien, dat dit zoo vreemd verſchijnſel alleen aan den diefſtal bij den oorſpronkelijken uivinder is toe te ſchrijven.

Op grond daarvan, hebben wij dan ook deze uitgave, tot dus verre voor de *eerſte* gehouden, als de *laatſte* verklaard, welke gelijktijdig met den *tweeden Nederduitſchen Spiegel* in het laatst van KOSTERS leven was afgedrukt, en beiden vermoedelijk niet dan na zijn overlijden het licht hebben gezien.

Dan om deze meening en uitſpraak volkomen te bevestigen en te ſtaven, was eene vergelijking der beide drukken noodig. Deze vergelijking is dan ook door den in dit vak zoo zeer bedreven Heer Mr. JOHANNES ENSCHEDÉ (3) en mij ge-

(1) Namelijk bl. 1, 2, 4, 5, 6, 7. 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 21, 22, 26, 27, 46 en 55.

(2) MEERMAN. Tab. V. —— Het Specimen bij HEINEKEN, *Idée Générale.* Pl. 25 a en b, is geheel onnaauwkeurig.

(3) Kleinzoon en een der opvolgers van den zoo dikwerf door ons geroemden lettergieter en boekdrukker JOHANNES ENSCHEDÉ, te *Haarlem.*

verrigt, en het is ons beiden daarbij gebleken, dat die uitgave, welke tot nog toe, ten onregte, voor de *eerste* is gehouden, later is gedrukt, en dat, daarentegen, de zoogenaamde *tweede druk* (waarvan een exemplaar op het stadhuis te *Haarlem* voorhanden is) het eerst het licht heeft gezien.

Om ook onzen lezeren hiervan te overtuigen, deelen wij denzelven de navolgende gronden en proeven mede:

1°. Dat in het exemplaar van *Haarlem* (volgens ons de *eerste druk*) sommige regels bogtig en golvend, en alzoo niet regelmatig zijn gezet, terwijl daarentegen dezelven zich in dat van Jonkheer RENDORP, tot den zoogenaamden *eersten* druk behoorende, doch zijnde werkelijk de *tweede*, gelijkmatiger voordoen, hetwelk eene meerdere bedrevenheid en vordering in de kunst van letterzetten aantoont.

2°. Dat het exemplaar van Jonkheer RENDORP veel netter is gedrukt, dan dat van *Haarlem*.

3°. Dat zeer vele abbreviatiën, in het Haarlemsch exemplaar voorkomende, in dat van Jonkheer RENDORP zijn veranderd en voluit gezet (1).

4°. Dat in het exemplaar van *Haarlem* deze en gene drukfeilen voorkomen, welken in dat van Jonkheer RENDORP zijn verbeterd.

Wij vertrouwen, dat dit een en ander genoegzaam zal zijn ten betooge van de juistheid onzer beoordeeling en uitspraak.

Het meerder getal overgeblevene exemplaren (in vergelijking van die van den *eersten druk*) schijnt al-

(1) Zie ook FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 161 & 162.

almede deze meening te bevestigen. Van de nog bestaande afdrukken zijn de navolgende ter onzer kennisse gekomen, te weten: bij Jonkheer W. RENDORP, te *Amsterdam*. Dit exemplaar, aan hetwelk eenige bladen ontbreken, is mij door gemelden Heer, op eene minzame wijze, ter beschouwing en onderzoeking toebetrouwd en eenen geruimen tijd onder mij berustende geweest; —— bij Jonkheer VAN WESTREENEN, in *'s Gravenhage*, aan hetwelk insgelijks eenige bladen mankeeren, doch overigens met de anderen overeenstemt, zoo als gemelde Heer de goedheid heeft gehad mij te berigten; —— in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs*; —— in die van de Sorbonne, aldaar; —— te *Berlijn* met de *Biblia Pauperum* in één band gebonden; —— bij den Graaf VAN PEMBROEK; mitsgaders dat van Docter R. MEAD, te *Londen*, en dat van den Heer GIRARDOT DE PROFOND bij opvolging het eigendom van de Heeren DE COTTE, GAIGNAT, DE BOSE, en laatstelijk van den Graaf MAC-CARTHY. (1)

Uit de voorgaande opgaven ziet men, dat KOSTER, wien wij voor den drukker van alle deze stukken houden, zeven onderscheidene werken met vaste en tien anderen met gegoten letteren heeft in het licht gegeven, behalve diegene, welke verloren geraakt of niet ter onzer kennisse gebragt zijn.

Het

(1) *Ibidem*. P. 155 en 258. *Nachrichten*. Th. II. p. 49, 233. *Idée Générale*. p. 442—448. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 73. *Catalog. de* MAC-CARTHY REAGH. No. 142.

Het blijkt tevens, dat deze ijverige man achtervolgelijk *vierderlei ſoorten van letteren* heeft gefneden en gegoten; met de *eerſte* ſoort drukte hij het *Horarium*, met de *tweede* eenen *Donatus*, met de *derde* eenen anderen *Donatus* en den *eerſten Nederduitſchen Spiegel;* en met de *vierde* de *drie* overige *Donaten*, mitsgaders de *tweede Nederduitſche* en de *beide Latijnſche Spiegels.*

Wanneer men nu tot de vervaardiging van elk dezer *zeventien* boeken of ſtukken iets meerder dan een jaar ſtelt (hetwelk, door elkander genomen, niet te ruim is) en dit getal aftrekt van het jaar 1439 òf 1440, dan komt men tot het jaar 1420 terug, omſtreeks welken tijd KOSTER met het drukken zal zijn begonnen, hetwelk overeenſtemt met de opgave van ſommige ſchrijvers (1), welke het eerſte beginſel der kunst op het jaar 1420 of 1422 brengen.

VIJFDE HOOFDSTUK.

LAURENS JANSZOON KOSTER.

LAURENS JANSZOON (2) was, blijkens zijn wa-

(1) Zie BOXHORN, *Theatrum ſive comitatus Hollandiae & urbium nova deſcriptio.* DE BRUIJN, bl. 228, 229. COGAN, *Reize*, bl. 417, 426, 443; 444, 446. J. DE PARIVAL, *Vermakelijkheden van Holland.* 1661. bl. 119, 120. WOLFFI, *Monumenta Typographica.* P. II. p. 1134.

(2) In de *Theſauriers-Rekeningen* der ſtad *Haarlem* wordt zijn naam, volgens de gewoonte dier tijden, verſchillend geſpeld; als: *Lauwerys Janszon*, *Louwerys Jansſoen*, *Louwerus Janszoen*, ook wel *Lauwerus Jansz*, *Lauwerus Jansſ*, *Louwerus Jansz*, ook wel een en andermaal *Lourys Jansſoen*, *Lourys Jan*

wapen, waarmede hij gewoon was de fchepenenbrieven, te zijnen overftaan verleden, te bezegelen, afkomftig uit een aanzienlijk adelijk Hollandsch geflacht, en wel uit een zoodanig, hetwelk in een regten lijn van de Hollandfche Graven afftamde. MEERMAN ftelt, niet zonder grond, zijne afkomst uit den huize van BREDERODE, hetwelk, als regtftreeks afftammende van de Hollandfche Graven, het wapen van *Holland* heeft gevoerd (1).

Hij bekwam, naar de gewoonte van dien tijd, dezen naam van zijnen vader JAN LAURENSZOON of JAN LOUWERBYSZOEN, welke voorkomt in de beide zoenbrieven van 1380 en 1408 (2).

De

Jan zoen, *Lourens Jansfoen* of *Lourens Jansfe*, enz. Hij zelve teekende zich aldus:

Ik ben het bezit dezer handteekening verfchuldigd aan Jonkheer C. A. VAN SYPESTEYN, te *Haarlem*, wien ik daarvoor openlijk mijnen dank betuige.

(1) Men vindt dit zoo breedvoerig bij MEERMAN (*Orig. Typgr.* P. I. p. 38—47.) en DE BRUIJN (*Gefch. der ftad Haarlem*, bl. 221—225) behandeld, dat het overbodig zoude zijn hieromtrent verder uit te weiden.

(2) De naam zijner moeder vinden wij nergens opgeteekend. Wij ontmoeten haar echter, zoo wij vermeenen, in het jaar 1420, onder diegenen, welke, blijkens de *Thefauriers-Rekening* van dat ,..., bl. 16, als „JAN LOUWENZOEN *wedu*", eene fomme van XVI ℔ en VIII ß opbragt, ter goedmakinge van hetgeen door de ftad was betaald, zoo aan renten en geleende penningen, als aan onkosten gedurende de krijgsbedrijven van *Leyden*, te *Dordrecht* en te *Geertruidenberg*, mitsgaders aan

fcheeps-

De weglating van zijnen eigenlijken *geslachtnaam* heeft niets strijdigs met zijne adelijke afkomst. De Heer MEERMAN heeft reeds opgemerkt en door een voorbeeld gestaafd (1), dat niet alleen geringe personen, maar ook regeringsleden, ja zelfs edellieden, hunne namen op deze wijze hebben geschreven; waaromtrent ten allesafdoende bewijze verstrekt de brief van Hertog AALBRECHT van *Beijeren* van den jare 1359, waarbij zekere WILLAEM JANSZOEN en PIETER LANGE HEYNENZOEN na voorafgaand onderzoek worden verklaard edellieden te zijn (2).

Onze LAURENS JANSZOON voerde tevens den toenaam van KOSTER. Het is meer waarschijnlijk, dat hij dien naam van het *kostersambt* van de Groote- of Parochiekerk te *Haarlem*, hetwelk hij bekleedde, zal hebben ontvangen, dan dat dezelve zijn eigenlijke geslachtnaam is geweest (3), zoo als het, zelfs in onze dagen, niet

scheepshuren, timmeraadjen, enz. Het blijkt hieruit, dat de vader van onzen LAURENS reeds in den jare 1420 overleden was.

(1) *Orig. Typogr.* P. I. p. 38. Zie ook *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der stad van der Goude*, door C. J. DE LANGE VAN WIJNGAERDEN, bl. 6, 7, 482, 483, 486.

(2) *Groot Charter-Boek.* III Deel, fol. 109. DE BRUIJN, bl. 226, 227.

(3) De geslachtnaam KOSTER, of liever COSTER, zoo als men dien in de voorgaande eeuwen spelde, was echter vóór en te zijnen tijde, inzonderheid te *Haarlem*, bekend. Zie hier een ander voorbeeld:

In P. SCRIVERIUS, *Laure-crans*, bl. 116—117, leest men: „ick bevinde datter voor het jaar 1303, eene WILLEM KOS„TER met syne huysvrouwe Geertruyd is gheweest. Die te „samen eenen soon verwekt hebben, met name JACOB KOS„TER, die te wyve hadde Juffrou Sophia beyde overleden, sy „A°.

niet ongewoon is, dezen of genen naar zijn beroep of bediening te noemen. — Dat nu onze LAURENS JANSZOON, offchoon van adelijke afkomst, met tijdelijke goederen bedeeld, en tot onderfcheidene regeringsposten geroepen (zoo als wij hierna zullen zien) tevens den post van koster vervulde, kan geene de minfte verwondering baren. Het is toch bekend, dat dit ambt destijds werd aangemerkt als eene *vette en aanzienlij-*

„ A°. 1355, ende by A°. 1339. Ende defe KOSTERS heb„ ben het Convent van Egmond veel goeds gemaeckt ende be„ fproocken."

In het *Necrologium Egmondanum* bij VAN WIJN, *Huiszittend Leven.* II Deel. 1fte ftuk.

pag. 96. „ WILHELMUS, *dictus* COSTER, *anno* M°. CCC°. 2°." etc.

—121. „ *anno* M°. CCC°. XXVII°. . . . . JACOBI, *dicti* COSTERS ZOON."

—131. „ JACOBUS, *filii* WILHELMI, *dicti* COSTERSZ *anno* MCCC°. LIX°." etc.

—134. „ SOPHIA, *uxor* JACOBI *filia* WILHELMI COSTERSZ, *laica*, *anno* M°. CCC°. LV°." etc.

—136. „ GEERTRUDIS, *uxor* WILHELMI, *dicti* COSTERSZ." etc.

(Zie ook G. KEMPHER, *Kronijk van Egmond*, bl. 251, 270, 277, 279, 280.)

In zeker oorfpronkelijk, onder mij berustend, gefchreven boek, getiteld: *Liber Memoriarum Domus Hospitalis S. Joannis Hierosolimitani in Haarlem*, ftaat op folio 36 verfo aangeteekend JACOB JANSZ COSTER, als begraven in „ dat anderde graf „ in die 3 Regel int wtlaet befyde die witte farc."

En eindelijk in de *Thefauriers-Rekeningen der ftad Haarlem* vindt men de navolgenden opgenoemd, als: A°. 1418, 1420, 1422 JAN COSTER (p. 1, 2, 10, 12, 15 verfo, 118, 127, 146, 171 verfo); A°. 1426 BARRTOUT COSTER (p. 10 verfo); A°. 1426 WOUTER DIRC COSTERS ZOON (p. 140 verfo); A°. 1426 HEINRIC COSTER GALENSZOON (p. 184); en verder op vele andere jaren.

lijke bediening, welke niet aan geringe lieden, maar aan gunstelingen, zelfs aan hovelingen, werd geschonken, die zelfs niet eens verpligt waren tot persoonlijke waarneming van dezen post, maar dezelve aan anderen verpachtteden of aanbesteedden (1), en mitsdien hunne *Onderkosters* onder zich hadden (2). Deze bediening, welke weleer door de Graven naar welgevallen werd begeven, werd ten jare 1396, door Hertog AALBRECHT van *Beijeren*, aan de stad *Haarlem* geschonken. HENDRIK VAN LUNEN was toenmaals daarmede begunstigd, doch deed daarvan afstand ten jare 1399, onder het genot van eene jaarlijksche lijfrente; en het is waarschijnlijk, dat onze LAURENS JANSZOON door de stad tot zijnen opvolger zal zijn benoemd en aangesteld geworden (3). Vandaar, dat hij den toenaam van KOSTER zal hebben ontleend; vandaar, dat hij onder denzelven het meest bekend is; en vandaar dan ook, dat wij, op het voetspoor van anderen, hebben goedgedacht, hem in dit ons werk met dien naam te noemen.

Wij spraken zoo even van 's mans *wapen*. Men vindt hetzelve afgebeeld in het meermaals aangehaalde werk van DE BRUIJN (4), gevolgd naar eenen oorspronkelijken schepenen-brief van het jaar 1422. Men ziet daaruit, dat hetzelve heeft be-

(1) DE BRUIJN, bl. 220, 221, 226, 227. Zie ook MEERMAN; P. I. p. 51. *note* (40).

(2) JACOP DIRXSOEN was, onder anderen, in het jaar 1448 *onderkoster* te *Haarlem*, zoo als in de *Thesauriers-Rekening* van die stad, op bl. 146 van dat jaar, staat aangeteekend.

(3) DE BRUIJN, bl. 220, 221. MEERMAN, P. I. p. 48, 49.

(4) Bl. 221. Zie ook: MEERMAN, P. I. p. 38, 39.

bestaan in een klimmenden leeuw, in het midden doorsneden met een baarnsteel of lambel (het merkteeken eener jongere geboorte), waarover een streep of baar dwars henen getrokken is, beginnende boven aan de regterzijde en eindigende aan de linkerzijde van het schild. Daar nu niemand, dan die in eenen regten lijn, hetzij uit den oudsten of een' jongeren zoon, van de Hollandsche Graven afstamde (zoo als de geslachten van BREDERODE, van TEYLINGEN, van LANGERAK, van SOUTELANDE en WARMONT) zoodanig wapen vermogt te voeren, is het buiten tegenspraak, dat onze LAURENS JANSZOON uit eene der voornaamste en aanzienlijkste adelijke geslachten in *Holland* moet afkomstig zijn.

Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat LAURENS JANSZOON, behalve dit wapen, ook nog een ander gevoerd of gehad heeft. Op zekere oorspronkelijke geslachtlijst van LAURENS JANSZOON KOSTER, vóór het jaar 1560 vervaardigd, staat op zijn wapenschild een duif afgebeeld. Op de titelprent vóór het werk van SEIZ, mitsgaders op de gedenkpenningen, door G. MARSHOORN ter eere van KOSTER geslagen, mede bij dezen zelfden schrijver (bladz. 106) te vinden, is insgelijks een duif als 'smans wapen geplaatst. Ik weet wel, dat MEERMAN op het aan hem medegedeeld gevoelen van ENSCHEDÉ, van meening is, dat dit wapen, in later tijd, door een onkundige, op deze geslachtlijst, welke onder mij berust, zoude zijn gesteld. Doch dit is mij in geenen deele uit deze geslachtlijst zigtbaar. Wat ook van deze verschillende meening, welke niets tot de hoofd-

zaak

zaak afdoet, wezen moge, — van meer belang is het te doen opmerken, dat het ten tijde van KOSTER, en reeds vroeger, niet ongewoon was, zich van twee onderfcheidene wapens of zegels te bedienen (1), en dat bijgevolg onze LAURENS JANSZOON KOSTER zich evenzeer van een duif als van een leeuw ten wapen kan hebben bediend.

Hij werd niet alleen uit hoofde van zijne adelijke geboorte, maar tevens om zijne *gegoedheid* of *tijdelijke vermogens* en *ftand* of *betrekkingen in de maatfchappij*, onder de aanzienlijkfte ingezetenen van *Haarlem* geteld.

Het

(1) Dit heeft, nog onlangs, de Heer C. J. DE LANGE VAN WIJNGAERDEN, in zijn hiervoren gemeld werk, bl. 498 en 499, overtuigelijk aangetoond, alwaar hij zegt: „zeer „zonderling is het derhalve niet, dat men bij fommige geflach„ten tweederlei wapens vindt, een met een kruis, en een met „een ander teeken; waarvan het een fomwijlen voor zegel en „het ander voor tegen-zegel (*clavis figilli*) of cachet wierd ge„bruikt.... Daarenboven hadden zij, behalve de ridder-zegels, „waarop zij te paard naar tijdsgebruik worden afgebeeld, nog „andere zegels, met hun gewoon wapen, welke blijken tot „regtszaken, overdragten van landen en diergelijken gebruikt te „zijn geweest, zoo als men in de fteden zegt: *ten dagelijkfche* „*gewoonlijke gebruike*, of *ad caufas* tot regtszaken. Groote „Heeren of Vorften, Ridders en fteden en zelfs fommige wel„geboren mannen, hadden van verfcheiden foorten, een groot „zegel, een gewoon, een cachet, fignet of vingerlijn, dat aan „of op eenen ring wierd gedragen, zelfs met zinnebeeldige „figuren, waarin men veel fmaak had tot nog in de zeventiende „eeuw, als van liefde, dankbaarheid, gelofren, droomen, ook „van bijbelfche gefchiedenis, of heidenfche fabelkunde, door „welke gewoonlijk te gebruiken, bij verfcheide geflachten de „geflachtwapens veranderd, of in onbruik zijn geraakt, omdat „men ook veelal de tegen-zegels, en de fignetten of vingerlij„nen, als kleinder zijnde, dagelijks gebruikte, hetwelk met „verfcheide voorbeelden zoude zijn aan te toonen."

Het eerste, te weten zijne *gegoedheid*, wordt bevestigd door de *Thesauriers-Rekeningen* dezer stad, voor zoo verre dezelve alsnog voorhanden zijn, waarin het door hem betaalde in de stedelijke belastingen staat opgeteekend, en waarbij hij, onder anderen, in den jare 1428 met de rijkste inwoners is gelijk gesteld en geschat geworden (1); terwijl wij uit diezelfde Registers ontwaren, dat hij, onder zijne eigendommen, eenen rentebrief op de stad *Haarlem* bezat (2). —— Ook kan men deze zijne gegoedheid opmaken uit het gebouw, door hem bewoond geweest, staande

(1) In 1422 betaalde hij voor *Schotgeld* 25 ℔; in hetzelfde jaar gaf hij „ tot den gelde dat zij mijne genadige heer leenden „ den graue van Berrenberch mede te betalen, ende louwerys „ Jansoē Dirc Offis eñ Jan Claes smiedersoen mit horen mede„ gesellen alse zessen ontfenghen", 12 ℔ en 10 ß; —— in 1427 aan den *gesetten gelde* 4 ℔ 10 ß; — in 1428 als voren 15 ℔; — in 1431, in den achterstalligen gesetten gelde 18 ß 8 ₰; —— in 1428 ontving hij eenig geleend geld terug, blijkens de navolgende aanteekening: „ Item louwers Janssoen by handē meym „ Claissoens gegħ in myderingħ van de X guldē eñ van dē achte „ schildē eñ van dē drie Utrħ Guldē di hi heñ (*heren*) roelant „ gelient hadde XIII goude beyers guld' facit XV ℔ XII ß" — Zie *Thesauriers-Rekeningen* van 1422, bl. 14 verso, 111 verso en 113; van 1427, bl. 48 verso; van 1428, bl. 27 verso en 118 verso, en 1431, bl. 23 verso.

(2) Het bedrag zijner renten of interessen beliep: in 1418, 11 ℔ 12 ß; -- in 1420, 6 ℔ 9 ß 4 ₰; — in 1422, 7 ℔ 10 ß; — in 1425 en 1426, ieder jaar 1½ Nobel; —— in 1427, 1428, 1429 en 1430, ieder jaar 4 ℔ 4 ß; —— in 1431, 4 ℔ 16 ß; —— in 1432, 1433 en 1434, ieder jaar 5 ℔; —— en in 1435, 3 ℔ 12 ß. —— Zie *Thesauriers-Rekeningen* van 1418, bl. 24; van 1420, bl. 131 verso; van 1422, bl. 89 verso; van 1426, bl. 100 verso; van 1429, bl. 60 verso; van 1430, bl. 103; van 1432, bl. 38 verso, 41 verso; van 1433, bl. 34; van 1434, bl. 27 verso, en van 1435, bl. 86.

de op de groote markt, naast of nabij de kerk, aan ST. BAVO toegewijd, waarvan hij Koster was, en hetwelk hij welligt uit hoofde van deze zijne betrekking, om deszelfs nabijheid, ter woning had uitgekozen; welk gebouw zoo groot en uitgestrekt is geweest, dat, reeds ten tijde van SCRIVERIUS, drie onderscheidene woonhuizen van betzelve waren gebouwd, waarvan het middelste, in welks gevel of bovenste gedeelte het afbeeldsel van KOSTER is geplaatst, toenmaals bewoond werd door den regtsgeleerden Mr. CORNELIS DOBBIUS; in 1706 was het de woning van een kaaswinkelier; en ten tijde van SEIZ, dat is in 1740, was de boekdrukker MOZES VAN HULKENROY bewoner van hetzelve; terwijl dat huis of dat derde gedeelte van het oorspronkelijk gebouw, hetwelk aan de linkerzijde is gelegen, reeds in datzelfde jaar 1740, de helft uitmaakte van het vermaarde logement *het Gulde Vlies* (1).

Zijn *stand* of *betrekking* in de maatschappij blijkt uit de aanzienlijke en regeringsposten, door hem bekleed. — Reeds ten jare 1417 vindt men, zoo ik mij niet bedriege, zijnen naam onder de *officieren* der stedelijke schutterij opgeteekend (2). — In hetzelfde jaar 1417 ontmoeten wij hem onder de leden der *Vroedschap*; desgelijks in de jaren 1418, 1423, 1429 en 1432. — Als *Schepen* wordt hij vermeld in de jaren 1422, 1423, 1428, 1429 en

(1) SCRIVERIUS, *Laure-crans*, bl. 117, 124. S. AMPZING, *Beschrijving van Haarlem*, bl. 376. SEIZ, *Derde Jubeljaar*. bl. 44, alwaar men eene vrij naauwkeurige afbeelding van deze huizen aantreft. MEERMAN. P. I. p. 51. DE BRUIJN. bl. 226, 257.

(2) *Thesauriers-Rekening* van 1417. bl. 31.

en 1431, in welk laatstgemelde jaar hij *eerste* of *voorzittend Schepen* was. — Als stedelijke Schatbewaarder of *Thesaurier*, eindelijk, komt hij voor in de jaren 1421, 1426, 1430 en 1434 (1).

In alle deze onderscheidene ambtsbetrekkingen is hij, van tijd tot tijd, van stadswege, in belangrijke zaken gebezigd, welke zeer zorgvuldig in de *Thesauriers-Rekeningen* zijn opgeteekend en vele wetenswaardige bijzonderheden in zich bevatten. Wij kunnen daarvan thans geen gebruik maken, vermits ons dit te verre van het spoor zoude leiden; mogelijk doen wij dit bij vervolg, wanneer wij ons meer opzettelijk tot de levensbijzonderheden van dezen verdienstelijken man kunnen bepalen.

Offschoon wij het *geboortejaar* van LAURENS JANSZOON niet vinden opgeteekend, vermeenen wij hetzelve, op goede gronden, omstreeks den jare 1370 te mogen bepalen. Niet alleen, vermits (indien hij dezelfde is, van wien in den zoenbrief van 1408 (2) wordt gewag gemaakt, hetwelk wij voor ons gelooven) aan hem, als deelgenoot in de onlusten van 1405, toen reeds eenen mannelijken leeftijd, bij voorbeeld van dertig of vijf en dertig jaren, kan en mag worden toegeschreven; maar voornamelijk, doordien zijne achterkleindochter MARGARIET, wier geboorte-jaar

(1) *Thesauriers-Rekeningen* van de jaren 1417, 1418, 1421, 1422, 1426, 1427, 1428, 1429 en 1434, op menigvuldige plaatsen. Zie wijders: MEERMAN. P. I. p. 38, 50, 52. DE BRUIJN, bl. 220 en 221 en anderen.

(2) DE BRUIJN, bl. 200, 223. MIERIS, *Groot Charter-Boek*, IV Deel, bl. 111, 148. 336. *Vaderl. Hist.* III Deel, bl. 366. MEERMAN. P. I. p. 50.

jaar in de oorſpronkelijke Geſlachtlijst op 1440 wordt geſteld, nog eenen ouderen broeder hadde, dien wij alzoo mogen veronderſtellen, ten minſte één jaar, vroeger geboren te zijn; waaruit volgt, dat, indien wij (zoo als DE BRUIJN (1) te regt opmerkt) van deze MARGARIET tot haren overgrootvader opklimmen, en tusſchen elke geboorte, door elkanderen, den tijd van drie en twintig jaren ſtellen, hetwelk, naar de manier van huwelijken bij onzen landaard in gebruik, niet te veel is, wij zullen komen tot den jare 1371 of 1370, en alzoo het beſluit kunnen en moeten opmaken, dat haar overgrootvader LAURENS JANSZOON niet later dan vóór of omſtreeks dien tijd het eerſte levenslicht zal hebben aanſchouwd.

Omtrent den tijd van zijn *overlijden* vermeenen wij uit de *Theſauriers-Rekeningen* eenig licht te kunnen ſcheppen. —— Wij troffen hem in dezelve aan tot in het jaar 1434, en wel het laatst als *Theſaurier*. Na dien tijd ontmoeten wij hem niet meer. In het volgend jaar 1435 was hij echter nog in leven, want hij ontving alstoen nog de betaling op zijnen ſtedelijken rentebrief, welke hem, zoo als wij hiervoren zagen, tot dus verre was geworden. Na het jaar 1435 echter wordt van hem geene de minſte melding meer gemaakt. Dat hij intusſchen in dit en eenige volgende jaren nog niet was overleden, ſchijnt mij te blijken uit het ſtilzwijgen der *Theſauriers-Rekeningen* van zijnen dood. Te weten, het was te dien tijde, althans te *Haarlem*, het gebruik, om in dezelve aanteekening te houden van de aflijvig-

(1) Bl. 227. MEERMAN. P. I. p. 49.

wigheid van een perfoon, op wien een rentebrief of lijfpenfioen was gemaakt en afgegeven, en hij, die daarvan de tijding aan de Regering bragt, ontving van ftadswege eene belooning of gefchenk: zoo als door menigvuldige voorbeelden uit die Registers kan worden aangetoond. Het laat zich alzoo denken, dat onze LAURENS JANSZOON zich, in en omftreeks den jare 1434 of 1435 met zoodanig eenen ijver op het drukken van boeken zal hebben toegelegd, en zijne werkzaamheden door de oefening dezer wetenfchap zoo zeer zijn uitgebreid en vermeerderd geworden, dat hij zich van alle andere bemoeijingen, welke hem te veel tijd kosteden, moest onttrekken, ten einde zich geheel en al aan de voortzetting van de door hem uitgedachte kunst toe te wijden; en dat hij, om de kosten daarvan goed te maken, welligt een en ander zijner bezittingen, waaronder ook den rentebrief te zijnen name ftaande, heeft moeten verkoopen. — Welk eenen hoogen ouderdom hij ook bereikt hebbe, hij moest eindelijk den tol der natuur betalen. — In de laatfte helft van het jaar 1439 heerschte te *Haarlem* eene kwaadaardige en hoogstgevaarlijke ziekte (welligt de pest, in vroegere tijden, helaas! niet ongewoon in deze landen), welke eene groote fterfte ten gevolge had (1), en tot zoodanig

(1) Waarfchijnlijk heeft daartoe niet weinig medegewerkt de buitengewone fchaarschheid en duurte der levensmiddelen, inzonderheid der granen, in het jaar 1437, welke tot en met het jaar 1440 hand over hand toenam, waardoor de fchamele gemeente werd gedwongen, zich met raap- en hennipzaad, boonenbrood, en op het laatst, dat is in en omftreeks 1439, met wie weet welk ander ongewoon en ongezond voedfel te behelpen. Vergelijk *Vaderl. Hist.* III Deel, bl. 532, 533 a 538.

zig eenen trap toenam, dat de leden der regering de stad verlieten en zich elders, onder anderen te *Alkmaar* en te *Wijk op Zee*, onthielden; wordende in deze hunne wijkplaatsen over de voorkomende zaken geraadpleegd, en alleen in geval van de hoogste noodzakelijkheid te *Haarlem* ontboden, als wanneer zij niet op het gewone Raadhuis, maar elders, vermoedelijk buiten of in den omtrek der stad, vergaderden. De Klerken en Boden, welken inmiddels voor de invordering en bewaring der stedelijke penningen hadden gewaakt, ontvingen daarvoor eene belooning. Deze sterfte schijnt tot in het begin van het volgend jaar 1440 te hebben aangehouden, als wanneer wij na de maand Januarij geen spoor meer van dezelve hebben ontdekt (1). —— Of nu LAURENS JANSZOON eene der slagtoffers van deze ziekte is geweest, is wel mogelijk, doch laat zich met geene zekerheid bepalen. Meer stellig vermeenen wij het daarvoor te mogen houden, dat hij omstreeks dezen tijd, en wel, naar onze meening, in het laatst van 1439, gestorven is. Dit komt niet alleen zeer wel overeen met het getuigenis van genoegzaam alle schrijvers, welke zijn sterfjaar op of omstreeks 1440 bepalen, maar strookt ook zeer juist met het verhaal van GUICCIARDIN, welke, zich beroepende op stukken, die te zijnen tijde nog in wezen waren, uitdrukkelijk zegt, dat de uitvinder van de kunst reeds was overleden, alvorens de wetenschap door zijn knecht naar *Mentz* werd overgebragt. Wanneer men

(1) *Thesauriers-Rekening* van 1439, bl. 89 verso, 105, 105 verso, 137, 138, 164, 164 verso, 165 verso, 166 verso.

men nu hierbij voegt, hetgeen wij hierna (Hoofdstuk VIII) uit de *Thesauriers-Rekeningen* hebben opgeteekend, wegens veelvuldige en buitengewone handelingen met den Schout en het Geregt van *Amsterdam* finds den laatsten heiligen dag van kersmis, en alzoo weinige dagen voor den aanvang van het jaar 1440, waardoor, zoo als wij daarbij zullen zien, het vermoeden van eenen gepleegden diefstal door den knecht van den uitvinder wordt versterkt: dan vermeenen wij het overlijden van KOSTER omstreeks of vóór kerstijd 1439 te mogen vaststellen. En in dit ons gevoelen worden wij te meer bevestigd, doordien wij in het volgend jaar 1440, onder de personen, welke in de stedelijke belastingen derzelver aandeel opbragten, voor de eerste reize ontmoeten eene YMME LAURENS JANSZOONS *weduwe*, welke vervolgens in gelijke betrekkingen voorkomt in de jaren 1441, 1442, 1447, 1448 en 1451 (1). Ik weet zeer wel, dat onze LAURENS JANSZOON is gehuwd geweest met CATHARINA ANDRIESDOCHTER, en dat uit dit huwelijk is geboren zijne dochter LUCIE, de huisvrouw van THOMAS PIETERSZOON; doch dit verhindert niet, dat deze CATHARINA tevens den naam van YMME kan gedragen hebben (waartoe ik het meest zoude overhellen), noch ook (indien men daartoe meerder grond vermeend te hebben) dat LAURENS JANSZOON, na het overlijden van zijne eerste vrouw,

(1) *Thesauriers-Rekening* van 1440, bl. 18 verso; van 1441, bl. 82; van 1442, bl. 30; van 1447, bl. 55 verso; van 1448, bl. 65, en van 1451, bl. 12 verso.

vrouw, met deze YMME, welke hem heeft overleefd, kan zijn hertrouwd. De spelling van haren naam in de opgemelde Rekeningen, te weten YMME LOURIIS JANSSOENS of YMME LOUWERIIS JANSSOENS weduwe, juist overeenkomende met die van onzen LAURENS, zoo als wij hiervoor hebben opgegeven; de zorgvuldigheid, met welke men gewoon was hem van de weinige anderen van dien of soortgelijken naam in de stads registers te onderscheiden; het tijdstip, waarop deze YMME voor de eerstemaal te voorschijn treedt: dit alles te zamen genomen, doet het mij daarvoor houden, dat alhier aan niemand anders, dan aan de vrouw of weduwe van onzen LAURENS JANSZOON moet worden gedacht; en dat voorts door een en ander boven allen redelijken twijfel wordt gesteld, dat hij zelve, in den ouderdom van omstreeks zeventig jaren, vóór of omstreeks 1440 zijnen loopbaan alhier zal hebben afgelegd: zoo als dit dan ook door de meeste schrijvers wordt opgegeven.

Wij zullen nu nog met een enkel woord van zijne nakomelingen gewagen (1).

Zijne eenige dochter LUCIE was, zoo als wij reeds hebben aangestipt, gehuwd met THOMAS PIETERSZOON. Uit dit huwelijk zijn, behalve twee dochters, CATRIJN en MARGRIET, drie zonen, met namen PIETER, ANDRIES en THO-

(1) LAURENS JANSZOON heeft nog eene zuster gehad, genaamd MINKYN, blijkens de *Thesauriers-Rekening* van den jare 1418, waarin wij, op bl. 24, lezen: „ van renten betaelt. „ Eerst Louwerys Jansfoen van finen renten van defen Jaer bi „ minkyn finne fuster bant en ic in min ontfanc van Jan Galen- „ soene voersch gerekent hebbe lij nobl. maken xi ℔ xii ß."

THOMAS, verwekt, die allen tot de meestgegoedde ingezetenen behoorden (1), en onderscheidene regeringsposten te *Haarlem* hebben bekleed.

PIETER THOMASZOON, wien wij reeds in de *Thesauriers-Rekeningen* op het jaar 1447 en vervolgens ontmoeten, staat, onder anderen, in de jaren 1458, 1460, 1473, 1482 en 1492 als *Schepen*, en in 1472 en 1489 als *Burgemeester* vermeld.

ANDRIES THOMASZOON vindt men in 1473, 1474 en 1481 als *Burgemeester*, in 1479 en 1490 als *Schepen* en in 1485 als *Thesaurier* en *Kerkmeester* opgeteekend.

THOMAS THOMASZOON was in 1462 *Secretaris*, of, zoo als men het destijds noemde, *Klerk*, in 1472 en 1478 *Schepen*, in 1474 *Thesaurier*, en in 1482 *Burgemeester* (2).

Allen hebben zij in deze hunne opgenoemde ambtsbetrekkingen onderscheidene bezendingen vervuld, ter waarneming en behartiging van de gewigtigste belangen van stad en vaderland, in dat zoo aanmerkelijk tijdsgewricht, waarover wij thans niet kunnen uitweiden. Liever vermelden wij nog, dat de twee eerstgemelden, te weten PIE-

TER

(1) Dit blijkt, onder anderen, uit hunne opbrengst in de stedelijke belastingen van den jare 1472, waarin zij met die genen gelijk stonden, welke het meest betaalden, en door slechts zeer weinigen overtroffen werden. *Thesauriers-Rekening* van 1472, bl. 22 en 22 verso.

(2) Buiten twijfel zijn zij meermalen in regering geweest, doch bij gebrek van aanteekeningen kunnen wij hier niets meer van melden. Zie wijders *Thesauriers-Rekeningen* van 1447 tot 1492, op menigvuldige plaatsen; en verder MEERMAN. P. I. p. 53, 54. DE BRUIJN, bl. 220.

TER en ANDRIES THOMASZOON, benevens de Schout KLAAS VAN RUIVEN (1), de ongelukkige slagtoffers zijn geweest, die, bij gelegenheid van den beruchten opstand des jaars 1492, bekend onder den naam van het *kaas- en broodspel*, door het woedend gepeupel om het leven werden gebragt (2).

THOMAS PIETERSZOON, zoon van den zoo evengemelden PIETER THOMASZOON, uit diens huwelijk met MARGRIET JAN FLORISDOCHTER, in het jaar 1440, verwekt, volgde zijn vader in 1492 als *Schepen* op, doch overleed reeds in datzelfde jaar. Zijn zoon GERRIT THOMASZOON, die kort voor dat JUNIUS zijn verhaal schreef is overleden (3), was in 1536 en eenige volgende jaren *Rentmeester* van stads gebouwen, in 1545 *Schepen* en van 1547 tot 1552 *Kerkmeester* te *Haarlem*; terwijl, eindelijk, het geslacht van onzen LAURENS, den 24sten Maart 1724, in WILLEM KORNELISZOON KROON is uitgestorven (4).

(1) In 1471 en 1472 Baljuw van *Kennemerland* (zie *Thesauriers-Rekening* van dat jaar, bl. 43), en sedert 1490 Rentmeester van *Kennemerland*. DE BRUIJN, bl. 311.

(2) *Handvesten van Kennemerland*, bl. 85. *Vaderl. Historie*. IV Deel, bl. 205. DE BRUIJN, bl. 220, 308 en volgg.

(3) DE BRUIJN, bl. 259.

(4) *Geslachtlijst*, M. S. *Laurier-crans gevlogten om 't hoofd van Laurens Koster*. *Haarlem* 1726. MEERMAN, *l. c*, DE BRUIJN, bl. 260.

HOOFD-

HOOFDSTUK VI.

Oude Afbeeldingen van LAURENS JANSZOON, ALBERT VAN OUWATER, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN *en* VOLKERT KLAASZ.

Onder de oude houtsneê-prentjes zijn ten uiterste zeldzaam de afbeeldingen van LAURENS JANSZOON, ALBERT VAN OUWATER, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN en VOLKERT KLAASZOON, de vier laatstgenoemden schilders te *Haarlem* gedurende de vijftiende eeuw (1); allen alzoo stad- en tijdgenooten, van den eerstgenoemden, den beroemden uitvinder der Boekdrukkunst. Ik heb het van belang geoordeeld de twee eerstgemelden in koper te doen navolgen en aan mijne lezers mede te deelen.

De oudheid dezer prentjes zal door geen onbevooroordeeld kenner worden tegengesproken. De bewerking, zoo van de borstbeelden als van de daaronder gevonden wordende letteren, bevestigen dit ten volle. En het is bij mij buiten bedenking, dat inzonderheid de drie eerstgemelden (die werkelijk in het oorspronkelijke onder mij berusten, en waaromtrent ik mijn gevoelen met des te meerdere zekerheid kan te kennen geven) welligt ge-

(1) Men zie over deze Hollandsche schilders, K. VAN MANDER, *Schilderboek*, bl. 205. Hetzelfde werk volgens de uitgave van J. DE JONGH, D. I. bl. 43—46 en plaat A. No. 2. E. No. 3. F. No. 2 en G. No. 1. S. AMPZING, *Beschr. der stad Haarlem*, bl. 345, 346. T. SCHREVELIUS, *Beschr. der stad Haarlem*, bl. 346, 361, 362, 363. *Catal. Bibl. W. Lulofs.* No. 456. in quarto.

gedurende het leven dezer mannen, althans omstreeks de helft en zeer zeker vóór het einde der vijftiende eeuw, het licht hebben gezien.

HEINEKEN heeft deze afbeeldingen (vermeerdert met dat van *Hugo Jacobsʃoē ṽ Lidē*) aangehaald (1); doch hij schijnt dezelve nimmer te hebben *gezien;* dit blijkt uit zijne verminkte opgave der namen, onder deze portretten gevonden wordende, die door hem welligt uit deze of gene, even verminkte, naamlijst van prenten of boeken zal zijn overgenomen. Zoo leest men bij hem,

in zijne *Nachrichten:*

Laur° Jaſſoēn
Valckart ſeil dā Harlem
Jā hādin
Jan van Hemſen ſcilder ṽ Harlem
Alb' Ovāts ſcilder harlem

en in zijne *Idée Générale:*

Laur° Jaſſoen
Valckart ſeil dā Harlem
Jā Dadin ṽ har
Jan van Hemſen ſcilder ṽ harlem
Alb° Ovats ſcilder harlem

in plaats van:

Laur° Jaſſoē
Volckert ſcil vā Hærl
Jā Mādin ſcil. ṽ herl
Jan vā Hemſen ſcilder ṽ Harlm̄
Alb° ṽ ouatz ſcildz to Hærlē

Er

(1) *Nachrichten*, Th. II. p. 101. *Idée Générale.* p. 201. JANSEN, *Essai* etc. T. I p. 208, 209, heeft de feilen in de spelling van HEINEKEN genoegzaam geheel overgenomen.

Er zal, zoo wij vertrouwen, wel niets meer noodig zijn, dan deze vergelijking, ter overtuiging, dat de Heer HEINEKEN, ten tijde van het schrijven van dit zijn werk, deze oorspronkelijke afbeeldingen nimmer onder de oogen heeft gehad; en desniettegenstaande vermeet hij zich, om, zonder eenige de minste redenen, veelmin eenig bewijs, het te doen voorkomen, alsof dezelve afbeeldingen in hout gesneden waren door iemand, welke de liefhebbers heeft willen verrasschen of verleiden, door aan deze afbeeldingen het karakter of aanzien van oudheid te geven (1). — En zoo oordeele men dan ook weder uit deze proeve, in hoe verre men op de naauwkeurigheid en onpartijdigheid van dezen schrijver kan staat maken.

Wanneer wij ons (na deze korte aanmerking op het werk van HEINEKEN) in het bijzonder tot het borstbeeld van LAURENS JANSZOON bepalen, dan gelooven wij in hetzelve, hoe eenvoudig het dan ook zij, eene ware en echte afbeelding der gelaatstrekken van dien verdienstelijken man aan te treffen. Het portret in de *Laurecrans* van SCRIVERIUS geplaatst, naar de teekening van J. VAN CAMPEN gegraveerd door J. VAN DE VELDE, en eene andere afbeelding van LAURENS JANSZOON, waarbij hij ten voeten uit is voorgesteld, gegraveerd door P. SAENREDAM, beiden door ADRIAAN ROMAN (2), ver-

(1) „ *Quoiqu'elles soient taillées en bois par quelqu'un, qui „ à voulu surprendre les amateurs, en imitant le caractere de „ l'antiquité, je les specifierai,*" etc.

(2) Bij de beschouwing en behandeling van den *houten drukvorm*, onder mij berustende, en welke weleer door dezen ADRI-

vermaard boekdrukker te *Haarlem*, in het begin der zeventiende eeuw, uitgegeven, vertoonen ons hetzelfde gelaat; evenzeer als hetzelve gevonden wordt in eene andere prent, in het koper gebragt door JAN LADMIRAL, en gevolgd naar een oud schilderij, weleer in het kabinet van den oudheidkundigen PIETER VAN DAMME, te *Amsterdam*, berust hebbende.

Dan, het aanwezen van dit afbeeldsel, hoe klein dan ook, reeds belangrijk door deszelfs gelijkenis, hetwelk deszelfs echtheid bewijst, wordt nog veelmeer belangrijker, daar men hetzelve mag aanmerken als een dierbaar overblijfsel der vijftiende eeuw, door hetwelk de eer van den daarbij voorgestelden persoon en de roem van deszelfs uitvinding niet weinig wordt gestaafd en versterkt. LAURENS JANSZOON verschijnt hier, als het ware, in gezelschap van ALBERT VAN OUWATER, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN en VOLKERT KLAASZOON, *allen schilders te Haarlem in de vijftiende eeuw.* Als *Koster*, *Thesaurier*, *Vroedschap* of *Schepen* verdiende hij onder deze mannen niet gerangschikt te worden. Er moet dus eene andere reden hebben bestaan tot het vervaardigen van deze zijne afbeel-

ADRIAAN ROMAN is bezeten, heb ik de redenen opgegeven (Hoofdst. IV), welke het waarschijnlijk doen voorkomen, dat deze drukker, of deszelfs voorganger GILLIS ROMAN (vermoedelijk deszelfs vader), insgelijks drukker te *Haarlem*, dezen drukvorm welligt van een' der afstammelingen van LAURENS JANSZOON kan hebben bekomen; en dit zoo zijnde, is het niet ongerijmd te vermoeden, dat dezelve ROMAN evenzeer een oud en echt afbeeldsel van LAURENS JANSZOON kan hebben aangetroffen, en daar naar de aangehaalde prent doen vervaardigen.

beelding. En welke andere voegzame reden zoude dit hebben kunnen zijn, dan dat hij zich door de *uitvinding der Boekdrukkunst* de eere had waardig gemaakt, om onder het getal der kunstenaars geteld en door het vervaardigen van zijne afbeelding, nevens die zijner stad- en tijdgenooten, bij het nageslacht vereeuwigd te worden?

HOOFDSTUK VII.

Onderzoek of KOSTERS *nakomelingen de boekdrukkerij hebben voortgezet.*

Niets, voorzeker, heeft meer toegebragt, om de waarde van het werk van den Heer MEERMAN in het oog van den buitenlander te verminderen, dan dat gedeelte van hetzelve, waarbij aan de nakomelingen van KOSTER boeken worden toegekend, welke nimmer door hen zijn gedrukt. En waarlijk, wanneer wij openhartig willen te werk gaan, dan moeten wij volmondig erkennen, dat deze, anderszins zoo verdienstelijke, schrijver grootelijks heeft gedwaald, door, *vooreerst*, de vervaardiging van den *tweeden Nederduitsche* en de *beide Latijnsche Spiegels* aan KOSTER te ontzeggen en aan deszelfs nakomelingen toe te schrijven; *ten tweede*, door de letteren van de *Historiae Alexandri magni, Regis Macedoniae, de preliis* — de *Flavii vedati (vegetii) Renati, epitoma de re militari* — de *B. Hieronymi, Presbyteri, liber de viris illistribus* en de *Thomae a Kempis opera varia* en anderen (1) voor *gesneden letteren* aan te

(1) MEERMAN, *Orig. Typ. Monitum Novissimum.* p. VIII. P. I. p. 144, 145, 146, en Tab. VII. *Naamlijst van Jakob Vis-*

e zien; en ten *derde*, door die werken op te ;even als voortbrengfelen van de pers van KOS-TERS nakomelingen; een drieledig gevoelen, velks ongegrondheid weinig moeite zal kosten te etoogen.

Met betrekking tot het *eerfte* vragen wij: hoe iet mogelijk is, dat, daar KOSTER de *Donaten* ij den Heer MEERMAN (Tab. IV en VI*) afgebeeld heeft voortgebragt, en de matrijzen en etteren vervolgens aan hem zijn ontftolen, zijne akomelingen in ftaat zijn geweest, om, na dien epleegden diefftal, met *dezelfde letteren* andere oeken, en wel bepaaldelijk den *tweeden Nederduitfchen* en de *beide Latijnfche Spiegels* te drukken? (1)

Met betrekking tot het *tweede* beroepen wij ons op de uitfpraak van alle deskundigen, welke een oogenblik in twijfel zullen ftaan, om ftelliger wijze die letter voor *gegoten* te verklaren.

Ten aanzien eindelijk van het *derde* merken wij aan, dat, indien KOSTERS nakomelingen eenig deel aan de voortbrenging der opgegevene werken hadden gehad, het fatfoen en maakfel der letteren eenige overeenkomst met die van de *Spiegels* zoude hebben gehad, terwijl alsnu integendeel niet alleen het grootfte verfchil tusfchen dezelve plaats

Visfer, bl. 54, 55. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 60—64, 302, 303, enz. —— Er zijn met dezelfde letteren nog eenige andere werken gedrukt, onder anderen: *Defenforium fidei contra judeos hereticos et Sarracenos, libros feu dyalogus feptem continens*, in folio, in mijne verzameling berustende.

(1) Dat tot de *Donaten* en de opgenoemde *Spiegels* dezelfde letteren zijn gebruikt, hebben wij in ons IVde Hoofdftuk aangetoond.

plaats heeft, maar het bovendien bewezen is, dat die letteren door N. KETELAAR en G. DE LEEMPT te *Utrecht*, in en omstreeks 1472 en 1473 zijn gebruikt, en het niets meer, dan eene loutere en ongegronde gissing van den Heer MEERMAN is, om te vermoeden, dat die letter van de nazaten van KOSTER afkomstig zoude zijn geweest.

Offchoon wij ons nu in geenen deele met de redenen, door den Heer MEERMAN aangevoerd, kunnen vereenigen, gelooven wij echter met hem, dat de Boekdrukkunst te *Haarlem* na den dood van KOSTER nog eenigen tijd is voortgezet. Dit stemt niet alleen overeen met het bekende *Engelsche Handschrift*, hetwelk, onder anderen, zegt, dat de kunst van boekdrukken, tusschen de jaren 1454 en 1459, door een knecht van de Haarlemsche drukkerij naar *Engeland* is overgebragt (1), maar wordt, bovendien, meer dan waarschijnlijk, wanneer men in overweging neemt:

Vooreerst, dat het zich niet wel laat denken, dat THOMAS PIETERSZOON, welke in de wetenschap bedreven was, eene kunst, welke, volgens het verhaal van JUNIUS, met voordeel verbonden was, zoo maar terstond na het overlijden van zijnen schoonvader KOSTER zoude hebben laten varen, te minder nog, daar hij zich konde bedienen van de hulp van CORNELIS, welke, als leerling van KOSTER, buiten twijfel eenige ervaring in dit vak zal hebben bekomen.

Ten tweede, dat sommige eerste drukkers uit *Haarlem* afkomstig zijn geweest, welke zich, nadat

(1) MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 134, 140, etc.

dat de Haarlemsche drukkerij was te niet gegaan; ter voortzetting van hun bedrijf, elders hebben neêrgezet, zoo als, onder anderen: NICOLAAS PIETERSZOON VAN HAARLEM te *Padoua* in 1476 en te *Vicensa* in 1477, HENRICUS VAN HAARLEM in onderscheidene steden in *Italie* van 1482 tot 1499, en GERARDUS VAN HAARLEM te *Florence* in 1498 (1).

Maar voornamelijk, *ten derde*, omdat thans nog twee onderscheidene werken voorhanden zijn, van welke het eene, naar onze meening, tusschen 1440 en 1450 en het andere tusschen 1465 en 1470 het licht heeft gezien, en welke, blijkens het fatsoen en de gedaante der letteren, het mechanisme der werktuigen tot den druk gebezigd en de papiermerken, van de Haarlemsche pers afkomstig zijn.

Deze twee werken, welke in de rijke boekverzameling van de Heeren ENSCHEDÉ te *Haarlem* berusten, verdienen eene meer naauwkeurige beschrijving.

Het eerste bestaat in twee afzonderlijke traktaatjes, achter elkander gedrukt, waarvan het eene is genaamd: *Facecie morales Laurentii Vallensis al's Esopus grecus per dictum laurentiū translatus*, inhoudende drie en dertig fabelen, eindigende op pag. 22, en het andere: *Francisci petrarche de salibus virorum illustrium ac facecils Tractatus* (2). Het is gedrukt in quartoformaat

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 195, 254, 272, 277, 306, 373, 412, 433, en anderen.

(2) Vermoedelijk is dit exemplaar van den Heer ENSCHEDÉ afkomstig uit de nagelaten bibliotheek van den Heer TOLLING;

maat en beslaat 24 bladen of 48 bladzijden, in twee cahieren, ieder van drie vellen papier afgedeeld.

Dat dit stukje van de Haarlemsche pers afkomstig is, schijnt mij te blijken uit de navolgende bijzonderheden, waarin hetzelve met de *Spiegels onzer Behoudenis* overeenkomt, namelijk:

1°. dat in hetzelve, evenmin als in de onderscheidene *Spiegels*, geene folio's, signatures, chiffres of reclames gevonden worden; maar daarin slechts de enkele stip of punt voorkomt.

2°. dat de letter niet alleen evenzeer in den Hollandschen smaak is vervaardigd, zoo als die in de vijftiende eeuw aldaar werd gebruikt, maar bovendien in fatsoen en gedaante overeenstemt met die van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels* en van den *Donatus* van *Haarlem*.

3°. dat de letteren, van welke somtijds twee of drie tegelijk zijn gegoten, al mede slecht gesneden en ondiep en scheef in de matrijs zijn geslagen, hetwelk voornamelijk in de groote of kapitale [illegible] zigtbaar is; dat dezelve doorgaans niet goed in de linie staan, zeer diep in het papier zijn ingedrukt, en over het algemeen dezelfde gebreken hebben als die der *Spiegels*, hetwelk ten proeve verstrekt van de onvolkomenheid der werktuigen, in vergelijking van die, te *Mentz* en naderhand zelfs hier in de *Nederlanden* gebezigd.

4°. dat niet alleen de regels ongelijk van lengte,

LING, te *Amsterdam*, op den 8sten November 1768 verkocht, alzoo wij hetzelve in den Catalogus, op pag. 98, No. 585, der boeken in quarto, vermeenen aan te treffen.

N.° 1.

Facecie morales laurentij vallensis
als esopus grecus per dictum lauren
tiū translatus incipiunt feliciter
Prologus epl'aris
Laurentius vallensis insigni
viro arnoldo fonelleda salutē
Promiserā nuper me tibi cō
turnices quas ipse venatus essem mis
surū. Eas capere vt homo venandi
insuetus cū nō possem. ad venatōnē

N.° 4.

amabimi amebūt Imperatō mō tpe pūti ad secū

C D E F G K O P Q R S T

te, maar ook de bladzijden onevenredig in de breedte zijn en bij dezelve geene behoorlijke evenredigheid is in acht genomen, hetwelk eene ontbering van een letterhaak, onderscheidene soorten van quadraten of blindgoed en onkunde omtrent een zoogenaamd Register aanduidt.

5°. dat de lettervorm, uitmakende eene geheele bladzijde, insgelijks in een eikenhouten bak is geplaatst, van welke de oppervlakte der randen bijna even hoog als die der letteren is geweest, en mitsdien, door het opleggen van strookjes papier op dezelve, wel geen zwarte moet of vlek hebben achtergelaten, doch desniettemin overal blinde indrukken in het papier hebben veroorzaakt, welke op alle de bladzijden alsnog zigtbaar zijn.

6°. dat de papiermerken, welke in een *lelie*, de *letter* p en een *ossenkop* bestaan, met die van de onderscheidene *prentwerken* en *Spiegels* overeenkomen.

Dat ondertusschen dit boekje niet door KOSTER zelf, maar door zijne *nakomelingen* of *opvolgers* is gedrukt, toont het navolgende:

1°. dat, vermits de voorrede van den autheur, LAURENS VALLA, is gedagteekend den 1sten Mei 1438, er een geruimen tijd zal zijn verloopen, alvorens een afschrift van dit stukje uit *Italie* te *Haarlem* ontvangen en aldaar afgedrukt kon worden, en het alzoo niet waarschijnlijk is, dat hetzelve vóór het jaar 1440 of 1441, wanneer KOSTER reeds was overleden, het licht zal hebben gezien.

2°. dat, hoezeer de letter in fatsoen en gedaante met die van de *Spiegels* volkomen overeenstemt, en alzoo aantoont uit hetzelfde land en

dezelfde werkplaats of fabriek afkomſtig te zijn, dezelve echter in geenen deele dezelfde is, zoo als ons uit eene vergelijking door middel van afteekeningen op doorſchijnend papier, volkomen is gebleken, en zoo als de lezer zich zelven door de door ons medegedeelde proeve kan overtuigen.

3°. dat de uitvoering van het ſtukje over het geheel éenige proeven van vordering in de kunst oplevert: zoo is, onder anderen, de druk netter uitgevoerd, dan die der *Spiegels;* de inkt is voortreffelijk zwart; en men ontdekt nergens den indruk van blinde letteren.

Het tweede werk beſtaat insgelijks uit twee ſtukken van onderſcheiden aard en inhoud. —— Het eerſte, voorafgegaan door eene *Preface*, beginnende aldus: *Incipiut ſinglaria in cauſis crimialibq excelletiſſimi vtriusqz iuris moarche dni ludouici de roma* etc., handelt over eenige onderwerpen uit het Romeinſche regt, en wel inzonderheid over het vijfde Boek der Pandekten, en eindigt met deze woorden: *Expliciunt ſingularia ludo. de roma.* Het tweede ſtuk, hetwelk op pag. 44 verſo begint, beſtaat voor het grootſte gedeelte uit eene verzameling van Latijnſche verzen en epitaphiën van ENEAS SYLVIUS en anderen (1).

Het boek zelve is in folioformaat, op goed ſtevig papier, gedrukt, en beſtaat uit 30 vellen of 60 bladen, uitmakende 120 bladzijden, van welke ech-

(1) Dit boek, in hetwelk nog eenige geſchreven traktaatjes van de vijftiende eeuw gevonden worden, was, volgens eene aanteekening van den Heer ENSCHEDÉ, voor ſcheurpapier verkocht aan een boekverkooper, met een boekenkraam op de kermisſen rondreizende, uit wiens handen de gemelde Heer het gelukkiglijk bekomen heeft.

echter drie, waaronder de laatste, onbedrukt zijn. Deze 30 vellen zijn in drie cahieren verdeeld, de eerste van 8, de tweede van 14 en de derde wederom van 8 vellen, welke verdeeling stoffe tot eene niet onbelangrijke opmerking oplevert. Deskundigen, namelijk, weten, dat, wanneer een cahier uit 14 vellen papier in folio bestaat, dezelve alsdan 56 bladzijden bevat, en dat de 1ste bladzijde naast de 56ste staat, de 2de naast de 55ste en zoo vervolgens. Hieruit volgt, dat, indien, zoo als tegenwoordig geschiedt, een vol cahier in eens werd gezet en gelijkelijk afgedrukt, de drukker voor alle deze 56 bladzijden letteren moet hebben bezeten. En, daar het zich bij geene mogelijkheid laat denken, dat de eerste drukkers, inzonderheid die van *Haarlem*, van zulk eenen verbazenden voorraad van letteren zullen zijn voorzien geweest, zoo blijkt hieruit, dat destijds elke bladzijde afzonderlijk is gezet en afgedrukt, hetwelk te gelijker tijd eene proeve oplevert, hoeveel tijd tot het afdrukken, zoo van dit werk, als van de onderscheidene *Spiegels*, werd gevorderd.

Opmerkelijk is het, dat dit werk met tweederlei soort van letteren is gedrukt, die in fatsoen en gedaante met elkander gelijk zijn, doch onderling aanmerkelijk in grootte verschillen. De letter, waarmede het eerste stuk is gedrukt, en die beter is dan de kleinere, heeft de grootte van die van den Mentzischen Bijbel van 1450; terwijl die van het tweede stuk merkelijk kleiner, doch iets grooter is dan die van de *Spiegels*. Dat het ondertusschen geene twee afzonderlijk gedrukte en bij elkander gevoegde stukken, maar dat zij van eene en

dezelfde drukkerij afkomstig zijn, blijkt daaruit, dat de bedoelde kleinere letter op de keerzijde van het 44ste blad begint en tot den einde toe voortloopt.

De kenmerken nu, dat dit werk insgelijks op de Haarlemsche drukkerij is vervaardigd, bestaan al weder in de navolgende overeenkomsten van hetzelve met de *Spiegels:*

1°. dat slechts de enkele stip, doch geene folios, signatures, chiffres en reclames in hetzelve te vinden zijn.

2°. dat de letter van hetzelfde fatsoen en gedaante is, en de kleinere inzonderheid met die van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels* overeenkomt.

3°. dat de letter zeer ondiep in de matrijs is geslagen, waardoor, op sommige plaatsen, het corpus van dezelve is medegedrukt; dat dezelve zeer slecht in de linie staat, en alsnog zeer vele proeven oplevert van de gebrekkelijkheid en onvolkomenheid der gebezigde werktuigen.

4°. dat het formaathout, waarin den lettervorm van eene geheele bladzijde is gesteld, insgelijks in een eikenhouten bak heeft bestaan, van welke zich de blinde indrukken, even als in de *Spiegels* en in het hiervoren gemelde stukje, op elke bladzijde vertoonen.

5°. dat de papiermerken met die der *prentwerken* en *Spiegels* overeenkomen, en in een *eenhoorn*, *lelie*, *ossenkop*, de *letter* p, een wapen met eenige onduidelijke letteren, waarboven een lelie, en nog twee andere wapens, bestaan.

Dat nu KOSTER geen deel aan de vervaardiging van dit boek heeft gehad, maar hetzelve aan

zij-

zijne *opvolgers* moet worden toegekend, blijkt uit het navolgende:

1°. dat onder de *epithaphiën* één voorkomt op LAURENS VALLA, welke ten jare 1465 is overleden, hetwelk bewijst, dat dit boek niet vóór dat jaar is gedrukt.

2°. dat de letter, alhoewel met die van de *Spiegels*, voor zoo verre het fatsoen en de gedaante aangaat, volkomen overeenstemmende, echter geenszins dezelfde is, zoo als uit derzelver meerdere grootte is blijkende.

3°. dat, bij al de gebrekkelijkheid, welke alsnog in de vervaardiging van dit boek heerscht, echter eene meerdere vordering in de kunst bespeurd wordt. De druk, hoezeer voor die van *Mentz* moetende onderdoen, is ongelijk beter en fraaijer dan die der *Spiegels* en die van het voorgaande werkje van LAURENS VALLA. De inkt is onverbeterlijk zwart en glimmend. De regels zijn aan het einde tamelijk gelijk, en bewijzen dus, dat de drukker van een zethaak en onderscheidene soorten van quadraten of blindgoed is voorzien geweest; terwijl eindelijk ook geene blinde letteren in dit werk meer voorkomen.

Evenmin als het nu bij den onpartijdigen beschouwer aan eenige bedenking kan onderhevig zijn, dat deze beide werken van de Haarlemsche pers afkomstig zijn, even zoo weinig twijfel kan bij hem gekoesterd worden, dat dezelve vóór het jaar 1470, immers vóór de algemeene bekendwording der te *Mentz* uitgedachte verbeteringen en derzelver invoering in de *Nederlanden*, het licht hebben gezien, waarvan, om van niets anders te gewagen, de eikenhouten rand, tot for-

 maat-

maathout gebezigd, en de daardoor veroorzaakte indrukken, ter overtuigende proeve verstrekt, welke door de betere letterspecie en drukpers van *Mentz* onnoodig werd gemaakt; terwijl, overigens, de letteren, waarmede de eerste Nederlandsche boekdrukkers na het jaar 1470 hebben gedrukt, geheel anders zijn, en eene ongelijk betere en meer volmaakte bewerking, naar die van *Mentz* gevolgd, aantoonen.

Dit alles moet ons in het denkbeeld bevestigen, dat de eerste Haarlemsche drukkerij eenigen tijd na het overlijden van den eersten uitvinder, en wel tot vóór of omstreeks het jaar 1470, *door* zijne nakomelingen of opvolgers is voortgezet, dat zij, nadat de ontrouwe bediende, in den kersnacht des jaars 1439, de voorhanden zijnde stempels, matrijzen en letteren had ontvreemd, andere stempels, matrijzen en letteren hebben moeten vervaardigen, waarmede een geruime tijd zal zijn heengegaan; dat zij, daarmede gereed zijnde, achtervolgelijk de twee door ons opgegevene werken hebben gedrukt, welke ongetwijfeld van nog anderen zullen zijn verzeld geweest, doch die, even als zoo vele andere voortbrengselen der eerste Boekdrukkunst, door het verloop des tijds en de binnenlandsche onlusten, waarin ons vaderland, helaas! zoo zeer gedeeld heeft, zijn verloren geraakt.

Onder deze andere boeken of stukken vermeenen wij te mogen rangschikken een *Donatus*, in quartoformaat, op parkement gedrukt, van welke een fragment van twee bladen, iedere bladzijde 27 regels inhoudende, afkomstig van den Heer JAKOB VISSER, in leven Advokaat in *'s Hage*, thans

thans nog is berustende in de bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden*; en van welke twee bladen het eene was gehecht aan den band van een exemplaar van het *Vocabularius optimus, gemma vocabulorum merito dictus*, en het andere aan dien van een afdruk van de *Prudentius* en andere traktaten, beiden, in quartoformaat, bij den Deventerschen boekdrukker RICHARDUS PAFRAET het eerste in 1495, en de laatste in hetzelfde jaar en in 1497 in het licht gegeven. De letter van dezen *Donatus*, welke, zoo als de lezer uit de door ons medegedeelde proeve zien kan, is in soort of maaksel volkomen gelijk aan die der *Spiegels* en andere werken, aan KOSTER toegeschreven, doch, naar het ons voorkomt, beter bewerkt; ook is de druk fraaijer uitgevoerd: al waarom wij de vervaardiging van dit stukje, hetwelk, zoo als wij reeds meermalen opmerkten, de eersteling der boekdrukkers was, al mede aan KOSTERS nakomelingen hebben vermeend te moeten toeschrijven.

Toen, vervolgens, na de inneming der stad *Mentz* in 1462 zich de drukkersknechts vandaar door bijna geheel *Europa* verspreidden en daardoor de verbeterde en meer volmaakte kunst van drukken in onderscheidene landen en gewesten, en zoo ook in de *Nederlanden*, meer algemeen kenbaar werd, en weldra onderscheidene boekdrukkerijen in *Utrecht* en *Holland* werden opgerigt, kon de Haarlemsche drukkerij met dezelve niet langer wedijveren, maar moest, of eene geheel andere en zeer kostbare inrigting ondergaan, of hare werkzaamheden staken: welk laatste, naar onze meening, werkelijk heeft plaats gehad, en

bij

bij welke gelegenheid zeer vele voorwerpen, tot de drukkerij behoorende, zijn verkocht en aan anderen overgegaan, als wanneer de houtſneê-prenten van den *Spiegel onzer Behoudenis* in handen van VELDENAAR zullen zijn geraakt; terwijl, onder anderen, de door KOSTER en diens nakomelingen gebruikte letteren als te eenemale ongeſchikt en onvoldoende, zijn bewaard gebleven, waarvan naderhand de tinnen wijnkannen, waarvan JUNIUS in zijn verhaal gewaagd, zijn gegoten geworden.

Dat, na dit tijdperk, geene andere of nieuwe drukkerij te *Haarlem* is opgerigt, voor in het jaar 1483, verdient geene de minſte verwondering, en kan in geenen deele ten nadeele van ons gevoelen worden aangevoerd, alzoo zulks niet zonder voorbeeld is. Want, nadat van den jare 1483 tot 1486 (1) door JAN ANDRIESZOON en JACOB BELLAERT te *Haarlem* onderſcheidene boeken in het licht waren gegeven, is ſints het laatstgemelde jaar in die ſtad niets meer gedrukt tot in het jaar 1561, als wanneer de kunst van boekdrukken, welke alzoo gedurende het ruime tijdvak van meer dan zeventig jaren niet was beoefend, aldaar door VAN ZUREN en KOORNHERT is hervat: welke bekende daadzaak zoo zeer ten bewijze verſtrekt, dat uit een ſtilſtand van een aantal jaren geen de minſte grond is te ontleenen tot het betoog, dat geene vroe-

(1) De uitgave van *Der Zondaren Troest* van den jare 1488 (vermeld in de *Bibl. Albertin*, No. 860, en overgenomen in de *Naamlijst van J. Visser*, bl. 28) is eene drukfeil, en moet zijn: 1484.

vroegere drukkerij in diezelfde ſtad in werking kan zijn geweest en op dezelve deze en gene boeken gedrukt, dat wij het onnoodig achten op dit punt langer ſtil te ſtaan.

HOOFDSTUK VIII.

Diefſtal bij LAURENS JANSZOON KOSTER.

Er is in het verhaal van JUNIUS bijna geen punt, op hetwelk de voorſtanders van *Mentz* ſterker zijn aangevallen, dan op dat gedeelte, waarbij hij zegt, dat een ontrouwe bediende van KOSTER, op zekeren nacht, zijnen meester van deszelfs letteren en drukgereedſchap had beroofd, daarmede naar *Mentz* was vertrokken, en aldaar eene eigene drukkerij had opgerigt. Zoodanig eene ſchandelijke en hoogstmisdadige bandeling, welke zoo zeer tot oneer van den eerſten Mentziſchen drukker moest verſtrekken, kon in geenen deele toegeſtemd worden door hen, welke den eerſten oorſprong der Boekdrukkunst hebben getracht aan *Haarlem* te ontrukken en aan *Mentz* toe te kennen. Geen wonder, derhalve, dat zij al wat mogelijk was hebben aangewend, om het geloof aan dezen diefſtal te verzwakken, ja, zoo het geſchieden kon, geheel te vernietigen. Naar ons inzien zijn zij echter in dit hun oogmerk in geenen deele geſlaagd. —— De onpartijdige lezer zal met ons opgemerkt hebben, dat het verhaal van JUNIUS, door hem van oude geloofwaardige lieden vernomen, en geſtaafd door het getuigenis van CORNELIS *den boekbinder* (de leerling van KOSTER), met redenen van wetenſchap bekleed, te

Opmerkelijk is het ook, dat reeds vroeg in *Duitschland* het gerucht is verſpreid geweest en langen tijd in geheugenis gebleven, dat de eerſte uitvinder door zijnen knecht zoude zijn beſtolen geworden (1). Zoo verhalen de *twee oude Kronijken van Straatsburg* (2), dat JOAN GENSEFLEISCH, welken zij van GUTTENBERG onderſcheiden, als knecht werkende op de drukkerij van den eerſten boekdrukker, de kunst vandaar op eene diefachtige wijze naar *Mentz* had overgebragt. Alleen hierin dwalen zij, dat zij *Straatsburg* voor de plaats en MENTEL voor den uitvinder der kunst houden. Het bekende *Engelsch Handſchrift* (3) ſtemt hiermede in zoo verre overeen, dat in hetzelve wordt gezegd: „ dat de „ ſtad *Mentz* hare boekdrukkerij verſchuldigd is „ aan den broeder van den knecht der Haarlemſche „ druk-

mens, eene uitgebreide geſchiedenis der Boekdrukkunst te beſchrijven; in de ſchets van dat werk belooft hij bepaaldelijk te zullen onderzoeken, of de Haarlemſche boekdrukkerij het tijdvak kan aanvullen tusſchen het vertrek van GUTTENBERG van *Staatsburg* en zijne wederverſchijning te *Mentz;* en laat daarop (t. a. pl.) volgen: „ Die ſage von den Harlemiſchen Koſter ist „ ſo alt und umſtändlich, als die von dem Strasburgiſchen Men„ tel war; und warum ſolt ſich nicht eben ſo gut eine verbin„ dung der Harlemiſchen Erfindungsgeſchichte mit der Mainzer „ vermuthen lasſen, als ſich die Strasburgiſche mit eben derſelben „ beſtatigt hat?"

(1) SCHOEPFLIN, *Vind. Typ.* Cap. V. § 6 en 8. DE BRUIJN, bl. 230.

(2) J. D. WERTHERN, *Warhaftige Nachrichten.* u. ſ. w. p. 2. LESSERN, *Typographia Jubilans.* p. 25. KOHLER, *Ehren-Rettung Johann Guttenberg.* p 43. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 92. P. II. p. 199, 200. DE BRUIJN, t. a. pl.

(3) SEIZ. bl. 70. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 212. DE BRUIJN. t. a. pl.

GUICCIARDIN, JUNIUS en anderen is ter nedergesteld; — dat uit eene vereeniging dezer getuigenissen, gevoegd bij latere ontdekkingen, genoegzaam blijkt, dat al vroeg in *Holland*, en wel te *Haarlem*, eene boekdrukkerij door KOSTER is gevestigd geweest; dat dezelve door eenen der werklieden is bestolen geworden; en dat het meer dan waarschijnlijk is, dat GUTTENBERG of GENSEFLEISCH *de oude* zich eenmaal te *Haarlem* hebbe opgehouden: en dat alzoo de kracht dezer waarheid hen zoo sterk schijnt te hebben getroffen, dat zij, hetgeen op goeden grond niet langer konde worden ontkent, dan ook niet langer in vollen ernst hebben durven tegenspreken, maar, om zich te redden, eenige jaren later hebben verschoven, en GUTTENBERG na het jaar 1455 naar *Haarlem* laten vertrekken, ter oprigting eener boekdrukkerij aldaar, in compagnieschap met onzen KOSTER, ten einde alzoo de eer en luister van *Haarlem*, ware het mogelijk, te verdonkeren en te verguizen. (1)

Op-

(1) Men zie, onder anderen: NAUDÉ. MAITTAIRE, *Annal. Typogr.* T. I. p. 32. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* T. I. p. 29, 30, 31, 93. T. II. p. 121. HEINEKEN, *Nachrichten.* Th. II. p. 311—314. *Neue Nachrichten.* p. 246. BREITKOPF, *ueber die Geschichte der Erfinding der Buchdruckerkunst.* p. 45. Het is waar, dat HEINEKEN zijne te dezen voorgedragene schets van het zoogenaamde uitstapje van GUTTENBERG naar *Haarlem* en zijne verbindtenis aldaar met KOSTER onder de *Muthmaszungen* plaatst, door hem (zoo als hij zegt) *aus scherz* ter nedergesteld; doch het is niet minder waar, dat hij zelve het desniettegenstaande ter aangehaalde plaatse eene *waarschijnlijke geschiedenis* noemt; en dat de overige opgenoemde autheuren in vollen ernst van eene zoodanige geschiedenis der Haarlemsche boekdrukkerij hebben gesproken. De laatste hunner (t. w. BREITKOPFF) was eenmaal voornemens,

Opmerkelijk is het ook, dat reeds vroeg in *Duitschland* het gerucht is verſpreid geweest en langen tijd in geheugenis gebleven, dat de eerſte uitvinder door zijnen knecht zoude zijn beſtolen geworden (1). Zoo verhalen de *twee oude Kronijken van Straatsburg* (2), dat JOAN GENSEFLEISCH, welken zij van GUTTENBERG onderſcheiden, als knecht werkende op de drukkerij van den eerſten boekdrukker, de kunst vandaar op eene diefachtige wijze naar *Mentz* had overgebragt. Alleen hierin dwalen zij, dat zij *Straatsburg* voor de plaats en MENTEL voor den uitvinder der kunst houden. Het bekende *Engelsch Handſchrift* (3) ſtemt hiermede in zoo verre overeen, dat in hetzelve wordt gezegd: „ dat de „ ſtad *Mentz* hare boekdrukkerij verſchuldigd is „ aan den broeder van den knecht der Haarlemſche „ druk-

mens, eene uitgebreide geſchiedenis der Boekdrukkunst te beſchrijven; in de ſchets van dat werk belooft hij bepaaldelijk te zullen onderzoeken, of de Haarlemſche boekdrukkerij het tijdvak kan aanvullen tusſchen het vertrek van GUTTENBERG van *Staatsburg* en zijne wederverſchijning te *Mentz;* en laat daarop (t. a. pl.) volgen: „ Die ſage von den Harlemiſchen Koſter ist „ ſo alt und umſtändlich, als die von dem Strasburgiſchen Mentel war; und warum ſolt ſich nicht eben ſo gut eine verbindung der Harlemiſchen Erfindungsgeſchichte mit der Mainzer „ vermuthen laſſen, als ſich die Strasburgiſche mit eben derſelben „ beſtätigt hat?"

(1) SCHOEPFLIN, *Vind. Typ.* Cap. V. § 6 en 8 DE BRUIJN, bl. 230.

(2) J. D. WERTHERN, *Warhaftige Nachrichten.* u. ſ. w. p. 2. LESSERN, *Typographia Jubilans.* p. 25. KOHLER, *Ehren-Rettung Johann Guttenberg.* p 43. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 92. P. II. p. 199, 200. DE BRUIJN, t. a. pl.

(3) SEIZ. bl. 70. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 212. DE BRUIJN. t. a. pl.

rijke bijzonderheid geheel ongedwongen, zonder daartoe genoodzaakt te zijn, opgeeft, en alzoo omtrent de waarheid van dat punt zeer wel overtuigd moet zijn geweest. Lang hebben de voorstanders van *Mentz* het aanwezen dezer ftukjes ontkend. Dit zoude wel op zich zelve niet genoegzaam zijn, om derzelver beftaan ten eenemale te loochenen, daar het, onder anderen, bekend is, dat van de driehonderd exemplaren van den *Donatus*, welke door SWEYNHEYM en PANNARTZ voor het jaar 1472 gedrukt zijn (1), geen één enkelen afdruk meer voorhanden is; doch het fchijnt voor onzen tijd te zijn overgebleven, om ten minfte de fragmenten van een dezer beide boekjes te ontdekken.

LAMBINET verzekert ons, dat de Heer RENOUARD, boekhandelaar en verzamelaar van oude drukken te *Parijs*, vier bladen bezit van de *Alexandri Grammatica*, gedrukt met letters, volkomen gelijk aan die van den *Nederduitfchen Spiegel onzer Behoudenis* (2). Offchoon ik deze bladen niet gezien heb, en mitsdien over de gelijkheid van de letter met die van den *Spiegel* niet kan oordeelen, vermeen ik echter, dat deze opgave van den Heer LAMBINET van te veel gewigt is, dan dat ik dezelve met ftilzwijgen zoude heb-

(1) Zie DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I, p. 131 en andere.

(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 116, zijne woorden zijn deze: „ *M. Renouard posfède quatre feuillets,* „ *fragment d'Alexander de Villa-Dei, imprimes en caractères* „ *mobiles de fonte, gothiques flamands. Ils font exactement fem-* „ *blables à ceux du* Speculum Salutis *flamands, imprimés en* „ *planches fixes et en caractères mobiles.*"

hebben mogen voorbijgaan. — Twee andere bladen van datzelfde kleine ſtukje waren weleer in het bezit van den Heer JAKOB VISSER, in leven Advokaat in 's *Gravenhage* (1). Ze waren gedrukt met de letter van den *Donatus*, bij MEERMAN Tab. VI* afgebeeld. Die letter is dezelfde, welke tot den *Spiegel* is gebruikt, zoo als den lezer uit de medegedeelde proeve kan blijken; deze bladen maken alzoo een gedeelte uit van eene der beide opgenoemde boekjes, welke met de geſtolene letteren zijn gedrukt: en hierdoor wordt alzoo den gepleegden diefſtal en het verhaal deswegens door JUNIUS medegedeeld, lang na 'smans dood, door een gelukkig toeval bevestigd en geſtaafd.

3. Het is, in de derde plaats, meer dan toeval, dat de twee laatſte uitgaven van den *Latijnſchen* en den *Nederduitſchen Spiegel onzer Behoudenis* beiden in zich de bewijzen dragen van den gepleegden diefſtal, door wien dan ook begaan. Het aanwezen van *twintig* bladen *houtſnede* in den eerstgemelden en van *twee* bladen met eene *andere letter* gedrukt in den laatstgenoemden, ſtellen dit punt, naar onze meening, boven alle bedenking. Alle de bekende en alsnog aanwezige exemplaren dezer beide uitgaven zijn hieromtrent aan elkander gelijk; en dit juist ſtaaft onze meening ten volle. —— In den *Latijnſchen Spiegel*, die overigens uit eene losſe beweegbare letter beſtaat, bevinden zich, zoo als wij zeiden, *twintig bladen houtſnede*, en wel blad 1, 2, 4, 5, 6,

7,

(1) Zie *Naamlijst van J. Visser*, geplaatst achter het Nederduitsch uittrekſel uit het groote werk van MEERMAN, door H. GOCKINGA, bl. 54. Dit ſtuk berust thans in de Bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden*.

Pl. VII.

Audeo cũ soleo fio quoqȝ gaudeo fido
Quiuisqȝ puer' nullo neutropassiua ẽ do
Prandeo cũ mereo p̃dictis annumerabis
Exulo vapulo veneo fio ꝗtuor ista
Sensum passiuũ sub voce gerũt aliena
Largior experior veneror moror osculor ortor
Criminor amplector ẽ sũt communia lector
Hec bene si numeres interp̃tor addere debes
His duo sunt odi noui cepi meminiqȝ
Que retinent sensum p̃sentis p̃teritiqȝ
Que formãt ab hijs p̃ter sensũ duplicabũt
Vtqȝ memẽto te meũi dedit aũt memẽto

J.L. van Beek. sculp.

7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 21, 25, 26, 27, 46 en 55; terwijl in den *Nederduitschen* blad 45 en 56 met eene *geheel andere*, meer gebrekkelijke *letter* is gedrukt. Indien nu van ieder dezer beide uitgaven slechts één enkel exemplaar was bekend of overgebleven, dan zoude men het daarvoor kunnen houden, dat uit hetzelve, door eene onvoorzigtige behandeling, de opgegevene bladen waren uitgescheurd of op eene andere wijze verloren gegaan, en dat boek vervolgens, door invoeging dier verloren bladen uit eene andere uitgave, was compleet gemaakt. Doch daar zich in alle de alsnog voorhanden zijnde exemplaren ditzelfde verschijnsel opdoet, kan dit (hoe waarschijnlijk anders ook) alsnu in geenen deele voor de ware oorzaak van hetzelve gehouden worden. — Ditzelfde verschijnsel heeft sommigen (welke dezen *Latijnschen Spiegel* ten onregte voor de eerste uitgave houden) in het denkbeeld gebragt, dat dit boek zoude zijn gedrukt *op het tijdstip van de uitvinding der losse letteren*, en wel zoo, dat de drukker, bezig zijnde met drukken, na het afdrukken van *twintig* bladen met *vaste* letteren, op het denkbeeld der *losse*, *beweegbare* letteren zoude zijn gekomen, en ingevolge deze nieuwe uitvinding de overige drie en veertig bladen hebben vervaardigd. Wij bedanken deze schrijvers voor den hoogen ouderdom, welken zij aan dit *Hollandsch product* toekennen, doch kunnen overigens

(1) HEINEKEN, *Nachrichten.* Th. II. p. 228, 229. *Idée Générale.* p. 444—447—451. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. III. p. 363, 364. WESTREENEN, *Verhandeling*, bl. 13. LICHTENBERGER, enz.

gens hun gevoelen in geenen deele omhelzen. Indien de *twintig eerste bladzijden* uit houtsneden bestonden en de *drie en veertig volgende* uit losse letteren, dan was de meening dezer schrijvers gansch niet onaannemelijk, doch de werkelijke gesteldheid van het boek doet dezelve geheel vervallen. Het is waarlijk al te ongerijmd, te veronderstellen, dat de vervaardiger van den *Spiegel* zoude begonnen zijn, met eerst de vijf bladen van de voorrede met *losse*, dan blad 1 en 2 met *vaste*, daarop blad 3 met *losse*, dan weder 4 tot 11 met *vaste*, en zoo vervolgens het geheele boek tot den einde toe door, bij afwisseling, met *losse* en *vaste* letteren te drukken. Zoodanig eene afwisseling van losse en vaste letteren zonder eenige de minste volgorde wederspreekt dit gevoelen zoo luide, dat wij het onnoodig achten, langer bij hetzelve stil te staan. — Volgens ons gevoelen, daarentegen, is de oorzaak van dit buitengewoon verschijnsel eenvoudig deze: dat, daar in *alle* de alsnog aanwezige exemplaren van den *Spiegel* (te weten 4 of 5 van den Latijnschen en 3 of 4 van den Nederduitschen) te dezen eene volkomene gelijkheid en overeenstemming plaats heeft, daarvoor geene andere reden is uit te denken, dan dat de opgemelde bladen van den oorspronkelijken druk, nadat dezelve waren afgedrukt, op de eene of andere wijze, bij den drukker zijn verloren geraakt, en dat deze zich daardoor in de noodzakelijkheid heeft gebragt gezien, om deze alzoo ontbrekende bladen te herdrukken met die vormen of letteren, welke alsnog bij hem voorhanden waren, offchoon die dan ook van de gewone letter zeer veel verschilden. Op

welk

welk eene wijze nu die afgedrukte bladen bij KOSTER zijn verloren gegaan, zoude onzeker zijn te gissen, daar hetzelve aan onderscheidene oorzaken zoude kunnen worden toegeschreven. Doch daar wij alhier het getuigenis hebben, dat de drukker van den *Spiegel* door zijnen knecht is bestolen en van zijne letteren en drukgereedschappen beroofd geworden, behoeven wij, onzes inziens, niet lang naar de oorzaak der vermissing dezer bladen te zoeken. De beide bedoelde *Spiegels* houden wij voor het laatste werk van KOSTER, gelijktijdig met dezelfde letter, kort voor zijnen dood, afgedrukt en in losse bladen in zijne woning aanwezig. De ontrouwe bediende op zekeren nacht van de afwezigheid der huisgenooten gebruik makende, ter volvoering van het door hem voorgenomen ontwerp, maakte zich niet alleen van de matrijzen en letteren, maar ook van een aantal met diezelfde letteren gedrukte bladen meester. Hij was daardoor niet alleen in de gelegenheid gesteld, om de gebreken van de matrijzen en letteren te ontdekken en te verbeteren, waartoe hem die afgedrukte bladen van onbegrijpelijken dienst waren, maar beroofde daardoor tevens zijnen meester of diens nakomelingen van het vermogen, om, immers gedurende eenen geruimen tijd, de voortbrengselen van den eersten uitvinder in het licht te doen verschijnen. Op zoodanig eene schandelijke wijze bestolen, schoot er voor KOSTER of zijne erven niets anders over, dan, daar zij tevens van hunne matrijzen en letteren waren beroofd, en alzoo buiten staat gesteld dezelfde letter te bezigen, zich te behelpen met datgeen, hetwelk hem of hen was over-

gebleven. Men herdrukte alzoo de *twintig* bladen van den Latijnschen *Spiegel* met *houten vormen* van de eerste uitgave van dat boek, hetwelk eenmaal geheel in vaste letteren het licht had gezien; terwijl men tot de herdrukking van de *twee* bladen van den Nederduitschen *Spiegel* gebruik moest maken van eene *oude* en *gebrekkige letter*, welke ten gevolge der gemaakte verbeteringen reeds in onbruik was geraakt, doch nu, bij mangel van eene betere, te stade kwam, en eenigermate de aanwezige gaping konde aanvullen. —— Wij onderwerpen dit ons gevoelen aan de ernstige overweging en het oordeel van den onpartijdigen lezer, in de volkomene overtuiging, dat eene andere uitlegging der oorzaak van dit opmerkelijk verschijnsel in de beide bewuste *Spiegels* noch door het gezond verstand, noch door den gewonen loop der dingen, noch door eenige de minste waarschijnlijkheid zal kunnen worden gestaafd, maar dat, integendeel, de vermissing der bedoelde bladen aan niets anders, dan aan diefstal is toe te schrijven.

4. Het vermoeden van dezen gepleegden diefstal wordt, in de vierde plaats, al verder versterkt, door de *Thesauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem* van dien tijd. In dezelven vindt men telken jare opgeteekend de uitgaven aan de boden, wegens door hen van stadswege gedane reizen, waaronder, nu en dan, eenen enkelen keer aan den schout of het geregt van *Amsterdam*. Doch opmerkelijk is het, dat in de Rekening, loopende van Sint Markus (25 April) 1439 tot Sint Markus 1440, niet minder dan *negen malen* van de afzending van een der stads boden aan den schout of het ge-

geregt der genoemde stad wordt gewaagd; en nog opmerkelijker, dat de eerste post is geboekt op den *laatsten heiligen dag van kersmisse*, terwijl eindelijk nog wordt gesproken van eene persoonlijke zamenkomst van den schout JAN HEYNENZOON en DIRC VAN WORMER, van wege de stad *Amsterdam* met het geregt van *Haarlem* (1). Het is wel waar, dat het onderwerp dezer drokke correspondentie niet wordt opgegeven (trouwens dit had bijna nimmer plaats); doch wij verzekeren onze lezeren, dat men in deze Rekeningen nergens eene zoo herhaalde afzending in één en hetzelfde jaar zal aantreffen, en dit verdient buiten tegenspraak eene bijzondere opmerking. — Wanneer men nu vaststelt, dat LAURENS JANSZOON KOSTER (zoo als wij in ons Vde Hoofdstuk uit dezelfde *Thesauriers-Rekeningen* hebben doen zien) allerwaarschijnlijkst in het laatst van den jare 1439 is gestorven; dat, volgens GUICCIARDIN, de uitvinder reeds was overleden, toen de diefstal moet hebben plaats gehad; dat die diefstal, volgens JUNIUS, is gepleegd op *kersnacht*, terwijl het huisgezin zich in de kerk bevond; en dat de eerste afzending aan den schout van *Amsterdam* staat aangeteekend op den *laatsten heiligen dag van kersmisse* van het jaar 1439: dan is er alle reden om het daarvoor te houden, dat de onderhandelingen met den schout en het geregt

(1) *Thesauriers-Rekening* der stad *Haarlem* van 1439, bl. 99, 99 verso, 100, 103, 103 verso, 106, 106 verso, 107 verso, 168 verso, alwaar de eerste post aldus luidt: „Item op te laetste „heilige dach van kersmisse Jacop voirscr. gesent mitter stede „brieve an Jan heynesoen scout tot aemstelreda en was wt .ij „dage gegh xviii ß viii δ."

regt van *Amsterdam* hunne betrekking tot dezen diefstal hebben gehad, en zoo zoude dezelve dan ook door deze Rekening worden gestaafd; terwijl alsdan tevens daaruit kan blijken, dat het er verre van af is, dat men (zoo als wel eens is tegengeworpen) (1) omtrent den misdadigen bediende geene de minste nasporing zoude hebben gedaan. (2)

Alvorens tot het onderzoek naar den dader over te gaan, achten wij het noodzakelijk eene bedenking, welke tegen den diefstal zelve is ingebragt, in overweging te nemen, hierin bestaande, dat één mensch niet in staat zoude zijn geweest, om, in éénen nacht, alle de letteren en gereedschappen der drukkerij bijeen te pakken en mede te nemen en naar elders te vervoeren (3). — Het komt

(1) Zie, onder anderen, *Nachrichten*. Th. II. p. 252, 254. LICHTENBERGER, enz.

(2) Hoogst te bejammeren is het, dat het verbranden van het oude raadhuis te *Amsterdam*, op den 7den Julij 1652 voorgevallen, die stad van een aantal oude en belangrijke stukken heeft beroofd (zie WAGENAAR, *Beschr. van Amst.* 1ste Stuk. bl. 583 in folio). Mogelijk zouden wij, zonder deze ramp, ook aldaar eenige aanteekeningen wegens dit belangrijk feit hebben kunnen vinden. Thans zijn alle mijne nasporingen deswegens vruchteloos afgeloopen. De overgeblevene criminele Registers dier stad beginnen niet vroeger dan met de jaren 1523 en 1534. De eerste Thesauriers-Rekening dagteekend van het jaar 1533; zoo als mij de Chef van Thesaurie, de Heer Mr. J. VAN DE STADT, heeft verzekerd. Nog onlangs heb ik met mijnen vriend, de Heer JERONIMO DE VRIES (zoo voordeelig bekend door zijne bekroonde *Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde*) de charterkamer derzelve stad opzettelijk en met alle naauwkeurigheid doorzocht, doch geene registers of stukken, tot dit onderwerp betrekkelijk, ontdekt.

(3) MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* Part. II. p. 72. DES ROCHES, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1778, bl. 300, 301.

komt ons voor, dat zij, die deze bedenking hebben gemaakt, zeker eene tegenwoordige boekdrukkerij, met al deszelfs drukpersen, onderscheidene soorten van letterschriften en verdere menigvuldige gereedschappen voor oogen hebben gehad, zonder zich de weinige en eenvoudige werktuigen van den eersten uitvinder voor den geest te brengen. Naar onze meening is de dief zeer wel in staat geweest, om, zonder hulp van anderen, zich van alle die benoodigdheden, welke hem van dienst konden zijn, meester te maken, en die naar eene andere plaats over te brengen. KOSTERS drukpers, welke niets anders dan eene gewone huis- of handpers was, zal zeker niet van zijne gading zijn geweest: zoodanige pers toch kon hij elders overal aantreffen. De onder zijn bereik zijnde stempels, matrijzen en letteren konden aan zijne begeerte beter voldoen; en dezen lieten zich gemakkelijk in eenen tamelijken zak doen en wegbrengen. Honderd en veertig, of hoogstens honderd en vijftig kleine stukjes hout, waarvan KOSTER zijne stempels gesneden had, — even zoo vele matrijzen van kleine stukjes lood vervaardigd —— ééne soort van letterschrift —— vermoedelijk slechts één eenvoudige gietvorm en eene zekere hoeveelheid afgedrukte bladen van den *Spiegel* —— ziedaar waarin de geheele vracht van den dief heeft bestaan, en deze zal zeker de krachten van een gewoon mensch niet hebben te boven gegaan (1). En zoo hij zich al tot het ver-

(1) Vergelijk ook: COOAN, *Reize*, bl. 452, alsook de verhandeling, geplaatst in de *Mnemosyne* van de Heeren TIJDEMAN en VAN KAMPEN, bl. 162, 163, 164.

vervoeren dezer goederen buiten ſtaat mogt hebben gevonden, en daartoe de hulp van eenen anderen heeft moeten inroepen: welnu, het verhaal van JUNIUS toont ons, dat de misdadige bediende door een' ander' is geholpen geworden in het volvoeren van zijn ſnood en maar al te wel gelukt ontwerp, de ontrooving der letteren en gereedſchappen, door zijnen meester met zoo veel moeite, arbeid en kosten vervaardigd. De werkelijke dieffstal, alzoo door *twee perſonen* bedreven zijnde, moet de opgegeven bedenking ten eenemale vervallen.

Maar door wien nu is dezen diefſtal vermoedelijk begaan? . . . . Dit is het gewigtig punt, hetgeen door alle de ſchrijvers over dit onderwerp onderſcheidentlijk is behandeld, en hetgeen wij alsnu in de laatſte plaats moeten onderzoeken.

JUNIUS, aan wien wij het omſtandigst verhaal van dezen diefſtal te danken hebben, heeft omtrent den waren dader niets aangeteekend: zijne onpartijdigheid en waarheidsliefde hield hem hiervan terug, en hij wachtte zich wel, JOHANNES FUST (welke hem waarſchijnlijk alleen uit de op zijnen naam als drukker te *Mentz* uitgegevene boeken bekend was) als de autheur van dit ſchandelijk bedrijf op te geven. Het verwondere ons ook geenszins, dat JUNIUS hieromtrent met geene genoegzame zekerheid konde ſpreken, daar het zich niet laat denken, dat de ontrouwe bediende, van zulk een misdadig ontwerp zwanger gaande, zijnen regten naam zal hebben opgegeven: veeleer zal hij dien ten zorgvuldigſte hebben verborgen, ten einde alle navorſchingen omtrent zijnen perſoon, zoo veel mogelijk, te voorkomen

en

en moeijelijk te maken. (Zie ook COGAN *Reize*, bl. 460, 461.)

Ondertusschen gelooven wij, met andere schrijvers, dat, indien deze diefstal werkelijk heeft plaats gehad, (waaraan wij voor ons geen oogenblik twijfelen) dezelve aan *een der gebroeders* GUTTENBERG moet worden toegeschreven, en wel aan dien geen, welke zich eenigen tijd als knecht of leerling op de drukkerij van KOSTER te *Haarlem* heeft bevonden.

De voorstanders van *Mentz* beweeren, dat GUTTENBERG, welke gewoonlijk voor den uitvinder wordt gehouden, niet wel de dief kan zijn geweest, daar het kan worden aangetoond, dat hij zich langen tijd te *Straatsburg* heeft opgehouden, alwaar hij het burgerregt had verkregen, koopmanschap bedreef, en, van eenen onderzoeklievenden aard zijnde, zich onledig hield met het vervaardigen of doen vervaardigen van spiegelglazen en het slijpen van fijne steenen; dat hij, onder anderen, aldaar in de publieke stukken van de jaren 1424, 1434, 1436 tot 1439, 1441 en 1442 wordt genoemd; dat hij in 1443 in *Mentz* een huis heeft gehuurd en in 1444 of 1445 naar die stad vertrokken is (1).

Hoe-

(1) Vergelijk onder anderen SCHOEPFLIN, *Vind. Typogr. Docum.* N°. 1, 5, 6, 7. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 166. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 70, 71, 84, 112. — Andere redenen, waarom GUTTENBERG dezen diefstal niet zoude hebben kunnen plegen, zoo als, dat hij een *adelijk* persoon en een *vermogend* man zoude zijn geweest, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Omtrent het laatste leze men alleen de navolgende woorden van LAMBINET (*Orig. de l'Impr.* T. I. p. 192) „ *Il resulte de cette pièce au-* „ *thentique,* 1°. *que Guttenberg toujours embarassé dans ces fi-* „ *nan-*

Hoezeer wij hierop zouden kunnen aanmerken, dat in de bovenstaande opgaven aanmerkelijke gapingen voorkomen, welke zeer wel een verblijf van eenige jaren te *Haarlem* mogelijk stellen, zullen wij daarvan echter geen gebruik maken, daar ook wij van oordeel zijn, dat de bewuste diefstal niet door dezen GUTTENBERG is gepleegd, maar, indien dezelve heeft plaats gehad, (zoo als wij voor ons stellig gelooven) aan zijnen broeder GENSFLEISCH DEN OUDEN is toe te schrijven (1).

Om ook dit vermoeden af te weeren, hebben de voorstanders van *Mentz* lang ontkend, dat GUTTENBERG nog eenen *broeder* zoude hebben gehad. De onderscheiden namen van JAN of HENNE GENSFLEISCH of GENSEFLEISCH DE SULGELOCH, SORGENLOCH, GUTTENBERGER, GUDENBURCH, GUDENBERG, GUTENBERG, GUTTENBERG DE JONGE, GUTTENBERG of GENSEFLEISCH ZUM JUNGEN, ZUM GUTTENBERG, hebben, volgens hen, allen betrekking tot één en denzelfden per-

„ *nances; à Strasbourg*, *en* 1439; *à Mayence*, *en* 1448, *et* 1457 „ *environ*, *n'a pu y former un second établissement qu'avec les* „ *secours pécuniaires de Conrad Humery*, *comme il n'a pu faire* „ *le premier qu'avec ceux de Fust*" etc. Zie ook COGAN, *Reize*. bl. 459, 460.

(1) GENSFLEISCH schijnt de geslachtnaam van deze broeders te zijn geweest, terwijl dien van GUTTENBERG of GUDENBERG was aangenomen naar zeker aldus genoemd hof, door dat geslacht bezeten, gestaan hebbende bij de kerk van *St. Christoffel* te *Mentz* (SCHOEPFLIN *Vind. Typogr.* p. 15. *Docum*, N°. 1, 5, 6, 24. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II p. 58. *Neue Nachrichten*. p. 238, 239. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 86. WESTREENEN, *Verhandeling*. bl. 16, 17, 58.)

persoon. Voorts erkennen zij, dat GUTTENBERG wel eenen geruimen tijd den bijnaam van *de jonge* heeft gevoerd, doch dat zulks geschied was, om zich te onderscheiden van zijnen *neef*, *de oude*, tot dat zijn *oom* HENNE GENSFLEISCH DE OUDE, in 1440 zijnde overleden, door GUTTENBERG den naam van *den ouden* is aangenomen; en dat alzoo dit bijvoegsel geenszins door eenen broeder was veroorzaakt (1).

Men heeft dit argument door onderscheidene redenen schijnbaar trachten te maken en ingang te doen vinden; en misschien ook zoude het zijn vol te houden, zoo lang, namelijk, niet konde worden aangetoond, dat er werkelijk *twee broeders*, GUTTENBERG of GENSFLEISCH, hebben bestaan. Zoodra toch van het aanwezen van *twee zoodanige broeders* bleek, moesten alle de gemaakte bedenkingen, alle de voorgedragene ontwijkingen en daaronder die omtrent de toenamen van *ouden* en *jongen*, als betrekking hebbende tot *oom* en *neef*, van zelven vervallen, immers in het tegenwoordig geval van geene toepassing kunnen worden gemaakt. Men mogt zich al in staat wanen, om, hoe gebrekkig dan ook, het *alibi*, van den *eenen* te bewijzen, tot dat van den *anderen*, was men geheel buiten staat; en het was bijgevolg ondoenlijk te ontkennen, dat diegene der twee broeders, van welken overigens wei-

(1) Zie onder anderen MARCHAND, *Hist. de l'Imp.* p. 5, 6. *Neue Nachrichten.* p. 238, 239. ZAPF, *Aelteste Buchdruckergeschichte von Mainz in versuch.* p. 17. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 42, 43, 69, 112. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 111.

weinig of niets bekend is, eenmaal te *Haarlem* was geweest en zich aldaar eenigen tijd had opgehouden.

Veel, zeer veel, hangt er dus af van het betoog, dat GUTTENBERG nog eenen broeder *hebbe gehad:* en dit zal, zoo wij vertrouwen, thans geene tegenſpraak meer ondergaan.

Reeds oudtijds was dit het gevoelen van dezen en genen ſchrijver. Men zie, onder anderen, de *twee* zeer oude geſchrevene *Kronijken van Straatsburg*, de eene van DANIËL SPECKLIN, en de andere van eenen ongenoemden autheur (1); — het bekende *Kantelbergſche Handſchrift* (2); — JACOBUS WIMPHELING (een ſchrijver van de vijftiende eeuw) in zijnen *Catalogus Episcoporum Argentinenſium* (3); — mogelijk ook de *twee opſchriften*, het eene van JVO WITIGISIS, in den jare 1537, ter eere van JOH. GUTENBERG, in het huis van dien naam, opgerigt (4), mitsgaders dat van ADAM GELTHUS, tot lof van JOH. GENSFLEICH, in de kerk der Franciscanen, vervaardigd, uit hetwelk ſommigen wel degelijk twee onderſcheidene perſonen vermeenen te kunnen opmaken.

On-

(1) KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 43. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 199, 200. DE BRUIJN, bl. 230, 231. DAUNOU, *Analyſe*. p. 46.

(2) SEIZ, bl. 65—70. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 17, 23, 161—177. P. II. p. 208—212.

(3) KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 48. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 140.

(4) KÖHLER, *Ehren-Rettung*, p. 66, 103. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 154, 205. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 97, 92. COGAN, *Reize*. bl. 402, 403.

Onder de latere schrijvers is het bekend, dat de schrandere MEERMAN niet alleen dit gevoelen ten sterkste heeft voorgestaan, maar meer bijzonder trachten te betoogen, dat JOAN GENSEFLEISCH, ook wel genaamd GENSEFLEISCH *de oude* of *de blinde*, de kunst aan *zijnen broeder* JOAN GUTTENBERG, te *Mentz*, geopenbaard zoude hebben, en de *eerstgemelde* de bewuste dief zoude zijn geweest (1).

Ook de geleerde MERCIER ABBÉ DE SAINT LÉGER erkent in zijn *Supplement* op het werk van MARCHAND, *twee gebroeders* GENSEFLEICH, van welke *de oudste* niet te *Straatsburg* zoude hebben gewoond; terwijl de *jongste*, GUTTENBERG genaamd, vóór 1439 te *Straatsburg* woonachtig zijnde, in het jaar 1445 bij zijnen *oudsten broeder* in het huis *Zumjungen*, te *Mentz*, was teruggekeerd (2).

WERTHERN (3), DES ROCHES (4) en COGAN (5) beschouwen almede in GUTTENBERG en GENSFLEICH *twee onderscheiden personen.* Terwijl, eindelijk, zelfs HEINEKEN (6) toestemt, dat het niet onmogelijk is, dat J. GENSEFLEISCH *de jonge, genaamd* GUTTENBERG, *een of twee broeders hebbe gehad.*

Dan,

(1) Zie zijne *Orig. Typ.* op menigvuldige plaatsen.

(2) DAUNOU, *Analyse.* p. 94, 95.

(3) *Werhafftige Nachrichten der Buchdrucker-kunst.* p. 2.

(4) *Verhandeling* enz. Zie *Letteroefening* van 1778. N°. 8. bl. 355, 372.

(5) COGAN, *Reize.* bl. 446, 463, 464, 466. Deze schrijver verdient inzonderheid omtrent den diefstal te worden nagelezen; men zie hem ook op bl. 450, 451, 452, 460, 461, 467, 468.

(6) *Nachrichten.* Th. II. p. 302.

Dan, wat behoeven wij ons met de gevoelens van dezen en genen schrijver langer op te houden, daar wij in staat zijn, een onloochenbaar bewijs te kunnen aanvoeren, hetwelk allen twijfel omtrent het bestaan der *twee* bedoelde *broeders* vernietigt en boven alle bedenking verheft? De Heer BODMANN, namelijk, heeft te *Mentz* een oorspronkelijk stuk ontdekt, zijnde eene acte, gepasseerd ten behoeve van het Convent van *St. Clara* te *Mentz*, tusschen GUTTENBERG, zijne *broeders* en zijne geestelijke *zuster*, op St. Margareten-dag (20 Julij 1459), waaruit blijkt, dat HENNE (JAN) GENSZFLEISCH DE SULGELOCH, gezegd GUDINBERG, een *broeder* heeft gehad, genaamd FRIELE GENSZFLEISCH, mitsgaders drie *neven*, genaamd JAN, FRIELE en PEDIRMANN GENZFLEISCH, te *Mentz*. Beginnende dit te dezen opzigte zoo merkwaardig stuk aldus: „ Nous *Henne* (*Jean*) *Genszfleisch de* „ *Sülgeloch*, nommé *Gudinberg* et nous *Friele* „ *Genszfleisch*, FRÈRES, affirmons" etc. (1)

Wanneer wij al het voorgaande in een kort overzigt bij elkander voegen, dan blijkt het, dat het verhaal, wegens den diefstal bij den eersten uitvinder, door JUNIUS omstandig te boek gesteld, van zoodanig eenen aard is, dat hetzelve alle geloof verdient, en bovendien versterkt en bevestigd wordt door onderscheidene uit- en inland-

(1) FISCHER, *Description de quelques raretés bibliographiques*. No. 1. 1800. p. 46. OBERLEIN, *Essai d'annales de la vie de Jean Guttenberg*. p. 4. DAUNOU, *Analyse*. p. 35. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 87. LAMBINET, *Orig. de l'Imprim.* T. I. p. 145—148. VAN WESTREENEN, *Verhandeling*. bl. 110.

..e fchrijvers, waaronder VAN ZUREN, ..NHERT en GUICCIARDIN; door de ont..g der fragmenten van de *Spraakkunst van ..nder Gallus;* door de bewijzen van den aan ..weeden Latijnfchen en Nederduitfchen *Spie..ter Behoudenis* gepleegden diefftal, in die ..n zelven gevonden wordende; door de aan..ingen in de *Thefauriers-Rekeningen der ftad ..lem* van 1439—1440 voorkomende, en door ..opfporen van een authentiek ftuk, waaruit ..ftaan van *twee gebroeders* GUTTENBERG ..kende. En wanneer wij bij dit alles de be..ke opmerking voegen, dat, volgens de ..fche *Kronijk* van 1499 en vele andere fchrij.., het begin der Mentzifche drukkerij wordt ..g op het jaar 1440, en dit tijdftip juist ..eenkomt met dat, in hetwelk de diefftal zou ..ijn gepleegd, dan vertrouwen wij omtrent dit ..ter gedeelte der Boekdrukkunst, den gemel.. diefftal, welks verheeling door den dader op ..mogelijke wijze zal zijn bevorderd, zoo veel ..hebben bijgebragt, dat geen onbevooroordeeld ..onpartijdig lezer een oogenblik langer aan des..s beftaan zal kunnen twijfelen. Voor hen, .., door blinde vooringenomenheid bezield, voor ..alle overtuiging onvatbaar zijn, hebben wij de ..pen niet opgevat. Wij hebben elders op eene overtuigende en onwederfprekelijke wijze aangetoond en bewezen, dat de eerftelingen der Boekdrukkunst in *Holland* zijn uitgedacht, en dat die wetenfchap eerst na dien tijd te *Mentz* is beoefend, verbeterd en volmaakt. Op de eene of andere wijze, hoe dan ook, moet zij in de laatstgemelde ftad zijn overgebragt? Verkiest men nu

geen geloof aan het denkbeeld van diefstal te slaan, het is ons om het even. Het moge in onze dagen reeds onbekend zijn, *door wien* het eerst de koepokstof uit *Engeland* naar *Holland* is overgevoerd (1); de roem en luister van den onsterfelijken JENNER zal er niet door bezwalkt of verminderd worden. Aan hem is en blijft men het eerste denkbeeld van dit onschatbaar behoedmiddel tegen eene der vernielendste ziekten verschuldigd, even zeer als men aan onzen LAURENS JANSZOON KOSTER de eerste uitvinding der Boekdrukkunst te danken heeft.

HOOFDSTUK IX.

Verbetering en volmaking der Boekdrukkunst te Mentz.

Zagen wij ons door de naauwkeurige beschouwing van den *Spiegel onzer Behoudenis* in staat gesteld, zonneklaar te doen zien, dat dat boek in waarheid de *eersteling der Boekdrukkunst* mag genoemd worden: met hetzelfde kunstkundig oog gewapend, zullen wij in de eerste voortbrengselen der Mentzische drukkerij de bewijzen eener *reeds gevorderde*, ja tot den trap van *volkomenheid* gebrag-

(1) In de algemeene vergadering der Maatschappij: *tot Nut van 't Algemeen*, van den jare 1812, werd door een der departementen voorgesteld, den overbrenger dezer stof op te sporen, en aan denzelven de gewone gouden medaille en een vereerend getuigschrift uit te reiken, welk voorstel werd afgekeurd; op grond, dat reeds toen *dit onderzoek aan te veel onzekerheid zoude blootstellen.* (Zie *Punten van beschrijving en Handelingen dezer Maatschappij voor* 1812, bl. 141 en 173.)

bragt wetenſchap ontdekken. De vergelijking van het *Horarium* (1), de *Donaten* (2) en de *Spiegel* (3), aan *Haarlem* toegeſchreven, met den *Bijbel* van 1450 (4), het *Pſalmboek* van 1457 (5) en andere eerſte drukken van *Mentz*, — de bloote vergelijking dezer ſtukken reeds overtuigt den beſchouwer volkomen, dat de eerstgemelden tot het tijdperk der *uitvinding*, de laatſten, daarentegen, tot dat der *beſchaving* en *volmaking* moeten worden gebragt. „De enkele „beſchouwing dezer eerſte gedenkſtukken," zegt een tegenſtander van *Haarlem* (6), „is alleen „genoeg, om de ongeloovigſte verſtanden, en „de alleronkundigſte menſchen, te overtuigen. „Daar is zulk een groot onderſcheid tusſchen „de *Donati* en het *Pſalmboek* van FUST, tus„ſchen de *Speculum humanæ ſalvationis* en den „*Bijbel* van *Mentz*, dat men een zeer aanmer„kelijk tijdverloop tusſchen die onderſcheidene „werken moet vastſtellen. Dit is eene waar„heid, die . . . door hen, die gelegenheid ge„had hebben, om de oorſpronkelijke ſtukken na „te zien, niet kan tegengeſproken worden."

De

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* Tab. I.

(2) *Ibid.* Tab. II, IV, VIe. (3) *Ibid.* Tab. III, V, VI.

(4) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 106. *Bibliotheca Spenceriana.* Vol. I. p. 3. *Catal. de M. le Comte de Mac-Carthy Reag.* N°. 61.

(5) *Histoire de l'Academie des Inſcriptions & des Belles Lettres.* T. XIV. p. 255. HEINEKEN, *Nachrichten*, Th. II. p. 28. *Idée Générale.* p. 266. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 55. ZAPF, *Buchdruckergeſchichte von Mainz*, in vorſach. p. 42.

(6) DESROCHES, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1778. N°. 7. bl. 299. Zie ook MEERMAN, *Orig. Typ.* T. I. p. 155.

De welverdiende lof, welke de voorstanders van *Mentz* aan de eerste voortbrengsels van FUST en SCHEFFER hebben toegezwaaid, bevestigt deze onze opmerking. Het *Psalmboek* van 1457, het eerste werk, met vermelding van plaats, jaar en drukker in het licht verschenen, is, volgens hen, een „ *ouvrage parfait dans son genre*, *que les* „ *connaisseurs admirent encore aujourd'hui*" (1). „ *C'est le plus grand et le plus beau monument* „ *de l'imprimerie naissante*, *qui*, *dans tous les* „ *siècles*, *fera l'étonnement et l'admiration des* „ *connoisseurs*" (2). Het is *de Phönix unter al-* „ *len Büchern die jemals gedruckt worden*, *die* „ *alleraüsserste seltenheit*, *und das unvergleich-* „ *lichste Meisterstück der kaum erfundenen Buch-* „ *druckerkunst*, *das nicht mit Gold aufzuwägen* „ *ist* . . . *Dieser Psalter ist eines der prächtig-* „ *sten Bücher nicht nur in Ansehung der Lettern*, „ *sondern auch selbst in der ganzen Einrichtung* „ *und Ausfuhrung*, *und nicht nur damals*, *son-* „ *dern auch noch bis auf den heutigen Tag*. *Man* „ *solte glauben*, *wenn man dieses Meisterstück* „ *recht genau betrachtet*, *das menschliche Genie*, „ *das niemals zu seiner vollkommenheit gelangen*, „ *und nie jene Höhe erreichen kann*, *dasz man* „ *sagen konnte*, *es sey gottlich*, *habe sich dabey* „ *erschöpft*. *Und doch wares damals nur cin Ver-* „ *such*, *aber ein Versuch*, *der alles übertrift*, „ *und beynahe menschliche Kräfte übersteigt* (3). „ De

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 111.

(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 151. Zie ook FOURNIER, *de l'Orig. de l'Impr.* p. 232.

(3) ZAPF, in *Annalen*, p 7, 8. Zie wijders: SCHOEPFLIN,

P ns
Ki
Ad inuētio
absq calā
biam dei ī
Ciuē mag
Anno dñi

De *Durandi Rationale divinorum officiorum* van 1459 is een „ *chef d'oeuvre de typographie, re„ commandable ſur tout par l'égalité parfaite du „ tirage, le bel enſemble de l'exécution, et la „ netteté des caractères*" (1). De *Bijbel van* 1462 vereenigt in zich „ *l'éclat d'une exécution par„ faite, d'autant plus etonnante, qu'elle a vu le „ jour à la naiſſance de l'imprimerie*" (2).

Wie toch erkent in deze beſchrijvingen de eerſtelingen eener zoo moeijelijk uit te denken wetenſchap, welker ontdekking, beſchaving en verbetering zulk eene aanmerkelijke reeks van jaren vorderde, alvorens dezelve tot dien ſtaat was gebragt, dat men aan derzelver voortbrengſelen, zoo als den *Spiegel onzer Behoudenis*, een ſlechts dragelijk aanzien konde geven? (3) Wie, die ſlechts eenig begrip van de Boekdrukkunst heeft, kan zich een oogenblik voor den geest brengen, dat in dit geval alleen het menſchelijk vernuft van den gewonen loop der dingen en de ondervinding in alle wetenſchappelijke zaken zoude zijn afgeweken, en eene der allermoeijelijkſte uitvindingen eensklaps en als door den ſlag eener tooverroede, zoude hebben daargeſteld en tot volkomenheid gebragt? LAMBINET zelf ſchijnt zoo zeer van het tegendeel overtuigd te zijn geweest, dat hij zich

LIN, *Vind. Typ.* p. 31, 32. FOURNIER, *de l'Orig.* p. 232. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 153, 154. HEINEKEN, *Nachrichten.* Th. II. p. 27, enz.

(1) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 169.

(2) *Ibid.* T. I. p. 199.

(3) Men vergelijk te dezen, onder anderen, LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 100, 133, 243.

zich ergens (1) aldus uitlaat: „*Tous ceux qui* „*ont visité les ateliers des graveurs, des impri-* „*meurs, des cartiers, des orfèvres, des fondeurs,* „*des papetiers, et qui ont étudié leurs divers* „*procédés, confesseront de bonne foi qu'il est im-* „*possible qu'un seul homme ait inventé la typo-* „*graphie; et qu'il est absurde qu'une ville quel-* „*conque se couvre exclusivement de cette gloire*" etc. Belangrijke opmerkingen omtrent dit punt vindt men ook bij COGAN, (2) welke wij alhier zullen overnemen. „*Daar is*" zegt hij „*mis-* „*schien geen eene gewigtige uitvinding, welker* „*eerste denkbeeld met opzet bedacht is. De men-* „*schelijke schranderheid moet eenige stoffe hebben* „*om op te werken; het toeval wijst het zaadje* „*aan, — wanneer dat eens ontdekt is, is 's men-* „*schen wijsheid somtijds in staat om het tot eene* „*verbazende uitgebreidheid te ontwikkelen.*" „*Gee-* „*ne uitvinding van eenen zaamgestelden aard*" gaat hij voort (bl. 457) „*is immer in alle zijne* „*deelen ontdekt; het eene denkbeeld vloeit na-* „*tuurlijk uit het andere voort. In de eerste* „*proeven worden onvolmaaktheden ontdekt; deze* „*te verbeteren is het doelwit van volgende pogin-* „*gen. Op het wegruimen van hoofdgebreken vol-* „*gen de denkbeelden van grooter voordeelen, dan* „*die men zich eerst voorgesteld had, gelijk eene* „*uitgestrekter bewerking, duidelijkheid, spoed,* „*goedkoopheid. Hieruit kunnen wij opmaken,* „*dat, zoo ons twee voorbeelden van eenig zamen-* „*gesteld werk voorgelegd worden, die elk de eer-* „*ste*

(1) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 243.
(2) *Reize langs den Rhijn.* bl. 454, 455.

„ *ste in uitvinding willen zijn, de waarschijnlijk-*
„ *heid ten voordeele van het onvolmaakste is. Zoo*
„ *het voorzigtig is dien regel te volgen, dan loopt*
„ *de aanspraak van de Mentzische pers gevaar*
„ *van verworpen te worden, want de vroegste*
„ *voorbeelden van deze zijn veel volmaakter dan*
„ *de later voorbeelden, welke men van de pers*
„ *van* COSTER *vertoont.*" En wat verder (bl. 458): „ *De groote graad van sierlijkheid dus in*
„ *de vroegste boeken van Mentz, op welke ver-*
„ *dienste van eenen anderen aard zij aanspraak*
„ *mogen maken, is een sterk bewijs tegens de*
„ *vroegere uitvinding. De konst vertoont eenen*
„ *al te grooten graad van rijpheid in eenen vroe-*
„ *gen tijd, dan dat wij onderstellen zouden, dat*
„ *diezelfde tijd die van hare kindschheid ware.*"
Uit al hetwelk deze zelfde schrijver (bl. 471) zeer juist het besluit opmaakt, dat de gewigtige verbeteringen, welke de kunst te *Mentz* heeft ondergaan, oorzaak zijn, „ *dat de Haarlemsche pers*
„ *zoo lang versteken is geweest van de eer,*
„ *waarop zij zulk eene billijke aanspraak had.*"

Dan, het is niet alleen deze oppervlakkige beschouwing en vergelijking der stukken van *Haarlem* en van *Mentz*, welke ons de laatstgemelde als voortbrengselen eener gevorderde en tot volkomenheid gebragte kunst doen voorkomen: een meer bijzonder onderzoek naar de werktuigen, door de eerste Mentzische drukkers gebezigd, zal ons hiervan nog meer overtuigen; terwijl de onderschriften onder de boeken, door FUST en SCHEFFER in het licht gegeven, en de getuigenissen der oudste schrijvers, zoo wij vertrou-

wen, onze meening genoegzaam zullen ſtaven en bevestigen.

Bepalen wij ons alzoo tot de werktuigen, tot de Boekdrukkunst benoodigd, en de verbeteringen, daaraan toegebragt, als aan welke de voortbrenging der overſchoone uitgaven van *Mentz* alleen zijn toe te ſchrijven.

Het eerſte, waartoe GUTTENBERG zich, naar onze meening, bepaalde, was de verbetering en volmaking eener *drukpers*. Dit ſtelde hem in ſtaat zuivere en gelijke afdrukken te vervaardigen, waartoe KOSTERS eenvoudige *huis-* of *handpers* te eenemale buiten ſtaat was. Dat men GUTTENBERG voor den uitvinder en vervaardiger van deze drukpers te houden hebben, zullen wij in Hoofdſtuk X doen zien. —— Met deze pers heeft hij, in den beginne, na zijne aankomst te *Mentz*, het zij alleen, het zij in vereeniging met FUST, onderſcheidene kleine ſtukjes, zoo met vaste, als met beweegbare letteren, gedrukt. — Tot de ſpecie zijner letteren heeft hij, even als KOSTER, aanvankelijk *lood* en vervolgens *tin* gebruikt. Tevens heeft hij de *houten letterſtempels*, door KOSTER voorheen gebezigd, met *koperen* verwisſeld, welke, in lood geſlagen of ingedrukt, oneindig meer geſchikt en berekend waren, om de omtrekken van de letter zuiver en ſcherp in de *looden matrijzen* over te brengen, dan door *houten ſtempels* konde geſchieden. — De aanmerkelijkſte en allergewigtigſte verbeteringen heeft men echter aan SCHEFFER te danken. Hem beſchouwen wij als den uitvinder der *ſtalen ſtempels*, *koperen matrijzen*, verbeterden *gietvorm* en zaamgeſtelde *letterſpecie*. Aan hem is men alzoo de vol-

volmaking der Boekdrukkunst verschuldigd. Deze lof, welke wij hem van ganscher harte en met volle overtuiging toekennen, maakt hem, in ons oog, de erkentenis van tijdgenoot en nakomelingschap ten volle waardig.

Alle deze onderscheidene bijzonderheden worden, zoo als wij boven zeiden, naar onze meening, door de onderschriften onder de boeken, door FUST en SCHEFFER in het licht gegeven, genoegzaam gestaafd en bevestigd, zoo als wij alsnu zullen trachten aan te toonen.

* * *

Het is niet te ontkennen, dat de onderschriften der boeken, gedurende de vijftiende en het begin der volgende eeuw, te *Mentz* gedrukt, mitsgaders de getuigenissen van dezen en genen ouden schrijver ten voordeele van die stad, met betrekking tot de geschiedenis der Boekdrukkunst, van het grootste belang zijn, en uit dien hoofde een bedaard, ernstig en onpartijdig onderzoek vorderen. —— Indien men toch, door derzelver menigte misleid, alles wilde gelooven en voor goede munt aannemen, wat daarin gevonden wordt, — of, integendeel, dezelve, op grond van de daarin doorstralende eenzijdig- en onderlinge tegenstrijdigheid (1), blindeling wilde verwerpen, zou-

(1) De tegenstrijdigheden, in deze onderschriften en getuigenissen gevonden wordende, zijn zoo groot en menigvuldig, dat wij het zelfs voor den ijverigsten voorstander van *Mentz* ondoenlijk beschouwen, uit dezelven een volledig verhaal van de eerste uitvinding, voortgang en volmaking der Boekdrukkunst zamen te stellen, hetwelk niet in al deszelfs voornaamste punten door die-

zoude men in beide deze gevallen van het regte spoor afdwalen. Niet alles, wat wij in deze onderschriften en getuigenissen ontmoeten, kan den toets des onderzoeks doorstaan, maar ook niet alles kan met het merk van onwaarheid bestempeld worden. Om dezelven naar waarde te beoordeelen, wordt meer dan eene bloote geleerdheid of taalkunde vereischt; eene meerdere of mindere kennis van het mechanisme van al wat tot de Boekdrukkunst behoort, wordt daartoe, in ons oog, vooral gevorderd. Doch, met zoodanig eene kunde gewapend, zal het minder moeijelijk vallen, het ware van het valsche in deze oude gedenkstukken te onderscheiden, het duistere en tegenstrijdige van dezelve op te helderen, en uit alles een goed geheel te vervaardigen, bij het welk de beide belanghebbende partijen in hun billijk regt en aanspraak worden gehandhaafd, en alzoo, met uitmonstering van datgeen, hetwelk aan te ver gedreven eigenliefde, vooringenomenheid en verouderd vooroordeel is toe te schrijven, der waarheid hulde gedaan.

Na deze korte inleiding zullen wij deze taak op ons nemen; terwijl wij aan onze lezeren overlaten te beoordeelen, in hoe verre wij dezelve volbragt hebben.

Ter

diezelfde onderschriften en getuigenissen zal kunnen worden wedersproken. Hoe meer men dezelve onderzoekt en met elkander vergelijkt, hoe meer men zich in een doolhof van verwarring inwikkelt, uit hetwelk men zich alleen redden en weder op den regten weg geraken kan, door die paden in te slaan, welke, door het licht der waarheid beschenen, ons elk zijpad doen vermijden, en ons, na eenen vermoeijenden weg vruchteloos te hebben afgelegd, eindelijk het doel onzer nasporingen, het toppunt onzer wenschen, doen bereiken.

Ter zake tredende, zal het noodig zijn, eenige aanmerkingen vooraf te zenden, welke ons het gezigtpunt zullen aanwijzen, waaruit wij deze onderschriften en getuigenissen hebben te beschouwen.

1. Wij beginnen met de aanmerking, dat men, ter vermijding van grove dwalingen, omtrent het regt verstand en de meening der meeste onderschriften en getuigenissen de grootste omzigtigheid moet in acht nemen: eene *letterlijke* opvatting toch zoude ons dikwerf van het regte spoor leiden. —— Tot eene proeve hiervan beroepen wij ons, onder anderen, op zeker *grafschrift* op den voortreffelijken boekdrukker DIRK MARTENS, te *Aalst*, in den jare 1534, overleden, waarbij gezegd wordt: dat hij was *Deerste Leterdruckere van Duitschlant Vrankeryke en Desen nederlanden* (1). Het is buiten kijf, dat het woord *eerste* alhier in geenen anderen zin moet worden verstaan, dan als de *voornaamste*; doch letterlijk opgevat zijnde, zoude men hem voor den *eersten uitvinder* moeten houden.

2. Wij merken vervolgens aan, dat eene te ver gedreven eigenliefde sommigen der eerste drukkers in eene ruime mate schijnt te hebben bezield. De zucht, om eenig deel aan de uitvinding of verbetering van eene zoo edele, nuttige en onontbeerlijke wetenschap te erlangen, verleidde hen, nu en dan, tot het opstellen of dulden van lofspraken ter hunner eere, die, letterlijk opgevat, bij

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 300. T. III. p. 490, 491. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 147, 158, 159, 162, 271. T. II. p. 97.

bij mangel van genoegzame kennis van den waren toedragt der zaak, tot de zonderlingste en tegenstrijdigste meeningen aanleiding zouden kunnen en moeten geven. —— Het bewijs hiervan vinden wij, onder anderen, in de *opdragt* van den *Quintiliaan*, ten jare 1471 uitgegeven, waarbij de autheur OMNIBONIBUS LEONICENUS de uitvinding der Boekdrukkunst aan NICOLAAS JENSON te *Venetie* toeschrijft, terwijl NB. dat boek, waarin die opdragt gevonden wordt, bij denzelfden NICOLAAS JENSON is gedrukt (1).

3. Aan deze zelfde overdrevene eigenliefde zal het voorts ook voornamelijk zijn toe te schrijven, dat onder eenige gedrukte werken van vrij laten tijd onderschriften gevonden worden, in zoodanige bewoordingen opgesteld, welke den minkundigen gemakkelijk kunnen misleiden, om dezelve als voortbrengselen van de eerste tijden der uitvinding aan te zien, zoo als door MARCHAND (2) is opgeteekend.

4. De lofspraken, aan overledene drukkers toegezwaaid, zijn almede niet vrij van alle verdenking, vooral, wanneer dezelve door hunne vrienden of nabestaanden zijn opgesteld. —— Schoon in het *grafschrift* op JAN MENTELIN aan dien Straatsburgschen drukker de uitvinding der kunst wordt

(1) Zie: *Keulsche Kronijk* van 1499. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 4. in *note* (1) en p. 7, 9, 10. KÖHLER, *Ehren-Rettung Johann Guttenbergs.* p. 21. LESSERN, *Typ. Jubilans.* p. 21. KAPPENS, *Buchdruckerkunst.* p. 14, 15. *Catal. Raif. de Crevenna.* Vol. I. p. 74, 75. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 171.

(2) *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 86, 87.

wordt toegeschreven (1), zal geen onpartijdig beschouwer zich *daardoor alleen* overtuigd houden; terwijl hij *op denzelfden grond* geen geloof zal slaan aan het *grafschrift* op JOHAN GENSZFLEISCH door ADAM GELTHUS vervaardigd (2), vermits beiden aan elkander vermaagschapt waren.

5. Voorts is de onkunde der meeste schrijvers omtrent het mechanisme der kunst oorzaak geweest, dat zij veelal het *letterstempelsnijden*, *lettergieten* en *boekdrukken* onder elkander verward, en van deze zoo zeer van elkander onderscheiden bedrijven als van één en dezelfde zaak gesproken hebben, hetwelk natuurlijk almede tot vele dwalingen en tegenstrijdigheden aanleiding heeft moeten geven. Deze zelfde onkunde is de bron geweest van verschillende en uiteenloopende meeningen en uitleggingen der woorden *ars imprimendi*, *typographia*, *chalcographia* en dergelijken, welke, naarmate van de onderscheidene gevoelens dezer schrijvers, dan eens tot de *voorbereidende stappen*, en dan weder tot de *verbeterde* of *meer voltooide wetenschap* zijn t'huis gebragt (3). Terwijl het, eindelijk, aan deze zelfde onkunde is te wijten, dat de uitdenking van elke *nieuwe verbetering* veelal met de *oorspronkelijke uitvinding* is verward, en de eer der geheele uitvinding, ten

(1) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 262. T. II. p. 163, 164.

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 103. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 205. COGAN, *Reize.* bl. 402. LAMBINET, *Orig. de l'Imprim.* T. I. p. 149.

(3) WESTREENEN, *Verhandeling*, enz. 180.

ten onregte, aan den *verbeteraar* is toegeschreven geworden (1).

6. Wijders merken wij aan, dat zeer vele oude en hedendaagsche schrijvers het eerste gebruik der *houtsneden*, of der *vaste*, ja zelfs der *beweegbare houten letteren*, wel aan *Haarlem* of aan *Holland* hebben toegekend, doch alleen het bezigen van *gegoten letteren* als de eigenlijke Boekdrukkunst hebben beschouwd. En, daar de *gegoten letteren*, naar hunne meening, te *Mentz* waren uitgedacht, zoo hield men deze stad algemeen voor de plaats, alwaar die wetenschap was uitgevonden. Van daar misschien ook de toekenning aan *Mentz* door de *Keulsche Kronijk* en door M. ACCURSIUS. De beginselen van *Haarlem* schijnt men zoo gering en van weinig beteekenis te hebben geacht, dat men oordeelde die stad geen deel in de eigenlijke uitvinding te kunnen toeschrijven.

7. Met betrekking meer bijzonder tot de schrijvers ten voordeele van *Mentz* verlieze men nimmer uit het oog, dat bij dezelve geene overeenstemmende, maar veel meer de meest uiteenloopende berigten omtrent den *tijd*, de *plaats* en den *autheur* der uitvinding, mitsgaders de *eersteling en der drukkunst*, gevonden worden. Wij hebben de voornaamste dezer strijdigheden (welke een geheel boek zouden kunnen vullen) in ons XXIIste Hoofdstuk kortelijk opgegeven. Wij verwijzen onze lezeren naar dat gedeelte onzes werks, en houden ons ten volle overtuigd, dat hetzelve meer dan voldoende zal zijn, om hem van het blin-

(1) Vergelijk: COGAN, *Reize*. bl. 417; mitsgaders de onbekroonde *Verhandeling* in de *Mnemosyne*. bl. 178, 179.

lindeling omhelzen der gevoelens van deze fchrijvers terug te houden.

8. Eindelijk achten wij het van het grootfte belang, om, bij de beoordeeling der onderfchriften of getuigenisfen, het *karakter* van derzelver vervaardigers te onderzoeken, in zoo verre men hetzelve uit hunne gedragingen of gefchriften kan opmaken. En wanneer het ons uit zoodanig onderzoek blijken mogt, dat fchandelijke eigenbaat en lage winzucht den eenen, verblinde eigenliefde den anderen, en fpoorlooze roemzucht eenen derden bezield hebbe, — dan waarlijk moet het vertrouwen op de opregtheid en juistheid dezer onderfchriften en getuigenisfen in eene zoo aanmerkelijke mate verzwakt en verminderd worden, dat alleen dat gedeelte uit dezelven voor goede munt van echten ftempel kan worden aangenomen, hetwelk of uit den aard der zaak zelve, of van elders door onwraakbare bewijzen, blijken mogt met de waarheid overeenkomftig te zijn, — met de getuigenisfen van andere onzijdige fchrijvers overeenftemt, — mét de eenvoudige gefchiedenis van de uitvinding en langzame voortgang, verbetering en volmaking der Boekdrukkunst en het mechanisme derzelve niet ftrijdig is, — en geene zoodanige fprongen voorftelt, welke, volgens den gewonen loop in alle wetenfchappelijke uitvindingen, en alzoo ook in die dezer zoo moeijelijke en omflagtige kunst, geenszins kunnen geduld of aangenomen worden.

Befchouwen wij nu uit het opgegeven oogpunt de karakters der eerfte drukkers van *Mentz*, — dan waarlijk vertoont zich hetzelve van geene zeer gunftige zijde.

Indien het eene waarheid is, zoo als w
meenen overtuigelijk te hebben aangetoon
de kunst van boekdrukken van *Haarlem* op
diefachtige wijze naar *Mentz* is overgebrag
aldaar aan JOHAN GUTTENBERG door
broeder kenbaar gemaakt; indien GUTTEN
niet geschroomd heeft, deszelfs karakte
zeer te verlagen, om langs zulke oneerlijk
gen en middelen het geheim der kunst
te worden: dan vindt men daarin reeds de
sing van zeer vele moeijelijke vraagstukken.
vindt men daarin de reden: waarom noch
TENBERG, noch FUST, noch SCHE
zelf een eenvoudig doch volledig verhaal va
ware toedragt der zaak, met betrekking
eigenlijke en *eerste uitvinding*, aan de
hebben medegedeeld, maar zich bij hunne
schriften slechts van *algemeene uitdrukkinge*
ben bediend; — waarom vele dezer onder
ten zoo *gekunsteld* en wederom anderen zoo
ter zijn opgesteld, dat dezelve ons niet
onkundig laten omtrent de ware gesteldh
vordering der kunst, maar, bovendien, to
zonderlinge en *verkeerde meeningen* hebbe
leiding gegeven, waarover zich zelfs een
stander van *Mentz* (1) heeft beklaagd; —
om in geen derzelven, gedurende de vij
eeuw, de naam van den eersten en eige
uitvinder ruiterlijk en met ronde woorden
opgegeven, maar deswegens eene anderszi
verklaarbare duisterheid heerscht; — waaro

(1) BREITKOPF, *ueber die Erfindung der Buch*
kunst. p. 7, 8, 53.

van GUTTENBERG in de uitgaven van FUST en SCHEFFER wordt verzwegen; —— waarom FUST en SCHEFFER zich, zoo als HEINEKEN (1) en KÖHLER (2) te regt aanmerken, gedurende het leven van GUTTENBERG, zorgvuldig hebben gewacht, om, hoe eerzuchtig anders ook, de eerste ontdekking aan zich zelven toe te schrijven, ten einde de tegenspraak van den laatstgemelden te voorkomen; —— waarom eerst na den dood van GUTTENBERG, en wel bij de uitgave van de *Institutiones Justiniani* van 24 Mei 1468 (3), van de beide JOHANNESSEN (*ambos Johannes*), en alzoo van GUTTENBERG en FUST beiden, en in éénen adem, wordt gewag gemaakt; — waarom bij datzelfde stuk de uitgever SCHEFFER de eer der uitvinding niet alleen aan die *beide* JOHANNESSEN, maar ook aan *zich zelven* toeschrijft, en alzoo aan den opmerkzamen lezer duidelijk doet zien, dat, hoezeer SCHEFFER er alhier op uit schijnt geweest te zijn, om zich zelven mede onder de eerste ontdekkers te rangschikken, dit zijn onderschrift alleen tot de *verbetering* en *volmaking* der kunst, waaraan hij zoo veel deel heeft gehad, kan worden betrekkelijk gemaakt, doch niet tot de eerste en eigenlijke ontdekking terug leidt; — waarom voorts in geen dezer onderschriften iets het minste van de *eerstelingen uit Holland* wordt gesproken; — waarom, eindelijk, SCHEFFER, toen ULRICH ZELL, ten jare 1499, door middel van de

(1) *Neue Nachrichten.* p. 238. (2) *Ehren-Rettung.* p. 38, 96.
(3) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 100. WÜRDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 90, 93, 94.

de *Keulsche Kronijk*, aan de gansche wereld met ronde woorden verkondigde, dat de *eerste beginselen uit Holland oorspronkelijk waren en door die van Mentz ten voorbeelde waren genomen*, waarom SCHEFFER (herzeggen wij), offchoon nog in leven en de kunst te *Mentz* handterende, dit verhaal van zijnen gewezen bediende, hetwelk zijne eigene eer en die van zijnen schoonvader FUST, nevens die van GUTTENBERG, zoo van nabij betrof, door zijne stilzwijgendheid heeft bevestigd, en daardoor aan heel de wereld getoond en bewezen, dat alle de brommende onderschriften der boeken, door *hem* en FUST te *Mentz* sints 1457 uitgegeven, hoe *aanhoudend* en *tot walgens toe herhaald* (1), onwaarheden in zich bevatten, zoodra in dezelve iets meerder of anders gevonden wordt, dan hetgeen tot de *verbetering* en *volmaking der Boekdrukkunst te Mentz* betrekking heeft.

Het karakter van FUST kan men genoegzaam opmaken uit het door hem gehouden gedrag met GUTTENBERG, den man, aan wien hij de ontdekking der kunst, hoe onvolkomen dan ook, te danken had, die hem den weg tot eer en voordeel baande, aan wien hij dus, zoo al geene dankbaarheid, althans eene billijke, menschelijke, ja vriendschappelijke behandeling verschuldigd was. Hoe verre hij ondertusschen van deze zijne verpligting is afgeweken, leert ons de *Akte* van en Notaris HELMASPERGER van den 6de 1455

(1) Deze uitdrukking bezigt zelfs een voorstander van *Mentz*, t. w. MAITTAIRE, in zijne *Annales*. T. I. P. I. p. 280. Zie ook SEIZ, *Derde Jubeljaar*. bl. 41.

1455 (1). Het is bekend, dat GUTTENBERG, bij zijne komst te *Mentz* in 1444 of 1445, van genoegzaam fonds ontbloot, ter oprigting en instandbrenging eener boekdrukkerij, zijne toevlugt moest nemen tot den vermogenden FUST, die hem met zijne geldmiddelen ondersteunde en een contract van compagnieschap met hem sloot; dat FUST, zijne gelden terugvorderende, en GUTTENBERG deswegens in regten vervolgende, bij regterlijk vonnis, in het bezit werd gesteld van de geheele boekdrukkerij met alle de gereedschappen en werktuigen, tot dezelve behoorende. Het schandelijk, ondankbaar en baatzuchtig gedrag, hierbij door FUST gehouden, is zelfs door de voorstanders van *Mentz* ten sterkste gelaakt en gegispt. — KÖHLER zegt onder anderen: dat de eigenbaat FUST zoo verre vervoerde, om „ *durch einen erregten streit des Guttenbergs zu erst angelegte Buchdruckerey an sich* „ *zu reissen, und dieselbe hernach allein unter* „ *seinen Nahmen fortzusetzen.*" Hij kent hem toe eenen onmatigen *gewinnsucht*, een *Hebraisches Naturel*, een *listige Absicht*, de *höchste unbilligkeit und Eigennutz*, waardoor hij *mit höchsten unfug diesen streit* (heeft) *angefangen* (2). —— HEINEKEN, van datzelfde proces van 1455 sprekende, zegt, onder anderen, dat FUST, als een schrander en subtiel man, door zijne met hulp van PETRUS SCHEFFER gevonden verbeteringen, met welke hij, zonder GUTTENBERG, de boek-

(1) WOLFF, *Monum. Typogr.* P. I. p. 472. KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 54.

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 22, 24, 27, 28, 29.

boekdrukkerij konde voortzetten, dezen heeft aangeklaagd, om van hem ontslagen te worden, vermits hij wel wist, dat deze in armoede gedompelde man hem noch interessen noch kapitaal konde voldoen, zonder hem (FUST) in het bezit van alle de werktuigen en der geheele drukkerij te laten (1). — ZAPF (welke te dezen inzonderheid verdient gelezen te worden) stelt FUST met de hatelijkste kleuren openlijk aan de kaak ten toon. Hij beschrijft hem als een voorwerp, door *winzucht* gedreven, die met zijn geld, *even als de Joden, woekerde*, die *eerloos* handelde, en die, door *list* en *eigenbaat* gedreven, eene ongeregtigheid tegen GUTTENBERG bedreef (2). — DE LA SERNA SANTANDER, eindelijk, zegt omtrent het karakter en de handelwijze van FUST met zoo vele woorden: „*Mais pour revenir à* „*Jean Fust, qui nous avons laissé maître et* „*possesseur de tout l'attirail primitif de la ty-* „*pographie de Gutenberg ensuite du compromis,* „*ou acte judiciaire du* 6 *novembre* 1455, *ci-des-* „*sus mentionné, il paraît qu'il s'est conduit dans* „*la suite de toute cette affaire avec peu de loy-* „*auté; car, sans être artiste lui-même, et sans* „*avoir fait autre chose que fournir, à gros inté-* „*rêt, de l'argent à Gutenberg pour l'établisse-* „*ment de l'imprimerie, il s'en est attribué tout* „*l'honneur dans les souscriptions de ses édi-* „*tions, sans faire aucune mention de celui qui* „*avait tout fait, et qui en etait l'inven-* „*teur*"

(1) HEINEKEN, *Neue Nachrichten.* p. 234, 235.

(2) ZAPF, *Aelteste Buchdruckergeschichte von Mainz.* p. 34 tot 40.

teur" (1). — Of voorts het gedrag van FUST, in het verkoopen van de afdrukken van den *Bijbel* voor *Handschriften*, hem tot eere verstrekt, willen wij liefst door onze lezeren laten beslissen. Jonkheer VAN WESTREENEN (2) hierover handelende, laat zich aldus uit: „ dat hij „ (FUST) aldaar (te *Parijs*) boeken verkocht, „ doch dezen handel *niet altijd even eerlijk* „ dreef, en somwijl gedrukte werken voor hand- „ schriften uitventte, blijkt uit de handelingen „ van het Parijsche gerichtshof, waar voor dee- „ ze zaak bepleit wierd, welke ons deswegens „ onderrigten, dat Fust zekeren bijbel, aanvan- „ kelijk tot de hooge som van 400 à 500 kroo- „ nen verkocht hebbende, hij deszelfs prijs, ver- „ volgens, tot op 60 en zelfs 40 kroonen deed „ dalen; de eigenaars over dit aanmerkelijk ver- „ schil verwonderd zijnde, vergeleken onderling „ hunne gekochte exemplaren, en ontdekte aldus „ het *schelmstuk*, door de volkomen gelijkheid „ van alle, weshalve zij Fust als *bedrieger* aan- „ klaagden, en in een regtsgeding betrokken, 't „ geen tot 1470 voortduurde" (3). — Ik weet wel, dat duizenden eveneens als FUST zouden gehandeld en niets onbehoorlijks in deze daad beschouwd hebben; ik weet wel, dat hij met moeite, althans met een onzeker gevolg, voor eenige Regtbank kon worden betrokken; ik weet, eindelijk, wel, dat het Geregtshof te *Parijs* (immers

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 91. Zie ook pag. 106, 114, 115.

(2) *Verhandeling*, enz. bl. 44, 45.

(3) WOLFF, *Monumenta Typogr.* T. II. p. 935.

mers voor zoo verre mij bekend is) geene veroordeeling tegen hem heeft uitgesproken: doch het komt mij met dat al voor, dat men tot zoodanig bedrijf een zeker, *ik en weet niet wat of welk*, karakter moet bezitten, waardoor men met de daad bevestigd de waarheid van het spreekwoord: *elk is een dief in zijne neering*.

En wat PETRUS SCHEFFER aanbelangt; men had van eenen zoo verdienstelijken verbeteraar en volmaker der Boekdrukkunst moeten verwachten, dat al hetgeen tot eene meer sierlijke uitvoering of tot gemak van den lezer konde strekken, door hem zoude zijn overgenomen en nagevolgd; dat hij alzoo na de invoering der *signaturen*, *reclames*, *registers* en *chiffres* door andere boekdrukkers in hunne uitgegevene werken, van dezelve insgelijks zoude hebben gebruik gemaakt. Ondertusschen treft men zoodanige teekenen in zijne gedrukte werken tot in den jare 1485 niet aan, zoo als ons door den Heer JANSEN (1) wordt aangetoond; terwijl diezelfde schrijver deze nalatigheid van SCHEFFER aan niets anders schijnt toe te schrijven, dan aan zijne eigenliefde, welke hem wederhield, om de uitvindingen der drukkers van *Rome* en *Venetie* na te volgen. — En wil men nog een staaltje van zijne eigenliefde, men bezie het onderschrift van den *Valerius Maximus* van den jare 1471, waarin hij zich zelven de *uitmuntende* (*egregium*) noemt (2).

Ook

(1) *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille douce.* T. II. p. 235, 236.

(2) ZAPF, *Aelteste* u. s. w. in de *Annalen*. p. 54. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 101.

Ook de *nakomelingen* van FUST en SCHEFFER schijnen aan ditzelfde euvel te hebben mank gegaan. —— JOHANNES SCHEFFER, zoon van PETRUS, schroomt niet, in het onderschrift onder het *Breviarium*, door hem ten jare 1509 in het licht gegeven, tegen de waarheid aan te verklaren, dat dit boek was gedrukt door JOHANNES SCHEFFER, *wiens* GROOTVADER *de eerste uitvinder der drukkunst geweest is* (*cujus avus primus artis impresforie* (*æ*) *fuit inventor & auctor*). (1). Hetzelfde betuigt hij onder het *Breviarium* van 1517 (2). Terwijl hij in het onderschrift van datzelfde werk van den jare 1515 (3) zich niet vergenoegd met JOHANNES FUST te noemen den *voornamen* (*primarii*) *uitvinder* (*auctoris*) der kunst, maar er onmiddellijk op laat volgen: *die ten langen leste de kunst van drukken met zijn eigen verstand heeft beginnen uit te denken en te bestudeeren* (*qui tandem imprimendi artem proprio ingenio excogitare specularique coepit*) (4). Het is alzoo niet bij vergisfing, maar met voordacht, zoo als uit de herhaling blijkt, dat

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 142.

(2) *Ibidem.* p. 146.

(3) *Ibidem.* p. 145; en wijders: MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 9, 10, 81, 82. SEIZ, *Derde Jubeljaar.* bl. 150. CLESSEN, *Drittes Jubel-fest.* p. 46, 47. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 146. ZAPF, in *versuch.* p. 32, maar vooral KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 49, 50.

(4) Zie ook de uitgaven van de *Canones Apostolorum* van 1525 (*Catal. de la Vallière*, T. I. No. 338) en van de *P. Candidi Decembrii historia Romana Appiani* van 1529 (WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 158); mitsgaders het privilegie van Keizer MAXIMILIANUS vóór de uitgave van den *Livius* van 1618 (WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 148).

dat hij aan zijnen moederlijken grootvader JOHANNES FUST eene eer toeſchrijft, welke, volgens het gevoelen van alle voorſtanders van *Mentz*, aan GUTTENBERG moet worden toegekend. — In later tijd, en wel in het begin der zeventiende eeuw, heeft een ander naneef van FUST, genaamd JOHANN FRIEDRICH FAUST, zoon van den Schepen en Raad der ſtad *Frankfort aan den Mein*, welke dienzelfden naam voerde, een verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst opgeſteld en nagelaten, bij hetwelk alles, wat door GUTTENBERG zoude zijn uitgedacht of gedaan, insgelijks onbeſchaamdelijk aan FUST wordt toegeſchreven (1).

Welk onpartijdig lezer zal nu aan de onderſchriften van deze drukkers een blind geloof hechten, of derzelver inhoud voor waarheid aannemen? Reeds de bedenking, dat zij *getuigen in hunne eige zaak* zijn, maakt den opmerkzamen en onbevooroordeelden beſchouwer meer dan gewoon oplettend, of hij welligt in deze ſtukken de ſporen eener te verregaande aanmatiging, vooral met betrekking tot de uitvinding eener zoo gewigtige wetenſchap, waaraan zoo velen wenschten deel te hebben, kan ontdekken; — en dan, wanneer het karakter dezer mannen het vermoeden eener zoodanige aanmatiging ſchijnt te wettigen, dan kan het niet anders, of er moet een huiverend wantrouwen ontſtaan *omtrent hetgeen* zij

(1) WOLFF, *Monum. Typogr.* P. I. p. 452. CLESSEN, *Drittes Jubel-fest.* p. 40. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 120, 121. En boven allen KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 89 tot 94.

zij zich zelven toeschrijven, hetwelk ten noodwendigen gevolge moet hebben, dat uit die onderschriften al datgeen moet verworpen worden, hetwelk niet tevens door *andere stukken* of *van elders* kan bewezen worden met de waarheid overeenkomstig te zijn.

Wanneer wij, na deze voorafgaande aanmerkingen, meer bepaaldelijk ons gevoelen over de bedoelde onderschriften en getuigenissen zullen mededeelen, dan zijn wij van oordeel, dat uit derzelver zamenhang en onderlinge overeenkomst voor den onpartijdigen beschouwer genoegzaam blijkt, dat *niet de uitvinding*, maar de *verbetering* en *volmaking der Boekdrukkunst* tot dien trap, waarop dezelve in het laatst der vijftiende en in het begin der zestiende eeuw was gebragt, aan de stad *Mentz* moet worden toegeschreven. — Wij zullen, in de eerste plaats, dit ons gevoelen door diezelfde onderschriften en getuigenissen trachten te staven; en daarna uit diezelfde stukken nagaan, *waarin die verbetering en volmaking heeft bestaan.*

I. Wij zeiden dan, in de eerste plaats:

dat niet de eerste uitvinding, maar de verbetering en volmaking der Boekdrukkunst tot dien trap, waarop dezelve in het laatst der vijftiende en in het begin der zestiende eeuw was gebragt, aan de stad Mentz moet worden toegeschreven.

Dit leert ons reeds een gewezen bediende van de Mentzische drukkerij, ULRICH ZELL. Deze allezins bevoegde en deskundige getuige zegt, in de *Keulsche Kronijk* van 1499, met zoo vele woor-

woorden: „ *Item wie wail de kunst is vonden tzo* „ *Mentz, als vurſs* UP DIE WYSE ALS DAN NU „ GEMEYNLICH GEBRUICHT WIRD, *ſo is doch die* „ *eyrſte vurbyldung vonden in Holland uyſs den* „ *Donaten, die daeſelfst vur der tzyt gedruckt ſin.* „ *Ind vā ind vyſs den is genommen dat* BEGYN- „ NE (1) *der vurſs kunſt. Ind is vill meyſterli-* „ *cher ind ſubtilicher vonden* DAN DIESELVE MA- „ NIER WAS, *und yelenger ye mere kunſtlicher* „ *wurden*" (2). Waarbij men voege de, in de hoofdzaak eensluidende, aanteekening van M. ACCURSIUS (3), van welke wij op eene andere plaats meer omſtandig zullen gewagen. — Ook dit bevestigt de Abt TRITHEMIUS, daar hij, in zijne *Chronicon Spanhemenſe* (4), onder anderen, zegt: „ *Te dezer tijd* (1450) *is ook* OP „ NIEUW *te Mentz uitgevonden de kunst om boe-* „ *ken te drukken en te caracteriſeren*" enz. (*His quoque temporibus, ars imprimendi et characterizandi libros* A NOVO *reperta est in civitate Moguntina* etc.). Eene uitdrukking, welke bewijst, dat die wetenſchap reeds *te voren was beoefend*, doch door de gewigtige verbeteringen en volmaking

(1) De opmerkzame lezer ziet hier zonneklaar, dat te dien tijde de *verbetering* of *navolging* te *Mentz* voor het BEGIN der eigenlijke Drukkunst is gehouden geworden. — Ook in onze dagen ſchijnen ſommigen dit gevoelen te koesteren: althans LAMBINET (*Orig. de l'Impr.* T. II. p. 317) laat zich in deze woorden uit: „ GUTTENBERG *et* FUST *ne ſont pas les* „ *véritables inventeurs de la typographie, c'est* PIERRE „ SCHOEFFER." Derhalve moet men, ook volgens dezen ſchrijver, alleen de *volmaking* voor de *uitvinding* houden.

(2) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 105 en anderen.

(3) *Ibid.* P. I. p. 61. P. II. p. 214 en anderen.

(4) *Ibid.* P. II. p. 127.

king derzelve te *Mentz* kon worden aangemerkt, als *aldaar op nieuw te zijn uitgevonden*; — terwijl voorts diezelfde ſchrijver ons ook dezen verbeteraar en volmaker der Boekdrukkunst doet kennen, daar hij, in zijne *Annales Monasterii Hirſaugienſis*, voleindigd in het jaar 1514 (1), in het verhaal van de geſchiedenis der Boekdrukkunst te *Mentz*, door hem perſoonlijk van PETRUS SCHEFFER vernomen, opteekent: *dat deze drukker de kunst heeft gebragt* TOT HARE TEGENWOORDIGE VOLKOMENHEID, of ZOO ALS ZIJ NU IS (*ut nunc est*).

Op grond dezer getuigenisſen beämen wij dan ook gaarne de uitſpraak van DE LA SERNA SANTANDER (2), dus luidende: „*cette ville* „(Mentz) *est ſans contredit la première du* „*monde ou l'Art typographique ait été pratiqué* „DANS TOUTE SA PERFECTION;" evenzeer als wij met LAMBINET (3) zeggen: „*Scheffer* . . . „*completa l'art* TEL QU'IL EST MAINTENANT."

Ook zeer vele onderſchriften ſtaven de waarheid dezer ſtelling.

Reeds dadelijk verdient het onze opmerking, dat FUST en SCHEFFER al aanſtonds in het onderſchrift van het *Pſalmboek* van 1457, en in eene menigte andere boeken, ſints dien tijd gedrukt (4), de kunst, zoo als die te *Mentz* werd ge-

(1) *Ibid.* P. II. p. 101. WESTREENEN, *Verhandeling*, bl. 16, 41, 42.

(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 109.

(3) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 119, 139. Zie ook MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 19. KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 21. FOURNIER, *de l'Orig. de l'Impr.* p. 235.

(4) ZAPF, in de *Annalen*. p. 7, 14, 16, 22, 31, 39, 40, 41,

geoefend, geenszins als eene nieuwe oorspronkelijke *uitvinding*, maar integendeel als het gevolg van NADERE of BIJ-UITVINDINGEN, hebben voorgedragen. Overal zeggen zij in die onderschriften: ADINVENTIONE IMPRIMENDI ET CARACTERISANDI. Bij de Latijnsche schrijvers der beste tijden zal men, zoo wij ons niet bedriegen, de zamenvoeging van het voorzetsel AD met de woorden *inventio*, *invenire* nergens vinden. In het slechte Latijn der middeleeuwen beteekende dit woord nimmer *inventio* (uitvinding), maar gaf te kennen *iets, dat bij eene andere zaak bijkwam:* alsdan bezigde men het woord *adinventio* of *acquisitio*, welk laatste wel eens met het eerste werd verwisseld (1). Dat ondertusschen het enkelvoudige woord *inventio* te dien tijde mede in zwang was en voor uitvinding gebezigd werd, blijkt uit het onderschrift van het *vocabularium*, door NICOLAAS BECHTERMÜNTZE, ten jare 1469 en 1472 uitgegeven (2). Hij spreekt daarin van zekere „ *nieuwe en kunstige uitvin-* „ *ding*" (*nova artificiosaque* INVENCIONE), zonder van den uitvinder of de plaats der uitvinding te gewagen. BECHTERMÜNTZE, welke zich geen deel aan de ontdekking konde toeschrijven, spreekt alleen in het algemeen van de *uitvinding*, welke toen nog *nieuw* konde genoemd worden, en in waarheid *kunstig* was. En om allen twijfel om-

41, 45, 52, 56, 57, 60, 63, 65, 71, 76, 81, 101. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 55, 61, 65, 73, 85, 89, 90, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 110, 127, 137.

(1) Confr. DUCANGE, *Glossarium*, *ad vocem* ADINVENTIO.

(2) ZAPF, in de *Annalen.* p. 46, 61. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 98.

omtrent de ware beteekenis van dit woord te dien tijde weg te nemen, verwijzen wij onze lezeren naar het onderschrift van het *Breviarium* van 1515 (1), waarin men onze opvatting en vertaling ten volle zal bevestigd zien. — En nu vragen wij: waarom toch zouden FUST en SCHEFFER, indien zij daartoe geene redenen hadden gehad, het eenvoudige woord *inventio* verwaarloosd en daarvoor een ander en in den zin van uitvinding geheel onbekend woord, *adinventio*, gebezigd hebben? Wat kan, wat moet *adinventio caracterizandi* anders beteekenen, dan de BIJ-UITVINDING ter betere vervaardiging van drukletteren? Het *drukken* zelve was reeds gevonden, doch de *bij-uitvinding* volmaakte de kunst. Mogen wij, zonder gewrongenheid, zonder de waarheid te diep te zoeken, het niet daarvoor houden, dat zij zelve overtuigd waren, geenszins *de eersten* te zijn geweest, welke op het denkbeeld waren gekomen om boeken te drukken, maar dat zij die kunst door BIJ-UITVINDINGEN hadden beschaafd en volmaakt.

Niet min opmerkenswaardig is het, dat in vele andere onderschriften van boeken door SCHEFFER uitgegeven, aan de stad *Mentz* wordt toegekend, dat zij de EERSTE POLIJSTER, VERFIJNSTER of BESCHAAFSTER (ELIMATRIX PRIMA) der kunst is geweest (2). Eene toekenning, welke juist op de *verbetering* en *volmaking* der Boekdrukkunst te *Mentz* slaat, en die wij van on-

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 145.

(2) ZAPF, in de *Annalen.* p. 82, 84, 85, 88, 91, 94, 111, 123. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 116, 117, 118, 119, 141.

onze zijde beschouwen als met de waarheid overeenkomstig te zijn.

Wanneer wij nu hierbij in aanmerking nemen, dat FUST en SCHEFFER zich nimmer bij hunne onderschriften als de *eerste uitvinders* hebben voorgedragen; dat zij bij dezelve alleen betuigen, dat het daarbij bedoelde boek of werk door hen alzoo is uitgebeeld (*effigiatus*) en volmaakt (*consummatus*) (1); en dat in het onderschrift van het *Breviarium* van 1515 (2) FUST wel de *voorname* uitvinder der kunst (*primarii auctoris*) (3), doch niet de *eerste* wordt genoemd, dan gelooven wij, dat uit de opgegevene getuigenissen van ULRICH ZELL, M. ACCURSIUS en TRITHEMIUS, uit de gebruikmaking van het woord *adinventione* door FUST en SCHEFFER, en der woorden *climatrice prima* door den laatstgenoemden, en uit de vermijding om het woord *primi* op zich zelven toe te passen, voor den onpartijdigen onderzoeker genoegzaam blijkt, dat de opgenoemde drukkers zelven zijn overtuigd geweest, dat niet de *eerste beginselen*, maar wel de *verbetering* en *volmaking* der Boekdrukkunst aan

(1) Vergelijk KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 1. MUNDENS, *Danck-Predigt.* p. 98. HEINEKEN, *Neue Nachrichten.* p. 235, 238.

(2) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt*, p. 145.

(3) Dat het woord *Primarius* reeds te dien tijde door die van *Mentz* zelve in dezen zin en beteekenis is verstaan en gebezigd, blijkt, te allen overvloede, uit het onderschrift van de *Mercurius Trismegistus* van den jare 1503 (WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 138), waarbij JOHANNES SCHEFFER zijn vader PETRUS noemt *primarius Civis Moguntinae*, hetwelk bij geene mogelijkheid de *eerste*, maar wel *de* (of liever *een der*) *voornaamste burgers van Mentz* kan beteekenen.

aan hen te danken was: eenen lof, welken wij hen van ganfcher harte toekennen.

II. Thans zullen wij, in de tweede plaats, onderzoeken.

waarin de verbetering en volmaking der kunst te Mentz heeft bestaan.

Dat de eerfte proeven der Mentzifche pers, even als die van alle andere drukkers van dien tijd, in kleine ftukjes hebben beftaan, zal door niemand worden ontkend. Dit toch ligt niet alleen in den aard der zaak, maar wordt ook door getuigenisfen bevestigd. Om nu niet te fpreken van de *Spraakkunst* van ALEXANDER GALLUS en het werkje van PETRUS HISPANUS, welke, volgens JUNIUS, met de geftolen letteren van KOSTER zouden zijn gedrukt, fchijnt men onder deze eerftelingen te mogen tellen een *Alphabeth*, een *Donatus* (waarmede de eerfte drukkers gewoon waren te beginnen), een *Catholicon* (1), een *Confesfionale*, en mogelijk nog eenige andere xylographifche werkjes (2).

Alle

(1) Men denke hier niet aan het groote *Catholicon* van JOH. BALBI DE JANUA; het hier bedoelde ftukje zal flechts in een fchoolboekje hebben beftaan. (Zie MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 150. DAUNOU, *Analyfe.* p. 122. WESTREENEN, *Verhandeling.* bl. 30.

(2) Vergelijk hieromtrent: het verhaal van J. FR. FUST VAN AFSCHAFFENBURG, bij KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 90; de aanteekening van ACCURSIUS, bij MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 214; het verhaal van TRITHEMIUS, bij MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101. Zie wijders: KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 5, 34, 36, 37. FOURNIER, *de l'Origine.* p. 184 tot 187. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 150. DAUNOU, *Analyfe.* p. 122. ZAPF, *Aelteste* etc. in

P ver-

Alle deze ſtukjes zijn den *Bijbel* van 1450 voorafgegaan. Het is wel waar, dat het jaar 1450 als dat der eigenlijke uitvinding te *Mentz* wordt opgegeven, zoo als zulks met ronde woorden ſtaat, vermeld in het verhaal van de *Keulſche Kronijk* (1), in dat van TRITHEMIUS (2), mitsgaders in de onderſchriften van den *Livius*, ten jare 1505 (3) en het *Breviarium*, ten jare 1515 (4), te *Mentz* bij J. SCHEFFER zelven uitgegeven; doch de woorden van den opgemelden *Keulſchen Kronijkſchrijver*, dus luidende „ IND VA DER ZIJT AN (1440) BIS MEN SCHREUE „ L. WART UNTERSOICHT DIE KUNST UND WAT „ DAIR ZO GEHOIRT. *Ind in den jaire uns hè- „ ren do men ſchrèyff MCCCC l. dò was eyn gul- „ den iair*, DO' BEGAN MEN TZO DRUCKEN *ind „ was dat eyrſte boich dat men drückte die Bij- „ bel*" enz., doen ons zien, dat men zich vóór dien tijd met de voorbereidende ſtappen heeft bezig gehouden; en daartoe waren deze kleine ſtukjes zeer geſchikt. Men mag dezelve alzoo beſchouwen als de eerſte proeven door GUTTENBERG en FUST genomen, alvorens zij, met behulp van SCHEFFER, de kunst tot die hoogte hadden gebragt, dat zij den *Bijbel* het licht konden doen zien, vermits geene drukkers, althans niet

verſuch. p. 35, 36. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. *Introd.* XVIII en p. 90, 98, 116, 117. COGAN, *Reize*. bl. 496. WESTREENEN, *Verhandeling*. bl. 5, 26, 30.

(1) MEERMAN. *Orig. Typ.* D. II. p. 105.

(2) *Ibid.* P. II. p. 101.

(3) WURDTWEIN, *Bibl. Moguut.* p. 139.

(4) *Ibid.* p. 145.

niet de eersten, met een zoo zwaarlijvig boek zullen begonnen zijn (1).

Het is wijders buiten tegenspraak, dat de eerste Mentzische drukkers met *houtsneden* zijn begonnen. —— De beste schrijvers, waarmede wij ons vereenigen, zien in de *vormen*, waarvan in de *Straatsburgsche Procesſtukken* van 1439 wordt gewag gemaakt, niets anders dan *houten borden* of *platen*, in welken de figuren of letteren gesneden waren. Dan, behalve dit, in het verhaal van TRITHEMIUS (2), van PETRUS SCHEFFER zelven vernomen, ſtaat met ronde woorden, dat GUTTENBERG en FUST in den beginne drukten een woordenboek, *Catholicon* genaamd, met *letteren in houten tafels gesneden* en met *aan elkander vastzittende vormen* (3). Uit dat van JOHAN FREDRIK FUST VAN ASCHAFFENBURG, een der naneven van FUST, kan men niet min klaar en duidelijk opmaken, dat de eerste proeven met *vaste letteren* zijn genomen en de eerste ſtukjes te *Mentz* met *houten tafels* zijn gedrukt (4). — Geen der latere schrijvers heeft hieraan een oogenblik getwijfeld, maar zulks als eene bewezene waarheid aangenomen (5); en de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs* bezit thans nog *twee houten vormen* van een *Donatus*, aan GUT-

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 85, 163.
(2) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101.
(3) Zie ook: KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 5, 34, 36, 37.
(4) *Ibid.* p. 90.
(5) Men zie, onder anderen: MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 6. KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 5, 19, 34, 36, 37. ZAPF, *Aelteste.* etc. in *versuch.* p. 35. WESTREENEN, *Verhandeling*. bl. 5, 26, 30, en vele anderen.

GUTTENBERG toegefchreven, welke weleer het eigendom zijn geweest van den Hertog DE LA VALLIÈRE (1).

De *Donatus* en de *Confesfionale*, waarvan ACCURSIUS gewaagt, fchijnen ondertusfchen reeds met *losfe beweegbare* letteren te zijn gedrukt, zoo als uit den zamenhang zijner woorden fchijnt te blijken.

De Mentzifche drukkers mogen voorts, zoo als men uit het verhaal van J. F. FUST VAN AFSCHAFFENBURG (2) fchijnt te kunnen opmaken, in den beginne hebben beproefd, om met *afzonderlijk gefneden* letteren een boek te drukken; doch de onmogelijkheid ondervindende, om daarmede naar wensch te flagen, zullen zij weldra tot de *gegoten* letteren zijn overgegaan. Dat die foort van letteren reeds vroeg te *Mentz* is bekend geweest en aldaar gebruikt, wordt door alle de fchrijvers voor *Mentz* getuigd, en ligt ook in den aard der zaak, wanneer, namelijk, die ftad aanfpraak wil maken op eene vroege beoefening der eigenlijke Boekdrukkunst, welke, naar onze meening en die der beste fchrijvers, in het drukken met beweegbare *gegoten* letteren beftaat.

Wat nu de *fpecie* dezer gegoten letteren aanbelangt, dezelve heeft, even als te *Haarlem*, in den beginne, flechts uit *lood* of *tin* beftaan. — Alle de oude fchrijvers ftemmen, zoo als reeds door MEERMAN (3) is opgemerkt, niet alleen in het al-

(1) *Catal. de M. le Duc de la Vallière.* Vol. 2. No. 2179. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 280 *Idée Générale.* p. 297. *Neue Nachrichten.* p. 221. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 86, 87, 88.

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 90.

(3) *Orig. Typ.* P. II. p. 117.

algemeen daarin overeen, dat de eerste letteren van *Mentz* van *metaal* zijn geweest, en dat die stad in den beginne hare vorderingen alleen tot die soort van letteren heeft bepaald, maar sommigen derzelven zeggen meer bepaaldelijk, dat die letteren van *lood* of *tin* zijn geweest. Wij beroepen ons te dezen, onder anderen, op de getuigenissen van JOHANNES NAUCLERUS (1), TRITHEMIUS (2), ERASMUS (3) en ACCURSIUS (4); op het onderschrift van de *Aeneas Sylvius*, ten jare 1517, te *Mentz* bij JOHANNES SCHEFFER uitgegeven (5); en op het *Grafschrift* van IVO WITIGISIS (6). Behalve MEERMAN hebben ook andere latere schrijvers dit gevoelen omhelsd, zoo als KÖHLER (7), MUNDENS (8), FOURNIER (9), SANTANDER (10), LAMBINET (11), COGAN (12), WESTREENEN (13) en anderen. Terwijl wij hierbij moeten opmerken, dat, in zoo verre deze of gene der opgenoemde schrijvers, behalve van *looden* of *tinnen*, ook van *koperen* letteren mogt gewagen, de onkunde van het mechanisme hen hierin, naar ons oordeel, heeft doen dwalen, zoo als wij op eene andere plaats hebben doen zien, dat door deze zoogenaamde *koperen letteren* niets anders moet worden verstaan dan *stempels*: beiden

(1) *Orig. Typ.* P. II. p. 141. (2) *Ibid.* P. II. p. 101.
(3) *Ibid.* P. II. p. 157. (4) *Ibid.* P. I. p. 61. P. II. p. 214
(5) *Ibid.* P. II. p. 147. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 147.
(6) *Ibid.* P. II. p. 154. *Ibid.* p. 98.
(7) *Ehren-Rettung.* p. 19. (8) *Danck-Predigt.* p. 40.
(9) *De l'Orig. de l'Impr.* p. 35. (10) *Dict. Bibl.* T. I. p. 95.
(11) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 95. (12) *Reize.* bl. 415.
(13) *Verhandeling.* bl. 15.

den toch zijn *koperen staafjes*, waarin de letter zich verkeerd vertoond, en beiden bezitten alzoo uiterlijk de gedaante van letteren; — deskundigen alleen kennen het onderscheid tusschen *stempels* en *drukletteren*.

Tot de beschouwing der *stempels* van *Mentz* overgaande, moeten wij onze lezeren herinneren, dat wij bij onze behandeling der werktuigen *tot den Spiegel onzer behoudenis* gebezigd, hebben aangetoond, dat deszelfs vervaardiger zich tot het indrukken van de letter in de zoogenaamde matrijs van *houten stempels* heeft bediend. Wij hebben daarbij doen opmerken, en ieder zal ons dit moeten toestemmen, dat de omtrekken der letteren, door zoodanige *houten stempels* voortgebragt, die zuiverheid en scherpheid in geenen deele konden bezitten, welke in eene goede letter gevorderd worden. Het laat zich dus gereedelijk begrijpen, dat GUTTENBERG en FUST, na hunne vereeniging in of omstreeks 1445, zijn bedacht geweest op eene verbetering dezer *letterstempels*. Hunne pogingen, vereenigd met die van anderen (1), en inzonderheid met die van den broeder van den laatstgemelden, JACOB FUST genaamd, welke het bedrijf van goudsmit te *Mentz* uitoefende (2), zullen hen op het spoor hebben gebragt ter ontdekking der *koperen stempels*, welke, alhoewel niet volmaakt, echter oneindig meer ge-

(1) TRITHEMIUS zegt in zijn verhaal zeer duidelijk, dat GUTTENBERG in de kunst niet alleen door FUST, maar ook door nog *meerdere persónen* is geholpen. Zie MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 127.

(2) Zie KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 100. ZAPF, *Aelteste*, etc. in *versuch*. p. 35.

geschikt waren ter bekoming van zuivere en scherpe letteren, dan de zoo gebrekkige *houten stempels*, waarmede zich de drukker van den *Spiegel* heeft moeten behelpen.

De uitvinding dezer *koperen stempels* heeft veroorzaakt, dat aan de eerste drukkers der stad *Mentz* meer bepaaldelijk de uitdenking der *koperen letteren* is toegeschreven, zoo als wij, onder anderen, uit het getuigenis van ACCURSIUS (1) en uit het *Grafschrift* van IVO WITIGISIS (2) kunnen nagaan. Op zoodanige *koperen stempels* doelen ook de *onderschriften* van twee boeken, in de jaren 1473 en 1476 te *Straatsburg* gedrukt (3). En aan deze uitvinding is men, naar onze meening, de namen van *Chalcographie*, *Chalcographist*, enz. verschuldigd. Het woord zelve χαλκογραφος (*chalcographos*) is van Griekschen oorsprong (4), en bedoelde, bij de Grieken, den man, welke koperen letteren maakte en letteren op koper graveerde. De eerstgenoemde bezigheid stemt alzoo zeer wel overeen met het vervaardigen van *koperen letteren*, met oogmerk, om dezelve in looden matrijzen af te drukken. De uitvinding der *Chalcographie* is reeds oudtijds aan die van *Mentz* toegekend. BERGELLANUS spreekt

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 214.
(2) *Ibid.* p. II. p. 154.
(3) *Lettre sur l'orig. de l'Impr.* p. 13.
(4) Wij vinden dit, onder anderen, vermeld in het navolgend Latijnsch vers van BERGELLANUS:

Littera de rigido quia nunc deducitur aere,
CHALCO *illam* GRAPHIAM *Graecia gnara vocat.*

Zie MEERMAN, *Orig. Typ.* p. II. 177.

ſpreekt onder anderen van dezelve, zoo als wij zoo even hebben gezien. Zoo wordt ook, in het onderſchrift van de *Mercurius Trismegistus*, ten jare 1503, te *Mentz*, bij JOHANNES SCHEFFER gedrukt, getuigd, dat (PETRUS) SCHEFFER was „ geſproten uit het allergelukkigst geſlacht van hen, die de bijna Goddelijke „ kunst der *chalcographie*, door een gelukkig „ toeval (of met behulp der fortuin) hebben uitgevonden" (1). In het Privilegie van Keizer MAXIMILIAAN, vóór de uitgave van den *Livius* van 1518, wordt van JOHANNES SCHEFFER gezegd: „ Alzóó wij door het getuigenis „ van geloofwaardige lieden onderrigt zijn geworden, dat de ſnedige *Chalcographie* door uwen „ grootvader is uitgevonden" enz. (2). JOHANNES SCHEFFER noemt zich in het onderſchrift achter het werk van PROSPERIUS van den jare 1524: „ Joannes Scheffer de *chalcograaf*," en laat voorts daarop deze woorden volgen: „ om „ niet te ontaarden van mijnen Grootvader *Joannes Fust* en mijnen waarden Vader *Petrus* „ *Scheffer*, burgers van Mentz, die de *Chalcographie*, in die ſtad, het eerst uitgevonden en „ geoefend hebben" (3). Dezelfde naam van *Chalcograaf* wordt hem insgelijks toegekend in het onderſchrift van de *Canones Apostolorum* van den jare 1525 (4). En in het onderſchrift van het werk van P. CANDIDI van 1529 leest men:

„ Ge-

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 138.

(2) *Ibid.* p. 148.

(3) *Ibid.* p. 155.

(4) *Catal. de la Vallière.* Vol. I. No. 338.

„ Gedrukt te Mentz in het huis van Joannes „ Scheffer, wiens Grootvader (1) weleer aldaar „ de *chalcographie* uitgevonden en geoefend „ heeft" (2). Na de uitvinding der *ſtalen ſtempels* door PETRUS SCHEFFER (waarover wij nader zullen moeten handelen) bleven echter de koperen nog in gebruik, klaarblijkelijk uit oorzake, dat derzelver bewerking veel gemakkelijker was, dan die der ſtalen. CORNELIS HENRIKSZOON was, onder anderen, nog in de zestiende eeuw een *letterſtempelſnijder in koper*, zoo als blijkt uit het onderſchrift onder een Latijnsch *Pſalmboek*, ten jare 1530 uitgegeven (3), aldus luidende: „ Completum est in oppido Delphenſi, „ per me *Cornelium henrici* CALCOTIPUM. Anno „ domini milleſimo quingenteſimo triceſimo, die „ viceſimo nono January." —— In de uitgebreide verzameling van de Heeren ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, worden nog *koperen ſtempels* en *looden matrijzen*, ten tijde van ALBERT DURER vervaardigd, bewaard (4). Terwijl, eindelijk, zoodanige ſtempels nog heden ten dage, in *Duitschland*,

(1) De opmerkzame lezer kan ook uit dit en de voorgaande onderſchriften de verregaande eigenliefde van de nakomelingen van FUST en SCHEFFER nagaan, daar zij zeer dikmaals bij uitzondering aan FUST datgeen toekennen, hetwelk of aan GUTTENBERG alleen, of wel aan *dezen* en FUST beiden moet worden toegeſchreven.

(2) WURDTWEIN. p. 158.

(3) Een exemplaar van dit *Pſalmboek* berust bij de Heeren ENSCHEDÉ te *Haarlem*.

(4) Zie de *Letterproef van Enſchedé*, en daarin de eerſte afdruk der oude letteren.

land, tot de zoogenaamde *verfaal-letteren* worden gebruikt (1).

Wij hebben meermalen opgemerkt, dat door *de koperen letteren*, waarvan fommige fchrijvers gewagen, niets anders dan de *ftempels* verftaan kunnen worden. Behalve hetgeen wij daaromtrent reeds hebben bijgebragt, zullen wij hetzelve thans door twee proeven uit oude ftukken ftaven. —— De eerfte is genomen uit de reeds vermelde onderfchriften van twee boeken, in 1473 en 1476 te *Straatsburg* in het licht gegeven, waarbij wordt gezegd, dat dezelve met *kope en gefneden letteren* waren gedrukt (2). Dat deze woorden niet letterlijk opgevat kunnen worden, en alzoo geenszins betrekking hebben tot de eigenlijk gezegde *drukletteren in koper gefneden*, is, zoo ik mij verbeelde, buiten allen tegenfpraak, daar het zich in geenen deele laat denken, dat men in 1473 en 1476, en dus zoo lang na de uitvinding der gegoten letteren en de verfpreiding derzelve door bijna geheel *Europa*, van deze zoo algemeen bekende en meer gemakkelijke wijze van *lettergieten* zoude zijn afgeweken en overgegaan tot eene an-

(1) Dat de *koperen ftempels* door GUTTENBERG en FUST te *Mentz* zijn uitgedacht, en daarvan den naam *Chalcographie* is ontleend, was ook het gevoelen van den in dit vak zoo zeer ervaren lettergieter en boekdrukker J. ENSCHEDÉ, zoo als mij uit 's mans aanteekeningen is gebleken.

(2) Deze onderfchriften luiden aldus: „ *Preclucidum hoc* „ *opus . . . non calamo, ut prifci quidam, nec penne tractu, quo* „ *ipfi fruimur; verum* (exfculptis) *ære litteris . . . confumma-* „ *tum & perfectum est.*" en: „ *Johannes Nider preceptorii* „ *preclarisfimum opus. . . Litteris fculptis artificiali certè conatu ex ære.*" Zie *Lettre fur l'Origine de l'Imprimerie.* p. 13. (Zie ook MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 115.)

lukte manier, om namelijk elke letter in een afzonderlijk staafje koper *te snijden:* eene onderneming, welke, zoo zij al uitvoerlijk was (waaraan wij ernstig twijfelen), jaren arbeids en schroomelijke kosten zoude gevorderd hebben. Even weinig kunnen wij hier aan *koperen matrijzen* denken, daar het bekend is, dat dezelve niet worden *gesneden*, maar *ingedrukt* of *ingeslagen*. Wanneer men, met ons, de bedoelde woorden thuis brengt op de *koperen letterstempels*, dan, en dan alleen, leveren dezelve eenen gezonden en verstaanbaren zin op. — De tweede proeve vinden wij in de meermaals aangehaalde aanteekening van M. ACCURSIUS, alwaar hij zegt, dat FUST heeft uitgedacht de kunst van drukken met *koperen letteren, die hij naderhand van lood heeft weten te maken* (1). Niemand toch zal een oogenblik gelooven, dat FUST en GUTTENBERG hunne letteren eerst van *koper* en daarna van *lood* zullen gegoten hebben: het omgekeerde geval liet zich eerder denken. Doch de onkunde omtrent het mechanisme deed ACCURSIUS, even als zoo vele anderen (2), van het spoor dwalen, en de *koperen letterstempels*, waarvan hij welligt hadt hooren spreken, voor werkelijke *drukletteren* aanzien. (3)

Of-

(1) „*Joannes Faust. . . primus excogitavit imprimendi artem typis aereis, quos deinde plumbeos invenit.*"

(2) Vergelijk te dezen FOURNIER, *l'Origine* &c. p. 64 – 68. *Remarques.* p. 59, 80.

(3) CHR. MUNDENS (*Danck-Predigt.* p. 185. 186) teekent als eene bijzonderheid aan, dat in de Egenolphsche Boekdrukkerij te *Frankfort* bewaard worden de eerste *Letterschriften van platte koperen stukken, welke vermoedelijk door Hans van Peters-*

Offchoon nu door de uitvinding van eene meer gefchikte en aan het oogmerk voldoende *drukpers*, en door die der *koperen letterftempels*, werkelijk eene verbetering in de kunst van boekdrukken was te weeg gebragt; en offchoon de vereenigde pogingen van GUTTENBERG, FUST en *anderen* ter verdere verbetering werden aangewend; waren deze drukkers er echter verre van af, om alle de benoodigde werktuigen tot die volkomenheid te brengen, dat zij eenig werk van aanbelang, tot hun volkomen genoegen, het licht konden doen zien. Het gebrekkige en meestal onvolkomene der looden of tinnen letteren, in looden matrijzen, door middel van eenen zoo zeer onvoldoenden gietvorm, gegoten, hebben wij, bij onze befchouwing der werktuigen tot den *Spiegel* gebezigd, overtuigelijk doen zien. Geen wonder, des, dat uit dit een en ander zoodanige zwaarwigtige moeijelijkheden ontftonden, welke aan het volkomen flagen moesten doen wanhopen. GUTTENBERG, welke tot derzelver wegruiming en ter inftandbrenging eener volkomene drukkerij zijn geheel vermogen had opgeofferd, fchijnt zelfs zoo verre gebragt te zijn, dat

tersheim gefneden waren. Deze HANS VAN PETERSHEIM was een der werklieden van FUST en SCHEFFER, en vertrok in het jaar 1459 naar *Frankfort*. (Zie LESSERN, *Typogr. Jubilans*. p. 53. KÖHLER, *Ehren-Rettung*, p. 92.) Het is hier eenigzins duister, wat men door deze koperen ftukken te verftaan hebbe. De bijvoeging *platte* zoude ons aan *matrijzen* doen denken; doch daar dezelve opgegeven worden te zijn *gefneden*, is er meer grond om ze voor *letterftempels* te houden. Hoe dit ook zij, onze meening omtrent de oudheid der *koperen ftempels* en *koperen matrijzen* wordt door elk dezer beide opvattingen al wederom bevestigd.

dat hij, volgens het meermaals aangevoerde verhaal van TRITHEMIUS, zijne onderneming wilde laten varen. Hij en zijne deelgenooten schijnen het niet verder te hebben kunnen brengen; dan tot het vervaardigen van eenige kleine stukjes, doch zagen zich buiten staat gesteld, eenig werk van aanbelang te ondernemen. De geleerde LAMBINET bevestigt deze onze meening ten volle, daar hij (1) met zoo vele woorden zegt: „*Je suis donc bien persuadé que Guttemberg et*
„*Fust, dans leur mécanisme long, pénible et*
„*dispendieux, n'ont pu reussir à former des ty-*
„*pes mobiles en assez grand nombre, ni assez*
„*compassés pour composer régulièrement un grand*
„*ouvrage, parcequ'ils n'ont point découvert cette*
„*mécanique essentielle, le moule qui renferme*
„*dans son ensemble et la matrice et l'entonnoir,*
„*sans lesquels il est impossible de donner aux ca-*
„*ractères une mobilité facile et une proportion*
„*géométrique.*"

Het was voor den verdienstelijken PETRUS SCHEFFER bewaard, de te *Haarlem* zoo gebrekkig uitgevonden, doch te *Mentz* eenigzins verbeterde, kunst van boekdrukken tot den hoogst mogelijken trap van volkomenheid te verheffen; en genoegzaam tot dien stand te brengen, waarop dezelve thans nog wordt uitgeoefend. Hij, namelijk, was de uitvinder der *stalen letterstempels*; waardoor hij eene volmaakt zuivere en scherpe letter in de *koperen matrijs* konde overbrengen; hij vervaardigde tevens eenen aanmerkelijk verbeterden *gietvorm*, bedacht eene betere *letterspecie*, en

(1) *Orig. de l'Impr.*, T. I. p. 101.

en gaf waarschijnlijk aan alle de andere werktuigen, tot de Boekdrukkunst benoodigd, die volkomene gestalte en gedaante; dat men eindelijk in staat werd gebragt, een uitgebreid werk met typographische schoonheid ten voorschijn te brengen. „Hij ontstak" (zoo als zich ENSCHEDÉ ergens in zijne schriftelijke aanteekeningen uitdrukt) „door zijne uitvinding van stalen stempels, koperen matrijzen en volmaakten gietvorm, aan de kaars van Koster een fakkel, „die geheel Europa in korten tijd verlichtte."

Deze welverdiende lof, door allen en ook door ons aan SCHEFFER toegezwaaid, werd hem reeds oudtijds toegekend. — In het onderschrift van den *Livius*, ten jare 1505, te *Mentz*, bij JOHANNES SCHEFFER uitgegeven, lezen wij dat de kunst, aanvankelijk door GUTENBERG, in den jare 1450, uitgevonden, „*darnach mit* „*vleifs, kost und arbeyt Johann Fausten und Peter Schoeffers zu Mentz* GEBESSERT UND BESTENDIG GEMACHT IST WERDEN" (1). Uit het onderschrift van het *Breviarium*, ten jare 1518 bij denzelven gedrukt, zien wij, dat DAT DOOR DE HULP EN DOOR VELE NOODZAKELIJKE BIJ-UITVINGEN (*adinventionum*) VAN P. SCHEFFER DE KUNST TOT VOLKOMENHEID IS GEBRAGT (2). TRITHEMIUS verzekert ons, dat SCHEFFER EENE BETERE MANIER VAN LETTERGIETEN UITGEVONDEN EN DE KUNST TOT HARE TEGENWOORDIGE VOLKOMENHEID HEEFT GEBRAGT (3). Op de

(1) WÜRDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 139.

(2) *Ibid.* p. 145. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 100.

(3) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101.

te verbetering en volmaking der kunst doelt ook JOHAN FUST, in het onderschrift, geplaatst achter de uitgave van den *Cicero* van 1465, waarin hij zegt: „ *Dit voortreffelijk werk van Marcus* „ *Tullius Cicero heb ik Johannes Fust, burger* „ *van Mentz, niet met schrijf-inkt, noch met een* „ *koperen stiftje, maar* DOOR ZEKERE ZEER „ FRAAIJE KUNST DOOR DE HAND VAN MIJNEN „ ZOON PIETER, *doen uitvoeren*" (1). En het is buiten twijfel, dat SCHEFFER zelve daarop het oog heeft gehad, toen hij, in de onderschriften van het *Vocabularium* van 1472 en van den *Donatus* (2), te kennen gaf, dat deze werken door hem waren voortgebragt door middel van eene ARTE NOVA IMPRIMENDI (3). — Dit gevoelen is ook door latere schrijvers aangenomen. Onder velen, beroepen wij ons op dat van ENSCHEDÉ, welke, in het *Voorberigt* vóór zijne *Letterproef*, de uitvinding der *stalen stempels* en *koperen matrijzen* aan SCHEFFER toekent. LAMBINET erkent, dat de kunst door SCHEFFER *is volmaakt* (4); desgelijks DE LA SERNA SANTANDER, daar hij zegt (5): „ *Scheffer* „ *découvrit un moyen plus facile, qui donna à* „ *cet art* (het gieten van letteren) *un nouveau* „ *degré de perfection*"; en wijders (6): „ *Schef-* „ *fer*,

(1) WURDTWEIN. *Bibl. Mogunt.* p. 86. ZAPF, *Aeltefte.* etc. in de *Annalen.* p. 32, 33.

(2) ZAPF, in de *Annalen.* p. 61. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 106

(3) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 119, 120, 122, 139, 140.

(4) *Ibid.* T. I. p. 139. (5) *Dict. Bibl.* T. I. p. 95.

(6) *l. c.* p. 115.

„ *fer, ayant trouvé le moyen de faciliter l*
„ *te des lettres, perfectionna l'art d'impri*
en eindelijk (om van geene anderen te gew
DAUNOU, welke zich te dezen aldus uitla
„ *Scheffer . . . . perfectionna l'art de fond*
„ *caractères.*"

Het moge ons in den eersten opslag verw
ren, dat, offchoon de aangehaalde onderfc
en getuigenisfen ons in SCHEFFER den
ker der kunst van lettergieten en boekdr
doen aanfchouwen, in geen der onderfc
echter het mechanisme der kunst duidelijk
befchreven, veelmin met ronde woorden o
ven, wat eigenlijk door SCHEFFER is
dacht; doch, wanneer men bedenkt, dat h
lang der eerfte drukkers gebiedend vorder
kunst zoo lang mogelijk geheim te houd
althans het werktuigelijke derzelve voor a
te verbergen, zal deze verwondering weld
houden. Vandaar, dat de meesten dier
fchriften hieromtrent een diep ftilzwijgen i
nemen, en anderen, waarin men de kunst
te ontdekken, in zoodanige duistere bewoo
gen zijn opgefteld, dat dezelve ons omtren
waren zin en beteekenis in twijfel laten.
zal men, bij voorbeeld, befluiten uit het
fchrift van het *Pfalmboek* van 1457 (2) en
gelijke, waarin wij lezen: „ *uitgevoerd d*
„ *kunftige bij-uitvinding van drukken en let*

(1) *Analyse*. p. 54.
(2) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 55. etc. Z
de *Annalen*, p. 7. etc.

„ *maken zonder eenig behulp van de pen*" (1)? Wat uit dat van het *Liber Sextus Decretalium* van 1465 (2), hetwelk zegt: „ *niet met schrijf-* „ *inkt, noch met een koperen stiftje of pijpje,* „ *maar*" enz. (3)? Wat uit dat van de *Augustinus* van 1473 (4), dus luidende: „ *niet door* „ *de pen, maar door de bovenste spits der karak-* „ *ters of bovenste oppervlakte der letters, konstig-* „ *lijk*" enz. (5)? Wat, eindelijk, in het algemeen, uit de woorden: *adinventio artificiosa imprimendi ac caracterizandi absque calami ulla exaracione . . . ars formularia . . . excudere libros. Impressum formis . . . scriptura . . . scriptura impressio . . . exaratio . . . chalcographia . . . Ars impressoria* en *impressio, typographia*, in onderscheidene onderschriften gevonden wordende (6)? —— Er zijn echter onder die allen twee onderschriften, welke ons omtrent dit punt eenig meerder licht geven. —— Het eerste is dat van het *Catholicon*, ten jare 1460, te *Mentz*, door GUTTENBERG, volgens het algemeen aangenomen gevoelen, in het licht gegeven. In het onderschrift van dat boek, namelijk, leest men: „ *Non*

(1) *Adinventione artificiosa imprimendi ac caracterizandi absque calami ulla exaracione sic effigiatus.*

(2) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 85. ZAPF, in de *Annalen.* p. 81.

(3) *Non atramento plumali canna neque aerea*, &c.

(4) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 107. ZAPF, in de *Annalen.* p. 68.

(5) *Non calami perfrasim. caracterum autem apicibus artificiose elementatum.*

(6) Zie LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. II. p. 154, welke zich te dezen aldus uitlaat: „ *Il n'y a donc difficile à en-* „ *tendre dans leurs souscriptions que les mots techniques.*"

„ *calami. styli. aut pennæ suffragio, sed mira pa-* „ *tronarum formarumque concordia proportione &* „ *modulo*" etc. (1), hetwelk wij aldus vertalen: „ *niet door de hulp van pen of ander werktuig,* „ *maar door het bewonderenswaardig op een slui-* „ *ten* (*of overeenkomst*), *de juistheid der propor-* „ *tiën en der maten van de patronen en vor-* „ *men.*" (2) Ik ben het met LAMBINET (3) eens, dat in dit onderschrift het mechanisme der kunst, offschoon eenigzins duister, wordt beschreven: dat door *patronæ*, *patronarum*, moet worden verstaan de *stempels*, door *formæ*, *formarum*, de *matrijzen*; en door *modulo* de *overeenkomst*, welke tusschen deze stukken of deelen (*parties*) heerscht. — Het tweede is dat van het *Leven van de H. Katharina van Siena*, in het jaar 1477, te *Florence*, gedrukt (4), waarin, onder anderen, wordt vermeldt, dat dat boek „ *door stalen, vooraf ingeslagen en daarna gego-* „ *ten boekstaven is gedrukt*" (*expressis ante calibe characteribus et deinde fusis literis*). — Die beide onderschriften toonen, onzes inziens, genoegzaam, waarin de uitvinding van SCHEFFER hoofdzakelijk heeft bestaan, en bevestigen alzoo

ons

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 66. ZAPF, in de *Annalen.* p. 18.

(2) Zie ook het onderschrift achter FR. DE RETZA, *comestorium vitiorum Nurembergæ*, 1470. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 29. *note* (c f).

(3) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 182, 183. Zie ook: FOURNIER, *de l'Orig. de l'Impr.* p. 239. KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 98, bovenaan.

(4) MAITTAIRE, in *Annal.* T. I. p. 379. T. II. p. 320. BREITKOPF, *ueber die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst.* p. 7.

ons gevoelen omtrent deze zaak, hetwelk, bovendien, gestaafd wordt door FOURNIER, daar hij zegt (1): „ SCHOIFFER . . . *grave des* LETTRES *sur* L'ACIER *&* *en forme des* POINÇONS, „ *il en fait l'empreinte sur de petits morceaux* „ *de* CUIVRE *pour en faire des* MATRICES, *il invente & fabrique un* MOULE, *choisit ou compose un* MÉTAL" etc. en (p. 58): *Voila la véritable Art Typographique inventé à Mayence par* „ PIERRE SCHOIFFER *vers l'an* 1457."

Wij moeten bij deze gelegenheid eene dwaling wederleggen, waartoe sommige schrijvers, uit onkunde van het mechanisme, zijn vervallen, hierin bestaande, dat de *gegoten* letteren niet door GUTTENBERG en FUST zouden zijn uitgedacht en gebruikt, maar dat dezelve aan SCHEFFER zijn toe te schrijven, en dat daarin zijne uitvinding zoude hebben bestaan. — Wij behoeven ons, ter wederlegging van dit gevoelen, niet te bepalen tot ons hier voorgaand betoog en bewijs, dat de *Spiegel onzer behoudenis* met *gegoten* letteren is gedrukt, en dat dat boek de drukken van *Mentz* is voorafgegaan; wij beroepen ons te dezen op den zamenhang der getuigenisfen van den *Keulschen Kronijkschrijver* en ACCURSIUS en op de *onderschriften* van *Mentz* zelven, door ons hiervoren aangevoerd, welke in geenen deele eene zoodanige opvatting dulden, maar, indien zij eenen eenigzins gezonden zin zullen opleveren, op de verbetering en volmaking der *gegoten* letteren, als tot de eigenlijke Boekdrukkerij behoorende, moeten worden te huis gebragt; terwijl

(1) *Dissertation*, etc. p. 52, 53.

wijl wij voorts hieromtrent een allesafdoend bewijs ontmoeten in het verhaal van TRITHEMIUS (1), in hetwelk hij met zoo vele woorden zegt: „*In den beginne hebben zij* (GUTTENBERG en FUST) *een woordenboek*, *Catholicon* „*genaamd*, *met letters in houten tafels gesneden*, „*en met aan elkander vastzittende vormen ge*„*drukt; maar met die vormen hebben zij niets* „*anders kunnen drukken*, *om dat de letters niet* „*beweegbaar waren*, *maar*, *zoo als wij gezegd* „*hebben*, *in de tafels ingesneden. Hierna heb*„*ben zij gelukkig eene veel betere manier gevon*„*den:* DE MANIER NAMELIJK, OM ALLE DE LET„TERS VAN HET LATIJNSCHE ALPHABETH TE „GIETEN; *deze letters noemden zij matricen*, *en* „*daaruit goten zij koperen of tinnen letters*, *tot* „*allerhanden druk bekwaam*, *die zij eerst met* „*de handen hadden gesneden.*" En wat verder: „DEZE PETRUS OPILIO . . . HEEFT EENE „BETERE WIJZE VAN LETTERGIETEN GEVON„DEN, *en de kunst gebragt tot hare tegenwoor*„*dige volkomenheid.*" (2)

Evenzeer dwalen zij, naar ons gevoelen, welke, naar aanleiding van de in vele opzigten zoo apocryphe vertelling van J. F. FUST VAN ASCHAFFENBURG (3), de uitvinding der *stempels*

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101. Vergelijk ook: DAUNOU, *Analyse.* p. 129, 130. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 95. VAN WESTREENEN, *Verhandeling*, bl. 41.

(2) Onder vele latere schrijvers zegt ook de geleerde DAUNOU, in zijne *Analyse*, p. 54, dat reeds vóór het jaar 1455 door GUTTENBERG en FUST *gegoten* letteren zijn gebruikt.

(3) KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 89.

pels aan SCHEFFER toekennen (1); en nog veel meer zij, welke, de dwaling volgende van TRITHEMIUS, zoo even aangehaald, in het geloof verkeeren, dat vóór den tijd van SCHEFFER de *matrijzen gegoten* werden. — Elk, die slechts een weinigje kennis heeft van de kunst van lettergieten, weet, dat daartoe een *stempel* en *matrijs* wordt gebruikt, en dat de laatste niet *gegoten*, maar door het *indrukken* of *inslaan* van den stempel wordt vervaardigd. De onbedrevenheid van TRITHEMIUS in het werktuigelijke der kunst, waaromtrent de eerste drukkers zoo geheim waren, maakt het zeer begrijpelijk, dat hij in een verhaal, door hem dertig jaren, na dat het van hem was medegedeeld, te boek gesteld, eene onnaauwkeurigheid van dezen aard heeft begaan: en even begrijpelijk is het, dat hij door sommigen is nagevolgd.

Meer verwondering moet het baren, dat sommige schrijvers van meening zijn, dat de *gegoten* letteren niet vóór het jaar 1459 zouden zijn ingevoerd, en daarmede het eerst zoude zijn gedrukt de *Durandi Rationale divinorum officiorum* (2). Op

(1) Zie, onder anderen, SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 99, 105. Ook ZAPF gewaagd in zijne *Annalen*, p. 35, van *ponzen* en *matrijzen*, doch op pag. 46 spreekt hij alleen van *matrijzen*.

(2) BREITKOPF, *ueber die Geschichte*, etc. p. 46. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 101. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 168–175. en anderen. Opmerkelijk is het, dat beide de laatstgenoemde schrijvers zeggen, dat het *Psalmboek* van 1457 *het eerste boek met behulp van Scheffer is geweest.* (Zie *Dict. Bibl.* T. I. p. 92, 105. *Orig. de l'Impr.* T. II. p. 317.) En tot dit boek zouden geen *gegoten* letteren zijn gebezigd!

Op welken grond dit gevoelen berust, en nog meer, waardoor men hetzelve zoude kunnen bewijzen, is mij onbekend. GUTTENBERG en FUST hebben dezelve, naar onze meening, reeds lang bevorens gebruikt, en vóór of omstreeks het jaar 1452 schijnt reeds de nieuwe wijze van lettergieten, door SCHEFFER uitgedacht, tot stand te zijn gebragt Dit leert ons ten duidelijkste het onderschrift van het *Breviarium* van 1515, waarin wij het navolgende lezen: „ *in het jaar* 1452 „ *heeft hij* (FUST) *die uitvinding tot volkomenheid gebragt*, *en is door Gods hulp werkelijk* „ *boeken gaan drukken*, DOOR DE HULP ECHTER „ EN DOOR VELE NOODZAKELIJKE BIJ-UITVINDINGEN VAN PETRUS SCHEFFER VAN GERNSHEIM" enz. (1). ZAPF (2) was ook van gevoelen, dat reeds in 1450 het eigenlijk *drukkersgezelschap* was tot stand gebragt; en LAMBINET (3) zelve erkent, dat SCHEFFER reeds in 1452 of 1453 met zijne verbeteringen is begonnen. — SCHEFFER, welke nog in het jaar 1449 afschrijver van boeken (*calligraaf*) te *Parijs* was (4), schijnt kort daarna in dienst van de Mentzische drukkerij te zijn overgegaan, en zeer spoedig op het ontwerp zijner verbetering te zijn ge-

(1) *Anno autem MCCCCLII. perfecit, deduxitque eam (divina favente gratia) in opus imprimendi, opera tamen ac multis necessariis adinventionibus Petri Schöffer de Gernsheim.* Zie WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 145. en anderen.

(2) *Aelteste* etc. in *versuch.* p. 35.

(3) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 139.

(4) SCHOEPFLIN, *Vind. Typ.* p. 31. Tab VII. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 185. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 65. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 117, 118.

geraakt. Zijne eerste proeve, welke hij in het geheim had vervaardigd, en die in een *Alfabeth* bestond (1), vertoonde hij aan zijnen meester FUST, aan wien dezelve zoo zeer beviel, dat hij hem zijne eenige dochter CHRISTINA ten huwelijk schonk, en hem tevens tot deelgenoot van zijne drukkerij maakte (2). Na deze welgeslaagde poging bragt hij een geheel letterschrift, volgens zijne uitvinding, tot stand, en daarmede werd, volgens onze meening, de bekende *Bijbel* vóór het jaar 1455 of 1456 gedrukt. Dat de letter van dezen *Bijbel* door SCHEFFER is vervaardigd, schijnt, onzes bedunkens, uit het navolgende te blijken: 1°. dat de duidelijke toestemming en erkentenis der oude schrijvers ons doen zien, dat de vereenigde onderzoekingen en pogingen van GUTTENBERG, FUST en anderen het zoo verre niet hebben kunnen brengen, dat zij in staat waren, eenig werk van aanbelang het licht te doen zien; 2°. dat dezelve schrijvers, zoo als wij aangetoond hebben, het begin der eigenlijke drukkerij te *Mentz* op of omstreeks het jaar 1450 stellen; 3°. dat de boven aangehaalde woorden uit het onderschrift van het *Breviarium* van 1515, gevoegd bij het meermaals aangevoerde getuigenis van TRITHEMIUS, de volmaking der kunst, ten jare 1452, aan SCHEFFER toeken-

(1) Zie het verhaal van J. F. FUST VAN ASCHAFFENBURG, welke tevens aan SCHEFFER de uitvinding eener verbeterde *letterspecie* toekent. (KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 90, 91.)

(2) Zie het onderschrift van het *Breviarium* van 1515, en menigvuldige auteuren.

kennen; 4°. dat het zeer waarschijnlijk is, dat SCHEFFER tot zijnen eersteling eene zeer groote letter, zoo als die van dezen *Bijbel* is, zal hebben uitgekozen, welke oneindig gemakkelijker te bewerken viel, dan eene kleine; en eindelijk 5°., dat alle kenners zullen moeten toestemmen, dat de letter van dezen *Bijbel*, hoezeer dan ook voor die van het *Psalmboek* van 1457 moetende onderdoen, echter door hare netheid, zuiverheid, gelijkheid en scherpte van omtrek die van den *Spiegel* zeer verre overtreft; dat dezelve zeer duidelijk eene andere en veel betere bewerking verraadt, en zich geenszins behoeft te schamen, voor de eerste groote proeve van den schranderen SCHEFFER door te gaan. —— Hoezeer nu SCHEFFER een zoo groot aandeel aan de vervaardiging van dezen *Bijbel* heeft gehad, is het geenszins te verwonderen, dat achter denzelven zijnen naam als drukker niet gevonden wordt, daar het bekend is, dat de exemplaren van dat boek door FUST, onder anderen, te *Parijs*, voor handschriften zijn verkocht, en het alzoo in geenen deele te pas kwam eenig onderschrift onder dezelve te plaatsen.

Nog gelukkiger slaagde SCHEFFER in zijne volgende onderneming. De letter van het *Psalmboek* van 1457, door deszelfs rondheid, scherpheid en welstandige gedaante zoo zeer uitmuntende, draagt de kenmerken van door de hand van eenen in zijn vak reeds volmaakten meester te zijn voortgebragt. De beschouwing van dat werk vervult ons met eene sprakelooze bewondering. Niet alleen het geheel, maar alle de bijzondere deelen, ja elke letter, is met zulk eene netheid, fraai-

fraaiheid en sierlijkheid uitgevoerd; elke regel is zoo gelijk gezet, de onderscheiden afstanden zijn zoo behoorlijk in acht genomen, en de druk zelve is zoo onvoorbeeldig schoon, dat men de voortreffelijkheid en volkomenheid van dat meesterstuk niet genoeg naar waarde roemen kan. Geen wonder dan ook, dat zeer vele schrijvers in deszelfs lof hebben uitgeweid en de verdiensten van deszelfs vervaardiger, den grooten SCHEFFER, erkend en op den regten prijs hebben geschat, zoo als wij hiervoren door eenige aanhalingen hebben doen zien. Wat ook deswegens door sommige schrijvers moge zijn aangevoerd, als of dit *Psalmboek* met *gesneden koperen letteren* zoude zijn gedrukt, wij voor ons houden ons van het tegendeel overtuigd. De verschillende gedaante van sommige eenzelvige letteren, welke hoofdzakelijk tot dit wangevoelen heeft aanleiding gegeven, hebben wij in onze beschouwing der werktuigen, tot den *Spiegel* gebezigd, opgehelderd, en aldaar doen zien, dat de eerste drukkers, in navolging der handschriften van hunnen tijd, gewoon waren, van sommige eenzelvige letteren twee of drie, in gedaante van elkander verschillende, soorten te vervaardigen. De beste schrijvers ook zijn het thans eens, dat tot het *Psalmboek* geene andere dan *gegoten* letteren zijn gebezigd (1). Hoe zoude het zich ook bij mogelijkheid laten denken, dat, daar GUTTENBERG

(1) Men zie, onder anderen, ZAPF, in de *Annalen*, p. 10. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 95. WESTREENEN, *Verhandeling*, bl. 39 en 40, om van geene anderen te gewagen. Ook de kundige ENSCHEDÉ omhelsde dit gevoelen.

BERG en FUST reeds lang bevorens gegoten letteren hadden gebruikt, en de verbeterde wijze van lettergieten van SCHEFFER reeds van den jare 1452 af dagteekent, vijf jaren later een zoo uitgebreid werk met *gesneden* koperen letteren zoude zijn gedrukt, welke, indien zulks al, tegen onze meening aan, uitvoerlijk ware, jaren arbeids en eene verbazende somme gelds zoude gekost hebben? De plaatsing, eindelijk, van den naam van SCHEFFER, nevens dien van FUST, in het onderschrift, als drukkers van dit werk, en de gebruikmaking van het woord *adinventione*, hetwelk wij hebben aangetoond op de verbeteringen van SCHEFFER te slaan, nemen allen twijfel omtrent dit punt weg. Zijne verbeterde wijze van lettergieten verwierf hem de hand van zijns meesters dochter en het deelgenootschap in de drukkerij; en niets is natuurlijker, dan dat dat boek, aan welks bearbeiding hij zulk een werkdadig aandeel had, en in welks onderschrift hem voor de eerstemaal de eer werd aangedaan, om als mede-vervaardiger van hetzelve aan de wereld te worden aangekondigd, met die letteren is gedrukt, welke door zijne genie waren voortgebragt.

Hij voltooide vervolgens zijne uitvinding, door de vervaardiging van eene kleinere letter, waarmede het hiervoren gemelde werk van *Durandis* in het jaar 1459 ten voorschijn kwam, hetwelk niet minder de algemeene goedkeuring wegdroeg, en zijnen roem voor altoos vestigde.

Wanneer wij ons nu de eenvoudige, gebrekkige en allezins ongeschikte werktuigen van KOSTER voor den geest brengen; wanneer wij ons bij

bij derzelver beschouwing overtuigd hebben gezien, dat derzelver gebruikmaking dezen beroemden man buiten staat stelde, eenig werk, hoe gering of uitgebreid dan ook, op eene in allen deele voldoende wijze voort te brengen; en wanneer wij daarbij de uitvinding van SCHEFFER vergelijken: dan verwonderen wij ons geenszins, dat, offchoon, aan den eerstgemelden de eer der *oorspronkelijke uitvinding* niet langer kan worden betwist, de *verbetering* en *volmaking* van dezelve door den laatstgenoemden zoo groot, zoo gewigtig, zoo onwaardeerbaar is geacht, dat de te ver gedreven eigenliefde der Mentzische drukkers hen nu en dan heeft overgehaald, om bij hunne onderschriften, met verzwijging van de eerste aanleiding en beginselen, aan de stad *Mentz alles* toe te schrijven, wat tot die wetenschap behoort. Wij vereenigen ons volgaarne met die onderschriften, mits men er die alleen ware uitlegging aan geve, welke bij den *Keulschen Kronijkschrijver*, bij ACCURSIUS en bij TRITHEMIUS te vinden is; en, alsdan, roepen wij, uit de volheid van ons hart, met LAMBINET (1) uit: „ *Gloi-* „ *re à Scheffer, à qui nous devons tout le méca-* „ *nisme et toutes les merveilles de l'art!*"

Wij achten het niet geheel ongepast, om ten dienste van onze lezeren alhier den inhoud van het onderschrift van het *Breviarium* van 1515 en der getuigenissen van TRITHEMIUS en J. FR. FUST

(1) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 139.

FUST VAN ASCHAFFENBURG, van welken wij in de voorgaande afdeeling zoo dikwerf gewaagden, in onze moedertale mede te deelen, vergezeld van onze aanmerkingen, zoo verre wij die, tot regt verstand, of opheldering, noodig oordeelden.

Onderschrift van het *Breviarium*, gedrukt te *Mentz*, bij JOHANNES SCHEFFER, in den jare 1515.

Dit Kronijkwerk is, ten jare 1515, *op den dag der Vigilia van Margaretha, gedrukt en afgewerkt in de edele en beroemde stad van Mentz, de eerste uitvindster dezer drukkunst, door* JOHANNES SCHEFFER, *kleinzoon van den braven* JOHANNES FUST, *de voorname uitvinder* (*primarii auctoris*) *der gemelde kunst, die ten langen laatsten* (*of eindelijk*) *de kunst van drukken met zijn eigen verstand heeft beginnen uit te denken en te bestuderen, in het jaar* 1450. *Indictione* 13, *toen Fredrik de* 3*de Keizer en de Graaf van Erpach de Aardsschenker Keurvorst van Mentz was. Doch in het jaar* 1452 *heeft hij die uitvinding* (die ars imprimendi) *tot volkomenheid gebragt, en is door Gods hulp werkelijk boeken gaan drukken* (*of heeft dezelve zoo ver gebragt, dat er werkelijk boeken gedrukt werden*), *door de hulp echter en door vele noodzakelijke bijuitvindingen* (adinventionum) *van* PETRUS SCHEFFER VAN GERNSHEIM, *zijn bediende en aangenomen zoon, aan wien hij ook zijne dochter* CHRISTINA FUST *ten huwelijk heeft gegeven, ter beloo-*

ning

ning van zijnen arbeid en van die menigvuldige bijuitvindingen (adinventionum). *Deze beide lieden,* FUST *en* SCHEFFER, *hebben de kunst lang geheim gehouden, en te dien einde alle hunne bedienden onder Eede genomen. Eindelijk, echter, sedert het jaar 1462, is dezelve door hunne bedienden alomme verspreid.*

In dit onderschrift wordt, zoo als de lezer ziet, de eer alleen aan FUST toegekend. Hij wordt niet alleen de *voorname uitvinder* genoemd, maar ook van hem gezegd, dat *hij de kunst van drukken met zijn eigen verstand heeft beginnen uit te denken en te bestuderen.* Van GUTTENBERG, ondertusschen, die, volgens de schrijvers voor *Mentz*, de eerste uitvinder zoude zijn geweest, en aan wien alle de eer zoude toebehooren, wordt geen woord gesproken.

Verhaal van JOHANNES TRITHEMIUS, in zijne *Chronicon Spanhemense*, geschreven in 1506 en volgende jaren.

Te dezer tijd (1450) *is ook op nieuw te Mentz uitgevonden de kunst om boeken te drukken en te caracteriseren, door een burger,* JOHANNES GUTENBERG *genaamd, die door de moeielijkheid der uitvinding zijn geheele vermogen daarbij hebbende uitgeschoten, de zaak echter doorgezet heeft, met hulp en raad van goede mannen* JOHANNES FUST *en anderen. De eerste uitbreider dezer kunst, na den uitvinder zelven, is geweest* PETRUS

OPI-

OPILIO (SCHEFFER) *van Gernsheim, die veel boeken, gedurende zijn leven, gedrukt heeft. De voormelde* JOHANNES GUTENBERG *woonde te Mentz, in een huis zum Jungen genaamd, hetwelk tot op den huidigen dag den naam dier nieuwe kunst draagt.*

Verhaal van PETRUS SCHEFFER aan JOHANNES TRITHEMIUS, en door dezen medegedeeld in zijne *Annalibus Hirsaugiensibus.* Tom. II. op het jaar 1450, pag. 421.

Te dezer tijd werd te Mentz, eene stad in Duitschland aan den Rhijn, maar niet in Italie, zoo als door sommigen ten onregte verhaald is, die wonderlijke en ongehoorde kunst uitgevonden van boeken te drukken en te caracteriseren. De uitvinder was JOHANNES GUTTENBERGER, *een burger van Mentz. Toen deze man bijkans zijn geheel vermogen aan deze uitvinding had ten koste gelegd, en echter, uit hoofde der groote moeijelijkheid daaraan verknocht, dan in het eene, dan in het andere, te kort schoot, was hij bijkans tot wanhoop vervallen, en zou van de geheele zaak hebben afgezien, had hij niet de uitvinding kunnen doorzetten door den raad en de ondersteuning van* JOHANNES FUST, *een ander burger van Mentz. In den beginne hebben zij een woordenboek, Catholicon genaamd, met letters in houten tafels gesneden, en met aan elkander vastzittende vormen, gedrukt; doch*

met

met die vormen hebben zij niets anders kunnen drukken, omdat de letters niet beweegbaar waren, maar, zoo als wij gezegd hebben, in de tafels ingesneden. Hierna hebben zij gelukkig eene veel betere manier gevonden: de manier, namelijk, om alle de letteren van het Latijnsche alfabeth te gieten; deze letteren noemden zij matricen, en daaruit goten zij koperen of tinnen letteren, tot allerhanden druk bekwaam, die zij eerst met de handen hadden gesneden. Deze kunst van drukken was van den aanvang af met groote moeijelijkheid vergezeld, zoo als ik, voor omtrent dertig jaren, gehoord heb uit den mond van PETRUS OPILIO *van Gernsheim, die de schoonzoon was van den eersten uitvinder der kunst. Toen zij een Bijbel zouden drukken, hadden zij reeds vier duizend guldens besteed, eer nog de derde katern was afgedrukt. Deze* PETRUS OPILIO, *destijds bediende en thans de schoonzoon van* JOHANNES FUST, *een vernuftig en verstandig man, heeft eene betere wijze van lettergieten uitgevonden, en de kunst gebragt tot hare tegenwoordige volkomenheid. Deze drie lieden hebben de kunst eenigen tijd verborgen gehouden, tot dat dezelve door hunne bedienden eerst te Straatsburg en naderhand overal is bekend geraakt*, enz. *Dit zij genoeg gezegd wegens de verwonderlijke vernuftigheid der drukkunst, wier eerste uitvinders burgers van Mentz waren. Zij woonden alle drie,* JOHANNES GUTENBERGER, JOHANNES FUST *en* PETRUS OPILIO *in een huis, zum Jungen genaamd, hetwelk naderhand*

hand tot op den huidigen dag het drukkershuis wordt geheten.

Dit getuigenis van TRITHEMIUS is, niet ten onregte, door de meeste schrijvers aangemerkt, als eene der belangrijkste bijdragen tot de geschiedenis der Boekdrukkunst; te belangrijker, daar hetzelve uit een verhaal van PETRUS SCHEFFER zelven was ontleend, en alzoo, als het ware, uit den mond van een' der eersten Mentzische drukkers was voortgevloeid. Hoe geloofwaardig zich hetzelve, van dien kant beschouwd, ook voordoet, draagt dat stuk echter, even als zoo vele anderen, blijken van onnaauwkeurigheid en weinige kennis van het mechanisme. — Van die onnaauwkeurigheid van TRITHEMIUS vinden wij daarin eene proeve, dat hij in dit verhaal FUST eenmaal als *eersten auteur* der Boekdrukkunst opgeeft, daar hij SCHEFFER noemt den *schoonzoon van den eersten uitvinder*, welke uitvinding echter, volgens het begin van zijn verhaal, aan GUTTENBERG moet worden toegeschreven. Ook geeft hij *Straatsburg* op als de plaats, alwaar de Drukkunst, na hare verspreiding, het eerst zoude zijn bekend geraakt, doch waarvan wij het tegendeel in onze afdeeling over de *Keulsche Kronijk* van 1499 zullen aantoonen. En wat zijne weinige bedrevenheid in het werktuigelijke der kunst aanbelangt, wij vinden daarvan eene proeve in zijne opgave, als of GUTTENBERG en FUST de *matrijzen* zouden hebben *gegoten*, hetwelk, zoo als wij hiervoren hebben opgemerkt, en zoo als een ieder ons zal moeten toestemmen, nimmer heeft plaats gehad. —

Het

Het zij verre van ons, dat wij de opregtheid van TRITHEMIUS zouden willen verdenken; doch het aanmerkelijk tijdverloop van *bijna dertig jaren*, tusschen de vertelling van SCHEFFER en de mededeeling van hetzelve door TRITHEMIUS, maakt het zeer mogelijk, ja waarschijnlijk, dat, onverminderd de goede trouw van den schrijver, sommige bijzonderheden aan hem kunnen zijn ontgaan, welke voor den kenner van zeer veel belang zouden zijn geweest ter ontdekking van den waren toedragt der zaak; terwijl althans zijne onbedrevenheid in het werktuigelijke eener zoo zeer zaamgestelde kunst hem zeer ligt in het een of ander, vooral met betrekking tot de kunsttermen, heeft kunnen doen dwalen. —— De onpartijdige beoordeelaar ontvangt alzoo wederom een bewijs, hoe zelfs de beste getuigschriften voor *Mentz* in geenen deele blindeling geloofd, maar veelmeer naauwkeurig onderzocht en getoetst moeten worden, indien men tot de waarheid der geschiedenis wil doordringen. (Vergelijk wijders FOURNIER, *de l'Origine*, etc. p. 13—24.)

Hoofdzakelijke inhoud van het verhaal van JOHANN FRIEDRICH FUST VAN ASCHAFFENBURG; in deszelfs geheel te vinden in WOLFF's *Monumenta Typogr.* P. I. p. 468, 469. en KÖHLER's, *Ehren-Rettung Johann Guttenbergs.* pag. 89—94.

JOHANNES FUST *was de eerste, welke op het denkbeeld der kunst om boeken te drukken*

zoude zijn gekomen. Zijn eerste model of proeve bestond in een alfabeth, door hem met verheven letteren in een houten tafel gesneden. Veel moeite kostte hem het uitdenken van een geschikten en niet vloeibaren inkt. In den beginne gebruikte hij slechts eene kleine pers. Het gelukte hem vervolgens een Donatus voort te brengen. Tot nog toe zich van gesneden tafelen bediend hebbende, oordeelde hij het beter, indien men losse letteren konde gebruiken; ten gevolge hiervan sneed hij de letteren ieder op zich zelven; doch ook hiervan zag en ondervond hij weldra het moeijelijke en onvolkomene. Zijne werkzaamheden echter voortzettende, nam hij eenige knechten in zijnen dienst. Onder dezen was ook PETRUS SCHEFFER. *Deze vond het allereerst de kunst uit, om de letteren te snijden en daarna af te gieten. Die uitvinding voltooijende, ontving hij, ter belooning, de dochter van* FUST *ter huisvrouwe.* FUST *en* SCHEFFER *bedachten vervolgens eene betere letterspecie; en verbonden zich onderling de kunst geheim te houden. Dan* JOHANN VON GUTTENBERG (*alhier genoemd de* nechster Nachbawer van FUST), *van oordeel zijnde, dat door eene zoo edele kunst niet alleen roem bij de wereld, maar ook tevens voordeel te behalen was, vervoegde zich bij* FUST, *bood hem zijnen dienst aan tot het voorschieten van geld, hetwelk door dezen werd aangenomen, en dieswegens eene verbindtenis aangegaan. Daar ondertusschen aan* FUST *meer werd afgenomen en de onkosten hooger liepen, dan* GUTTENBERG *had vermeend,*

meend, was tusschen deze beide personen een regtsgeding ontstaan, hetwelk eene geregtelijke uitspraak ten nadeele van GUTTENBERG *ten gevolge had. Deze hierover toornig geworden zijnde, vertrok, met eenige anderen, naar Straatsburg, alwaar hij welligt eene eigene drukkerij heeft opgerigt. Hierdoor heeft eene zoodanige verspreiding van personen plaats gehad, dat de kunst niet meer geheim konde blijven, maar, inzonderheid sedert het opgemelde proces van 1455, is uitgebreid en algemeen kenbaar geworden; onder anderen ook in den jare 1459 te Frankfort, door* HANS VAN PETERSHEIM, *een der knechten van* FUST *en* SCHEFFER.

Dit verhaal van een der naneven van een der eerste drukkers te *Mentz* zoude, indien het in allen deele de waarheid in zich bevatte, niet alleen allerbelangrijkst, maar tevens bezwaarlijk aan eenige tegenspraak onderhevig zijn. Ondertusschen behelst het in de hoofdzaak reeds eene in het oog loopende en algemeen erkende onwaarheid. Het verdraait en vervalscht (zoo als KÖHLER, p. 93, reeds heeft aangemerkt) het proces van 1455, en schrijft de uitvinding onbeschaamd aan FUST toe, welke, volgens de *Akte van den Notaris Helmasperger* (1), aan GUTTENBERG moet worden toegekend. De *jonge* FUST heeft de stoutheid, zich, in de inleiding van zijn verhaal, op zijnen *vader* te beroepen, en ondertusschen heeft deze, overeenkomstig de waarheid, gezegd, dat FUST was een *medestander* (mit-ver-

(1) WOLFF, *Monum. Typogr.* P. I. p. 472. KÖHLER, p. 54.

verleger) der boekdrukkerij in de ſtad *Mentz*; dat ſommigen hem wel de uitvinding willen toeſchrijven, doch dat hij daartoe zijn vermogen en goeden raad zal hebben aangewend of bijgedragen (1). Ook doet hij GUTTENBERG, na het verlies van zijn proces tegen FUST in 1455, naar *Straatsburg* vertrekken, en aldaar eene drukkerij oprigten of voortzetten, daar het ondertusſchen bekend en buiten tegenſpraak is, dat hij zich ſints dat jaar te *Mentz* opgehouden, en aldaar op zijne eigene drukkerij onderſcheiden boeken gedrukt heeft (2).

HOOFDSTUK X.

Proces van JOHAN GUTTENBERG *met* GEORGE *en* NICOLAAS DRITZEHEN, *te* Straatsburg *in* 1439.

JOHAN GUTTENBERG, welke tot het jaar 1444 of daaromſtreeks te *Straatsburg* woonachtig was, had zich, gedurende zijn verblijf in die ſtad, met deze en gene kunſtige handwerken bezig gehouden. Ter betere voortzetting van dezelven had hij zich met eenige anderen in compagniesſchap begeven. Het overlijden van een der deelgenooten wikkelde hem in een regtsgeding. Beide de twistende partijen voerden eenige getuigen aan, wier verklaringen tot in onzen tijd be

(1) KÖHLER, p. 93.
(2) Zie onder anderen: SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1 p. 87, 88, 89, 114.

bewaard gebleven en elders in deszelfs geheel te vinden zijn (1).

Bijna alle de schrijvers, welke over deze processtukken hebben gehandeld, verschillen onderling over derzelver regt verstand en ware beteekenis. Daar derzelver inhoud, zoo als LAMBINET (2) opmerkt, *duister* is en *onderscheidene uitleggingen* gedoogt, is het geenszins te verwonderen, dat elke schrijver heeft getracht, het door hem opgevat gevoelen in die stukken vermeld en bevestigd te zien, en vandaar de uiteenloopende gevoelens en meeningen over dezelven. Dat die processtukken handelen over eene *drukpers* is buiten tegenspraak; doch of zich mede in die pers reeds eenige voorwerpen, geschikt ter afdrukking, bevonden, en, zoo ja, waaruit dezelve hebben bestaan, hierover is men het in geenen deele eens. Sommigen beschouwen in deze voorwerpen niets anders, dan *vormen*, geheel in *hout gegraveerd*, eenig figuur of den tekst eener bladzijde bevattende; anderen, verder gaande, vermeenen, dat alhier reeds van *losse*, *beweegbare letteren* gesproken wordt, en onder dezen bepaalt zich de een tot *uit hout gesneden*, en de ander tot werkelijk *gegoten* letteren.

Alvorens wij ons gevoelen te dezen mededeelen, zullen wij hier uit de onderscheidene verklaringen al dat gene in de oorspronkelijke tale overne-

(1) SCHOEPFLIN, *Vind. Typ.* in de *Documenta.* p. 5 & seqq. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 58—88. Zie ook: WESTREENEN, *Verhandeling*, enz. bl. 59—83. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 69-84. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 246—250.

(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 250, 251, 252.

nemen, hetwelk tot de zaak in geschil betrekking heeft, met achterlating van alles, wat slechts tot de formaliteiten behoort, en alzoo als overtollig kan worden beschouwd.

Aldus dan verklaren de onderscheiden getuigen, en wel:

1°. ENNEL HANNS SCHULTHEISSEN TROUWE DES HOLTZMANS: .... ,, *Andres Dritzehen selig hatt iiij stücke inn einer pressen ligen, do hatt Gutemberg gebetten das ir die usz der pressen nement und die von einander legent uff das man nit gewissen kunt was es sy dann er hatt nit gerne das das jemant sehet.*"

2°. HANNSZ SCHULTHEISZ: ...... ,, *Andres Dritzehen uwer bruder selige het iiij stücke undenan inn einer pressen ligen, da hett sich Hanns Gutemberg gebetten das ir die darus nement und uff die presse legent von einander so kan man nit gesehen was das ist. Also gieng Claus Dritzehen und suchete die stücke do vant er nutzit.*"

3°. ,, *Item* COENRAD SAHSPACH *hatt geseit das Andres Heilman zu einer zit zu jm komen sy inn Kremer gasse und sprach zu jm lieber Cunrad als Andres Dritzehen abgangen ist da hastu die pressen gemaht und weist die sache do gang dohin und nym die stücke uss der pressen und zerlege sii von einander so weis nyemand was es ist, da nu diser gezuge das tun wolte und also suchete das were uff Sant Steffauns tag nehst vergangen do was das ding hinweg.*"

4°. ,, LORENZ BELDECK *het geseit das* ,, Jo

„ *Johann Gutenberg jn zu einer zit geschickt het*
„ *zu Claus Dritzehen, nach Andres sins bruders*
„ *seligen dode und det Clausen Dritzehen sagen*
„ *das er die presse die er hünder jm hett niemans*
„ *ögete zoigete, das ouch diser gezug det, und*
„ *rette ouch me und sprach er solte sich bekum-*
„ *bern so vil und gon über die presse und die mit*
„ *den zweyen wurbelin uff dun so vielent die*
„ *stücke voneinander, dieselben stücke solt er dann*
„ *in die presse oder uff die presse lege so kunde*
„ *darnach niemen gesehen noch ut gemercken.*"

5°. *Heer* ANTHONIE HEILMAN: .....
„ *Dirre gezuge hat ouch geseit das er wol wisse*
„ *das Gutenberg unlange vor Wihnaten sinen*
„ *knecht sante zu den beden Andresen, alle for-*
„ *men zu holen, und würdent zur lassen das er*
„ *es sehe, und jn josch etliche formen ruwete. —*
„ *De noch do Andres selige abeginge, und dirre*
„ *gezuge wol wuste das lüte gern hettent die presse*
„ *gesehen, do sprache Gutenberg sü soltent nach*
„ *der pressen senden er forhte das man sü sehe,*
„ *do sante er sinen knecht harjn sü zur legen,*
„ *und wann er müssig were so wolte er mit jn re-*
„ *den, das entbot er jn. Er hat ouch geseit das*
„ *von Reimbolt Muselers wegen und von sinen*
„ *wegen sy nye gedaht worden.*"

6°. „ *Item* HANNS DÜNNE *der goltsmyt hat*
„ *geseit, das er vor dryen joren oder doby Gu-*
„ *temberg by den hundert guldin abe verdienet*
„ *habe alleine das zu dem trucken gehöret.*"

7°. „ *Item* MIDEHART STOCKER *hat ge-*
„ *seit . . . das Er von Andres Dritzehen gehort*
„ *habe, das er spreche, hülff jn Got das das ge-*
„ *machte werck in der gemeinschaft vertriben*

„ *würde, so hoffte und truwete er ufs allen sinen*
„ *nöten zu kummen.*"

Uit de vórenstaande verklaringen ziet men, dat dezelve genoegzaam alleen over eene *pers* van GUTTENBERG handelen. Dat dit eene *drukpers* is geweest, schijnt uit den geheelen zamenhang te blijken, en mij is geen auteur bekend, welke daaromtrent eenigen twijfel heeft gekoesterd.

Die *pers* bevattede eenig *geheim*, hetwelk GUTTENBERG voór anderen wilde verbergen, hetzij dan dat dit geheim in dat *werktuig* zelve of in eenig *ander stuk*, in of op die *pers* liggende, bestaan hebbe. Voor beiden zoude het een en ander zijn aan te voeren.

Wij voor ons merken hieromtrent aan, dat, volgens de getuigenissen van LAURENS BELDECK en ANTHONIE HEILMAN, GUTTENBERG *niet wilde, dat de* PERS *door iemand werd beschouwd, waartoe de lieden genegen waren*. Aan CONRAD SAHSPACH gaf hij last, om, *vermits door hem de Pers gemaakt en aan hem de zaak bekend was, de stukken uit de* PERS *te nemen en uit elkander te leggen, als wanneer niemand zoude weten wat het was*. De ordergeving aan zoodanig eenen man, *die de pers zelve gemaakt had*, schijnt meer bepaaldelijk de *pers*, dan wel iets anders te hebben betroffen. Door de *stukken*, welke uit de *pers* moesten genomen worden, kan men even goed *gedeelten van deze machine zelve*, als wel *andere voorwerpen*, die bedrukt moesten worden, verstaan, vooral, wanneer men opmerkt, dat GUTTENBERG zijnen knecht, LAURENS BELDECK, onder anderen,

ren, had gelast, *de twee wervelen open of los te maken, als wanneer de ſtukken uit elkander zouden vallen:* iets, hetwelk, onzes inziens, met meer grond op de *pers*, dan wel op iets anders, kan worden toegepast. Verder, indien door het woord *ſtukken* die *voorwerpen* moeten verſtaan worden, *welke bedrukt moesten* worden, hetzij dan *houtſneê figuren* of *letteren*, of ook wel *losſe beweegbare letteren*, dan was de last van GUTTENBERG, met betrekking tot dezelven, niet voldoende, om het *gebruik der pers*, die overigens in haar geheel bleef, te verbergen. Die *ſtukken*, namelijk, moesten, na los of uit elkander genomen te zijn, *niet*, zoo als in ons oog volſtrekt noodig was, *weggemaakt* of op eene andere plaats *verborgen*, maar IN of OP *de Pers worden gelegd:* ze bleven dus *bij de pers bewaard*, vielen den nieuwsgierigen en onderzoekenden beſchouwer (voor wien men dezelve NB. wilde verbergen) dadelijk in het oog, en het zoude zelfs aan den eenvoudigſten weinig moeite gekost hebben, om, gaande gemaakt door het berigt eener geheime en nieuwe bewerking, bij het gezigt van eene *drukpers* en *verkeerd geſneden figuren of letteren*, weldra op het denkbeeld te geraken, *dat deze uren of letteren door middel van deze pers konden worden afgedrukt:* en alzoo moest het geheim van zelven ontdekt en verraden worden. En verder, wanneer men door de *vier ſtukken*, welke *met wervelen aan elkander vast zijnde*, losgemaakt en uit de *pers* moesten genomen worden, *vier bladzijden* verſtaat, dan moet men natuurlijk in het denkbeeld komen, dat die *vier bladzijden* de eene zijde van een geheel vel pa-

papier besloegen, en, even als tegenwoordig, *te gelijk moesten worden afgedrukt.* Doch alsdan vervalt men tot de grootste dwaling, daar het zeker is en door niemand zal worden tegengesproken, dat de eerste drukkers in den beginne slechts *ééne zijde te gelijk* hebben gedrukt, en het drukken van *onderscheiden bladzijden te gelijk* (namelijk zoo veel er, naar gelang van het formaat, op eene zijde van het vel papier konden geplaatst worden) (1), eerst in later' tijd, bij de meerdere vermenigvuldiging der letteren en de verbetering der werktuigen, een aanvang heeft genomen. Met meer grond vermeenen wij alzoo te mogen vaststellen, dat door het woord *stukken gedeelten van de pers zelve*, die met wervelen waren vastgemaakt, moeten worden verstaan: door het losmaken van die wervelen kon men, zoo niet de *geheele pers*, immers de *voornaamste stukken* van dezelve, *uit elkander nemen*, en door dit middel bleef niet alleen hare *zamenstelling*, maar ook haar *gebruik*, verborgen.

Wij willen, niettegenstaande dit alles, niet ontkennen, dat in of bij de *pers* eenige *voorwerpen* zijn geweest, met oogmerk, om dezelve, *door middel van de pers*, *af te drukken*. Indien het toch zoude blijken, dat de zamenstelling der *pers* aan het oogmerk konde beantwoorden, dan moest daarvan de proef genomen worden, en daartoe waren zoodanige voorwerpen noodig. De afzending van den knecht van GUTTENBERG, *om alle de formen te halen*, kan mogelijk tot zoodanige

(1) Bij voorbeeld: *twee* in folio, *vier* in quarto en *acht* in octavo.

nige voorwerpen betrekking hebben gehad, en dan ziet men hieruit tevens, dat die *formen* reeds bevorens, op last van GUTTENBERG, zijn weggenomen en, ter bedekking van het geheim, naar elders vervoerd. Dat voorts GUTTENBERG reeds te dien tijde eenig denkbeeld van *beweegbare letteren* zal hebben gehad, gelooven wij voor ons gereedelijk. Onze stelling, dat de eigenlijke Boekdrukkunst in het drukken met zoodanige letteren bestaat, en ons gevoelen, dat GUTTENBERG zich toenmaals met de *voorbereidselen* tot die wetenschap heeft bezig gehouden, maken dit voor ons aannemelijk; doch, om, zoo als sommigen willen, *uit deze processtukken alleen* te besluiten, dat *uit dezelve* zoude blijken, *dat* GUTTENBERG *reeds toenmaals zijne proeven met losse en beweegbare letteren zoude hebben genomen*, kunnen wij in geenen deele toestemmen: wij hebben dit uit geene der aangevoerde getuigenissen kunnen opmaken; wij voor ons zien daartoe geen kans, ten zij wij, om ons gevoelen door te dringen, van de letter van den tekst afwijken, en, op het voetspoor van anderen, het woord *stücken* (door de getuigen gebezigd) op de eene plaats door *stukken* (*pièces*) en op de andere plaats door *bladzijden* (*pages*) vertalen: iets waartoe wij vermeenen geene vrijheid te bezitten.

Wij voor ons vermeenen alzoo, dat uit deze processtukken niets anders is op te maken, dan dat GUTTENBERG zich, tusschen de jaren 1436 en 1439, te *Straatsburg*, heeft bezig gehouden met het ontwerpen en doen gereedmaken van eene *pers*, geschikt, om daarmede geheele bladzijden te kunnen drukken. Een *wijnpers* schijnt

schijnt hem, volgens het verhaal van BERGELLANUS (1), aanvankelijk tot model verstrekt te hebben. Uit onze beschouwing der werktuigen, waarmede den *Spiegel onzer Behoudenis* is vervaardigd, hebben wij gezien, dat de *pers*, waarmede dat boek is gedrukt, in niets anders, dan in eene gewone *huis-* of *handpers* heeft bestaan, en dat dezelve ten eenemale ongeschikt was, om eenen goeden afdruk ten voorschijn te brengen. GUTTENBERG, zich, op de verbetering en volmaking der Boekdrukkunst toeleggende, moest zich, in de eerste plaats, onledig houden met het uitdenken eener meer geschikte en tot het oogmerk voldoende *pers*: en naar ons inzien is hij in dit ontwerp volkomen geslaagd; en aan hem is alzoo de eere dezer uitvinding toe te schrijven.

Wanneer wij nu omtrent dit punt het gevoelen der voorstanders van *Mentz* en anderen nagaan, dan is het niet wel te ontkennen, dat zij in de hoofdzaak met ons overeenstemmen.

Omtrent den *uitvinder* of *verbeteraar der drukpers* en den *tijd der zamenstelling*, zegt, onder anderen, DE MURR (2), dat men in 1448 (?) nog van geene *drukpers* wist; *dat men die aan den grooten* GUTTENBERG *had te danken*, welke, blijkens de processtukken van 1439, zijne uitvinding in den beginne had geheim gehouden; terwijl het *tijdstip der oprigting dezer pers* door DE LA SERNA SANTANDER (3) meer bepaaldelijk wordt gesteld op het jaar 1439.

En

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 177. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 47.

(2) *Journal zur Kunst und Litteratur.* Th. II. p. 112.

(3) *Dict. Bibl.* T. I. p. 81.

En wat aanbelangt het *gebruik*, hetwelk GUTTENBERG van deze *pers* zoude hebben gemaakt, komen de bedoelde schrijvers daarin overeen, dat, eigenlijk gezegd, *niets* van dezelve is voor den dag gekomen. Meer bijzonder komt hun besluit hierop neder: dat welligt GUTTENBERG *niets heeft uitgevonden*, vermits *de houtsneden reeds vóór hem bekend waren*; dat het geenszins is uitgemaakt, of de *boeken met houten letteren niet reeds lang vóór hem zijn gedrukt*; dat het althans *zeer onzeker is, dat de oude prentwerken door* HEM *of door* FUST, *ja zelfs door een* DUITSCHER *zouden zijn vervaardigd*; dat hij zich in 1436 nog niet met het *gieten van letteren*, maar alleen met het bewerken van *houten tafelen* en hoogstens met de *houten letteren* heeft bezig gehouden; dat de processtukken van 1439 alleen spreken van *vaste tafelen*, en alzoo niet van de eigenlijke Boekdrukkunst; dat, wat er ook zijn moge van zijne onderzoekingen in die nieuwe wetenschap, alle de door hem genomene proeven *onvolkomen* zijn geweest, en dat dezelve zijn *mislukt*; dat de processtukken doen zien, dat bij het overlijden van ANDREAS DRITZEHEN (een der compagnons) nog geen het minste *genot* of *voordeel* uit de compagniesehap was voortgevloeid, ten blijke alzoo, dat *de kunst nog niet in volle werking* was gebragt; dat het zeer onzeker is, of GUTTENBERG tot op het tijdstip zijner vereeniging met FUST, in of omstreeks 1445, wel *eenig volledig boek heeft ten voorschijn gebragt*; dat althans tot op dit oogenblik *niets van zoodanig werk*, hetwelk door hem te *Straatsburg* zoude zijn gedrukt, bekend is. Waarbij men

men nog kan voegen, dat onderscheidene schrijvers het *begin der eigenlijke onderzoekingen* eerst na het jaar 1440 tot de komst van GUTTENBERG te *Mentz* in 1444 — ja, tot na zijne vereeniging met FUST in of omstreeks 1445, vaststellen; dat die onderzoekingen tot aan 1450 hebben voortgeduurd, als wanneer de kunst tot die hoogte schijnt te zijn gebragt, dat met het drukken van den *Bijbel* een aanvang konde worden gemaakt; terwijl, eindelijk, in het onderschrift van den *Livius*, ten jare 1505, te *Mentz*, bij J. SCHEFFER uitgegeven, wordt gezegd, dat de kunst door GUTTENBERG in het jaar 1450 te *Mentz* zoude zijn uitgevonden. (1)

Wat van dit alles ook zijn moge, zoo veel blijkt uit deze vereenigde getuigenissen, dat, met uitzondering der *drukpers*, tot in 1439 of 1440 nog niets door GUTTENBERG tot volkomenheid was gebragt; dat hij eerst na dien tijd, en allerwaarschijnlijkst te *Mentz*, in vereeniging en met medewerking van FUST, zijne onderzoekingen,

(1) Zie over deze onderscheidene bijzonderheden: de *Keulsche Kronijk* van 1499. MARCHAND, *Hist. de l'Imprimerie.* p. 7. FOURNIER, *Dissertation* &c. p. 3, 4, 6, 7, 19, 33, 39, 76, 85. *Orig. de l'Imprim.* p. 144, 145, 146, 184, 187. *Observations* &c. p. 39, 41. *Remarques* &c. p. 76, 77, 80. SCHOEPFLIN, *Vind. Typ.* Cap. VII. § I. *Lettre sur l'Origine de l'Imprim. Strasbourg.* 1761. p. 35, 38, 39. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 145. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 139. HEINEKEN, *Nachrichten.* Th. II. p. 95, 281, 310. COGAN, *Reize langs den Rhijn.* bl. 462, 467. DAUNOU, *Analyse* &c. p. 31, 32, 97. *Catal. de la Serna Santander.* T. I. p. 128, 129. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 81, 82, 84. LAMBINET, *Origine de l'Imprimerie.* T. I. p. 95, 103, 112, 142, 143, 144, 192, 250, 251, 252.

gen, omtrent het middel om boeken te drukken, met vrucht heeft voortgezet en aanvankelijk tot eene zekere hoogte gebragt, welke nog alleen de verbetering en volmaking van SCHEFFER, welke kort daarop volgde, vorderde; en dat alzoo ook hieruit blijkt, dat, in overeenstemming met hetgeen door JUNIUS en andere schrijvers voor *Haarlem* is te boek gesteld, de Mentzische drukkerij niet vroeger dan tot het jaar 1444 of 1445, en alzoo na den dood van KOSTER, kan worden gebragt.

HOOFDSTUK XI.

Getuigenissen van uitlandsche schrijvers ten voordeele der stad Haarlem.

Wanneer men de geschriften van HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER raadpleegt, dan zoude men welligt in het denkbeeld kunnen vallen, dat slechts alleen *Nederlanders*, zoo als JUNIUS, SCRIVERIUS, MEERMAN, DE BRUIJN enz., door nationalen ijver aangevuurd, de eer der uitvinding der Boekdrukkunst aan *Haarlem* en LAURENS JANSZOON KOSTER hebben toegeschreven; terwijl daarentegen alle *uitlandsche schrijvers* zich ten voordeele van *Duitschland* in het algemeen of de stad *Mentz* in het bijzonder zouden hebben verklaard. Niets, ondertusschen, zoude minder met de waarheid overeenkomstig zijn dan dit. Wij zouden ons in staat bevinden, om bijna vijftig uitlandsche schrijvers, waaronder warme voorstanders van *Mentz*, te kunnen aanvoeren, van welke sommigen de geheele

heele uitvinding der kunst, met al wat daartoe behoort, volmondig en genoegzaam volkomen aan *Holland* of aan KOSTER van *Haarlem* toekennen; anderen aan hem de eerste vervaardiging der xylographische werken toeschrijven; en wederom anderen in het algemeen toestemmen, of wel verklaren, niet te kunnen ontkennen, dat de gelegenheid en aanleiding tot het ontdekken dezer wetenschap in die stad te zoeken is, terwijl echter al wat tot de verbetering en volmaking van dezelve behoort, aan de stad *Mentz* moet worden toegeëigend (1). — Het zoude voor den lezer vervelend zijn, de woorden van alle deze schrijvers zelve over te nemen. Wij moeten ons daarvan alzoo onthouden. Drie derzelven, echter, vorderen eene meer bijzondere vermelding.

Het eerste en oudste getuigenis is dat van ULRICH ZELL, in eene *Keulsche Kronijk*, uitgegeven ten jare 1499. Het daarin voorkomend verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst is opgeteekend uit den mond van ULRICH ZELL, die in vroeger tijd op de Mentzische drukkerij zelve gewerkt had. Hij was alzoo der zake kundig; en zijn getuigenis is allergeloofwaardigst en boven alle vitterij verheven, daar hij, noch door overdrevene liefde voor de eer van zijn vaderland, noch door zijne vorige betrekkingen verblind, de waarheid hulde doet, en edelmoediglijk bekent: *dat, hoewel de kunst te Mentz is uitgevon-*

(1) HEINEKEN, die voorname tegenstander van *Haarlem*, erkent zelfs (*Nachrichten*, enz. Th. II. p. 304), dat de meeste schrijvers, welke tegen het verhaal van JUNIUS geschreven hebben, echter niet hebben betwist, dat KOSTER figuren heeft gesneden, en hij alzoo een *vormsnijder* zoude zijn geweest.

vonden op de wijze zoo als zij thans gemeenlijk gebruikt wordt, zoo is toch het eerste voorbeeld in Holland gevonden in de Donaten, die aldaar vóór dien tijd (dat is vóór 1450, want van dat jaar spreekt de schrijver) *gedrukt zijn.*

Wij vergenoegen ons voor het tegenwoordige met deze korte opgave eenes verhaals, hetwelk wij hierna (Hoofdst. XII) meer uitvoerig zullen beschouwen en tegen alle de aanmerkingen, die men te vergeefs getracht heeft tegen hetzelve te maken, verdedigen.

Het daarop volgende is dat van MARIANGELUS ACCURSIUS, geboren te *Aquila*, in het Koningrijk *Napels*. Hij bloeide in het begin der zestiende eeuw. Na eenen geruimen tijd in *Italie* te hebben doorgebragt, vertrok hij naar *Duitschland*, en was zeer gezien aan het hof van Keizer KAREL *den vijfden*. Deze geleerde, welke geen belang had, ten voordeele van *Holland* te schrijven, bevestigt het verhaal van ZELL in de *Keulsche Kronijk* volkomen. Volgens het getuigenis van ANGELUS ROCHA (1) heeft de jonge ALDUS aan hem vertoond een op parkement gedrukten *Donatus*, op welks eerste blad ACCURSIUS eigenhandig het navolgende had geschreven (2): „*Johannes Faust, civis Maguntinus, avus ma-„ternus Joannis Schoeffer, primus excogitavit „imprimendi artem typis aereis, quos deinde „plumbeos invenit; multaque ad artem poliendam „addidit eius filius Petrus Schoeffer. Impressus „au-*

(1) *Appendix ad biblioth. Vatican. Romae.* 1591. p. 411.

(2) Zie, onder anderen, MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 60, 61. P. II. p. 214, 215, en eene menigte andere auteuren.

„ *autem est hic Donatus & Confessionalia primum* „ *omnium anno* 1450. ADMONITUS CERTE FUIT „ EX DONATO, HOLLANDIAE PRIUS IMPRESSO IN „ TABULA INCISA." (1)

Het doet er te dezer plaatse niets toe, of ACCURSIUS den Hollandschen *Donatus* heeft beschouwd als uit *vaste* of *losse* letteren te zijn vervaardigd. Op eene andere plaats (Hoofdst. IV) hebben wij reeds gezien, dat dezelve, blijkens de gevondene fragmenten, met losse beweegbare en gegoten letteren is gedrukt. Wij bedoelen met de aanhaling dezer woorden thans niets meer, dan om door dezelve te doen zien, dat het niet alleen volgens de *Keulsche Kronijk*, maar ook volgens ACCURSIUS, reeds lang voor den tijd van JUNIUS, bekend en uitgemaakt was, dat de eerste beginselen der Boekdrukkunst uit *Holland* oorspronkelijk waren, en door die van *Mentz* ten voorbeelde zijn genomen.

Het derde, eindelijk, is dat van LOUIS GUICCIARDIN, zoon van den bekenden historieschrijver FRANCISCUS, welke ten jare 1540 is overleden. Hij was geboren te *Florence*; verliet,

(1) De zin dezer woorden komt hierop neder: „ *Joannes* „ *Faust van Mentz, de Grootvader van Moeders zijde van Joannes Schoeffer, heeft de kunst* (te weten het Boekdrukken) „ *het eerste uitgedacht met koperen letters, die hij naderhand* „ *van lood heeft weten te maken. Sedert heeft zijn zoon Pieter* Schoeffer *daar vele dingen bij uitgevonden, tot versiering* „ *en beschaving der kunst. Maar deze Donatus is met de* „ *Confessionalia het eerst van allen gedrukt in 't jaar* 1450. „ *Hij* (te weten JOANNES FAUST) *heeft zekerlijk de eerste* „ *aanleiding hiertoe gekregen door den Donatus van Holland,* „ *voor dien tijd gedrukt door middel van een uitgesneden tafeltje*."

let, omstreeks het midden der zestiende eeuw, *Italie;* verkoos *Antwerpen* tot zijne woonplaats, en liet aldaar, ten jare 1567, bij WILLEM SYLVIUS, in druk uitgaan eene *Beschrijving der Nederlanden* in de Italiaansche taal. Ten jare 1612 werd daarvan eene Nederduitsche vertaling door CORNELIS KILIAN, te *Amsterdam*, bij WILLEM JANSZ, in het licht gegeven. Volgens de laatstgemelde editie zegt GUICCIARDIN, van *Haarlem* sprekende, op bladz. 373, het navolgende: „ *Men bevindt niet alleenlyck* „ *door het ghemeyn segghen der inwoonders, maer* „ *oock door ghetuyghenisse van sommige schry*„ *vers, ende andere oude ghedenckenissen, dat in* „ *deser stadt allereerst ghevonden is de konste van* „ *boecken te drucken*, ende de wyse van letteren „ te gieten om te printen gelyck men dat tegen„ woordichlyck ghebruyckt heel Europa door (1). „ *Maer want de eerste vinder gheraeckte te ster*„ *ven, eer hy de konste tot volmaecktheydt hadde* „ *gebracht, is zijn dienaer (so men seyt) te Mens* „ *gaen woonen, aldaer hy dese konste in het licht* „ *brenghende seer blydelyck ontfanghen werdt, en*„ *de heeft alle neersticheydt tot dit werck ghe*„ *daen: soo dat men voorts is geraeckt tot de op*„ *rechte kennisse en volmaecktheydt. Deshalven* „ *den*

(1) Volgens MEERMAN staan de woorden: *ende de wyse van letteren te gieten om te printen, gelyck men dat tegenwoordichlyck gebruyckt heel Europa door*, niet in de oorspronkelijke Italiaansche uitgave, maar zijn overgenomen uit de Fransche vertaling van BELLEFOREST. In de hoofdzaak maakt dit te dezer plaatse geene de minste verandering: wij hebben reeds (Hoofdst. I) gezien, dat KOSTER met *gegoten letteren* heeft gedrukt.

„ *den roep overal ghegaen ende ghebleven is*, *dat*
„ *dese konste ende wetenschap van Boeckdrukkery*
„ *te Mens aller eerst gevonden zy. Van de waer-*
„ *heydt deser saecken en kan noch en wille ick*
„ *niet oordeelen*, *latende my vernoegen*, *dit met*
„ *luttel woorden gemeldt te hebben*, *om deser*
„ *stadt ende desen lande gheen achterdeel hierin*
„ *te doen*" (1).

Men ziet hier alzoo wederom het getuigenis van eenen kundigen en geleerden uitlandschen schrijver, welke, door geene partijdigheid gedreven, aan *Holland*, en wel bepaaldelijk aan de stad *Haarlem*, behoorlijk regt laat wedervaren, niettegenstaande alle de aanmatigingen, welke zich de stad *Mentz* sints den jare 1457 had veroorloofd. Dit getuigenis strekt te meer ten voordeele van *Haarlem*, daar hetzelve (blijkens de opdragt van het werk aan FILIPS, Koning van *Spanje*, welke is gedagteekend den 20sten October 1566) is opgesteld vóór de *Batavia* van JUNIUS, welk boek niet voor het jaar 1588 in het licht verscheen. GUICCIARDIN konde dus het verhaal van JUNIUS niet naschrijven. Hieruit volgt, dat GUICCIARDIN zijne berigten van elders heeft bekomen; en dit juist staaft de aanspraak der stad *Haarlem* even zeer, als zij het werk van JUNIUS (waarmede het in de hoofdzaak overeenstemt) bevestigd. Terwijl het verhaal van GUICCIARDIN nog deze bijzonderheid bevat, dat de ove-

(1) Zie ook SCRIVERIUS, *Laure-crans*, bl. 27. SEIZ *Derde Jubeljaar*, bl. 80, 81. MEERMAN, P. I. p. 64, 6[illegible] DE BRUIJN, bl. 231, 234. COGAN, *Reize*, enz. bl. 436, 437, enz.

overbrenging der kunst naar *Mentz* zoude hebben plaats gehad na dat de uitvinder was komen te overlijden.

De voorstanders van *Mentz* (1) hebben wel getracht het te doen voorkomen, als of GUICCIARDIN de aanspraak van *Haarlem* niet alleen in twijfel hebbe getrokken, maar ook aan dezelve in het geheel geen geloof geslagen. Doch wanneer men de woorden van onzen auteur met opmerkzaamheid naleest, zal men weldra van het tegendeel overtuigd zijn. GUICCIARDIN, aan wien toch het voorgeven der stad *Mentz*, achter zoo vele boeken te lezen, en door zoo vele schrijvers aangehaald, niet onbekend zal zijn geweest, toont op zijn minst genomen, dat, offchoon gewoonlijk de roem der uitvinding aan de stad *Mentz* werd toegeschreven, de aanspraak van deze stad op die eer te zijnen tijde nog *niet volkomen bewezen* was en alzoo als *uitgemaakt* kon worden beschouwd: daar, zoo als hij zich uitdrukt, de vordering van *Haarlem* zich niet alleen op het *gemeyn seggen der inwoonders* (2), maar ook op *ghetuyghenisse van sommighe schryvers* en *andere oude ghedenckenissen* grondde. En offchoon hij billijk en onpartijdig genoeg is, om bij het

(1) *Nachrichten*, etc. Th. II. p. 255, 256. *Idée Générale*, p. 281. LICHTENBERGER, etc.

(2) HEINEKEN (*Nachrichten*, Th. II. p. 256) laat GUICCIARDIN alleen spreken van het *voorgeven der Hollanders* en der *inwoonders van Haarlem*, doch laat de *getuigenissen van sommige schrijvers* en de *andere oude gedenkstukken* achterwege, en ontneemt alzoo aan de woorden van onzen schrijver derzelver voornaamste kracht. Waarom? Omdat dezelve zijne uitlegging omver moesten werpen.

het slot zijner reden, te dezen geene beslissende uitspraak te doen (hetwelk ook niet regelregt tot zijn oogmerk met de uitgave van dit zijn werk behoorde), levert echter de zamenhang zijner woorden stoffe genoeg op, om daaruit op te maken, dat hij niet vreemd is geweest, om het daarvoor te houden, dat de kunst van boekdrukken oorspronkelijk te *Haarlem* is uitgedacht, doch vervolgens te *Mentz* verbeterd en tot meerdere volkomenheid gebragt.

De lezer vergenoege zich voorts met de hier onderstaande aanwijzing van eenigen der overige schrijvers, van welke wij een groot gedeelte op onderscheiden plaatsen in dit ons werk hebben bijgebragt, en die overigens, des begeerendt, door hem nader kunnen worden geraadpleegd; en zegge met een derzelven (CLESSEN, p. 52):

„ Gerne lasz ich andre zancken,
„ Wer der edlen Druckerey
„ Eigentlich Erfinde sey:
„ Mir gefallen die gedancken:
„ KUSTER hat den grund gelegt,
„ GUTTENBERGER fortgetrieben,
„ FAUSTEN (liever SCHEFFER) ist der Ruhm geblieben,
„ Wie man heute Bücher prägt." (1)

HOOFD-

(1) Zie voorts:

MICHAEL AITSINGER, *Leo Belgicus. Edit.* 1588. *Wolfii Monum. Typ.* P. II. p. 407.

RICHARD ATKYNS. *The Originat and growt of printing. London* 1664.

C. BREHMEN, *Accurata expositio inventionis nobilissimæ pariter ac utilissimæ Artis Typographicæ &c. Dresdæ* 1640. *Wolfii.* P. I. p. 930–935.

JOHANN GOTTLOB IMMAN BREITKOPF, *ueber die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst. Leipzig* 1779. p. 42, 45.

JA-

HOOFDSTUK XII.

Keulsche Kronijk van 1499.

In eene Kronijk, gedrukt te *Keulen*, bij JOHAN-

JACOBUS BURCHARDUS. *Wolfil.* P. II, p. 1152 feqq.

ANDRÉ CHEVILLIER, *Dissertation sur l'origine de l'imprimerie. Paris* 1694. *Marchand*, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 116, 117, 137.

DAVID CLEMENT, *Bibliothèque curieuse, historique et critique.* Tom. I. Preface. p. XV in note.

WILHELM JEREMIAS JACOB CLESSEN, *Drittes Jubelfest der Buchdruckerkunst. Gotha* 1740. p. 14, 21, 22, 23, 36, 51, 52.

T. COGAN, *de Rhijn of Reis van Utrecht naar Frankfort. Haarlem* 1800. bl. 409—477.

NATALES COMES, *Historiae sui temporis, Libro XXIV. p.* 525, *edit Argentor.* 1612. *fol. Scriverius.* bl. 56, 118. *Wolfil.* P. I. p. 313. 314.

DAUNOU, *Analyse des opinions diverses sur l'origine de l'imprimerie. Paris XI.*

FOURNIER, *Dissertation sur l'origine de l'impr.* p. 33; *de l'orig. de l'impr.* p. 130, 140, 141, 142, 177. *Heinecken*, *Nachrichten.* Th. II. p. 305.

J. G. A. GALETTI, *Kleine Weltgeschichte.* Th. IX. p. 105—109.

CHASTEAUNIÈRE DE GRENAILLE. *Wolfii.* P. II. p. 1132, 1133.

JOHANNES JONSTONIUS, *Natura constantia. Amstelod.* 1632. *Wolfii.* P. II. p. 1056.

JOHANN ERHARD KAPPENS, *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey. Leipzig* 1740. pag. 18, 53, 55.

P. LAMBINET, *Orig. de l'Imprim.* T. I. p. 56, 57, 64 à 74, 85, 91, 92, 242.

FRIEDRICH CHRISTIAN LESSERN, *Typogr. Jubilans, Leipzig* 1740. p. 23, 24, 25, 33, 34, 36.

CHRISTIAN MÜNDENS, *Danck-Predigt*, etc. *Franckfurth am Mayn.* 1741. p. 130, 131, 143, 144, 145, 252, 253.

J. DE PARIVAL, *Les Delices de la Hollande.* bl. 119, 120 van de Nederduitsche uitgave van 1661. *Wolfii.* P. II. p. 1134.

HANNNES KOELHOF, in den jare 1499 (1), vindt men men op fol. CCCXII een verhaal van het begin en voortgang der Boekdrukkunst; welk verhaal in de oorspronkelijke taal (2) aldus luidt: ,, Van

JOHAN DANIEL SCHOEPFLIN, *Vindiciæ Typographicæ.* 1760. p. 87. seqq. *Lettre sur l'origine de l'imprimerie.* p. 19 22.

D. CONR. GEORG. SCHWARZ, *Indice libror. sub incunab. typograph. impress. F. C. Lessern, Typogr. Jubilans.* p. 42, in de noot (**).

J. C. SEIZ, *Derde Jubeljaar der nieuw uitgevonden Boekdrukkunst. Haarlem* 1740.

NICOLAAS SERRARIUS, *Dissertatio de Typographiæ Inventione. In Rerum Mogunt. Libro I. Moguntiæ* 1604. *Marchand.* P. II. p. 41 seqq. en anderen.

De schrijver van het Schouwtooneel der Natuur. D. VI. bladz. 217 en 218 der Nederduitsche uitgave.

ANTHONY WOOD, *Historia et Antiquitates universitatis Oxoniensis.* 1674.

GEORG WILHELM ZAPF, *Augsburgs Buchdruckergeschichte. Augsburg* 1778, in *Historische Einleitung.* p. IV, V.

En voorts eenige anderen, te vinden bij WOLFIUS, *Monumenta Typographica.*

(1) De titel van dit boek, van hetwelk, onder anderen, een exemplaar op het raadhuis der stad *Haarlem* bewaard wordt, luid als volgt: *Cronica van der hilliger Stat va Coelle oder tzytboich van den geschiehten der vergangen Jairen in duytsche landen und sunderlinge der hellger Stat Coellen und yrer busschove.*

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettüng Johann Guttenbergs*, p. 44; — MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 105—108; —— MASCH, *Bibl. sacra le Long-Maschiana.* P. II. Vol. III. p. 54; —— WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 50, 51; —— WESTREENEN, *Verhandeling*, enz. bl. 156—158. Eene overzetting van dit verhaal in de Latijnsche taal vindt men bij MALLINKROT, *de ortu & Progressu Typographicæ.* p. 378; — MARCHAND, *Hist. de l'Imprim.* P. II, p. 4, 5; —— MEERMAN, *loc. cit.*; —— en in de tegenwoordige Hoogduitsche spraak bij CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest der Buchdruckerkunst.* pag. 34—36, enz.

„ *Van der boychdruckerkunst. Wanne, wae,*
„ *und durch wen is vonden dye unysſprech-*
„ *lich nutze kunst boicher tzo drucke.*"

„ *Item dese hoichwyrdige kunst vursz is von-*
„ *den aller erst in Duytſchland tzo Mentz am*
„ *Ryne. Ind dat is der duytſcher nacion eyn*
„ *groiſſe eirlicheit dat ſulche ſynriſche myn-*
„ *ſchen ſyn dae tzo vynden. Ind dat uns ge-*
„ *ſchiet by den jairen uns heren anno Dñi*
„ *MCCCCXL. ind van der zyt bis men ſchre-*
„ *ve L. wart underſoicht die kunst und wat*
„ *dairzo gehoirt. Ind in den jairen uns he-*
„ *ren do men ſchreyff MCCCCL. do was eyn*
„ *gulden jair, do begon men tzo drucken ind*
„ *was dat eyrste boich dat men druckte die*
„ *Bybel zo Latyn, ind wart gedruckt mit*
„ *eynre grover Schrift as is die Schrifft dae*
„ *men nu Myſſeboicher mit druckt. Item wie*
„ *wail die kunst is vonden tzo Mentz, als*
„ *vursz. up die wyſe, als dan nu gemeynlich*
„ *gebruicht wird, ſo is doch die eyrste vurbyl-*
„ *dung vonden in Hollant uyſs den Donaten,*
„ *die daeſelffst vur der tzyt gedruckt ſyn. Ind*
„ *van ind uyſs den is genommen dat begynne*
„ *der vursz. kunst. Ind is vill meysterlicher*
„ *ind ſubtilicher vonden dan dieſelve manier*
„ *was, und ye langer ye mere kunstlicher*
„ *wurden. Item eynre genant omnebonus, der*
„ *Schryfft in eynre vurrede up dat boich Quin-*
„ *tilianus genoempt. undt ouch in anderen*
„ *meir boicher, dat eyn Wale uyſs Vranck-*
„ *rych, genant Nicolaus Genſon have alre*
„ *eyrst deſe meysterliche kunst vonden, mer*

„ *dat is offenbairlich gelogen. Want Sy syn*
„ *noch im leven die dat getzuigen dat men*
„ *boicher druckte tzo Venedige, ee der vursz*
„ *Nicolaus Genson dar quame, dair he began*
„ *Schrifft zo snyden und bereyden. Mer der*
„ *eyrste vynder der druckerye is gewest eyn*
„ *burger tzo Mentz. ind was geboren van*
„ *Straissburch. ind hiesch joncker Johan Gu-*
„ *denburch. Item van Mentz is die vursz*
„ *kunst komen alre eyrst tzo Coellen. dairnae*
„ *tzo Venedige. dat begynne ind vortganck der*
„ *vursz kunst hait myr muntlich vertzelt den*
„ *eirsame man Meyster Ulrich tZell van Ha-*
„ *nauwe, boichdrucker zo Coellen noch zertzyt*
„ *anno MCCCCXCIX. durch den die kunst*
„ *vursz. is zo Coellen komen. Item idt syn*
„ *ouch eyn deill vurwitziger man, und die*
„ *sagen men have ouch vurmails boicher ge-*
„ *druckt, mer dat is niet wair. Want men*
„ *vynt in geynen landen der boicher die tzo*
„ *denselven tzyden gedruckt syn.*"

Hoe klaar en duidelijk nu ook in dit verhaal wordt gezegd, dat de eerste bron tot het ontdekken der Boekdrukkunst niet te *Mentz*, maar in *Holland* moet worden gezocht; met welke ronde woorden deze belangrijke en alles afdoende bijzonderheid daarin ook, voor altijd, met onuitwischbare letteren, staat opgeteekend; en hoezeer hetzelve dan van dien aard is, dat alle aanvallen, welke men goedvinden mogt tegen hetzelve te ondernemen, weldra moesten vervallen, moet het ons echter niet verwonderen, dat sommige voorstanders van *Mentz* zulks, echter, van tijd tot tijd,

tijd, alhoewel vruchteloos, hebben beproefd: trouwens, indien de verzekering van den Keulschen Kronijkschrijver, of liever van ULRICH ZELL, voor waarheid moet worden gehouden, dat, namelijk, voor het jaar 1440 of 1450 in *Holland Donaten* zijn gedrukt, welke aan die van *Mentz ten voorbeelde* hebben verstrekt, dan is het uitgemaakt, dat de aanspraak van laatstgemelde stad op de eer der eigenlijke *uitvinding* in rook moet verdwijnen, en zich alleenlijk moet bepalen tot de aanmerkelijke *verbetering* en *volmaking* dezer wetenschap.

De kracht en waarde dezer gevolgtrekking heeft dan ook zoo zwaar bij de schrijvers voor *Mentz* gewogen, dat zij niets hebben onbeproefde gelaten, om, ware het mogelijk, de waarheid van dit verhaal in het geheel of ten deele in verdenking te brengen. MARCHAND, KÖHLER, FOURNIER en HEINEKEN inzonderheid hebben hieromtrent hunne krachten beproefd, en eene en andere nietsbeteekenende bedenking aangevoerd, die wij zoo dadelijk zullen onderzoeken.

Met dat al scheen men echter van de waarheid van dit verhaal, en tevens van de ongenoegzaamheid der tegen hetzelve ingebragte bezwaren zoo zeer overtuigd te zijn, dat sommigen hunne toevlugt tot een ander hulpmiddel namen, hierin bestaande, om het verhaal uit de *Keulsche Kronijk* niet in deszelfs *geheel* over te nemen, maar slechts daarvan een *gedeelte* uit te kippen, en wel zoodanig gedeelte, hetwelk hen voor het oogenblik ter staving hunner stelling, en alzoo ter bereiking van hun oogmerk scheen te stade te komen. Op die wijze was het hen, nu en dan,

niet

niet moeijelijk gevallen, den zin der woorden te veranderen, en U. ZELL of den Kronijkſchrijver ſchijnbaar zoodanig te doen ſpreken, als met hunne gevoelens het meest overeenkwam. Zoo zal men wel bij HEINEKEN (1) en bij DE LA SANTANDER (2) eenige *brokken* of *gedeelten*, maar nergens het *geheel* aantreffen, even als of zij geſchroomd hebben, hetzelve onder het oog van hunne lezers te brengen, die alsdan des te beter in ſtaat zouden zijn geweest, de ongegrondheid hunner opmerkingen en beſluiten te beoordeelen.

De losheid, waarmede inzonderheid de laatstgemelde ſchrijver (welke anders zoo naauwkeurig is) over deze *Kronijk* henen ſtapt, verdient voorzeker de opmerking van alle onzijdige beoordeelaars. Dit kan niet anders, dan het vermoeden doen ontſtaan, dat hij, niettegenſtaande al het aangevoerde van MARCHAND, KÖHLER, FOURNIER en HEINEKEN, met deze *Kronijk* verlegen was, vermits het daarin voorkomend verhaal zoo ſtellig en ondubbelzinnig van de *Hollandſche Donaten* ſpreekt, dat daardoor zijn geheel ſyſtema tegen *Holland* en *Haarlem* moest in duigen vallen; en dat het ook daaraan alleen zal zijn toe te ſchrijven, dat, onder anderen, ook dat gedeelte van het verhaal, waarin van de *Hollandſche Donaten* wordt gewag gemaakt, nergens bij hem te vinden is.

Laat ons alsnu overgaan (I) tot een onderzoek omtrent den *perſoon*, uit wiens mond dit verhaal

is

(1) *Nachrichten.* Th. II. p. 263, 264, 265; — *Neue Nachrichten.* p. 218, 219.

(2) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl* T. I. p. 110 in *note* (66), p. 156. T. II. p. 177; — *Catal. de la Serna Santander.* T. I. No. 303. p. 74. T. V. p. 22.

is voortgevloeid, mitsgaders deszelfs *bevoegdheid* en *geloofwaardigheid;* en daarna (II) de tegen hetzelve ingebragte *bedenkingen* en *zwarigheden* toetsen.

I. Wat dan het eerste betreft: uit het verhaal zelve zien wij, dat men hetzelve niet aan den *Keulschen Kronijkschrijver*, maar aan ULRICH ZELL verschuldigd is.

Bepalen wij ons alzoo vooreerst tot deszelfs *persoon*.

ULRICH ZELL, dan, geboren van *Hanau* (1), onthield zich ten tijde van GUTTENBERG, FUST en SCHEFFER te *Mentz*, en was aldaar *afschrijver van boeken* (2), ook was hij gewoon de fraaije hoofdletteren in de gedrukte werken te vervaardigen (3). Hij stond in eene naauwe en bijzondere betrekking tot de Mentzische drukkerij, waarop hij, als eene der werklieden, de kunst van boekdrukken zal hebben geleerd, zoo als niet alleen uit zijne opgegevene betrekking tot dezelve kan worden opgemaakt, maar bovendien is blijkende uit de gelijkheid zijner letteren met die van de twee laatstgemelde drukkers (4). Bij de inneming der stad *Mentz*, in den jare 1462, en de verstrooijing der knechts van de voorsz. drukkerij door

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 58; — DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 157.

(2) MEERMAN, *l. c.*; — DE LA SERNA SANTANDER. T. I. p. 117, 157.

(3) DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem*, bl. 235; — *Catal. de la Serna Santander.* T. I. p. 74.

(4) KÖHLER. p. 45; — ZAPF, *Annalen.* p. 124; — SANTANDER. T. I. p. 157. T. II. p. 14; — *Catal. de la Serna Santander.* T. I. p. 74.

door het grootste gedeelte van *Europa*, zal U. ZELL zich vermoedelijk te *Keulen* hebben nedergezet (1). Hij was de eerste, welke aldaar, welligt reeds omstreeks het jaar 1463, eene boekdrukkerij opgrigtte (2), en in den beginne een aantal kleine stukjes van zijne pers ten voorschijn bragt (3): zeker althans is het, dat reeds in het jaar 1466 een werkje, met uitdrukking van zijnen naam, plaats en jaar, door hem aldaar in het licht is gegeven (4). Doorloopend was hij niet gewoon eenig onderschrift onder zijne boeken te plaatsen, waaruit men konde zien, *waar*, *wanneer* en *bij wien* dezelve gedrukt waren; evenwel is, onder anderen, nog een zoodanig stuk door hem ten jare 1492 vervaardigd (5); en uit het verhaal van den Keulschen Kronijkschrijver zelve zien wij, dat hij nog in het jaar 1499 leefde, en als boekdrukker te *Keulen* woonachtig was. — Zoo veel wat zijn persoon aangaat.

Wat nu, in de tweede plaats, zijne *bevoegdheid* en *geloofwaardigheid* betreft: zoo vertrouw ik, dat niemand zijne *bevoegdheid* zal willen betwisten. Zijne betrekking, toch, tot de Mentzische drukkerij heeft hem in de gelegenheid gesteld en de middelen verschaft, om, zoo uit de welligt op die drukkerij nog aanwezige stukken en bewijzen, uit zijnen veelvuldigen omgang met GUT-

(1) *Catal. de la Serna Santander*. T. V. p. 20.

(2) SANTANDER. T. I. p. 93, 158. T. II. p. 14; — *Catal. de la Serna Santander*. T. I. p. 74, 75 en anderen.

(3) SANTANDER. T. I, p. 156, 157, 158; — *Catal. de la Serna Santander*. T. I p. 75.

(4) *Catal. de G. J. de Servais*. *Mechelen* 1808. No. 172.

(5) SANTANDER. T. I. p. 159.

GUTTENBERG, FUST en SCHEFFER en hunne knechts, als anderzins, den waren toedragt der zaak te vernemen. Zijn verhaal is dus te beschouwen als dat van iemand, welke in staat is, dit zijn getuigenis met redenen van wetenschap te bevestigen. — En wie zal aan zijne *geloofwaardigheid* twijfelen, daar hij, niettegenstaande hij zelve een *Duitscher* was, niettegenstaande zijne voormalige *betrekkingen tot de Mentzische drukkerij*, en niettegenstaande de menigvuldige *onderschriften der boeken van Mentz*, wel verre van, met verkrachting der waarheid, zijn vaderland een dienst te willen betoonen, integendeel onpartijdig en onzijdig genoeg is, om rondelijk te bekennen, dat de eerste aanleiding tot de Boekdrukkunst niet te *Mentz*, maar in *Holland* is uitgedacht. Zoodanig getuigenis van eenen Duitscher, van eenen der werklieden van de Mentzische drukkerij, is, in ons oog en, zoo wij vertrouwen, ook in dat van alle anderen, zoo zeer boven alle verdenking verheven, dat wij het onnoodig zouden kunnen achten, het gevoelen van andere schrijvers te dezen opzigte, ter bevestiging van deze onze uitspraak, aan te halen; doch, daar zulks te meer ter overtuiging van anderen zal kunnen verstrekken, beroepen wij ons, onder anderen, op dat van KÖHLER, LESSERN, CLESSEN, SCHOEPFLIN, DES ROCHES, ZAPF, DAUNOU en DE LA SERNA SANTANDER (1). Terwijl, bovendien, de bij-

(1) KÖHLER, offchoon, zoo als wij hierna zullen zien, eene en andere bedenking tegen dit verhaal hebbende aangevoerd, rangschikt hetzelve (*Ehren-Rettung Johann Guttenbergs*. p. 2 en

bijzonderheden in het verhaal van ZELL vervat ook van elders zijn bevestigd, en, onder anderen,

en 3) echter onder dat van de *onpartijdige schrijvers*; terwijl hij zich vervolgens (p. 45) met betrekking tot dat verhaal zelve meer bepaaldelijk aldus uitlaat: „*Der unbekannte Verfasser dieser alten Cölnischen Chronicke hat sich mit allen Fleisz Mühe gegeben, eine gründliche und genaue Nachricht von der Erfindung der Buchdruckerkunst der Nachwelt zu hinterlassen, wie man aus allen Zeilen sehen kan. Er giebt dahero auch seinen Mann getreulich an, von welchen er deswegen An.* 1499. *Erkundigung eingezogen hatte.*" enz.

F. C. LESSERN (*Typogr. Jubilens.* p. 36) is van gevoelen, dat het mogelijk zij, dat GUTTENBERG door KOSTERS uitvinding op het denkbeeld zijner wetenschap is gebragt, en hij beroept zich bij die gelegenheid, in eene noot, op dat gedeelte van de *Keulsche Kronijk*, waarin van de *Hollandsche Donaten* wordt gesproken: ten blijke, alzoo, dat dezelve in zijn oog alle geloof verdiende.

W. J. J. CLESSEN (*Drittes Jubel-Fest der Buchdruckerkunst.* p. 36) stemt te dezen genoegzaam met LESSERN overeen.

J. D. SCHOEPFLIN (*Lettre sur l'origine de l'Imprimerie.* p. 21) spreekt aldus: „*Pour ce qui regarde enfin la troisième preuve de M. Fournier, elle se réduit à la critique des Livres attribués à Coster; sçavoir le* Speculum humanæ salutis, *&* *le* Dônat. *Il nie l'existence du dernier, & il refuse la qualité de Livres imprimés à tous les deux. Mais, de bonne foi, peut on nier l'existance du Donat? Quand la Chronique de Cologne, sur certain faits, feroit encore plus abusée que M. Fournier ne le prétend, la manière dont elle parle des Donats la rendroit digne de foi, du moins en cette partie. La Chronique de Cologne dit que l'Art de la Typographie à été inventé à Mayence; mais que la première idée en a été tirée* des Donats de Hollande; *donc les* Donats de Hollande *existoient, non seulement du temps du chroniqueur, mais, qui plus est, c'étoit un livre très-connu. La façon de parler du chroniqueur l'insinue clairement.*"

J. DES ROCHES (*Verhandeling* enz. Zie *Letteroefening* van 1778, bl. 370), hoezeer almede een der ijverigste tegenstanders van *Haarlem*, hecht aan het getuigenis van deze *Kronijk* met

ren, uit de bekende aanteekening van M. ACCURSIUS volkomen blijkt, dat het aanwezen der *Hollandsche Donaten*, waarvan ZELL spreekt, als eene zekere en bekende daadzaak moet worden beschouwd.

II. En alsnu tot het tweede gedeelte onzes onderzoeks overgaande, bepalen wij ons, 1°., in de eerste plaats, tot de algemeene bedenking door PROSPER MARCHAND en FOURNIER aan-

ge-

met betrekking tot de Hollandsche *Donaten* (offchoon die dan, volgens zijn gevoelen, in *Braband* zouden zijn gedrukt) volkomen vertrouwen en geloof.

G. W. ZAPF (*Aelteste Buchdruckergeschichte von Mainz*) zegt (in de *Annalen*, p. 124): „*Dieses selbst redende Zeugnisz für* „*die Erfindung der Buchdruckerkunst so wohl, als ins besondere* „*für das Daseyn dieser Bibel* (van 1450), *ist aus dem Munde* „*des* ULRICH ZELLS, *eines Dieners* JOHANN GUTTENBERGS, MITHIN AUCH DES VOLKOMMENEN GLAUBENS „WÜRDIG."

DAUNOU (in zijne *Analyse des opinions diverses sur l'origine de l'Imprimerie*. p. 41) gezegd hebbende: „*Aucun livre du* „*quinzième siècle n'offre plus de détails sur les origines typogra-* „*phiques, qu'une chronique de cologne, écrite en allemand, et* „*publiée en* 1499. *L'auteur cite pour garant de son récit Ulric* „*Zell, le fondateur de l'imprimerie à Cologne*" etc. rangschikt hij vervolgens (p. 53) onder de getuigenissen wegens de uitvinding der Boekdrukkunst, in de vierde klasse: „*Les dépositions* „*plus anciennes, plus positives, de Schoeffer dans les annales* „*de Trithème,* D'ULRICH ZELL DANS LA CHRONIQUE DE „COLOGNE" etc."

DE LA SERNA SANTANDER, eindelijk, (*Dict. Bibl.* T. II. p. 177) van den Bijbel van 1450 en van het deswegens aangeteekende van U. ZELL sprekende, schijnt denzelven even zeer voor een geloofwaardig getuige te houden, daar hij aldaar zegt: „*ce temoignage de Zell est d'autant plus remarquable, que cet* „*imprimeur avoit appris lui-même l'art typographique à Mayen-* „*ce, comme le prouvent les caractères dont il a fait usage,* „*et qui paraissent avoir été formés sur ceux de Scholffer.*"

gevoerd: dat, namelijk, in deze *Kronijk* zeer vele fabelen gevonden worden, en dat dit deszelfs geloofwaardigheid aanmerkelijk moet verminderen.

Wel verre van dit te willen ontkennen, zeggen wij met DE BRUIJN (1): „ Alle de Chronijken „ van dien tijd en van dat soort zijn zwanger „ van beuzelingen, en daar in staat de Keulse „ met d'anderen gelijk: doch niemand verwerpt „ daarom alles, voor verdacht en fabelachtig, „ 't geen daar in gevonden word. Het waare „ kan in dezelve, zoo wel als in andere schrif- „ ten, van het valse onderscheiden worden, en „ daar is een zeer groot verschil tusschen de „ zoo genaamde *Legenden* dier Chronijken, en „ haare waare verhaalen, die in zich zelven niets „ fabelachtigs behelzen. Aan de laatsten weigert „ niemand geloof, vooral, wanneer zij zaaken „ betroffen, die bij 't leeven deezer schrijveren „ gebeurd zijn, of van hen, op het verhaal van „ oog-getuigen, zijn te boek gesteld. Niemand „ kan in twijfel trekken, of de Keulse Chronijk- „ schrijver zegt de waarheid, als hij schrijft, „ dat, 't geen hij van d'uitvinding der boekdruk- „ konst meld, hij dat hadde uit den mond van „ Ulrich Zell, boek-drukker, en eersten boek- „ drukker te Keulen, die, uit hoofde van het „ geen zoo aanstonds van hem is gezegd, zeer „ wel kon weeten, wat aangaande deeze zaak, „ onder d'eerste drukkers van Duitsland bekend „ was, en zulks aan deezen Chronijk-schrijver „ kon mededeelen" enz. —

Doch, wij behoeven ons met geene *apologie* voor

(1) *Geschiedenissen der stad Haarlem*, bl. 235.

voor de oude Kronijken te behelpen. Het is hier niet de Kronijkschrijver, die spreekt, maar een ander door hem opgenoemd persoon, die op dien tijd nog in leven was, en van elders bekend is. Hetgeen door dezen laatsten is opgegeven, heeft geene de minste betrekking tot de overige verhalen, in deze *Kronijk* gevonden wordende. Zijn berigt te dezen is stellig en bepaalt, en de daadzaken, daarin vervat, zijn niet te ontkennen (1).

2. De geleerde KÖHLER (2) in eenige bijzonderheden tredende, ontkent, in de eerste plaats, op het voetspoor van MARCHAND en anderen (3), dat ULRICH ZELL de eerste boekdrukker te *Keulen* zoude zijn geweest, zoo als de *Keulsche Kronijk* opgeeft, daar integendeel, volgens het gevoelen der opgenoemde schrijvers, die eer aan PETRUS DE OLPE moest worden toegekend, van wien het eerste boek aldaar in het jaar 1470 zoude zijn in het licht verschenen, terwijl van ULRICH ZELL geene vroegere uitgave, dan van het jaar 1494, zoude bekend zijn.

Dat, ondertusschen de *Keulsche Kronijk* hieromtrent de waarheid heeft gesproken, blijkt niet alleen uit het door den Heer MEERMAN (4) me-

(1) Vergelijk SCHOEPFLIN, *Lettre sur l'Origine* etc. p. 81; — DAUNOU, *Analyse* etc. p. 53, — WESTREENEN, *Verhandeling*, enz. bl. 158.

(2) *Ehren-Rettung Johann Guttenbergs*. p. 7, 45, 46.

(3) *Hist. de l'Impr.* P. I. p. 10. *note* (50), p. 56. N°. VIII. P. II. p. 5 *note*. (4) etc.

(4) Men vindt een exemplaar van deze uitgave, met de volledige jaarteekening *Millesimo Quadringentesimo Sexagesimo Sexto*, voor het eerst vermeld onder N°. 172, in den *Catalog.* der Bibliotheek van den Heer G. J. DE SERVAIS, te *Mechelen*, ten jare 1808 verkocht, alwaar dit zeldzame stuk den prijs van

 65

medegedeeld werkje, genaamd: *de vita Christiana et de Singularitdte clericorum*, door U. ZELL, in het jaar 1467, te *Keulen* gedrukt, maar is nog meer bevestigd door het ontdekken van eene nog vroegere uitgave van een ander boekje, getiteld: *Johannes Chrifoftomus*, *fuper pfalmo quinquagefimo*, hetwelk reeds ten jare 1466 van de pers van dezen drukker het licht heeft gezien (1), en waardoor de gemaakte bedenking alzoo ten eenenmale vervalt.

3. KÖHLER (2) merkt, in de tweede plaats, op, dat het berigt van ZELL of den Kronijkfchrijver, als of de Bijbel van 1450 het eerfte boek zoude zijn geweest, hetwelk te *Mentz* was gedrukt, ftrijdig is met het getuigenis van TRITHEMIUS, welke zegt, dat het *Catholicon* aldaar nog vroeger was vervaardigd.

Wij antwoorden hem, dat het de dwaasheid zelve zoude zijn, te willen beweeren, dat bij de verbetering eener zoo gewigtige wetenfchap als de Boekdrukkunst, waartoe zoo veel behoort, het eerfte boek, hetwelk ten *proeve* van die nieuwe uitvinding moest verftrekken, *niets minder* zoude zijn geweest, dan een *geheele Bijbel.* Het laat zich integendeel denken, en het ligt in den aard der zaak, dat de Mentzifche boekdrukkers

650 livres heeft opgebragt. (Zie ook: WESTREENEN, *Verhandeling*, enz. bl. 155, 156.) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. 1. p. 276, 277 fchijnt dit ftukje niet te hebben gekend.

(1) PANZER, *Annal. Typogr.* Vol. IV. p. 271. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 156. *note* (118). *Catal. de G. J. de Servais.* N°. 172.

(2) *Ehren-Rettung.* p. 5, 36, 37, 46; —— LAMBINET, *Orig.* T. I. p. 133.

kers met *kleine ſtukjes* zijn begonnen (1). Om nu niet te ſpreken van de *Alexandri Galli Doctrinale* en het werkje van PETRUS HISPANUS, mag men onder dezelve met de meeste waarſchijnlijkheid tellen eenen *Donatus*, waarmede de eerſte boekdrukkers van de vijftiende eeuw gewoon waren hunnen arbeid aan te vangen; welligt ook de *Statuta provincialia antiqua et nova Moguntina*; mitsgaders een *A. B. C. Boekje*, waarvan KÖHLER (p. 36) zelve gewaagt; en daar onder mag dan ook met alle reden het *Catholicon*, door KÖHLER bedoeld, gerangſchikt worden: te meer, omdat dit ſtuk, volgens zijne eigene bekentenis (p. 34 en 36), niet met *losſe*, veel min *gegoten*, maar met *geſneden houten letteren* was gedrukt, en alzoo nimmer als een voortbrengſel der eigenlijk gezegde Boekdrukkunst kan beſchouwd en voorgedragen worden. Uit den geheelen loop van het verhaal bij den Kronijkſchrijver ziet men ten duidelijkſte, dat hij geenszins het oog heeft gehad op het drukken met *vaste* of met *houten* letteren, dat is op de eigenlijke *Prentdrukkunst* (*Xylographie*), maar op de kunst, zoo als die „ *nu gemeynlich gebruicht wird*," dat is de ontdekking der aanmerkelijke verbeteringen in het vervaardigen van *gegoten* letteren en het drukken met dezelve, waarop de ſtad *Mentz* alleen aanſpraak mogt maken. Dit blijkt ook ten overvloede uit deze zijne woorden: „ *ind van der* „ *zyt an* (1440) *bis men ſchreve L* (1450) *wart* „ *un-*

(1) Zie, onder vele anderen: *Idée Générale*. p. 256; — DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 47; — LAMBINET, *Origine*. T. I. *Introd.* XVIII. p. 98, 117.

„ *unterſoicht die kunst und wat dairzo ge-*
„ *hoirt* . . . . *Ind* (de kunst) *is vill mey-*
„ *ſterlicher ind ſubtilicher vonden dan dieſelve*
„ *manier was, und ye lenger ye mere kunſtlicher*
„ *wurden.*" Toen alzoo de kunst tot zoodanig eenen trap van volkomenheid was gebragt, dat men zich in ſtaat zag geſteld, een geheel werk van aanbelang, behoorlijk uitgevoerd, te kunnen leveren; toen was het, dat de eerſte Mentziſche boekdrukkers met het drukken van eenen Bijbel, als hunnen eerſteling in de verbeterde en volmaaktere wijze van drukken, dat is met de gegoten letteren volgens de uitvinding van SCHEFFER, eenen aanvang maakten en denzelven ook voltooiden. En aan het welgelukken dezer eerſte proeve hunner tot volkomenheid gebragte kunst zal het dan ook zijn toe te ſchrijven, dat FUST en SCHEFFER reeds hunne namen achter het eerstvolgend ſtuk, namelijk het *Pſálmboek* van 1457, hebben geplaatst, en daarbij vermeld, dat dit werk door hen op eene nieuwe wijze door bij-uitvindingen was gedrukt of vervaardigd.

4. In de derde plaats zegt KÖHLER (1), dat de *Keulſche Kronijk* verhaalt, dat GUTTENBERG te *Straatsburg* zoude zijn geboren; terwijl men het ondertusſchen, volgens latere ontdekkingen, daarvoor mag houden, dat hij te *Mentz* het licht heeft gezien.

Dit is zoo: er is thans meer grond, om *Mentz*, dan wel *Straatsburg*, voor de geboorteſtad van GUTTENBERG te houden; doch zijn vroegtijdig verblijf van zijne jeugd af aan in laatstgemelde ſtad,

(1) *Ehren-Rettung.* p. 46.

ſtad, alwaar hij reeds in den jare 1424 woonachtig was, alwaar hij de eerſte, hoewel mislukte, proeven tot zijne boekdrukkerij genomen en een gedeelte van zijn leven doorgebragt heeft, en alwaar hij zelf het burgerregt had verkregen: dit alles te zamen genomen, kan zeer ligt tot deze verſchoonbare dwaling, waartoe JOH. PHIL. DE LIGNAMINE, JAC. WIMPHELING en een aantal oude ſchrijvers zijn vervallen, aanleiding hebben gegeven.

5. De vierde bedenking van KÖHLER (1) is niet veel meer, dan eene herhaling van zijne eerſte, waarbij hij het verhaal van de *Keulſche Kronijk*, als of de Boekdrukkunst van *Mentz* eerst naar *Keulen* en vervolgens naar *Straatsburg* zoude zijn gebragt, zonder eenige genoegzame redenen, voor ongegrond verklaart. — Dan, hoezeer de bekende proceſtukken van *Straatsburg* van de jaren 1436 tot 1439 in den beginne eenige aanleiding mogten hebben gegeven tot het vermoeden, als of de opgenoemde wetenſchap vroeger te *Straatsburg* dan te *Mentz* ware tot ſtand gebragt, is echter dit denkbeeld door latere ontdekkingen geheel vervallen, vermits het (volgens het gevoelen der voorſtanders van *Mentz* zelfs, zoo als wij in Hoofdſtuk X hebben gezien) gebleken is, dat de te *Straatsburg* genomene proeven zijn mislukt, doch te *Mentz* hervat en tot volkomenheid gebragt. En wat men ook van eenige zeer vroe-

(1) Vergelijk, onder anderen: MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 174; —— DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 70; —— P. LAMBINET, *Origine.* T. I. p. 111, en vele anderen.

(2) *l. c.*

vroege uitgaven van JOHANNES MENTELIN te *Straatsburg* voorheen moge gesproken hebben, men is het thans eens, dat de eerste werkelijke boekdrukkerij aldaar weinige jaren voor 1470, is gevestigd geworden; terwijl dezelve in alle gevallen zeer zeker door die van *Keulen* is vooraf gegaan, zoo als uit de hiervoor aangehaalde uitgave van de *Johannes Chrysostomus*, in 1466, aldaar bij ULRICH ZELL gedrukt, is blijkende: en waardoor dan ook het te dezen in onze *Kronijk* ter nedergestelde wordt bevestigd (1).

6. Dat KÖHLER, eindelijk in de vijfde plaats, met den Keulschen Kronijkschrijver niet kan toestemmen, dat in *Holland* reeds vóór die van *Mentz Donaten* zouden zijn gedrukt, laat zich gereedelijk begrijpen. Ondertusschen hadden wij wel gewenscht, dat hij de gronden en redenen voor deze zijne twijfeling of ontkenning had opgegeven. Dit doet hij niet, maar vergenoegt zich (2) alleen, met te zeggen, dat het *valsche gerucht* (zoo als hij het gelieft te noemen) wegens de *Hollandsche Donaten* in de *Histoire de l'Imprimerie*. P. I. p. 109 et seqq. *in note*, zeer grondig is wederlegd geworden. Wanneer wij intusschen het werk van MARCHAND ter aangehaalde plaatse nagaan, dan zien wij daaruit, dat hij (pag. 111) van het ter nedergestelde van den Keulschen Kronijkschrijver met betrekking tot de *Donaten* van *Holland* sprekende, er niets anders van

(1) Vergelijk, onder anderen: DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 47, 103, 105, 109, 113, 239 tot 241, enz.

(2) l. c.

van zegt, dan dit: dat dit verhaal, is afkomftig van ULRICH ZELL, boekdrukker te *Keulen*, die, nabuur zijnde van *Holland*, met hetwelk hij naar alle waarfchijnlijkheid eenigen handel zal hebben gedreven, datgeen, hetwelk hij wegens eene boekdrukkerij te *Haarlem* en de vervaardiging van eenen *Donatus* aldaar verward kan hebben hooren zeggen, op dezelfde wijze aan den Keulfchen Kronijkfchrijver kan hebben verteld (1). MARCHAND discht ons, zoo als wij zien, niets anders op, dan een bloot en allezins ongegrond vermoeden (2). Hoe de Heer KÖHLER heeft kunnen befluiten, zich daarop te beroepen en hetzelve, als het ware, in de weegfchaal te leggen tegen de duidelijke en ftellige woorden van U. ZELL of den Keulfchen Kronijkfchrijver, verklaren wij niet te kunnen bevatten. Dat, ondertusfchen deze *Hollandfche Donaten* in waarheid eenmaal hebben beftaan, blijkt, behalve uit het bevestigende getuigenis van M. ACCURSIUS, uit de *fragmenten* van dezelven (NB.) te *Haarlem* gevonden, met *dezelfde losfe, beweegbare* letteren gedrukt, waarmede de onderfcheidene *Spiegels* zijn vervaardigd, zoo als wij in Hoofdftuk IV hebben gezien.

7. De Heer HEINEKEN, zeker overtuigd van het niets beteekenende en ongegronde der bedenkingen van den Heer KÖHLER, welke, bovendien,

(1) Zijne overige aanmerkingen op deze en de vorige bladzijde betreffen niet de *Keulfche Kronijk*, maar het getuigenis van M. ACCURSIUS wegens deze zelfde *Donaten*; en dat getuigenis hebben wij op eene andere plaats behandeld.

(2) Ein *Muthmatzung* zoude de Heer HEINEKEN zeggen.

dien, reeds door SCHELHORN en MEERMAN waren wederlegd geworden, ſlaat eenen anderen weg in, en beproeft, of het mogelijk zij, om uit het opgeteekende in de *Keulſche Kronijk* datgeen, waarbij van de *Hollandſche Donaten* wordt geſproken, geheel weg te cijferen, althans dat gedeelte te doen voorkomen, als *niet* uit den mond van ULRICH ZELL te zijn voortgevloeid. Om hiertoe te geraken, moest hij, hoe gewrongen en ongerijmd dan ook, het geheele verhaal zoodanig verſnipperen, dat er ſlechts een zeer klein gedeelte overbleef, als van ZELL te zijn afkomſtig, terwijl al het overige, hetwelk bijna het geheel uitmaakt, volgens hem, aan den Kronijkſchrijver zelven moest worden toegekend. Ziet hier, waarop zijne meening, ten naasten bij, nederkomt:

„ Het getuigenis van ULRICH ZELL, op
„ wien de Kronijk-ſchrijver zich beroept, ſlaat
„ niet op het geen van de *Donaten uit Holland*
„ wordt gezegd, maar heeft alleen betrekking tot
„ de woorden: „ *Mer der eyrſte vynder der*
„ „ *druckerye is geweſt eyn burger tzo Mentz.*
„ „ *ind was geboren van Straiſsburch ind*
„ „ *hieſch joncker Johan Gudenburch. Item*
„ „ *van Mentz is die vurſz. kunſt komen aire*
„ „ *eyrſt tzo Coellen. dairnae tzo Straiſsburch,*
„ „ *ind dairna tzo Venedige.*" Dit alleen (ver-
„ volgt hij) is het verhaal van het begin en den
„ voortgang der kunst, hetwelk door ZELL aan
„ den Kronijk-ſchrijver is medegedeeld, en door
„ dezen opgeteekend; terwijl al het geen, wat
„ vooraf van de *Hollandſche Donaten* en wat
„ verder van N. JENSON wordt gezegd, alleen
„ aan de verkeerde begrippen van dezen en ge-

„ nen was toetefchrijven, doch aan al hetwelk
„ de Kronijk-fchrijver zelve geen geloof heeft
„ geflagen. Indien ZELL (voegt hij er bij) iets
„ van de *Hollandfche Donaten* gefproken had,
„ dan moest onmiddelijk op de woorden *dafz die*
„ *erfte Fürbildung in Holland, wo die Donaten*
„ *gedrukt worden, erfunden fey,* gevolgd zijn:
„ *wie mir* ZELL *erzehlet.* Nu, integendeel,
„ komt de bekentenis van ZELL eerst voor,
„ na dat was vermeld, dat in *Holland Dona-*
„ *ten* waren gedrukt, en dat N. JENSON
„ voor den eerften uitvinder was uitgegeven." (1)

Laat ons zien, wat van deze bedenking zij.

Wanneer men het verhaal van den Kronijkfchrijver in deszelfs geheel en met behoorlijke oplettendheid leest, zal men weldra van het ongegronde en ongerijmde dezer bedenking overtuigd worden. Men zal alsdan moeten toeftemmen, dat, indien men eenigen goeden zin en kracht aan de woorden: *dat begynne ind vortganck der vurfz. kunft hait myr. muntlich vertzelt den eirfame man Meyfter Ulrich tzell* wil geven, dat verhaal van U. ZELL geenszins kan hebben beftaan in de blööte en algemeene opgave, dat GUTTENBERG de kunst te *Mentz* heeft uitgevonden, en dat dezelve van daar naar *Keulen*, vervolgens naar *Straatsburg* en eindelijk naar *Venetie* is overgebragt geworden. Daartoe moeten, integendeel, ook die allerbelangrijkfte en tot een zoodanig verhaal onmisbare en karakteristieke bijzonderheden gebragt worden, welken reeds vroeger als

(1) HEINEKEN, *Nachrichten.* Th. II. p. 263, 264, 265. *Neue Nachrichten.* p. 218, 219.

als zekere waarheden waren opgegeven, namelijk: het *voorbeeld* door die van *Mentz* uit de *Hollandsche Donaten* getrokken, de vermelding van het *eerste volkomen uitgevoerde werk* der Mentzische drukkerij (den Bijbel), het trapsgewijze *verbeteren* en *volmaken* der kunst enz. Dit alles te zamen genomen maakt een zoodanig geheel uit, hetwelk met den naam van een *verhaal van het begin of den aanvang en voortgang eener kunst of wetenschap* kan bestempeld worden.

Ter staving nu van deze onze meening, dat, namelijk, het verhaal van U. ZELL niet slechts in dat kleine gedeelte heeft bestaan, tot hetwelk de Heer HEINEKEN heeft goedgevonden hetzelve te bekrimpen, beroepen wij ons wederom op het gevoelen van andere bekende schrijvers, zoo als KÖHLER (1), DAUNOU (2), ZAPF (3), DE LA SERNA SANTANDER (4) en anderen, van welken de twee eerstgemelden het geheele verhaal, zoo als hetzelve in deze *Kronijk* gevonden wordt, aan ZELL toeschrijven; terwijl de twee laatstgenoemden onder anderen ook dat gedeelte, waarin van den *Bijbel* van 1450 wordt gesproken (van welke uitgave zij ter aangehaalde plaatsen alleen gewaagden, en waarvan zij dus alleen konden melding maken) almede beschouwen, als uit den mond van ZELL te zijn opgeteekend, en alzoo insgelijks veel meer behelzende, dan het-

(1) *Ehren-Rettung*. p. 45.

(2) *Analyse* etc. p. 41, 42. Zie ook LAMBINET, *Orig.* T. I. p. 86, 270.

(3) *Aelteste Buchdruckergeschichte von Mainz*, in de *Annalen*. p 124.

(4) *Dict. Bibl.* T. II. p. 177.

hetgeen de Heer HEINEKEN heeft gelust dezen belangrijken getuige te laten verklaren.

Wanneer wij verder nagaan datgeen, hetwelk in dit verhaal van de *Hollandsche Donaten* gezegd wordt, dan blijkt het ten duidelijkste, dat dit gedeelte in geenen deele aan de verkeerde begrippen van dezen en genen, aan welken de Kronijkschrijver zelve geen geloof heeft geslagen, is toe te schrijven, zoo als zulks de Heer HEINEKEN tracht te doen voorkomen. Men ziet, integendeel, uit hetzelve, dat de Kronijkschrijver datgeen, hetwelk hij van ZELL als zeker vernomen had, als stellige waarheid ter neder stelt, in tegenoverstelling van dat van anderen, zoo als dat van OMNIBONUS en *eyn deill vurwitziger man*, waarvan hij bepaaldelijk en met zoo vele woorden zegt: *dat is offenbairlich gelogen*, en: *dat is niet wair*. De laatste woorden van den Kronijkschrijver: *Item idt syn ouch eyn deill vurwitziger man* enz. gelden in het algemeen op de verhalen, wegens het aanwezen van *andere* vroegere gedrukte boeken, doch hebben geene de minste betrekking tot de *Hollandsche Donaten*, ten ware men de ongerijmdheid had, te willen veronderstellen, dat deze schrijver zich zelven in eenen adem zoude hebben tegengesproken. Indien de Kronijkschrijver datgeen, hetwelk hij van de *Hollandsche Donaten* heeft ter nedergesteld, voor *onwaar* had gehouden, dan zoude hij ook daarbij gevoegd hebben: *dat is offenbairlich gelogen*, of *dat is niet wair*. Nu, integendeel geeft hij hetzelve op, niet als eene *twijfelachtige*, maar als eene bepaalde en stellige daadzaak, midden onder het verhaal van het gebeurde te *Mentz*, waartoe het

het in de opvolging der reden behoort, en waarbij het als in eenen adem wordt bijgevoegd.

Wat nu, eindelijk, de bedenking aanbelangt, dat de Kronijkschrijver bij de zinsnede betreffende de *Hollandsche Donaten* ook niet heeft bijgevoegd, *dat hem zulks al mede door* ZELL *was verhaald*, — wij gelooven niet, dat het de welluidendheid van den stijl zoude bevorderd hebben, indien onze auteur bij elke bijzonderheid, door hem van ZELL vernomen, had gezegd of geschreven: *dit heeft mij* ZELL *verhaald* (1): hij had er nog al eenige malen gelegenheid toe gehad: want „ dat „ de kunst het eerst te *Mentz* was gevonden — „ dat zulks had plaats gehad omstreeks het jaar „ 1440 — dat men van dien tijd af tot dat men „ 1450 schreef al wat tot de kunst behoort had „ onderzocht — dat men in 1450 begon te druk„ ken — dat het eerste volkomen boek, hetwelk „ men drukte, was een Latijnsche Bijbel — dat, „ alhoewel de kunst, zoo als die thans gewoon„ lijk wordt geoefend, te Mentz was gevonden, „ het eerste voorbeeld echter was genomen uit „ de Donaten, welken vóór dien tijd in Holland „ waren gedrukt —— dat daar van was ontstaan „ het begin dezer wetenschap, welke hoe langs „ zoo meer verbeterd en meesterlijker geworden „ was — dat de eerste uitvinder is geweest een „ burger van Mentz, geboortig van Straatsburg— „ dat

(1) Immers dit schijnt de Heer HEINEKEN te begeeren, daar hij zich niet vergenoegd met de algemeene verzekering van den schrijver, dat het berigt wegens den aanvang en voortgang der kunst (en alzoo alles wat daartoe betrekking had en door hem was ter nedergesteld) door ZELL was gegeven.

„ dat dezelve was genaamd johan Gudenburch „ — en dat dezelve kunst van Mentz het eerst „ te Keulen was gekomen, vervolgens te Straats„ burg en daarna te Venetie": — dit alles zijn zoo vele bijzonderheden, welke elk op zich zelve kunnen genomen worden; van alle welke U. ZELL kennis en wetenschap heeft kunnen dragen; die hij allen aan den Kronijkschrijver heeft kunnen verhalen, en naar onze meening werkelijk heeft verhaald. Voor de opgave nu van alle deze bijzonderheden zijn wij den verhaler en den schrijver onzen dank verschuldigd; dan, of het ons en anderen welgevallig zoude zijn geweest, indien de laatstgemelde, in slechts weinige regels, tot tien of elf malen had goedgevonden te zeggen: *dit heeft mij* ZELL *verhaald:* dit willen wij liefst door anderen laten beantwoorden. — Indien overigens (en dit moeten wij hier nog ten slotte bijvoegen) deze bedenking van den Heer HEINEKEN eenige de minste kracht heeft of hebben kan, dan moet daaruit noodwendig dit besluit worden opgemaakt, dat van al het opgeteekende bij den Kronijkschrijver alleen dat kleine gedeelte waarheid bevat, hetwelk, volgens den Heer HEINEKEN, slechts door ZELL zoude zijn gesproken, terwijl alle de overige zoo menigvuldige en belangrijke bijzonderheden, zoo al niet in volstrekte onwaarheden, ten minste in niets meer, dan in onzekere en ongegronde berigten, uit verkeerde begrippen geboren, zouden bestaan, hoezeer dan ook die bijzonderheden van elders zijn bevestigd geworden. Doch tot het omhelzen van een zoodanig gevoelen zal, zoo wij vertrouwen, geen onpartijdig beoordeelaar gebragt kunnen worden.

8. Eene

8. Eene andere bedenking van den Heer HEINEKEN komt hierop neder: „dat het mogelijk „is, dat men ten tijde van den Keulschen Kronijkschrijver misgunstige en nijdige menschen „vondt, die de stad Mentz den voorrang niet „wilden vergunnen, en een Donatus, zonder „jaartal, veelligt in Holland, doch lang na den „Donatus van FUST, gedrukt, in handen krijgende, zich van denzelven hebben bediend, „om voor te wenden, dat Mentz uit denzelven „het voorbeeld genomen had"? (1).

Wij oordeelen hierop niets anders te behoeven aan te merken, dan dat de Heer HEINEKEN door zijne gewoonte, om nu en dan in het rijk der mogelijkheden rond te dwalen, zich meer dan eens in zijne eigene redenen verwart, en daardoor in de grootste tegenstrijdigheden vervalt. Dat dit ook hier het geval is, zal wel geen breedvoerig betoog behoeven. De Kronijkschrijver toch spreekt stellig van eenen *Donatus*, *in Holland gedrukt*, vóór MEN DIE KUNST TE MENTZ BEOEFENDE. Hij heeft geen het minste denkbeeld van eene latere vervaardiging. Trouwens, hoe zoude toch bij eenige mogelijkheid een boek, hetwelk *lang na de uitvinding gedrukt* was, echter *ten voorbeelde voor die uitvinding* hebben kunnen dienen? — Terwijl wij voorts op het gezegde van den Heer HEINEKEN te dezer plaatse nog moeten opmerken, dat, indien het eene waarheid is, dat er ten tijde van den Keulschen Kronijkschrijver menschen gevonden werden, welke aan *Mentz* den voorrang misgunden of lie-

ver

(1) *Nachrichten*. Th. II. p. 264.

ver betwisteden, daaruit reeds blijkt, dat de aanspraak van die stad niet uitgemaakt zeker, maar, op zijn minst genomen, voor tegenspraak vatbaar was.

9. Het verhaal van de *Keulsche Kronijk*, zegt een ander schrijver, te weten LAMBINET (1), dat, namelijk, de kunst van *Mentz* te *Keulen*, vervolgens te *Straatsburg* en eindelijk te *Venetie* was gekomen, is niet naauwkeurig: want, voegt hij er bij, in 1465 drukte men reeds in *Italie* (te *Soubiac*).

Oppervlakkig moge dit zoo schijnen; doch, wanneer men het verhaal in deszelfs verband beschouwd, dan zal men weldra bespeuren, dat het zelve niet zoo zeer spreekt van *alle* de steden, in welke de kunst na die van *Mentz* voor het eerst is gevestigd geworden, want dan had daarin, onder anderen, ook de stad *Bamberg* moeten worden opgenoemd; maar dat daarbij alleen wordt gehandeld van die steden, aan welke, volgens het gevoelen van OMNIBONUS en anderen, de eer der uitvinding ten onregte werd toegeschreven, zoo als *Straatsburg* en *Venetie*; van die steden, mitsgaders van *Keulen*, alwaar de kunst reeds vroeg, althans vóór 1465, door U. ZELL, de verhaler, zelve was gebragt, was hier alzoo alleen kwestie, en het lag buiten het plan van den schrijver te dezer plaatse ook van andere steden te gewagen. Dan, behalve dit, volgens LAMBINET zelve heeft men te *Straatsburg* eerder dan te *Soubiac* gedrukt; want hij gelooft niet alleen

(1) *Origine de l'Impr.* T. I. p. 278.

leeh (1), dat ten jare 1466 te *Straatsburg* bij J. MENTEL een Bijbel is in het licht verscheen (waarmede hij vermoedelijk niet zal begonnen zijn, en tot welks vervaardiging althans meer dan een jaar zal zijn besteed); maar hij zegt ook met ronde woorden (2), dat J. MENTEL de Boekdrukkunst te *Straatsburg* heeft uitgeoefend *vóór het jaar* 1465. En daar alzoo, volgens hem, de drukkerij van *Straatsburg* die van *Subiac* is voorafgegaan, wordt de gemaakte bedenking van onzen schrijver door zijne eigene woorden wedersproken.

10. LAMBINET (3) maakt nog de bedenking, dat, indien de *Donaten* werkelijk te *Haarlem* waren gesneden, U. ZELL niet zoude nagelaten hebben die stad en LAURENS JANSZOON te noemen, even gelijk hij van *Mentz*, *Straatsburg* en GUTTENBERG gesproken heeft.

Deze bedenking, ondertusschen, welke, bij de geringste overweging, weinig beteekent. Want, vooreerst, treedt ZELL bij zijn verhaal niet breedvoerig in *alle* de bijzonderheden aangaande de uitvinding en voortgang der Boekdrukkunst; hij schetst alleen de hoofdtrekken: dit blijkt, onder anderen, daaruit, dat hij niet opteekent, *in welk jaar* die wetenschap te *Keulen*, *Straatsburg* en *Venetie* is gebragt; ook niet, *wie* het eerste boek te *Straatsburg* heeft gedrukt; evenmin als hij eenig gewag maakt van FUST en SCHOEFFER, noch van het deel, hetwelk deze twee

Meat-

(1) *Origine*. T. I. p. 257, 258.
(2) *Origine*. T. I. p. 252.
(3) *Origine*. T. I. p. 270.

Mentzifche boekdrukkers aan de uitvinding of verbetering hebben gehad. En, in de tweede plaats, laat het zich met reden betwijfelen, of U. ZELL wel iets met genoegzame zekerheid van *Haarlem* of KOSTER geweten heeft. Het zal hem wel in het algemeen als eene ftellige daadzaak bekend zijn geweest, dat de *Donaten* uit *Holland* afkomftig waren; doch het laat zich niet denken, dat GUTTENBERG, indien hij op geene regtftreekfche of ftrikt eerlijke wijze tot de kennis der kunst is geraakt, of, indien hij, door te ver gedrevene eerzucht aangefpoord, zich zelven voor den eenigften uitvinder wilde doen doorgaan, in beide die gevallen aan U. ZELL iets het minfte zal hebben verhaald of medegedeeld van de *Haarlemfche* drukkerij, evenmin als van KOSTER: de ftilzwijgenheid van U. ZELL op dit punt is alzoo niet meer dan natuurlijk.

Andere bedenkingen, zoo als: dat men tot nog toe geen *volledig* exemplaar van een *Donatus* heeft ontdekt, welke, door het *onderfchrift* of andere bewijzen aantoont, zoo vroeg in *Holland* te zijn gedrukt; en of de *Bijbel* van 1450 werkelijk heeft beftaan en nog beftaat; hebben wij elders, en wel bij de behandeling der gevondene *fragmenten* van dezen *Donatus* in *Holland*, en bij ons onderzoek wegens dien bewusten *Bijbel*, in overweging genomen en getoetst, waartoe wij, ten einde alle herhalingen te vermijden, onze lezeren moeten verwijzen. (Hoofdft. IV, XIII.)

Na dat wij alzoo den *auteur* van het verhaal in de *Keulfche Kronijk* hebben doen kennen; nadat wij zijne *bevoegdheid* en *geloofwaardigheid* boven alle bedenking hebben gefteld; en nadat wij

 alle

alle de daartegen aangevoerde *bedenkingen*, zoo wij vertrouwen, volkomen hebben wederlegd, vermeenen wij uit al het voorgaande met DE BRUIJN (1) te mogen besluiten: „ dat men van „ 't begin der uitvinding af, en noch (nog) na- „ derhand, veele jaaren daarna, wanneer de „ Keulse Chronijk is uitgegeeven, in Duitsland „ wel geweeten heeft, dat de Mensische Boek- „ drukkerij uit eene Hollandse geboren was, en „ dit is 't zelve, als of men zeide uit eene „ Haarlemse, vermids er, buiten Haarlem, geene „ stad in Holland is, welke zich eene boek-druk- „ kerij van zoo vroegen tijd toeëigent."

En waarlijk, welk oordeel men ook over het verhaal van den Kronijkschrijver of van ULRICH ZELL, met betrekking tot de *Hollandsche Donaten*, moge vellen, het blijkt uit hetzelve middagklaar, dat reeds in de vijftiende eeuw en alzoo gedurende het leven van PIETER SCHEFFER, als eene stellige en bekende daadzaak, voor het oog van de geheele wereld, is gezegd en opgegeven, dat de *eerste beginselen* der Boekdrukkunst, immers de *aanleiding* tot het ontdekken of liever verbeteren derzelve, uit *Holland* oorspronkelijk waren (2). PIETER SCHEFFER was ten tijde van het in 't licht verschijnen der *Keulsche Kronijk* van 1499 nog in leven; hij beöefende de Boekdrukkunst als nog in de stad *Mentz*, alwaar hij, on-

(1) *Gesch. der stad Haarlem.* bl. 238.

(2) Het blijkt hieruit tevens, dat HADRIANUS JUNIUS geenszins de eerste is geweest, welke deze meening, als een nieuw door hem aan het licht gebragt gevoelen, heeft openbaar gemaakt.

onder anderen, in het jaar 1502, nog een *Psalmboek* heeft in het licht gegeven (1); hij overleed eerst in dat jaar of in 1503 (2); hij was alzoo in de gelegenheid, om, wanneer die Kronijk onwaarheden had vermeld — onwaarheden die hem van zoo nabij betroffen, en zoo naauw in verband stonden met de handhaving van zijne eer en die van zijnen schoonvader JOHANNES FUST (om nu niet van GUTTENBERG te spreken) — den schrijver dezer *Kronijk* te logenstraffen en zijnen gewezen bediende ZELL te beschamen. Hij toch, die door zoo menig onderschrift had aanleiding gegeven tot het gevoelen van velen, om de ontdekking dezer zoo belangrijke wetenschap, met al wat daartoe behoort, voornamelijk en als het ware bij uitsluiting, alleen aan zijnen schoonvader FUST en aan *hem* toe te schrijven, hij zoude zeker niet nagelaten hebben, de wereld te overtuigen van de dwaling, waarin de opsteller van dat verhaal verkeerde, indien hij niet inwendig ware bewust geweest, dat de opgave van ZELL met de waarheid overeenkomstig was, en door dezen, daartoe door hem uitgenoodigd en gedrongen wordende, met meerdere redenen van wetenschap, welligt met alles afdoende bewijzen, konde worden gestaafd. Hij echter heeft daaromtrent het diepste stilzwijgen in acht genomen; zijne *nakomelingen*, die, even als hij, hun bestaan in den boekhandel vonden, en wier belang het ware geweest voor de eer van dezen hunnen vader of voorvader te strijden, hebben dit zijn voorbeeld gevolgd. Niemand

(1) WÜRDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 137.
(2) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 119.

mand hunner heeft bij volgende onderschriften van door hen uitgegeven werken, waarbij, *in navolging* van vroegere onderschriften, van de *stad Ments* werd gewag gemaakt, het allergewigtigst punt met betrekking tot de *Hollandsche Donaten*, zelfs niet met één enkel woord, wedersproken; terwijl noch TRITHEMIUS, noch eenig ander schrijver van dien tijd, welke opzettelijk van de uitvinding der Boekdrukkunst hebben melding gemaakt, hieromtrent eenigen den minsten twijfel hebben aan den dag gelegd: daar integendeel, zoo als bekend is, het aanwezen dier *Donaten* door M. ACCURSIUS is bevestigd geworden.

Wij voor ons vermeenen alzoo geregtigd te zijn, om het verhaal van den Keulschen Kronijkschrijver, zoo als hij hetzelve uit den mond van ULRICH ZELL heeft vernomen en aan de wereld medegedeeld, te mogen aanmerken en houden als het *oudste*, *echtste* en *zekerste* besigt en getuigenis van den waren *oorsprong* van eene der nuttigste wetenschappen, waarmede het der wijze en weldadige Voorzienigheid behaagd heeft ons vaderland, bij de eerste ontkieming van deszelfs beschaving, verlichting en welvaart, door de ijverige, onvermoeide en roemwaardige pogingen en navorschingen van eenen van deszelfs inwoners, te begunstigen, en daardoor dit kleine plekje gronds voor altoos eenen onverwelkbaren luister bij te zetten.

HOOFD-

HOOFDSTUK XIII.

Latijnsche Bijbel, gedrukt te Mentz, tusschen de jaren 1450 en 1455.

In de bekende *Kronijk van Keulen*, ten jare 1499 bij JOHAN KOELHOFF uitgegeven, wordt, in het verhaal van de uitvinding en voortgang der Boekdrukkunst, de uitgave van eenen *Latijnschen Bijbel*, welke in of omstreeks den jare 1450 te *Mentz* is begonnen te drukken, aangekondigd. De woorden van den Kronijkschrijver luiden als volgt: „*Ind in dem jairen uns heren do man* „*schreyff MCCCCL, do was eyn gulden jair, do* „*began men tzo drucken ind was dat eyrste boich* „*dat men druckte die Bybel zo Latyn, ind wart* „*gedruckt mit eyure grover Schrifft as is die* „*Schrifft dae men nu Myssboicher mit druckt.*"

TRITHEMIUS, welke een soortgelijk verhaal, door hem uit den mond van PETRUS SCHEFFER vernomen, heeft opgeteekend en nagelaten (1), spreekt daarin insgelijks van dezen *Bijbel*, als eene onderneming van GUTTENBERG en FUST, welke reeds meer dan 4000 guldens had gekost, alvorens de vierde quatern was afgedrukt.

Het al of niet bestaan van dezen *Bijbel* is van zeer groot belang, zoo met betrekking tot de geloofwaardigheid van den Keulschen Kronijkschrijver

(1) *Annales Monasterii Hirsaugiensis*, 1514, *edit. de A°.* 1690. T. II. p. 421. Zie: MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. JOH. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 139, 184, 139, en anderen.

ver in dit en de overige punten, als tot de geschiedenis der uitvinding zelve.

De voorstanders van *Mentz* inzonderheid hebben lang getracht deszelfs aanwezen te ontkennen, ten einde daardoor, ware het mogelijk, het vertrouwen op dezen schrijver te verzwakken, en bijgevolg deszelfs aangeteekende omtrent de *Donaten van Holland*, welken aan die van *Mentz* ten voorbeelde hadden verstrekt, als ongegrond en onwaar, te verwerpen (1).

Andere, meer onpartijdige, schrijvers hebben, daarentegen, het stellig getuigenis van den *Kronijkschrijver*, door het gezag van TRITHEMIUS bevestigd, voor waarheid aangenomen; doch zijn het onderling niet eens geweest, aan welke der onderscheidene uitgaven van den *Bijbel*, zonder vermelding van jaar, plaats of drukker in het licht verschenen, den voorrang moest worden gegeven.

Lang heeft men den *Bijbel*, door den geleerden SCHELHORN beschreven (2), voor de oorspronkelijke uitgave willen doen doorgaan; doch latere ontdekkingen hebben genoegzaam doen zien, dat dezelve aan ALBERT PFISTER, sints den jare 1461 of 1462 boekdrukker te *Bamberg*, moet worden toegeschreven (3).

Ein-

(1) Zie, onder anderen: KÖHLER, *Ehren-Rettung Johann Guttenbergs*. p. 5, 36, 37, 46. CLEMENT, *Bibl. Curieuse*. T. IV. p. 62 tot 77. welke laatste schrijver met zeer veel oordeel is wederlegd door FOURNIER, in zijne *Orig. de l'Impr.* p. 194 *et suiv.* en voorts DAUNOU, *Analyse* &c. p. 98.

(2) Deze *Bijbel*, welke 870 bladen beslaat, is in twee kolommen gedrukt; elk van 36 regels.

(3) Vergelijk: SCHELHORN, *de antiquissima latin. biblior.* edi-

Eindelijk is alle onzekerheid deswegens weggenomen, door het ontdekken van een exemplaar van den *Bijbel*, in den jare 1792 gekocht en thans nog te *Parijs*, in de *Koninklijke Bibliotheek*, berustende; welke *Bijbel*, op papier gedrukt, niet alleen aan de beschrijving van de *Keulsche*[1] *Kronijk* beantwoord, maar, bovendien, twee allesafdoende aanteekeningen van den teekenaar of schilder der voorletters en inbinder van denzelven, HENRICUS CREMER, bevat, door hem achter het eerste en tweede deel geschreven en aldus luidende:

achter het eerste deel:

„ *Et sic est finis prime partis biblie Scz. vete-*
„ *ris testamenti. Illuminata seu rubricata &*
„ *ligata p Henricum Albch alius Cremer. An-*
„ *no dni. M° CCCC° LVI, festo Bartholomei*
„ *apli — Deo gratias Alleluja.*"

en achter het tweede deel:

„ *Iste liber illuminatus, ligatus & completus*
„ *est p. Henricum Cremer vicariu ecclesie colle-*
„ *giate sancti Stephani maguntini sub anno dni*
„ *Mil-*

editione. Ulmae. 1760, in 4°. Ook in zijne *Diatribe, Observ.* VIII, geplaatst in het werk van QUIRINI, *liber de editionibus romanis. Lindaugiae.* 1761, in 4°. MASCH, *Bibliotheca sacra le Long-Maschiana.* P. II. Vol. III. p. 58 et seqq. ZAPF, *Aelteste Buchdruckergeschichte von Mainz*, in de *Annalen.* pag. 125, 126. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 177, 180, 181. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 132. CAMUS, *Notice d'un livre, imprimé à Bamberg. Memoires de l'Academie des Inscriptions de Belles Lettres.* T. XIV. p. 238 et suiv en vele andere schrijvers.

„ *Millesimo quadringentesimo quinquagesimo sexto, festo Assumptionis gloriose virginis Marie. Deo gracias. Alleluja.*" &c. (1)

Uit welke beide aanteekeningen onwedersprekelijk volgt, dat, daar deze *Bijbel* in den jare 1456 van geschrevene of geteekende voorletteren is voorzien en in datzelfde jaar is ingebonden, dezelve noodwendig vóór dien tijd moet zijn gedrukt; en dat dezelve alzoo in waarheid is die *Bijbel*, van welken de *Keulsche Kronijk* en TRITHEMIUS gewagen, als in of omstreeks den jare 1450 door GUTTENBERG en FUST ondernomen. Dit is zoo klaar en ontegenzeggelijk, dat wij het oordeel onzer lezeren te kort zouden doen, indien wij hieromtrent in eenig nader betoog zouden willen treden.

Liever willen wij nog iets omtrent de gesteldheid van denzelven mededeelen. Hij bestaat in het geheel uit 637 bladen; is in twee kolommen gedrukt, ieder ter hoogte van 10 duimen en 8 lijnen, en ter breedte van 3 duimen en 3 lijnen, terwijl de breedte der beide kolommen, het onbedrukte tusschen dezelven er onder gerekend, 7

dui-

(1) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 178, welke schrijver verdient te worden nagelezen. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 135, 136, 139; alwaar een *fac simile* van de letter van dezen *Bijbel* is medegedeeld. — Opmerkelijk is het, dat de geleerde ZAPF (*Aelteste Buchdruckergeschichte*, in de *Annalen*, p. 127, 128) reeds in den jare 1788 een fragment van denzelven *Bijbel* heeft gezien bij den Heer OURTHER te *Mentz*, met eene gelijkluidende aanteekening van H. CREMER voorzien. Of dit fragment thans het tweede Deel uitmaakt van het Parijsche exemplaar, is mij onbekend.

duimen en 4 lijnen (alle Parijsche maat) beslaat; — de tien of elf eerste bladzijden hebben 40 of 41, doch alle de overigen ieder 42 regels (1).

De letter, welke dezelfde is, waarmede P. SCHEFFER naderhand eenen *Donatus* heeft gedrukt (2), is bijna 2 lijnen groot. Terwijl sommigen dezelve houden voor in *koper gesneden*, en anderen, en met meer grond, voor *gegoten*, beschouwen eenigen haar als het werk van GUTTENBERG en FUST, doch weder anderen als een der eerste voortbrengselen der verbeterde kunst, door PETRUS SCHEFFER uitgedacht (3). Wij willen ons voor het tegenwoordige in dit onderling geschil der schrijvers voor *Mentz* niet mengen: genoeg is het, dat deze letter overeenstemt met die, welke door den *Keulschen Kronijkschrijver* wordt opgegeven, als waarmede den door hem bedoelden *Bijbel* te *Mentz* om-

(1) DAUNOU, *Analyse.* pag. 30. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 178. LAMBINET, *Orig. de l'Impr. Introd.* p. XXIX. T. I. p. 135, 136, 138.

(2) MILLIN, *Magasin encyclopedique*, *année VII.* T. III. p. 475. FISCHER, *Essai sur les monumens typographiques.* p. 71 *et suiv.* OBERLIN, *Essai d'annales de la vie de Guttenberg.* p. 22. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 178, 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 106, 107, 135, 140, 141. PANZER enz.

(3) FOURNIER, *Dissertation.* p. 38, 39, 41, *Orig. de l'Impr.* p. 60, 80, 188 *et suiv.* 210, 213, 229. DES ROCHES, *Verhandeling* enz. Zie *Letteroefening van* 1778. N°. 8. bl. 355. DAUNOU, *Analyse.* p. 30, 31. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr. Introd.* p. XXIX. T. I. p. 135, 140. WESTREENEN, *Verhandeling* enz. bl. 5, 26, 27, 31.

omstreeks het jaar 1450 en vervolgens zoude zijn gedrukt (1).

Deze *Bijbel*, welke, volgens het meest aannemelijk gevoelen der beste schrijvers, tusschen de jaren 1450 en 14*5, en alzoo vóór de scheiding tusschen GUTTENBERG en FUST, moet zijn gedrukt (2), heeft aanleiding gegeven tot het bekende proces tusschen beide deze opgenoemde drukkers, in het laatstgemelde jaar, hetwelk eene geheele verbreking en vernietiging van het tusschen hen aangegaan contract, en de afstand der drukkerij met al deszelfs toebehooren aan FUST, ten gevolge heeft gehad (3). Het is deze *Bijbel*, welke door FUST te *Parijs*, ten hoogen prijze, voor een handschrift is verkocht, en niet die van 1462, welks onderschrift: *caracterizandi absque calami exaratione*, doet zien, dat dezelve door eene nieuwe kunst van drukken of bewerking van letteren is voortgebragt: eene wetenschap, welke reeds sints vijf jaren was vermeld en openbaar gemaakt door de onderschriften der *Psalmboeken* van 1457 en 1459, der *Durandi rationale* van 1459 en het *Catholicon* van 1460 (4).

Behalve het exemplaar, waarin de opgegevene aanteekeningen van H. CREMER gevonden worden,

(1) FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 194 *et suiv.*

(2) FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 204. DE BURE, *Bibl. Instruct.* N°. 25. DAUNOU, *Analyse.* p. 30, 31. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 177, 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 135, 136.

(3) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 176, en anderen.

(4) Zie, onder eene menigte anderen, denzelfden Schrijver. T. II. p. 177.

den, berust nog een andere afdruk in de *Koninklijke Bibliotheek* te *Parijs*, op parkement gedrukt, en in vier banden of ſtukken gebonden (1). Vervolgens ontmoet men dezelven in de *Mazarinſche Bibliotheek*, op papier, in 2 deelen (2); in die van den *Koning van Pruisſen*, op parkement, beſchreven door den Bibliothecarius STOSCHIUS (3); een te *Hanover*, beſchreven door CLAUDE DUVIUS (4); een, zoo men wil, *bij de Univerſiteit te Leypzig* (5); een bij Lord SPENCER (6), en eindelijk een in de voortreffelijke Boekverzameling van den Graaf MACCARTHY (7).

De geleerde DE LA SERNA SANTANDER, zoo bekend door zijnen te ver gedreven ijver tegen de aanſpraak der ſtad *Haarlem*, van dezen *Bijbel* ſprekende, merkt te regt aan (8), dat de overeenkomst van deszelfs letter met die van den *Donatus*, door SCHEFFER, te *Mentz*, gedrukt, het eenigst nog ontbrekend bewijs in zich bevat, ten betooge, dat ook deze *Bijbel* in die ſtad het licht heeft gezien vóór de ontſtane oneenig-

(1) *Ibid.* T. II. p. 178, 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 136, 139.

(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 136.

(3) *Berliniſche Bibliothek.* T. I. p. 278. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 137.

(4) LAMBINET. *t. a. pl.*

(5) LAMBINET. *t. a. pl.* — Zie voorts: *Catal. de Gaignat.* N°. 16, alwaar een exemplaar van dezen *Bijbel* is verkocht voor 2100 livres. LAIRE. I. p. 5. N°s. 5 et 6, à 2499 livr. 19 f. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 180.

(6) *Bibl. Spenceriana.* Vol. I. p. 3.

(7) *Catal. de Mac-Carthy Reagh.* T. I. N°. 61.

(8) *Dict. Bibl.* T. II. p. 179.

eenigheid tusschen GUTTENBERG en FUST. En wij voegen er op onze beurt bij, dat deze zelfde overeenkomst van letter van den *Bijbel* en den *Donatus*, gevoegd bij de geschrevene aanteekeningen van CREMER, het verhaal van den *Keulschen Kronijkschrijver*, hoezeer dan ook voorheen door die van *Mentz* betwijfeld, boven alle redelijke tegenspraak verheft, daar het langs zoo meer is blijkende, dat hetzelve op bewezen daadzaken is gegrond (1), de waarheid in zich bevat, en mitsdien allen bijval en vertrouwen verdient: en dat het alzoo de hoogste onbilljkheid zoude zijn, langer eenigen den minsten twijfel te koesteren omtrent de waarheid van zijne stellige verzekering, *dat die van Mentz de Hollandsche Donaten, vóór dien tijd gedrukt, ten voorbeelde hebben genomen.*

HOOFDSTUK XIV.

Getuigenissen van JAN VAN ZUREN *en* DIRK VOLKERTSZ. KOORNHERT.

Onder de getuigenissen ten voordeele der stad *Haarlem* bevinden zich die van JAN VAN ZUREN en DIRK VOLKERTSZ. KOORNHERT. Wij laten beiden op elkander volgen, omdat het getuigenissen zijn van mannen, met lof bekend, te *Haarlem* woonachtig, en mitsdien in de gelegenheid gesteld geweest, om de waarheid der zaak te onderzoeken; getuigenissen alzoo, welke alle geloof verdienen; en, daar zij het verhaal van JUNIUS zijn voorafgegaan, niet weinig toebren-

(1) *Ibidem.* T. I. p. 110. T. II. p. 177.

brengen ter bevestiging der regtmatige aanspraak der stad *Haarlem* op de eer der uitvinding.

De eerstgemelde; JAN VAN ZUREN, welke in het jaar 1517 werd geboren en op den 10den Mei des jaars 1591, in den ouderdom van 74 jaren is overleden (1), was een regtsgeleerde, zeer bedreven in de wiskunst (2), en lid der regering der stad *Haarlem*, alwaar hij gezamentlijk met KOORNHERT een eigen drukkerij had, van welke eenige werkjes in het jaar 1561 het licht hebben gezien (3). Tusschen de jaren 1549 en 1561, nadat hij schepen geworden was, doch alvorens hij de burgemeesterlijke waardigheid bekleedde, heeft hij een traktaatje in sierlijk Latijn geschreven *over de eerste vindinge der Boekdrukkunst*, door hem bij wijze van zamenspraken opgesteld (4). Van dit stukje, hetwelk gedurende de Spaansche troebelen grootendeels is verloren geraakt, was ten tijde van SCRIVERIUS niets meer

(1) AMPZING, *Beschr. van Haerlem.* bl. 104.

(2) OPMEER, *Catholijk Marteláars Boek.* D. II. bl. 186.

(3) Onder anderen: *Cicero, over de pligten*, en *De Spiegel der Minnen. Begrypende in ses batementspelen die seer amoreuse historie van Dierick den hollandere ende Katherina Scheermertens, eertyts gheschiet binnen Middelburch, ende Rhethoryckelyk in spelen ghestelt door Colyn van Rysselt.* (Met eene Narede van *D. V. Cornhert.*) In Octavo. Bij mij berustende.

(4) Onder dezen titel: ZURENUS JUNIOR, *sive de prima & inaudita hactenus vulgo & verlore tamen Artis Typographicae inventione, Dialogus, nunc primum conscriptus, et in lucem editus autore* JOANNE ZURENO, HARLEMEO, *ad Amplissimum Virum N. N.* Zie SCRIVERIUS, *Laure-crans*, bl. 28–34. SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 82–85. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 63. P. II. p. 190. DE BRUIJN, *Gesch. d. Stad Haarlem*, bl. 233.

meer overgebleven dan eenige bladen van de opdragt, voorrede en inleiding, van welke opdragt wij het navolgende mededeelen:

„ Door dit mijn geschrift, hoe zeer hetzelve
„ gering moge geschat worden, zoeke ik geens-
„ zins der stad Mentz iets te ontnemen, of
„ haren roem, ook met betrekking tot deze
„ uitvinding, in het minste te verduisteren:
„ mijne denkbeelden, integendeel, omtrent de
„ verdiensten dier stad zijn gunstiger, dan om-
„ trent alle de overigen. Ik voor mij gunne
„ hun het volle genot van al dien lof, in
„ welks bezit zij, sedert lange jaren, en niet
„ te onregt, gesteld zijn door de geschriften
„ en de gesprekken van een aantal menschen.
„ Voorwaar, het zoude noch billijk noch men-
„ schelijk zijn, hen te storen in een gerust be-
„ zit, door lange verjaring gewettigd. Ik be-
„ geere alleen, dat men mij gunstig toesta,
„ mijn vaderland hulde en trouwe te bewij-
„ zen: want het is om mijn vaderlands wille
„ alleen, dat ik dezen arbeid ga beginnen, en
„ nieuwe ophelderingen ga zoeken, op dat ik
„ niet zoude toelaten, dat ons regt op het
„ erfdeel dezes roems, eèn regt thans nog bij
„ onze vaderen zoo versch in aandenken, en
„ aan hen door hunne ouderen, als het ware,
„ van hand tot hand overgegeven, geheel uit
„ der menschen geheugen gewischt en daarna
„ in eene eeuwige vergetelheid begraven wor-
„ de; een regt, welks gedachtenis wij behoo-
„ ren te bewaren, op dat onze late nakome-
„ lingschap nimmer van zulk een goed beroofd
„ worde."

„ De

„ De ſtad Mentz verdient ongetwijfeld groo„ ten lof, om dat zij eene uitvinding, die zij „ van ons ontvangen had, het eerst heeft „ openbaar gemaakt en tot grooter klaarheid „ gebragt; om dat zij eene geheel ruwe en „ wanſtaltige uitvinding eindelijk meerdere net„ heid en fraaiheid heeft bijgezet, zoo ver zij „ zulks, naar de vorderingen dier eeuw, ver„ mogt. Wie zou die ſtad niet allen lof en „ alle eer waardig keuren, die, hoe zeer het „ minder moeilijk is bij eene reeds gemaakte „ uitvinding iets nieuws bij te doen, echter „ geheel de wereld bovenal aan zich verpligt „ heeft door de voortreffelijkheid van zulk eene „ weldaad."

„ Voor het overige gelieve Uwe Edelheid „ het daar voor te houden, dat in onze ſtad „ Haarlem de eerſte beginſelen van dat uitmun„ tend werk gelegd zijn, — ruwe beginſelen „ misſchien, maar toch de allereerſte. Hier „ ter ſtede is de boekdrukkunst geboren en in „ het licht verſchenen (het zij met verlof der „ Mentziſche burgers gezegd); hier ter ſtede „ zijn hare ledematen tot zoo verre gevormd „ geworden, dat zij in ſtaat waren verder op „ te groeijen. Langen tijd zekerlijk is zij hier „ naarſtiglijk behandeld en gekoesterd, zoo als „ men den jongen kinderen gewoon is te doen; „ lange jaren heeft men haar hier binnen de „ muren eener bijzondere woning beſloten ge„ houden; die woning, ſchoon bouwvallig, „ beſtaat echter nog heden ten dage, ſchoon „ zij reeds voor lang beroofd geweest is van „ de vrucht, die zij in haar binnenſte beſloot.

„ Hier, voorwaar, is de drukkunst opge-
„ kweekt; hier is zij langen tijd met geringe
„ kosten gevoed en onderhouden, veel te zui-
„ nig indedaad en veel te bekrompen, tot dat
„ zij eindelijk, de armoede en het geringe aan-
„ zien harer eenvoudige woning versmadende,
„ de gezellinne geworden is van zekeren vreem-
„ deling; tot dat zij, den haveloozen toestand,
„ in welke zij hier te lande gehouden werd,
„ met een groot gedeelte van al wat tot haren
„ stoet behoorde, verlatende, zich eindelijk te
„ Mentz voor een ieder ten toon stelde, na
„ dat zij groote rijkdommen had verkregen:
„ aldaar kwam zij binnen kort tot zulk een
„ aanzien, dat haar eigen grootheid haar tot
„ last werd. Dit alles zal uwe Edelheid bree-
„ der kunnen vernemen, wanneer het haar ge-
„ lieve deze mijne zamenspraak met mijn zoon
„ Zurenus in een ledig uur te doorbladeren."

Hoogstbejammerenswaardig is het verlies van dit zoo belangrijk geschrift, in hetwelk VAN ZUREN zich voorstelde te zullen betoogen: 1°. dat de kunst van boekdrukken allereerst te *Haarlem* was uitgedacht; 2°. dat het huis, waarin die wetenschap was uitgevonden, te zijnen tijde nog geheel in wezen was; 3°. dat de kunst, nog ruw en onbeschaafd zijnde, door eenen vreemdeling naar *Mentz* was overgebragt; en 4°. dat dezelve aldaar zeer aangenaam ontvangen, voortgezet en aanmerkelijk verbeterd en volmaakt geworden is. Geen wonder, des, dat SCRIVERIUS zijn hartelijk leedwezen over het gemis van het werk zelve in eenige Latijnsche dichtregelen heeft te kennen gegeven, welke, nevens eene

eene Nederduitsche overbrenging van dezelve, in zijne *Laure-crans* te vinden zijn.

De tweede, DIRK VOLKERTSZ. KOORNHERT, geboren in het jaar 1522 en overleden 1590, in den ouderdom van 68 jaren, is te zeer in de letterkundige wereld bekend en beroemd, dan dat wij breedvoerig over zijn persoon, betrekkingen, begaafdheden of lotgevallen zouden behoeven uit te weiden. „ Hij was (zoo als van hem naar „ waarde getuigd wordt) een zoo geleerd als „ aanzienlijk man, wiens uitmuntende talenten „ door de schranderste verstanden hoog geëerbiedigd „ werden." Hij was „ de eerste en voornaamste verbeteraar onzer tale . . . de vader onzer „ Nederlandsche Poëzij, de vader van den eigen„ lijken Rhytmus" (1), en „ blonk" naar het oordeel van DE VRIES (2) „ als een star van „ de eerste grootte." —— In het jaar 1561 te *Haarlem* woonachtig zijnde, drukte hij aldaar, gezamenlijk met JAN VAN ZUREN, het werkje van CICERO, *over de pligten*, door hem in het Nederduitsch vertaald. In de *opdragt* van dat werkje aan burgemeesteren, schepenen en raden der gemelde stad, zegt hij met zoo vele woorden (3):

„ My is menichmael in goeder trouwen ge„ seyt, Eersame, wyse ende voorsichtige Hee„ ren,

(1) IJPEIJ, *Geschied. der Nederd. tale.* bl. 406, 407, 408.

(2) In zijne *Geschied. der Nederd. Dichtkunde.* D. I. bl. 46.

(3) SCRIVERIUS, *Laure-crans.* bl. 26. *Leven van Laurens Koster.* bl. 58—60. SEIZ, *Derde Jubeljaar.* bl. 96, 97. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 64. P. II. p. 193—195. DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem.* bl. 233.

„ ren, dat de nutte conste van Boeckprinten
„ alder eerst alhier binnen Haerlem ghevonden
„ is, hoewel nochtans in een seer ruyde ma-
„ niere, soot lichter valt het gevonden te be-
„ teren dan nieu te vinden; welcke conste ma-
„ maels van een ongetrouwe knecht gevoert
„ zynde tot Mens also seere aldaer verbetert
„ is, ende daer door oock die stadt overmidts
„ het eerste verspreyden, in sulcken name van
„ d'eerste vindinge dier consten gebracht heeft,
„ dat onse medeburgeren so luttel geloofs heb-
„ ben wanneer sy dese eere den rechten vinder
„ toeschryven, als dit wel door onwederspre-
„ kelycke kennisse alhier van velen gelooft en-
„ de onder de gemeene oude burgerye ontwy-
„ felycken geweten wert. Oock en is my niet
„ verborgen dat dese fame van Mens door on-
„ ser voorouderen roeckeloose onachtsaemheyt
„ so diep in elc mans opinie gewortelt is: dat
„ geen bewys, hoe blyckelyck, hoe claer,
„ ende hoe onstrafbaer het oock wesen moch-
„ te, macht soude hebben om desen verouden
„ wane wt des volcx herten te doen ruymen.
„ Maer want waerheyt te minder geen waer-
„ heyt en is, al ist so dat die van weynich
„ volcx geweten wert, ende ick het voorschre-
„ ven oock vastelick gelove door tgheloof-
„ waerdige getuygenisse van seer oude statige
„ ende graeuwe hoofden, die my niet alleen-
„ lyck tgeslachte van den inventoor alhier,
„ maer oock diens name ende toename dick-
„ wils ghenoemt, d'eerste grove manier van
„ drucken vertelt, ende des alder eerste prin-
„ ters wooninge metten vingeren eertyts gewe-
„ sen

„ fen hebben: en hebbe ick niet connen la-
„ ten, fulcx niet als een benyder van eens
„ anders eere, maer als een beminner der
„ waerheyt, tot vorderinge van de wel ver-
„ diende eere defer fteden int corte maer te
„ roeren: welcke behoorlycke ende rechtvaer-
„ dige eergiericheyt ook oorfake fchynt ghe-
„ weeft te zyn, dat defe druckerye alhier (als
„ een fpruyte wt de wortel van een oude bo-
„ me) van nieus weder opgecomen ende be-
„ gonnen is. Want het is dicwils gebuert,
„ dat de burgeren hier of by gevalle onderlin-
„ gen fprekende, hun beclaechden, dat ande-
„ ren defe eere tonrecht genoten: ende dat
„ noch (foo fy feyden) fonder yemants weder-
„ fegghen, overmidts defe hanteringe van nie-
„ mandt in defe ftede ghepleecht en werdt.
„ Door defe dagelycxe clap ift ghevallen dat
„ myn medeghefellen ende ick (die oyt eerlyc-
„ ke oeffeninghe boven ledicheyt beminden)
„ van finne zyn gheworden een drukkerye op
„ te ftellen binnen Haerlem: om de ftede te
„ eeren, yegelyck nut te zyn, ende profyt
„ buyten yemants fchade te bejaghen."

De getuigenisfen van beide deze fchrijvers, welke, zoo verre ons bekend is, niet bijzonder zijn aangevallen, komen ons voor zoo duidelijk, klaar en ftellig ten voordeele der ftad *Haarlem* te pleiten, en zoo zeer met het verhaal van JUNIUS overeen te ftemmen, dat wij alle uitweiding over dezelven van onze zijde als overtollig kunnen befchouwen, en mitsdien met derzelver mededeeling oordeelen te kunnen volftaan.

HOOFDSTUK XV.

Verhaal van HADRIANUS JUNIUS.

HADRIANUS JUNIUS, aan wien men een getrouw verhaal van de eerste uitvinding der Boekdrukkunst te danken heeft, was de zoon van PETRUS JUNIUS, een man van groot aanzien en vele verdiensten. Hij aanschouwde het eerste levenslicht binnen de stad *Hoorn*, op den 1sten Julij des jaars 1511. Tot de studiën opgeleid wordende, verzamelde hij zijne eerste taalkennis op de te dien tijde zoo vermaarde Latijnsche schole te *Haarlem*. Reeds aldaar verwierf hij zich door zijne scherpzinnigheid en kloekheid in het antwoorden den lof, van door zijne meesters gehouden te worden als een licht en phoenix derzelve schole. Zich voornamelijk op de geneeskunde toegelegd hebbende, verkreeg hij den trap van meester in die wetenschap. Zijne bekwaamheden riepen hem eerst tot lijfarts van den Hertog van *Norfolk*, daarna in dezelfde hoedanigheid bij eene der aanzienlijkste en vermogendste vrouwen in *Engeland*, en vervolgens naar *Denemarken*, tot koninklijken lijfarts, of, zoo als anderen willen, tot het geven van onderwijs aan den zoon van den Deenschen koning. In zijn vaderland teruggekeerd zijnde, onthield hij zich eerst te *Haarlem*, doch ontweek die stad gedurende het beleg in het jaar 1572; hij vervoegde zich als toen bij den Prins van *Oranje*, wien hij, ter herstelling van eene onpasselijkheid, van zijnen raad en hulp diende; en begaf zich daarna naar

naar *Zeeland*, alwaar hij, te *Middelburg*, op den 16den Junij 1575, bijna 64 jaren oud zijnde, overleed. —— Door de natuur begaafd met een buitengewoon geheugen, scherp en uitnemend oordeel, en van eenen zeer naarstigen aard zijnde, muntte hij in vele vakken uit. Hij was een groot taalkenner, schrander geneesheer, goed dichter, getrouw historieschrijver, en, volgens LIPSIUS, naast ERASMUS, de geleerdste van alle Nederlanders. Zijne bedrevenheid in de historiën bewoog de Staten van *Holland*, om hem tot geschiedschrijver van dat gewest aan te stellen. In die hoedanigheid vervaardigde hij zijne *Batavia* (1), waarin hij de opkomst, voortgang en merkwaardigste gebeurtenissen van *Holland*, kortelijk, doch met veel oordeel, heeft te boek gesteld. In dit werk, waaraan hij, door zijnen te vroegen dood, de laatste hand niet heeft mogen

(1) Behalve dit zijn zeer vele werken van JUNIUS, in onderscheiden vakken van geleerdheid, in het licht verschenen. Een *Grieksch* en *Latijnsch Woordenboek*, door hem met meer dan vijf en zestig honderd woorden verrijkt, munt onder dezelve uit. Ware niet, na de overgave der stad *Haarlem*, nevens zijne kostbare boekverzameling, zeer vele zijner opstellen, waarvan sommigen voor de drukpers gereed lagen, geplonderd en verwoest (hetwelk hem, met reden, zoo bitter griefde), de lijst zijner uitgegevene werken, hoezeer nu reeds tamelijk uitgebreid, zoude ontwijfelbaar aanmerkelijk zijn vermeerderd geworden. Men zie dezelve, nevens een omstandiger berigt van 's mans lotgevallen, bij BAYLE; VELIUS, *Kronijk van Hoorn*, bl. 342, 343, FOPPENS, *Bibl. Belg.* T. I. p. 14, 15; SAXII, *Onomasticon*. P. III. p. 234; *Levensbeschr. van Nederl. Mannen en Vrouwen*, D. IV, bl. 333; *Vaderl. Woordenboek*, D. XX, bl. 200, en vooral VAN OOSTEN DE BRUIJN, *Miscell. Observat. Criticis Novis*. Tom. X—XII. p. 390—434.

gen leggen, en hetwelk eerst dertien jaren na zijn overlijden (1588) in het licht verscheen, vindt men op bl. 253—258 in de *Beschrijving van Haarlem* een verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst in die stad, waarvan wij zoo even gewaagden, aldus in onze tale luidende:

„ Nu keer ik weder tot onze stad Haarlem. „ Aan haar durf ik verzekeren, dat wij den „ roem van de eerste uitvinding der drukkunst „ verschuldigd zijn, en dat wij dezelve aan „ haar, met het hoogste regt, behooren toete- „ kennen, als haar eigendom en op haren „ grond geboren; doch onze eer wordt alleen „ verduisterd door een van ouds gevestigd „ denkbeeld, hetwelk in der menschen ziel is „ ingeschreven, als met een penceel in kokend „ was gedoopt, en zich met zulke diepe wor- „ telen gevestigd heeft, dat het met schop, „ noch beitel, noch spade, is uit te roeijen. „ Men blijft, namelijk, hardnekkig vasthouden „ en zich volkomen overtuigen, dat de eerste „ modellen van die letteren, daar men boeken „ mede drukken kan, te Mentz, eene vermaar- „ de en oude stad in Duitschland, zouden uit- „ gevoerd zijn."

„ Ach! dat ik thans door mijne wenschen „ die onbegrijpelijke welsprekenheid konde be- „ komen, die aan Carneades te beurte viel! „ Nimmer verdedigde hij eene zaak, of hij „ wist de kracht zijner bewijzen te doen gel- „ den; nimmer bestreed hij eenen tegendinger, „ zonder hem ter neder te vellen. Wanneer „ zoodanig de kracht mijner redenen zijn mogt, „ dan zoude ik als hersteller der opregte waar- „ heid

„ heid den ontvloden roem door de wetten
„ van wederkeering in zijn vaderland terug
„ brengen, en daar over, als het ware, een
„ zegeteeken oprigten. Ik zoude deze gave
„ om geene andere redenen begeeren, dan op
„ dat de waarheid, die door een Dichter der
„ oudheid met reden de dochter des tijds wordt
„ genoemd, en die ik zelve met den naam van
„ *het teeken des tijds* pleeg te bestempelen,
„ eindelijk ontdekt werde en in het helderst
„ licht geplaatst, offchoon zij, om met De-
„ mocritus te spreken, in eenen zeer diepen
„ put verborgen heeft gelegen."

„ En waarom toch zouden wij eene eer, die
„ ons zoo ontwijfelbaar toekomt, en die wij
„ alleen door de flofheid onzer voorvaderen
„ verloren hebben, volgens de wetten van we-
„ derkeering niet mogen terug eifchen? Heeft
„ zich ooit eenig volk gefchaamd, zijnen na-
„ tionalen roem, zelfs dan, wanneer dezelve
„ zeer onzeker was en door andere Natiën be-
„ twist werd, te verdedigen en zich toe te
„ eigenen? Heeft het den Egyptenaren en
„ Pheniciërs verdroten, roemrijk te ftrijden
„ over de uitvinding der letteren? — De Phe-
„ niciërs beweerden, dat zij, onder het gelei-
„ de eener Godheid, deze uitvinding hadden
„ tot ftand gebragt, en waanden tafelen te be-
„ zitten, door de eigen hand dier Godheid
„ befchreven. De Egyptenaren beroemden zich,
„ de letteren in Griekenland te hebben inge-
„ voerd, toen Cadmus, de eerfte uitvinder dier
„ kunst, met de vloot der Pheniciërs in Grie-
„ kenland geland, aan deszelfs onbefchaafde

„ bewoners deze klankteekenen geleerd hadde.
„ De eer dezer uitvinding hebben ook de Athe-
„ nienfers aan hunnen Cecrops, en de Theba-
„ ners aan hunnen Linus toegekend. Tacitus
„ daar en tegen en Philostratus fchrijven het
„ uitdenken der letterteekenen aan den Griek-
„ fchen Palamedes toe. Hygenius eindelijk aan
„ Carmenta, de moeder van Evander."

„ Indien derhalve nimmer eenig volk zich
„ gefchaamd heeft, zijnen nationalen roem,
„ ook dan, wanneer dezelve zeer twijfelachtig
„ was en door anderen betwist werd, te ver-
„ dedigen en zich toe te eigenen: waarom dan
„ zouden wij dezelve, volgens de wetten van
„ wederkeering, niet mogen weêrom eifchen?"

„ Noch nijd, noch begeerte om aan den
„ eenen te ontnemen, het geen ik aan den an-
„ deren zoeke toe te kennen, hebben mij tot
„ dit onderzoek aangefpoord. Ik zal de onbe-
„ fchaamdheid van Crasfus niet navolgen, door
„ dan eens de vroomheid en deftigheid van
„ Scevola na te bootfen, en dan weder door
„ fchijn van vriendelijkheid de gunst der men-
„ fchen af te bedelen. Zulk een man ben ik
„ niet. Ik ben niet voornemens mijne zaak
„ door valfche getuigen te ftaven. Ik zal al-
„ leen, zoo veel in mijn vermogen is, de kla-
„ re duidelijke waarheid, die, even min als de
„ ftralen der zon, door nacht of dikke duis-
„ ternis verdonkerd kan worden, in een een-
„ voudig onopgefmukt verhaal, hoedanig haar
„ alleen behagen kan, te voorfchijn brengen."

„ Indien het waar is, het geen ons Plutar-
„ chus leert, dat hij voor de beste getuige
„ moet

„ moet gehouden worden, die door geene wel„ daad verpligt is, noch partijdige neigingen „ jegens iemand koestert, maar vrij en onbe„ zorgd durft zeggen het geen hij gevoelt, dan „ mag met regt aan mijn getuigenis eenig „ gewigt worden gehecht. Ik ben door geen „ verwandschap met den overledenen of zijne „ erfgenamen en nakomelingen verbonden; ik „ verwacht van hen noch gunst noch welda„ den; maar al wat ik onderneme geschiedt al„ leen uit vromen eerbied voor de nagedachte„ nis van den overledenen."

„ Ik zal dan nu opgeven, wat ik gehoord „ heb uit den mond van oude lieden, deftig „ van aanzien, en uitmuntend door de rege„ ringsposten, welken zij in het Gemeenebest „ bekleeden; wat dezen bij al wat dierbaar is „ betuigden, gehoord te hebben uit den mond „ hunner voorouderen, wier verhaal met regt „ voor allergeloofwaardigst mag worden ge„ houden."

„ Voor honderd en acht-en-twintig jaren „ woonde te Haarlem, aan de markt, tegen „ over het Koninklijk Paleis, in een vrij def„ tig huis (zoo als blijken kan, vermits het „ gebouw nog heden ten dage in zijn geheel „ te zien is), zekere *Laurens Janszoon*, dra„ gende den toenaam van *Koster*, welken hij „ daar van ontleende, dat de familie, die de„ zen naam voerde, het destijds deftige en „ voorvaderlijke ambt van Koster erfelijk be„ zat. Deze was dezelfde man, die thans „ door zulke wettige middelen en door zulke „ dure betuigingen voor zich terug vordert de

„ eer

„ eer van de uitvinding der drukkunst, door
„ anderen te onregt geroofd en bezeten; de
„ man, op wiens hoofd met het hoogſte regt
„ een lauwerkroon past, fraaijer dan die van
„ alle de overwinnaars der wereld."

„ Deze Laurens Janszoon dan, bij zekere ge-
„ legenheid, eene wandeling doende in het
„ bosch, hetwelk bij de ſtad gelegen is, zoo
„ als de burgers, die overvloed van ledigen
„ tijd hebben, veelal na den eeten of op feest-
„ dagen gewoon zijn, heeft eerst begonnen
„ ſtukjes beukenſchors tot letteren te vormen;
„ deze letteren, op de wijze der zegels omge-
„ keerd zijnde, drukte hij daar mede, uit *lief-*
„ *hebberij*, een regeltje of wat, om te dienen
„ tot exempels voor de kinderen van zijnen
„ ſchoonzoon. Hierin gelukkig geſlaagd zijn-
„ de, heeft hij verhevener zaken beginnen te
„ overdenken; want hij was een man van
„ groot en doorkneed verſtand. Hij is de eer-
„ ſte geweest, die met zijnen ſchoonzoon Tho-
„ mas Pieterszoon een ſchrijf-inkt heeft uitge-
„ vonden, lijmiger en taaijer dan de gewone,
„ die te veel vloeide. Deze Thomas Pieters-
„ zoon heeft vier zonen nagelaten, die bijna
„ allen de Burgemeesterlijke waardigheid heb-
„ ben bekleed. Hiervan maak ik te dezer ge-
„ legenheid melding, op dat blijken zoude, dat
„ de kunst niet in een laag, maar in een def-
„ tig en waardig geſlacht is geboren. Vervol-
„ gens heeft hij geheele bladen met prenten
„ beginnen te drukken, waar hij dan letterdruk
„ bijvoegde. Van deze ſoort heb ik proeven
„ gezien, die door hem gedrukt waren, de

„ eer-

„ eerste ruwe beginselen van zijn werk, alleen
„ op ééne zijde gedrukt; dat boek was in het
„ Nederduitsch, door eenen onbekenden Schrij-
„ ver geschreven, en droeg den naam van
„ *Spiegel onzer behoudenisse.* Bij dit eerste
„ voortbrengsel der kunst (want nooit wordt
„ eene kunst te gelijker tijd uitgevonden en
„ tot volmaaktheid gebragt) had men verzon-
„ nen de bladzijden op welken niet gedrukt
„ was met lijm aan elkander te hechten, om
„ den misstand te verbergen, die zij veroor-
„ zaakt zouden hebben, doordien er niet op
„ gedrukt was. Vervolgens heeft hij zijne
„ vormen (of boekstaven) veranderd in looden
„ en dezen wederom in tinnen, ten einde de-
„ zelve vaster, minder buigzaam en duurza-
„ mer zijn zouden. Uit het geen van deze
„ laatste soort van letteren was overgebleven
„ zijn wijnkannen gemaakt, die nog heden,
„ schoon zeer oud, te zien zijn in het huis
„ van den voornoemden Laurens aan de markt,
„ waarin naderhand gewoond heeft zijn achter-
„ kleinzoon, Gerard Thomaszoon, een aan-
„ zienlijk burger, voor slechts weinige jaren
„ in hoogen ouderdom overleden, en hier al-
„ leen eershalve genoemd. Toen de begeerte
„ der menschen, zoo als gewoonlijk, door dit
„ nieuwtje werd gaande gemaakt, toen eene
„ nieuwe waar, die men te voren niet gezien
„ had, van overal koopers uitlokte en aanzien-
„ lijke winsten aanbragt, toen begon ook de
„ liefde voor de kunst grooter te worden; het
„ bedrijf werd uitgebreider, en men moest
„ werkgasten aannemen. Bij deze werkgasten

„ is

„ is het eerste begin van het kwaad te zoeken.
„ Onder dezen, namelijk, was zekeren Johan-
„ nes: of hij die geweest zij (gelijk men ver-
„ moedt), die den gelukbeloovenden naam van
„ Faustus droeg, maar voor zijn meester on-
„ trouw en ongelukkig was, of wel een' an-
„ der' Johannes, wil ik niet angstig onderzoe-
„ ken, om dat ik de schim der overledenen
„ niet begeer te verontrusten, daar zij, gedu-
„ rende hun leven, wegens de verwijtingen
„ van hun geweten, genoeg zullen geleden heb-
„ ben. Deze, als drukker onder eede staande,
„ wachtte zoo lang, tot dat hij zich verbeeld-
„ de de kunst van de letters te zamen te voe-
„ gen, de wijze waarop dezelve gegoten wer-
„ den, en al wat verder tot die zaak behoor-
„ de, door en door te kennen. Zoo ver ge-
„ vorderd zijnde, heeft hij het geschiktste oogen-
„ blik waargenomen, de kersnacht namelijk,
„ toen een iegelijk zonder onderscheid het
„ feest van Christus geboorte vierde; toen is
„ hij in het magazijn gegaan, waar alles bij
„ elkander bewaard werd wat het drukken aan-
„ ging, heeft den voorraad van werktuigen,
„ die zijn meester zich door zoo veel kunst
„ verschaft had, ingepakt, en is met den
„ dief (*) uit het huis gevlugt. Eerst is hij
„ te

(*) CUM FURE DOMO SE PRORIPIT staat in den tekst. SCRIVERIUS (bl. 22) heeft dezelve aldus overgebragt: *ende is als een Dief ten huyse uytgestreecken.* MEERMAN (P. I. p. 84) heeft deze vertaling goedgekeurd. Doch wij zijn het met DE BRUIJN (bl. 238) eens, dat deze woorden eenen *anderen* of *tweeden dief*, een medepligtige in den diefstal, aanduiden.

„ te Amsterdam gekomen, daarna te Keulen
„ en eindelijk te Mentz, waar hij, als in eene
„ vrijplaats, buiten schoots was, en in open
„ winkel den rijken oogst zijner dieverij gerus-
„ telijk inzamelen kon. Het is, namelijk, ze-
„ ker, dat binnen een jaar na dit gebeurde, in
„ den jare 1442, als een eerste voortbrengsel,
„ uit dezen winkel is te voorschijn gekomen,
„ gedrukt met dezelfde letteren, welke Laurens
„ te Haarlem gebruikt had, het Doctrinale van
„ Alexander Gallus, zijnde eene spraakkunst,
„ destijds zeer beroemd en allerwege gebezigd,
„ mitsgaders de Verhandeling van Petrus His-
„ panus."

„ Dit nu is het geen ik vernomen heb van
„ oude geloofwaardige lieden, die hetzelve
„ van hand tot hand ontvangen hebben, even
„ gelijk men loopende eene brandende fakkel
„ aanvat. Ik heb ook nog anderen aangetrof-
„ fen, die dezelfde zaken verhaalden en ver-
„ zekerden. Zoo herinner ik mij, dat Nico-
„ laas Gael, een onderwijzer mijner kindsch-
„ heid, een man van staal geheugen en eer-
„ waardig door zijne grijze haren, mij verhaald
„ heeft, dat hij, nog een kind zijnde, meer-
„ malen gehuisterd had naar het verhaal van
„ zekeren Cornelis den Boekbinder, een grijs-
„ aard van ten minsten tachtig jaren, die als
„ leerling in den winkel van Laurens gediend
„ had. De oude man had den ganschen loop
„ van de zaak verhaald; de wijze waarop de
„ uitvinding eerst gebeurd was, zoo als hij het
„ van zijnen meester gehoord had; de bescha-
„ ving en het voortzetten dier ruwe beginse-
„ len,

„ len, en vele andere zaken, en was daarbij „ telkens, uit hoofde van de schandelijkheid „ des diefstals, in zulk eene drift en aandoe- „ ning geraakt, dat men zich van tranen niet „ konde onthouden, zoodra hij maar aan het „ verhaal der dieverij gekomen was; ja, de „ grijsaard was in zulk eenen toorn ontstoken „ over het verlies van zoo groot eenen roem, „ enkel door eenen diefstal, dat hij voor beul „ van den dief zoude hebben willen spelen, „ indien deze nog in leven geweest ware: hij „ vervloekte den schelm op de vreesselijkste „ wijze, en beklaagde zich, dat hij met zulk „ een booswicht maanden achtereen in hetzelf- „ de bed geslapen had. Dit alles stemt over- „ een met het getuigenis van Quirinus Tale- „ sius, den Burgemeester, die mij verzekerd „ heeft, dat hij genoegzaam hetzelfde verhaal „ te voren uit den mond diens Boekverkoopers „ gehoord had:"

„ Hoe zeer ook de waarheid haat moge ba- „ ren, heb ik mij echter ter harer liefde ver- „ pligt gevonden deze dingen te boek te slaan, „ vermits ik mij veel liever dien haat wil ge- „ troosten, dan de bescherming der waarheid „ te laten varen: want elk, die de zaak onbe- „ vooroordeeld nasporen, en als het ware in „ de schaal van Critolaus wil wegen, zal te- „ gen mij geen haat blijven voeden; maar hij, „ die de verdediging der waarheid, Gods even- „ beeld op aarde, niet gewillig op zich neemt, „ acht ik den naam van mensch naauwlijks „ waardig: wat toch kan den mensch dierbaar- „ der en heiliger zijn, dan zorg en liefde voor

„ de

„ de waarheid? Door alleen de zuivere waar-
„ heid in het oog te houden, zal de eer onzer
„ ſtad behouden blijven, en aan haar den ont-
„ nomen roem weder worden toegekend, van
„ door een' harer burgeren de ſchoonſte van
„ alle uitvindingen te hebben zien geboren
„ worden. Verdwijnen daar en tegen zal de
„ trots van hen, die zich de erfenis eener
„ vreemde glorie zonder ſchaamte hebben dur-
„ ven toeëigenen, en hoogmoediglijk eens an-
„ ders regt aanvaarden, na dat zij de oude be-
„ zitters hadden verwijderd. Ik vreze, dat ik
„ dit alles voor eens doven mans deure zingen
„ zal: maar hoe dit ook zij, mij verheugt het,
„ de nagedachtenis des uitvinders met de glorie
„ onzer ſtad, naar mijn vermogen, te hebben
„ voorgeſtaan. Bij menſchen toch die licht-
„ vaardig zijn, en tot het onderzoek naar
„ waarheid weinig lust voeden, zal vooröor-
„ deel ſteeds meer gelden, dan gezonde reden
„ en duchtig bewijs: dit ongelijk moet worden
„ verkropt, hoe hard het valle en hoe zeer
„ men daar over ook moge klagen. Minder
„ gevoelig nog zoude dit verlies kunnen zijn,
„ wanneer onze glorie niet door eenen dief-
„ ſtal, maar langs regte wegen, tot eene der
„ vermaardſte ſteden van Duitschland, als tot
„ eene andere familie, ware overgegaan; doch
„ het ſchijnt mij toe, dat het noodlot deze
„ wijze van overbrengen verkozen heeft, op-
„ dat die heerlijke uitvinding, die der wereld
„ nuttiger is dan zout en zonne, ten aller-
„ ſpoedigſte tot eenen hoogen graad van volko-
„ menheid zoude geraken door de hulp, de

„ belooning en de deelneming van groote en „ vermogende mannen, voedsters der kunsten: „ eene volkomenheid, waartoe zij in een afgelegen hoekje gronds, onder bijzondere per„ sonen, niet zoo spoedig zoude zijn opgekomen: de uitkomst heeft de waarheid „ hiervan bevestigd."

Wie zal nu dit verhaal, op het voetspoor van DE LA SERNA SANTANDER en anderen, onedelmoediglijk met de namen van *fameuse fable, recit fabuleux, conte ou fable de Junius, conte de veille, narration romanesque, composée des ouidire de diverses personnes agées, de veillards dignes de foi, si vous voulez* (1), en wat des meer zij, bestempelen? Wie durft het wagen de goede trouw te verdenken van eenen man als JUNIUS, die noch door gunst, noch door belang, noch door bloedverwantschap met de nakomelingen van den eersten uitvinder werd gedreven; van eenen man, wiens plegtige betuigingen, aan het begin en slot van zijn verhaal geplaatst, het onbesmet en voor lage vleizucht onvatbaar karakter van den echten Hollander, wien het om de waarheid alleen te doen is, kenmerken en boven den vuigen laster van den vreemdeling verheffen; van eenen man, eindelijk, wiens waarheidsliefde, letterkundigen roem en verdiensten algemeen erkend en op den regten prijs zijn geschat geworden?... Onkunde of blinde vooringenomenheid moge het doorzigt, de schranderheid of wel de goede trouw van

(1) Zie NAUDÉ, HEINEKEN; maar vooral DE LA SERNA SANTANDER in zijne *Dict. Bibl.* op zeer menigvuldige plaatsen.

van dezen verdienstelijken schrijver trachten te bezwalken —— voor den onpartijdigen beschouwer draagt 's mans verhaal meer dan genoegzame kenteekenen en bewijzen, van uit echte bronnen genut en naar waarheid te zijn ter neder gesteld. — wij zullen dit een en ander door eenige proeven staven, en voorts dit verhaal van de tegen hetzelve ingebragte bedenkingen ontheffen.

Dit verhaal, dan, prijst zich, in de *eerste* plaats, aan door de opgave van de zoo eenvoudige als natuurlijke aanleiding tot de eerste ontdekking der kunst, en de gebrekkelijke beginselen, langzamen voortgang, verbetering en uitbreiding derzelve: eene opgave, waarin niets onwaarschijnlijks, niets tegenstrijdigs wordt gevonden. „ Het verhaal van JUNIUS" zegt daarom COGAN (1) „ ten voordeele van *Haarlem* en „ van LAURENS COSTER, omtrent de *ont-* „ *dekking* der drukkonst is veel eenvoudiger, „ eenvormiger, bestaanbarer en ontheven van „ partijdigheid dan eenige der verhalen, die door „ de Advocaten van *Mentz* worden aangehaald. „ Verscheiden zeer natuurlijke en zeer waarschijn- „ lijke omstandigheden worden omstandig ver- „ haald, en daar worden verscheiden geloofwaar- „ dige getuigen bijgebragt, die de uitvinding bij „ opklimming hebben nagegaan tot COSTER, „ met zoo veel klaarheid, dat, zoo men toe- „ staat, dat de ontdekking te *Haarlem* geschied „ is, er geene de minste twijfeling kan overblij- „ ven omtrent den uitvinder. De toevallige wij- „ ze, waarop het denkbeeld eerst is geboren ge- „ wor-

(1) *Reize langs den Rhijn.* bl. 449.

„ worden, is natuurlijk: de perſoonen, voor „ welken de eerſte letters uit hout geſneden „ wierden, worden opgegeven. De naam van „ den Boekbinder, die gezegd wordt met den „ onderſtelden dief geſlapen te hebben, wordt „ genoemd, en het beſtaan van zoodanig eenen „ perſoon op dien tijd wordt volkomen bewe- „ zen." (1) En waarlijk, hoe meer wij dit verhaal van dien kant beſchouwen en met de zorgvuldigſte naauwkeurigheid onderzoeken, hoe meer wij van deszelfs inwendige waarde overtuigd worden.

De perſonen, door JUNIUS opgenoemd, bevestigen, in de *tweede* plaats, de waarheid van zijn verhaal. Hij vergenoegt zich niet met de algemeene bekendheid der door hem voorgeſtelde zaak bij de ingezetenen der ſtad *Haarlem;* maar hij beroept zich, ter ſtaving van het door hem ter nedergeſtelde, op het getuigenis van „ *oude* „ *lieden, deftig van aanzien, en uitmuntend* „ *door de regeringsposten, welken zij in het Ge-* „ *meenebest bekleden*"; op datgeen „ *wat dezen* „ *bij al wat dierbaar is betuigden, gehoord te* „ *hebben uit den mond hunner voorouderen, wier* „ *verhaal met regt voor allergeloofwaardigst mag* „ *worden gehouden*"; op mannen alzoo van bekenden ſtand en rang.

Een derzelven was NICOLAAS GALE, weleer de leermeester van JUNIUS, en mogelijk een afſtammeling van JAN GALE, welke te gelijk met

(1) Zie voorts dezen ſchrijver op bl. 430, 451 tot 456; mitsgaders DE BRUIJN, *Geſchiedenisſen der ſtad Haarlem*, bl. 229, 230.

met KOSTER schepen is geweest in 1422 en 1428 (1).

De tweede was QUIRYN DIRKSZOON TALESIUS, geboren te *Haarlem*, een geleerd man, die, onder anderen, in de Grieksche en Latijnsche talen meer dan gewoon bedreven was. In zijne jeugd was hij schrijver, huisgenoot en vriend van ERASMUS, die van hem in zijne brieven te meermalen met lof gewaagt; en, indien wij OPMEER mogen gelooven, was hij een man van groot vernuft, kloek verstand, voorbeeldelijke opregtheid, gezien wegens zijne zuinige spaarzaamheid, Hollandsche netheid en deftigheid van zeden, en die met de voornaamste geleerden van zijnen tijd door banden van vriendschap en gemeenzamen omgang zeer naauw verbonden was. Minder verdraagzaam en zachtmoedig echter dan de voortreffelijke Rotterdammer, betoonde hij zich, als Burgemeester van *Haarlem*, zeer werkzaam ter voortzetting der bittere vervolging uit hoofde van godsdienstige en staatkundige gevoelens, hetwelk hem den haat der gemeente berokkende, aan wier woede en wederwraak hij, nevens eenige anderen, ten tijde der strenge belegering in 1572 werd opgeofferd (2).

Deze beide mannen, GALE en TALESIUS, uit eene menigte anderen, door JUNIUS opgenoemd,

(1) DE BRUIJN, bl. 231.

(2) HOOFT, *Nederl. Historiën*, bl. 314. OPMEER, *Catholijk Martelaars Boek*, D. II. bl. 169 en volg. AMPZING, *Beschr. der stad Haerlem*, bl. 104. *Vaderl. Woordenboek.* Deel XXIV. bl. 64. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. pag. 57. SCHELTEMA, *Staatkundig Nederland.* D. II. bl. 256.

noemd, die geen de minste betrekking tot de kunst, deszelfs uitvinder of diens nakomelingen hadden, en alzoo van geene partijdigheid kunnen beschuldigd worden, — deze beide mannen waren het, die, in hunne jeugd, te meermalen van CORNELIS DEN BOEKBINDER, die als leerling bij den eersten uitvinder KOSTER had gewoond, het verhaal van de gewigtige uitvinding van zijnen reeds voor lang overledenen meester hadden gehoord; en getuigen waren geweest van de billijke verontwaardiging, waarmede die getrouwe bediende werd vervuld, zoodra hem de verfoeijelijke misdaad van zijnen medebediende, het ontstelen der letteren en drukgereedschappen, te binnen schoot. Niet slechts éénmaal was hen dit verhaal medegedeeld: zij hadden het onderscheiden malen, en wel ieder afzonderlijk, met bijvoeging van dezelfde omstandigheden, van denzelfden man vernomen. — Het verhaal van JUNIUS, uit zoodanige bronnen geput, komt ons voor allergeloofwaardigst en boven alle verdenking verheven te zijn.

Ook deze CORNELIS zelve verdient alle geloof. — Als knecht of leerling van KOSTER was hij ooggetuige geweest van datgeen, hetwelk hij verhaalde; hij was alzoo in staat met volkomen kennis van zaken te spreken en redenen van wetenschap op te geven, zoo als hij ook gedaan heeft. Hij verhaalt het in dezelfde stad, alwaar de diefstal was gepleegd, alwaar men zeker te zijnen tijde daarvan kennis droeg, en alwaar men dus in de gelegenheid was hem te kunnen logenstraffen, indien hij onwaarheid sprak. Hij verhaalde het niet éénmaal, maar onderscheiden reizen,

zelven, zelfs nog in zijnen hoogen ouderdom, toen hij geene de minste redenen had iets ten voordeele van zijnen dooden meester te verzinnen. Hij verhaalde het op geene verschillende en tegen elkander inloopende, maar steeds op dezelfde wijze, zoo als uit de eenstemmige opgaven van GALE en TALESIUS aan JUNIUS kan blijken. Hij bedingt bij zijn verhaal geen den minsten lof of roem voor zich zelven, maar schrijft de eer der uitvinding volkomen toe aan een ander, die, ja, wel voorheen zijn meester was geweest, doch die reeds voor vele jaren was overleden, aan wien hij door geene banden meer gebonden was, en die sints lang buiten staat was hem eenig voor- of nadeel toe te brengen. Indien het getuigenis van zoodanig eenen man, welke door geen ander belang, dan zucht voor waarheid en regt, gedreven werd, niettegenstaande al het door ons aangevoerde, geen geloof verdient, dan waarlijk moet men althans alle geloof ontzeggen aan het verhaal door PETRUS SCHEFFER aan TRITHEMIUS gedaan, welke daarbij in zijn eigen zaak getuigde en zijn eigen roem verbreidde. En wat wordt er, wanneer men dit notabel getuigenis verwerpt, van de aanspraak van *Mentz* op de eer der uitvinding? wat zelfs van die van SCHEFFER op de verbetering en volmaking der kunst?

Niet weinig wordt dit verhaal al verder bevestigd zoo door de bewijzen, welke hetzelve inwendig oplevert, als door deze en gene latere ontdekkingen, welke de waarheid van hetzelve ten krachtigste hebben gestaafd.

Onder die inwendige bewijzen tellen wij *voor-*

 eers-

eerst de opgave, dat reeds door KOSTER letteren van *lood* en *tin* zouden zijn gebruikt. Vele schrijvers, welke, zelfs nog in onze dagen, in de dwaling hebben verkeerd, als of de *Spiegel onzer behoudenis* met *gesneden houten letteren* zoude zijn gedrukt, hebben JUNIUS hieromtrent van onnaauwkeurigheid beschuldigd. Indien het eene waarheid was, dat JUNIUS, door verkeerde berigten misleid, hieromtrent eenen misslag had begaan, dan waarlijk zoude al het crediet, hetwelk tot nog toe in zijn verhaal is gesteld, te eenemale moeten vervallen, en men zoude huiverig moeten zijn aan eenig ander gedeelte van zijn berigt geloof te slaan. Dan, wel verre dat JUNIUS omtrent deze belangrijke bijzonderheid misleid zoude zijn geworden, vermeenen wij zoo overtuigelijk te hebben doen zien, dat de *Spiegels* met *gegoten* letteren van *lood* of *tin* zijn gedrukt, dat, zoo KOSTER de vervaardiger van dat boek zij geweest, er bij niemand meer eenigen den minsten twijfel zal bestaan, of wel door hem letteren van dat metaal zijn gebezigd, en of derhalve JUNIUS ook in dit geval de waarheid gesproken hebbe, en nog langer van onnaauwkeurigheid kan beschuldigd worden.

Een *tweede* inwendig bewijs vinden wij daarin, dat JUNIUS de *Nederduitsche Spiegel onzer behoudenis* noemt het „ eerste voortbrengsel der „ kunst" en dát boek rangschikt onder de „ eer„ ste ruwe beginselen van Kosters werk." De ruwheid, onbeschaafdheid en onvolkomenheid van de letter, de scheefheid en golving der regels, de ongelijkheid derzelven aan het einde, de vloeibaar- en kladdigheid der drukinkt, het gebrek

aan

aan onderscheiden soorten van spatiën of blindgoed, de indrukken der blinde letteren en van het formaathout, en wat des meer zij, leveren in waarheid zoo vele onwedersprekelijke proeven op, dat de *Nederduitsche Spiegel* werkelijk de eerste-ling is geweest. Wij verwijzen hieromtrent onze lezeren tot onze beschrijving van dat dierbaar overblijfsel van de eerste kindschheid der Boekdrukkunst (Hoofdst. I), ten einde zich ook van de waarheid van dit gedeelte van JUNIUS verhaal volkomen te overtuigen.

Dat KOSTER voorts, zoo als wij te dezen in de *derde* plaats opmerken, in plaats van de gewone schrijf-inkt, een lijmiger, taaijer en minder vloeibare inkt heeft uitgevonden, zoo als JUNIUS almede opteekent, wordt, zoo wij vermeenen, almede door de onderscheidene *Spiegels* genoegzaam bevestigd. De inkt tot den *eersten Nederduitschen* is, ja, wel drukinkt, doch zoo slecht vermengd en zamengesteld, zoo als wij bij onze beschouwing van dat boek hebben aangetoond, dat dezelve overtuigelijk doet zien, tot die tijden te behooren, waarin de drukinkt het eerst werd uitgevonden. Deze meening wordt niet weinig versterkt, door de vergelijking van den inkt van den *eersten Nederduitschen Spiegel* met dien der volgende *Nederduitsche* en *Latijnsche* uitgaven. De inkt der laatstgemelden is ongelijk beter, fraaijer en volkomener dan die van den eersten; dit toont niet alleen aan de vorderingen, welke de drukker van dat boek in de vervaardiging van den druk-inkt gemaakt heeft, maar versterkt bovendien, onzes inzien, niet min het gevoelen en de verzekering van JUNIUS, dat men ook

aan dien drukker de uitvinding der druk-inkt verschuldigd is.

Eene sprekende proeve van de waarheidsliefde van JUNIUS vinden wij, in de *vierde* plaats, in de wijze, op welke hij van den dief gewaagt. Het laat zich denken, dat deze schelmsche bediende, van zulk een gruwelijk ontwerp zwanger gaande, zijn waren geslachtnaam zal verzwegen, en zich slechts onder dien van JAN (een naam zoo algemeen onder de Duitschers) voorgedaan hebben. Natuurlijk dus, dat de ware misdadiger, zoo ver deszelfs naam en toenaam betrof, aan JUNIUS, en waarschijnlijk ook aan CORNELIS, is onbekend gebleven. De naam van FUST of FAUSTUS was vermoedelijk wel aan JUNIUS bekend geworden door de eerste boeken te *Mentz* in het licht verschenen; doch hij wachtte zich zorgvuldig dezen man als den dader van dat schandelijk bedrijf aan te klagen: „ hij begeerde „ de schim der overledenen niet te verontrusten, „ als die gedurende hun leven door de verwijtin„ gen van het geweten genoeg geleden zouden „ hebben." Hij onthoudt zich alzoo zeer zorgvuldig, om met betrekking tot datgeen, waaromtrent hem geene stellige berigten waren toegekomen, ligtvaardig of willekeurig te beslissen, en levert daardoor een bewijs van zijn standvastig en prijzenswaardig voornemen, om niets te vermelden, dan datgeen, van welks zekerheid en waarheid hij zich volkomen overtuigd kon houden.

Min belangrijk moge het, eindelijk, in den eersten opslag schijnen, dat JUNIUS aanteekent, dat van de overblijfselen der tinnen letteren van KOSTER wijnkannen waren gemaakt, welke nog te

te zijnen tijde aanwezig waren: bij den opmerkzamen en onpartijdigen lezer strekt deze opgave ten proeve en bewijze van de goede trouw en waarheid van 's mans verhaal, daar hij niet schroomt zoodanig eene, niet strikt tot de hoofdzaak behoorende, bijzonderheid op te geven, welke, indien zij onwaarheid behelsde, niet alleen door de burgers van *Haarlem*, maar tevens door elk en een ieder, wien het gelusten mogt daarna slechts het minste onderzoek te doen, konde worden tegengesproken en gelogenstraft: iets, hetwelk voor den schrijver het verlies van al de eer en achting, welke hij zich anderzins mogt verworven hebben, ten noodwendigen gevolge moest hebben.

Onder die gedeelten van het verhaal van JUNIUS, welke door latere ontdekkingen, en alzoo ook van elders, bevestigd zijn, is geen der minst belangrijkste deze, dat, namelijk, het bestaan van CORNELIS DEN BOEKBINDER, uit wiens mond de hoofdzaken voornamelijk schijnen te zijn voortgevloeid, bijna 200 jaren na den dood van JUNIUS, door twee onwraakbare getuigschriften van de jaren 1474 en 1492, is gestaafd.

Het eerste vindt men in het *Register der uitgaven van de* (groote) *kerk te Haarlem* van den jare 1474, alwaar de eerste post, in dit Register voorkomende, aldus luidt:

„ *Item Cornelis die boeckebinder heb ic gheben*
„ *vj rinse gulden van die boecken te binden*
„ *op rekeninc.*" (1)

Het

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 56. P. II. p. 298. en Tab. VI*. DE BRUIJN, *Geschied. der stad Haarlem.* bl. 237.

Op-

Het tweede bestaat in eene aanteekening, in oud schrift, gevonden wordende achter een exemplaar van de *Bartholomeus van de proprieteyten der dingen*, te *Haarlem*, in den jare 1485, gedrukt, aldus lüidende:

„ *Item gecoft te Haerlem in die cruysstraet tot*
„ *Cornelys boeckbinder in 't jaer MCCCC ende*
„ *LXXXXII in Meye doe die van Alcmaer*
„ *mit haer bannieren etcetera, van mi Anthonys de mior.*"

Wat lager staat:

„ 1492 mensis mayus magr. Anthois." (1)

Deze beide aanteekeningen strekken dus ten bewijze, dat CORNELIS DE BOEKBINDER, op wien het gansche verhaal van JUNIUS voornamelijk steunt, „ geen denkbeeldig weezen, of „ verzonnen en verdicht persoon zij, maar dat „ van deszelfs waarachtig aanwezen en leef-tijd „ zeer duidelijke bewijzen zijn overgebleeven, „ meer dan men van iemand gewoon is te vin- „ den, die in geen hooger stand gebooren is, of „ zich, door d'een of andere daad, bij zijn lee- „ ven, niet befaamder gemaakt heeft." (2)

Niet

Opmerkelijk is het, dat tot den binnensten omslag van dit boek, hetwelk meer dan waarschijnlijk door dezen zelfden CORNELIS zal gebonden zijn, was gebruikt een geheel blad van een *Donatus* (reeds toen een versleten boek), gedrukt met dezelfde letters van den *Spiegel;* vermoedelijk alzoo een blad uit den winkel van KOSTER afkomstig.

(1) SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 90. DE BRUIJN, *Gesch der stad Haarlem*, voorrede en bl. 232, 233.

(2) DE BRUIJN, bl. 337.

Niet min belangrijk is de ontdekking van een fragment van de *Grammatica van Alexander Gallus*, thans in de Bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden* berustende, gedrukt met *dezelfde letter als de Spiegel onzer behoudenis*, en alzoo, volgens JUNIUS, met de gestolen letteren van KOSTER. Een fragment, hetwelk, gevoegd bij andere nieuwe bewijzen, den gepleegden diefstal bij KOSTER, en mitsdien het verhaal van JUNIUS, krachtdadiglijk staaft, zoo als wij bij ons VIIIste Hoofdstuk hebben aangetoond, waartoe wij onze lezeren, ter vermijding van onnoodige herhalingen, moeten verwijzen.

Wij voegen ten slotte hier nog bij, dat ons uit de *Thesauriers-Rekeningen der stad Haarlem* is gebleken, dat drie zonen van THOMAS PIETERSZOON Burgemeesters van *Haarlem* zijn geweest, zoo als de lezer dit uit ons Vde Hoofdstuk kan zien, hetwelk niet alleen bewijst, dat JUNIUS te regt en naar waarheid heeft opgegeven, *dat de vier nagelaten zonen van Thomas Pieterszoon bijna allen de Burgemeesterlijke waardigheid hebben bekleed*, maar tevens ten proeve verstrekt, dat onze schrijver vrij goede en echte berigten omtrent het geslacht en de nakomelingen van den eersten uitvinder der Boekdrukkunst bekomen en medegedeeld heeft.

Laat ons thans de bedenkingen, welke tegen dit verhaal zijn aangevoerd, in overweging nemen.

Veel ophef heeft men, in de *eerste* plaats, gemaakt van eene verregaande tegenstrijdigheid, welke men bij JUNIUS heeft vermeend aan te treffen, daarin bestaande, dat hij in het begin van zijn verhaal, hetwelk, volgens de bedoelde

auteuren, in den jare 1575 zoude zijn geschreven, opgeeft, dat de kunst door KOSTER *honderd acht en twintig jaren bevorens*, en alzoo in het jaar 1447, zoude zijn uitgevonden, terwijl hij vervolgens zegt, dat de dief twee boeken met de door hem gestolen letteren zoude hebben gedrukt in den jare 1442, en dus vijf jaren vóór de uitvinding.

Indien JUNIUS zich werkelijk aan eene zoodanige blijkbare tegenstrijdigheid hadde schuldig gemaakt, zoude zulks zijne geloofwaardigheid aanmerkelijk verzwakken. Doch de zoodanige schrijvers, welke deze bedenking in goeden ernst hebben gemaakt, toonen zeer weinig met het werk van JUNIUS bekend te zijn, daar het hun anders ten klaarsten zoude zijn gebleken, dat hij aan hetzelve reeds vele jaren bevorens is werkzaam geweest, en het vóór 1575 ten einde heeft gebragt. Zijne *opdragt* is, ja, in het begin van dat jaar gedagteekend; doch wie weet niet, dat en voorrede en opdragt eerst dan worden opgesteld, wanneer het geheele werk, welligt jaren bevorens, is afgewerkt en ter drukpers gereed ligt. En dat dit inzonderheid het geval is geweest met de *Batavia* van JUNIUS zullen wij door eenige onbetwistbare proeven staven.

1°. Op pag. 30 zegt hij zelfs, dat iets, hetwelk aldaar voorkomt, door hem in den jare 1571 geschreven is.

2°. Op pag. 245 sprekende van het maken van den *Sparendam*, zegt hij: *Hoc ipso tempore, quo à nobis ista cuduntur atque elucubrantur, civitas Harlemensis opus hoc perficiendum curavit;* en op den kant zet hij Anno 156 , latende de laatste cij-

cijfer open, hetwelk aantoont, dat hij dit gedeelte tusschen den jare 1560 en 1570 heeft opgeteekend.

3°. Op pag. 338 van iets gewagende, hetwelk in het jaar 1249 had plaats gehad, voegt hij daarbij *ante annos trecentum viginti*, dat is, *voor driehonderd en twintig jaren*, bijgevolg heeft hij dit geschreven in het jaar 1569.

4°. Eindelijk vermeld hij op pag. 345, dat het groote Bagijnhof te *Haarlem* was gesticht *voor driehonderd jaren* (*ante annos trecentos*), en voegt er bij, dat zulks was geweest anno 1262, waaruit volgt, dat dit gedeelte door hem in het jaar 1562 is te boek gesteld.

Wanneer wij bij dit alles voegen, dat JUNIUS in zijne reeds vermelde *opdragt*, als ook op pag. 371 van zijn werk betuigd, dat dit boek, waartoe hij meer dan driehonderd auteuren heeft moeten naplegen, hem veel arbeids en tijds heeft gekost, dan gelooven wij, dat niemand ons zal betwisten, dat hij aan hetzelve, zoo niet vroeger, immers reeds in het jaar 1562 begonnen is, en hetzelve van tijd tot tijd heeft voortgezet en bijgewerkt; terwijl het ons zelfs voorkomt, dat hij de laatste hand aan hetzelve niet heeft gelegd, vermits het niet door hem ter drukperse is bezorgd, maar eerst dertien jaren na zijnen dood, en wel in 1588, is in het licht verschenen.

Indien wij nu vooronderstellen, dat dat gedeelte uit de *Batavia*, hetwelk de uitvinding van KOSTER betreft, door JUNIUS in het jaar 1568, en niet vroeger, is opgesteld (1), en men trekt

(1) Vergelijk: *Brieven van Junius*, pag. 154. SCRIVERIUS,

trekt daarvan 128 jaren af, dan krijgt men het jaar 1440, in hetwelk *niet de kunst door* KOSTER *zoude zijn uitgevonden* — dit zegt JUNIUS niet — maar *waarin hij te Haarlem woonde.* JUNIUS schijnt het laatste jaar van KOSTER te hebben willen aanduiden, zoo als dit door vele schrijvers is nagevolgd, en zoo als dit jaar 1440 insgelijks is opgeteekend in eene parkemente *Geslachtlijst* van KOSTER, van de helft der zestiende eeuw, onder mij berustende.

Eene andere hoofdbedenking komt hierop neder: dat JUNIUS de eerste zoude zijn geweest, welke van *Haarlem* gewag gemaakt, en de eer der uitvinding aan die stad zoude toegeschreven hebben, waarin hij door anderen slechts zoude zijn nagevolgd. —— Wij ontkennen zulks ten sterkste. Het is waar, en *dit* zijn wij eens, dat bij JUNIUS het eerst een *volledig verhaal* van de uitvinding der kunst wordt gevonden, waarbij tevens *de naam van den uitvinder* wordt opgenoemd; —— doch, wanneer men onpartijdig wil zijn, dan zal men moeten toestemmen, dat reeds lang vóór JUNIUS de oorsprong der *Boekdrukkunst* aan *Holland* is toegeschreven door ULRICH ZELL in de *Keulsche Kronijk* van 1499 en door MARIANGELUS ACCURSIUS in zijne bekende aanteekening; dat voorts in *Holland* geene stad aanspraak op de eer dier uitvinding maakt, dan *Haarlem;* en dat die stad lang vóór het in het

RIUS, *Laure-crans*, bl. 16, 19. SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 86, 91, 92, 93. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 72. DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem*, bl. 234 in de noot (*p*), 237, 238.

het licht verschijnen van het werk van JUNIUS in 1588 door anderen is opgenoemd, als de plaats, aan welke men die uitvinding verschuldigd was, te weten door VAN ZUREN, in zekere door hem vóór het jaar 1561 opgestelde *zamenspraak*, door KOORNHERT, in de opdragt van zijn *Cicero* van het jaar 1561, en door GUICCIARDIN, in zijne *Beschr. van Nederland*, voor de eerstemaal ten jare 1567 uitgegeven, zoo als wij elders (Hoofdstuk XI, XII, XIV) hebben doen zien: alle welke schrijvers, wat de hoofdzaak betreft, JUNIUS zijn voorafgegaan, en alzoo onmogelijk hem hebben kunnen naschrijven. (1)

Eene *derde* hoofdaanmerking op het verhaal van JUNIUS betrof den gepleegden diefstal ten huize van KOSTER. Wij hebben dit punt, uit hoofde van deszelfs belangrijkheid, in Hoofdstuk VIII afzonderlijk behandeld, waartoe wij den lezer verwijzen.

Andere losse bedenkingen laten zich met een enkel woord wederleggen. Zoo beantwoorden wij de aanmerking: *dat geen tijdgenoot van Koster gewaagt*, met de vraag: *of dan* CORNELIS DE BOEKBINDER geen *tijdgenoot* van KOSTER is geweest? —— die: *dat* JUNIUS *slechts één getuige zij*, met de opmerking, dat zijn getuigenis zoo zeer van elders is gestaafd en bevestigd, dat hetzelve voor allezins voldoende en volkomen geloofwaardig kan gehouden worden, en dat nevens hem ZELL, ACCURSIUS, VAN ZUREN, KOORN-

(1) Men zie voorts omtrent de stilzwijgenheid van vele schrijvers hetgeen wij in ons XIXde Hoofdstuk hebben aangevoerd.

KOORNHERT en GUICCIARDIN als getuigen ten voorschijn zijn getreden; — die: *dat* JUNIUS *onwaarheid spreekt, wanneer hij zegt, dat het Koster-ambt in de familie van* KOSTER *erfelijk zoude bezeten zijn, daar vóór hem zekere* HENDRIK VAN LUNEN *dat ambt heeft bekleed*, met op te merken, dat deze bedenking dan alleen geldig en van kracht zoude zijn, wanneer men tevens konde bewijzen, dat deze VAN LUNEN niet tot de familie van KOSTER heeft behoord, en dat zij, welke deze bedenking hebben geopperd, omtrent dit punt betere onderrigting dan JUNIUS hadden bekomen; — en eindelijk die: *dat het werk van* JUNIUS *na zijnen dood, tusschen* 1575 *en* 1588, *door anderen kan zijn vervolgd, veranderd, vervalscht, of naar hunne meening uitgebreid*, met onze lezeren te verwittigen; dat deze bedenking (indien dezelve dien naam kan dragen), zonder aanvoering van eenige de minste reden, waardoor dezelve gestaafd zoude worden, zoo maar los weg, is ter nedergesteld; en dat wij het mitsdien onnoodig en overtollig beschouwen, langer bij dezelve stil te staan, als, naar ons oordeel, meer dan genoegzaam hebbende bewezen, dat het verhaal van JUNIUS, zoo als het in zijne *Batavia* gevonden wordt, in allen deele met de waarheid is overeenkomende, en door de voorstanders van *Mentel* vruchteloos is bestreden, en van onwaarheid of onnaauwkeurigheid ten onregte is beschuldigd geworden.

HOOFD-

HOOFDSTUK XVI.

KAREL VAN MANDER.

De tegenstanders van *Haarlem* voeren, met zeer veel ophef, aan, het werk van KAREL VAN MANDER, *Leven der Doorluchtige Nederlandsche en Hoogduytsche Schilders*, gedrukt te *Alkmaar*, in het jaar 1604, als waarin geen woord van LAURENS JANSZOON KOSTER wordt gerept. Alleen heeft deze schrijver, in het leven van JOHAN en HUBERT VAN EYCK, aangeteekend, dat de stad *Haarlem* zich de uitvinding der Boekdrukkunst toeëigende; doch hij heeft (zegt men) dit met zoo weinige woorden gedaan en zonder daarbij den naam van KOSTER te noemen, of eenige omstandigheden te vermelden, dat men duidelijk zien kan, dat hij zulks alleen heeft bijgebragt, om hieromtrent geen geheel stilzwijgen te bewaren. En men besluit hieruit, dat VAN MANDER weinig geloof aan de vertelling wegens KOSTER heeft geslagen; dat deze laatstgenoemde noch de figuren van den *Spiegel onzer behoudenis*, noch die der overige boeken heeft vervaardigd; dat hij gevolgelijk geen vormsnijder is geweest, ja niet eenmaal eenig boek heeft gedrukt (1).

Omtrent het *eerste* gedeelte dezer bedenking, *dat*, namelijk *bij* VAN MANDER *niets van* KOSTER

(1) *Nachrichten*. Th. II. p. 100—104. *Idée Générale*. p. 282, 283. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl*. T. I. p. 51—53. LICHTENBERGER, LAMBINET, *Orig. de l'Impr*. T. I. p. 269.

TER *gevonden wordt*, *en dat hij alzoo de uitvinder der Boekdrukkunst niet kan zijn*, merken wij, in de *eerste* plaats, aan, dat het stilzwijgen van eenen schrijver in geenen deele een bewijs oplevert, dat deze of gene zaak *niet* gebeurd zij, of immer kan hebben plaats gehad, zoo als zulks door HEINEKEN bij deze zelfde gelegenheid wordt erkend (1). VAN MANDER zelve levert hiervan het bewijs op, daar hij (zoo als reeds door den auteur der *Levensbeschrijvingen van Nederlandsche Mannen en Vrouwen* (2) is opgemerkt) in het aangehaalde werk insgelijks geene de minste melding heeft gemaakt van de gebroeders DIRK en WOUTER CRABETH, aan wier kunstig penseel men de beroemde kerkglazen te *Gouda* te danken heeft. Op het voetspoor der aangehaalde schrijvers zoude men het nu daarvoor moeten houden, dat al hetgeen van deze gebroeders CRABETH en hunne werken door anderen gezegd is, in loutere fabeltjes en onwaarheden bestaat, vermits hunne namen niet bij VAN MANDER vermeld staan. Wie gevoelt niet, dat deze schrijvers alhier *te veel* en alzoo *niets* bewijzen?

Maar, in de *tweede* plaats, vragen wij: of VAN MANDER in zijn werk van KOSTER wel heeft kunnen of behooren gewag te maken? VAN MANDER beschreef de levensgeschiedenissen van *schilders*, *teekenaars* en *plaatsnijders*. En was KOSTER dan werkelijk onder deze klasse van kunstena-

(1) *Nachrichten.* Th. II. p. 103. *Idée Générale.* p. 284.
(2) IIste Deel, bl. 334.

naren en meesters te rangschikken? (1) Zonder dat zulks in eenigen opzigte zijnen roem kan benadeelen, twijfel ik, of men deze vraag toestemmend zal kunnen beantwoorden. Wij beschouwen hem als *den uitvinder der Boekdrukkunst*, aanvankelijk met houtsneê-tafelen, en naderhand met losse letteren. Deze laatsten zullen mogelijk eerst tot eene proeve door hem gesneden, doch vervolgens gegoten zijn. Hij is, naar onze meening, alzoo niets meer geweest, dan een *lettersnijder*, *lettergieter* en *boekdrukker*. Doch volgt daaruit, dat de figuren, welke in zijne werken voorkomen en door hem *gedrukt* zijn, insgelijks door hem moeten zijn *geteekend* of *gegraveerd*? Is dan het *teekenen* of *graveeren* van prenten en het *drukken van boeken* eene en dezelfde zaak, zoodat hij, die het *eerste* niet verstaat of beoefent, gevolgelijk ook het *laatste* niet kan verrigten? Wie zal zoo dwaas zijn, dit te veronderstellen? Laat het zich niet veel meer denken, dat KOSTER tot het *tee-*

(1) HEINEKEN, om zijne meening te staven, legt aan VAN MANDER andere woorden in den mond, dan deze gesproken of geschreven heeft. „ Dieser Carel van Mander" (zegt hij, in zijne *Nachrichten*, Th. II. p. 100) „ ein Maler „ von Profession, und ein Schriftsteller aus Liebe zur kunst „ sagt (Fol. 204b.) ausdrucklich von den alten Kupferstechern „ und Formschneidern: „ ALLE *Plattenschneider waren auch* „ *Maler*" " enz. Terwijl men ondertusschen op de aangehaalde bladzijde van zijn *Leven der Schilders* integendeel leest: „ *Dan* „ *gelyck van oudts* MEEST ALLE *Plaet-snyders oock Schilders* „ *waren*" enz. Volgens HEINEKEN moesten ALLE plaatsnijders tevens schilders zijn; doch volgens VAN MANDER behoefden beide deze wetenschappen niet volstrekt *te zamen gepaard* te gaan. De weglating van het woordje MEEST door HEINEKEN doet hier de zaak geheel van gedaante veranderen.

teekenen en *graveeren* de hulp van anderen, en wel van dezen, of genen *teekenaar*, en *goudsmit*, aan wien het te zijnen tijde niet ontbrak, hebbe ingeroepen? (1) Offchoon KOSTER welligt de tee-

(1) In vroegere tijden, en inzonderheid in de vijftiende eeuw, was het graveeren in goud, zilver en andere metalen, het werk der goudsmeden, welke in de stedelijke rekeningen gemeenlijk onder de voornaamste poorters geteld worden, en wier handwerk hen een zeer goed bestaan opleverde (*). De overeenstemming hunner kunst met de mechanische stukken tot de boekdrukkerij behoorende, maakte hunne hulp voor de eerste boekdrukkers bijna onontbeerlijk (†); en dit, gevoegd bij de medewerking der schilders, beeldhouwers en andere kunstenaars, zal veel toegebragt hebben tot de zoo spoedige uitbreiding van deze wetenschap (§). *Haarlem*, in de vijftiende eeuw eene der voornaamste steden van *Holland*, mag zich beroemen, een aantal voortreffelijke kunstenaars te hebben opgeleverd. Onder de *schilders* kent men, onder anderen, bij namen ALBERT VAN OUWATER, GEERTGEN VAN ST. JANS, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN en VOLKERT KLAASZ; terwijl de *Thesauriers-Rekeningen* dezer stad ons een aantal *goudsmeden*, *beeldhouwers* en andere meesters, die nu en dan tot gewigtige werken werden gebezigd, doen kennen, van welken wij eene lijst, naar tijd-orde opgesteld, alhier laten volgen:

A°. 1420. *Symen Beeldesnyder.*
" —— *Pieter Heynriczoen*, *goudsmit*, vermaakt de zegels, bij het verzetten van koorn gebruikt wordende.
" —— *Jacop Jankoen*, *die goudsmit*, vervaardigde de zilveren schotelen, welke door de Regering van Haarlem aan Jacoba van Beijeren, Gravin van Holland, ...

(*) DE LANGE VAN WIJNGAERDEN, *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der stad van der Goude.* D. I. bl. 662.

(†) Zoo zal, volgens KÖHLER (*Ehren-Rettung* enz. p. 100), JACOB FUST, *goudsmit* te *Mentz*, broeder van JAN FUST, tot de lettergieterij hebben medegewerkt.

(§) Vergelijk: *Lettre sur l'origine de l'imprimerie* 1761. p. 14, 42. BREITKOPF, *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst.* p. 6.

teeken- en graveerkunst niet hebbe verstaan of beoefend, kan hij desniettemin de eerste geweest zijn,

werden vereerd, bij gelegenheid van hare komst binnen die stad, en de huldiging van Hertog Jan van Beijeren. Het zilver voor deze schotelen kostede, met het maakloon, 401 ℔ 8 ß.

A°. 1428. *Mouweryn de Goutsmyt* heeft het dagelijks zegel voor de stad gesneden of gegraveerd.

„ —— *Willem Pietersfoen, die goutsmyt*, maakt het groot zegel voor de stad. Dit zegel wierd bewaard in een kist of koffer met drie sloten. In 1430 vermaakte hij de zilveren busfen van den Stads Bode. In 1442 maakte hij twee kroezen voor de stad; terwijl de oude kroezen door hem werden vermaakt, verguld en het stads wapen ingezet. Laatstelijk ontmoeten wij hem in het jaar 1451, als wanneer hij zijn aandeel in de stads belasting betaalde.

„ 1429. *Zweder de Schilder* teekende de modellen voor de kleeding der Regering en andere voorname stedelijke ambtenaren; en in 1435 schilderde en stoffeerde hij de twee beelden, welke binnen en buiten de Houtpoort werden geplaatst.

„ 1435. *Meester Willem van Bosnre* (Beeldhouwer) maakt twee steenen Beelden, het eene verbeeldende den Zaligmaker aan het kruis, en het andere onze Lieve Vrouw met het Kind; eene dezer beelden werdt geplaatst binnen en het andere buiten de Houtpoort.

„ 1445. *Lamme de schilder* schildert een patroon of model van stads wapen, om te dienen voor een glas, hetwelk de stad Haarlem aan haren Waard te Dordrecht in zijne woning geschonken had.

„ —— *Jan die goutsmit* maakt twee zegels voor de stad. In 1456 graveerde hij het zegel voor de Graafelijke Rentenbrieven. In 1457 een diergelijk zegel; en in 1462 graveerde hij het wapen der stad op twee zilveren kannen en zes schalen. Het gewigt dezer twee kannen bedroeg acht Mark, en dat der zes schalen twaalf Mark en drie oncen. Zij kosteden te zamen 237 ℔ 17 ß 4 ₰; en werden van stadswege aan den Stadhouder van Holland geschonken.

zijn, die de kunst van boekdrukken heeft uitgedacht. De uitvinder van een nieuw, uit onderschei-

A°. 1451. *Jan van Kerkom*, die *goutsmit*, maakt het groot zegel voor de stad.

„ 1453. *Bouwen van Schoten* (denkelijk een *goudsmit*) graveert vier kleine zegels voor de Opzieners van het Koorn.

„ 1454. *Jan die Vlamink*, *die goutsmit* (mogelijk dezelfde als *Jan die goutsmit* hierboven) graveert een groot Zegel in Tin, ter bezegeling der waagbrieven; en maakt de modellen van vier zilveren schilden voor de pijpers en trompetters.

„ —— *Heyman de Schilder* vervaardigt een model of ontwerp voor eene nieuwe Stedekamer, welke vervolgens op het Raadhuis werd gemaakt.

„ ——. *Willem die Goutsmit*.

„ 1455. *Wouter en Symon die beeldesniders* maken twee Beelden, welke waarschijnlijk in der stede nieuwe kamer werden geplaatst.

„ 1456. *Meester Andries de Goutsmyt* vervaardigt vier bussen voor de pijpers en trompetters; en in 1473 de bus voor den stads Bode.

„ 1466. *Meester Willem van Zandfoort*, *de Steenhouwer*, maakt in dit jaar de Beelden, en in 1467 de Leeuwen, welke aan het Raad- of Stad-huis geplaatst werden.

„ 1468. *Tybaut Jansz. de beeltsnyder* maakt den tabernakel aan het Raad- of Stede-huis.

„ —— *Geryt Wolffartsz* schildert het wapen der stad in de stads Banier.

„ 1470. *Allert die Goudsmidt*.

(Zie *Thesauriers-Rekeningen der stad Haarlem* van 1420. bl. 69 verso, 88 verso, 146; van 1428. bl. 154, 157; van 1429. bl. 154 verso, 155 verso; van 1430. bl. 191 verso; van 1435. bl. 181; van 1439. bl. 137 verso; van 1441. bl. 160 verso; van 1442. bl 153; van 1445 bl. 30; van 1451. bl. 9 verso, 40 verso; van 1451. bl. 66; van 1453. bl. 45 verso; van 1454. bl. 36, 36 verso, 38; van 1455. bl. 11, 44; van 1456. bl. 39 verso; van 1457. bl. 39; van 1462. bl. 41 verso, 42; van 1466. bl. 42; van 1467. bl. 35, 38; van 1468. bl. 36 verso, 41; van 1470. bl. 50 verso, 51; van 1473. bl. 53 verso.)

scheiden stukken zamengesteld natuurkundig, mechanisch, physisch of ander werktuig, behoeft in zijn persoon de kundigheden van eenen timmerman, beeldhouwer, koperslager, geelgieter, kunstdraaijer, glasslijper, enz. niet te vereenigen: al verstaat hij geen van alle deze handwerken, al laat hij alle de hoofd- en onderdeelen van zijn werktuig door anderen bewerken: derzelver fatsoen en maaksel vloeide echter uit zijn brein voort, en aan zijn vernuft alleen *is* men het gansche zamenstelsel verschuldigd. Zoo ook zal het met KOSTER geweest zijn. Heeft hij tot de teekening en gravure zijner prenten gebruik gemaakt van de meer ervaren hand van den teekenaar en goudsmit, heeft de laatste hem zelfs behulpzaam geweest in het snijden of gieten der letteren: het denkbeeld, om deze figuren en letteren zoodanig te doen vervaardigen, dat dezelve geschikt waren, om op het papier af te drukken, was en bleef van hem oorspronkelijk, en hij is en blijft, desniettegenstaande, de man, aan wien de eer, van de Boekdrukkunst te hebben uitgevonden, in volle mate moet worden toegekend. — Indien nu KOSTER, behalve het drukken zijner boeken, tevens de vignetten van den *Spiegel onzer behoudenis* of andere werken zelve gesneden had, dan was het mogelijk (1), dat VAN MANDER van hem zoude gesproken hebben: dan alleen kwam zulks te pas; doch zonder dit kan hij te

(1) Wij zeggen *mogelijk:* zeker althans was het niet: immers wij kunnen meer dan eenen *figuursnijder* (van wien wij stukken met vermelding van naam in handen hebben) opnoemen, wien men te vergeefs bij VAN MANDER zal zoeken.

te regt geoordeeld hebben, dat zijn naam onder de eigenlijke schilders, teekenaars of plaatsnijders niet behoorde te worden vermeld.

Het *tweede* gedeelte der gemaakte bedenking komt hierop neder: dat uit de door VAN MANDER ter nedergestelde woorden geen besluit ten voordeele van de stad *Haarlem* of van KOSTER kan worden getrokken, vermits VAN MANDER door die woorden getoond heeft, geen geloof aan de vertelling wegens KOSTER te hebben geslagen.

Ter grondige overweging en beoordeeling dezer bedenking moeten wij alhier de woorden van VAN MANDER zelve mededeelen. *Zij* luiden als volgt: „*die seer nutte const van Boeck-druc-„ken, daer Haerlem met ghenoech bescheyt haer „vermeet den roem van d'eerste vindinghe te „hebben.*" (1). JACOBUS DE JONGH, welke, ten jare 1764, eene nieuwe en in taal en spelling verbeterde uitgave van dit werk heeft geleverd, doet (2) VAN MANDER aldus spreken: „*de „zeer nutte drukkunst, waarvan Haarlem zich, „op genoegzamen grond, den roem der eerste vin-„ding toeschrijft.*"

Offchoon nu elk Nederlander, die zijne moedertaal slechts eenigzins verstaat, in het gezegde van VAN MANDER, en inzonderheid in de woorden *met ghenoech beschejt*, eene duidelijke erkenning van de regtmatigheid van *Haarlems* aanspraak ziet, hebben de opgenoemde schrijvers, het-

(1) *Leven der Doorl. Nederl. en Hoogd. Schilders.* Alkmaar 1604. bl. 200.

(2) Iste Deel, bl. 16.

heeft hij uit oorzake van onkunde of mindere bedrevenheid in de Nederduitsche taal, ofwel uit een beginsel van partijdigheid, alle moeite aangewend, om aan deze woorden eenen anderen en min stelligen zin of beteekenis te geven: zoo als uit hunne onnaauwkeurige en geheel verkeerde overzettingen van dezelve kan blijken.

Zoo zegt HEINEKEN, in zijne *Nachrichten*, p. 103, dat de uitdrukking: *haer vermeet den roem van d'eerste vindinghe te hebben*, van woord tot woord aldus luidt: *es* VERMISZT *sich den Ruhm von der ersten Erfindung zu haben*, doch laat de alles afdoende woorden met *ghenoech bescheyt* achterwege. In zijne *Idée Générale*, pag. 283, vertaalt hij den zin aldus: *dont la ville de Harlem* S'ARROGEOIT *d'avoir la premiere invention avec assés de* PRÉSOMTION. En in zijne *Neue Nachrichten*, p. 274, 275, zegt hij: *Das wort* BESCHEYT, *heist in Deutschen* NACHRICHT, *und* VERMAET, *heist sich* VERMESSEN, *oder sich* UNTERSTEHEN. DE LA SERNA SANTANDER, in zijne *Dict. Bibl.* T. I. p. 83, betreedt hetzelfde spoor, en levert deze overzetting: *dont Harlem avec assez de* PRÉSOMPTION S'ARROGE *l'honneur de la première invention.* —— Op dezen grond dan ook, hebben beide deze schrijvers niet geschroomd, DE JONGH te beschuldigen, als of hij de woorden van VAN MANDER veranderd en vervalscht zoude hebben.

Er behoort, ondertusschen, weinig taalkennis toe, om al dadelijk overtuigd te worden, dat de overzetting der woorden *met ghenoech bescheyt* door *avec assez de présomption*, en *haer vermeet* door *es vermiszt* en *s'arrogeoit* of *s'arroge*, geenszins

zins de ware is, noch de door den oorspronkelijken schrijver bedoelde meening getrouwelijk en naar behooren uitdrukt, maar veel meer het oogmerk en de strekking heeft, of moet hebben, om dezelve van alle kracht en klem te berooven.

Indien onze schrijvers, bij gebrek aan behoorlijke kennis van de Nederduitsche taal, de oude Woordenboeken van PLANTYN (1) en KILIAN (2) hadden willen raadplegen, dan hadden zij niet alleen de ongetrouwheid hunner vertalingen gezien, maar ook de juiste beteekenis der woorden van VAN MANDER kunnen ontwaren, en zich daardoor overtuigd hebben, dat dezelve *niet twijfelachtig* of *onzeker*, maar *stellig* ten voor-

(1) In den *Schat der Nederduytscher spraken*, bij C. Plantyn, 1573, leest men:

„ Bescheet, oft-bescheyt. *Certification de sa commission.* „ Certitudo suæ authoritatis vel mandati, „ constitutio, decretum, certificatio.

„ Bescheet geuen. *Bailler certification, certificier.* Decer„ nere certum facere libellum asfertorium „ alicui dare.".

(2) In het *Dictionarium* van C. Kiliani. *Trajecti Batav.* 1777.

„ Be-scheed, be-scheyd. *Distinctio, discretio, discrimen,* „ *definitio.* In 't bescheed gaen. *Intercedere, conciliandi* „ *gratia Interuenire*:

„ be-scheed. *Decretum, conditio, ratio: et Argumentum.*

„ be-scheed. *Responsio, responsum.*

„ be-scheed gheuen. *Decernere, certum facere.*

„ be-scheed hebben. *Certum habere.*"

„ ver-meten recht te hebben. *Prætendere ius in rem ali*„ *quam.*"

(In de noot op deze laatste woorden) „ Ver-meten recht te „ hebben. *quali sensu habet 't Landr. v. Veluw.* verme„ ten pachtungh te hebben. Item alle die gee„ ne welcke pachtungh aen eenich goed off Landt „ vermeten te hebben. Cap. XXVI. art. 12."

voordeele van *Haarlem* gewagen. Trouwens, dit blijkt ons reeds uit het werk van DE LA SERNA SANTANDER zelve. In het *Supplement nécessaire*, geplaatst achter het 3de deel van zijne *Dict. Bibl.* (p. 486, 487), namelijk, deelt hij een gedeelte van eenen brief mede, door den Heer ROEMERS, te *Maastricht*, aan hem, op den 30sten Fructidor van het 13de jaar, geschreven, waarin zijne dwaling, als of DE JONGH den zin der woorden van VAN MANDER ten onregte zoude hebben veranderd, wordt aangetoond. Het woord *bescheyt* (zegt de Heer ROEMERS) beteekende nimmer *présomption*, het stemt overeen met die van *titre*, *fondement*, *preuve*; zoodat VAN MANDER werkelijk heeft willen zeggen: *que Harlem se glorifie, avec assez de fondement, de l'honneur de l'invention* (1). De Heer DE LA SERNA SANTANDER komt dan ook, ten gevolge dezer duidelijke teregtwijzing, wel tot de erkentenis van de gegrondheid der gemaakte aanmerking van den Heer ROEMERS, doch tracht zich daarmede te verschoonen, dat deze dwaling van den Heer HEINEKEN oorspronkelijk was, wiens woorden (2) hij had overgenomen.

Ten slotte onzer tegenbedenkingen zullen wij hier nog alleen aanmerken, dat de eer van DE JONGH

(1) DE JONGH had de woorden van VAN MANDER op dezelfde wijze overgenomen. Volgens HEINEKEN luiden dezelve aldus: „*dont Harlem avec assés de fondement s'attribue la* „*premiere invention*"; en volgens DE LA SERNA SANTANDER: „*dont Harlem, avec assez de fondement, s'attribue la* „*la gloire de l'invention.*"

(2) *Idée Générale.* p. 283. *note* (r).

JONGH insgelijks is gehandhaafd door den Heer JANSEN, daar hij zegt, dat de zin en meening der woorden van de uitgave van DE JONGH *de zelfde* zijn als die van den eersten druk; en dat VAN MANDER de uitvinding der Boekdrukkunst met *zekerheid* (*sûrement*) aan *Haarlem* toeschrijft (1).

Wij vertrouwen, door dit een en ander, genoegzaam te hebben doen zien, dat VAN MANDER, hoezeer hij dan ook den naam van KOSTER niet hebbe genoemd, met het hoogste regt, mag gerangschikt worden onder die schrijvers, welke ten voordeele van *Haarlem* hebben geschreven. Wij vinden alzoo in hem de bevestiging van eenen man, die, daar hij langen tijd te *Haarlem* heeft gewoond, in de gelegenheid is geweest, zich van de waarheid van het door hem ter nedergestelde te overtuigen. Wij blijven alzoo in hem behouden eenen bevoegden en geloofbaren auteur, door wien de getuigenissen van vroegere schrijvers, zoo als die van ULRICH ZELL, M. ACCURSIUS, J. VAN ZUREN, D. V. KOORNHERT, L. GUICCIARDIN en H. JUNIUS worden bevestigd. Terwijl wij tevens wederom hebben doen zien, door welk eenen

(1) *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille douce*. T. I. p. 249. Zijne woorden luiden aldus: „ Je me sers „ de cette occasion pour vous marquer l'erreur que M. de Hei„ necke a commise dans son *Idée Générale d'une collection com„ plète d'estampes*, *page* 243, quand il charge le dernier édi„ teur de Karl van Mander d'avoir falsifié le texte de son au„ teur. Cela est très-faux; le sens est le même dans la der„ nière édition que dans la première, quoique paraphrasé du „ dialecte flamand en hollandois, comme on le parle à présent. „ Karel van Mander attribue sûrement l'invention de la typogra„ phie à la ville de Harlem."

eenen; geest van vooringenomenheid sommige voorstanders van *Mentz* zijn bezield geweest.

HOOFDSTUK XVII.

Onderzoek der bedenking: dat in geen een boek staat vermeld, dat hetzelve bij KOSTER *of zijne nakomelingen is gedrukt.*

Het zijn HEINEKEN (1) en DE LA SERNA SANTANDER (2), welke al mede tegen *Haarlem* hebben aangevoerd: dat geen een boek voorhanden of bekend is, waaronder staat, dat hetzelve gedrukt is bij LAURENS JANSZOON KOSTER of bij zijne *nakomelingen*.

Dit is zoo, wij stemmen dit volkomen toe. Doch zal men daarin het *bewijs* vinden, dat nimmer eenig werk door KOSTER is voortgebragt? Zoo ja! Wel nu, dan moet GUTTENBERG op denzelfden grond en alzoo met hetzelfde regt van de lijst der eerste boekdrukkers uitgewischt worden. Van hem toch is al mede geen een boek aanwezig of ontdekt, onder hetwelk zijn naam gevonden wordt, en ondertusschen twijfelt niemand, of hij heeft onderscheidene boeken gedrukt (3).

En

(1) *Nachrichten*, etc. Th. II. p. 97, 254. *Idée Générale*. p. 279.

(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 65, 66.

(3) DE LA SERNA SANTANDER zegt onder anderen (*Dict. Bibl.* T. I. p. 114) met zoo vele woorden: „*Gutenberg* „*n'a mis son nom à aucun de ses impressions*"; en dit zal, zoo wij vertrouwen, voldoende zijn, zonder eene menigte andere auteuren aan te halen.

En hoe kan men ook op eenigen billijken grond verwachten of vorderen, dat KOSTER zijnen naam onder zijne stukken zoude geplaatst hebben? —— Alle schrijvers zijn het eens, dat niet alleen de eerste uitvinder; maar in het algemeen de eerste drukkers, ten oogmerk hadden de handschriften na te bootsen of na te maken (1). Zij de-

(1) MATTAIRE, *Annales*. T. I. p. 17; F. C. LESSEN, *Typogr. Jubilans*. p 40; W. J. J. CLESSEN, *Dritter Jubel-Fest der Buchdruckerkunst* &c. p. 41; *Lettre sur l'Origine de l'imprimerie* etc. *Strasbourg*. 1761. p. 42; MEERMAN, *Orig. Typogr*. T. I. p. 84, 97; GOCKINGA, *Uitvinding*, enz. bl. 48, 55; DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem*. bl. 272; J. G. J. BREITKOPF, *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst*. p. 42, 43; *Catal. de la Vallière*. T. I. p. 173; — P. LAMBINET, *Orig. de l'Impr*. T. II. p. 191, 316; — COGAN, *Reize van Utrecht naar Frankforth*. *Haarlem* 1800. bl. 411—413. De woorden van dezen laatsten schrijver zijn te dezen al te belangrijk, om dezelve niet alhier over te nemen. „ Het kan (zegt hij) verwonderlijk schijnen, dat men ooit twijfel hebbe kunnen voeden over eene zoo buitengemeene gebeurtenis als de invoering van de drukkonst. Men zoude kunnen vragen, waaröm drukte de drukpers zelve niet eenige ontwijfelbaare getuigenissen betreffende tijd, plaats en persoon, onmiddelijk na dat zij in aanwezen gebragt was, en hoe is zij, terwijl zij millioenen gebeurtenissen van minder belang verëeuwigt, zoo nalaatig geweest omtrent hetgeen haar-zelve zoo naauw betreft? Waaröm maakten drukkers en uitgeevers het niet tot hunne eerste zorg deeze begeerlijke narichten tot de nakoomlingschap over te brengen, al ware het enkel door tijtelen, naamen en dagtekeningen voor hunne boeken te plaatzen, gelijk thans de algemeene gewoonte is? —— Ik zou kunnen aanmerken, dat veele gewoonten, die zeer eenvoudig en natuurlijk schijnen, als zij in algemeen gebruik zijn, trapsgewijze zijn ingevoerd en zich eenen weg gebaand hebben langs verschillende trappen van gestadige verbetering. Het eerste voorbeeld van den Schrijver of de dagtekening te noemen koomt eerst voor in het jaar 1425, en uit een voorbeeld, dat

„ ik

deden dezelve als zoodanig doorgaan, welligt niet zoo zeer, om daarmede voordeel te doen, als wel, om daardoor hunne uitvinding verborgen te houden, hetwelk buiten dit niet had kunnen geschieden; en in dit geval spreekt het van zelve, dat de vermelding van hunnen naam, en de opgave, dat zoodanig werk door hen gedrukt was, in geenen deele te pas kwam. Deze verzwijging van zijnen naam door den eersten uitvinder was te meer noodzakelijk, daar hij, zoo als DES RO-

„ik in eenen volgenden brief zal bijbrengen, zult gij duidlijk „zien, dat men dit nog zeer gemaakt en ruuw deed. Maar de „voornaamste reden van dit verzuim is, dat geduurende eenige „jaren na de uitvinding, het drukken zoo zeer gebruikt wierd „om handschriften na te maaken, als om dezelve te vervangen. De werken, die eerst van de pers kwamen, wierden als „handschriften verkogt en tot de hooge prijzen, welke men gemeenlijk voor handschriften betaalde. De bijzondere wijze van „schrijven van de vermaardste Overschrijvers wierd zoo naauwkeurig als mogelijk was nagevolgd in het vormen van de letters. Men liet plaats open voor de kapitaale letteren, die „in vroeger tijden zoo zeer versierd en zoo luisterrijk gekleurd „wierden, dat er geene letter in het alphabet was, of zij vond „zig op haare beurt omringd van eene groep fris gekleurde „Cherubijnen, of die niet in de waereld gebragt wierd door „eenen Engel, eene gouden trompet over haar hoofd blaazende. „Deeze versierzelen wierden nog met de hand 'er bij geschilderd. De talrijke verkortingen, welke eene begeerte om te „spoeden en de verveeling van het overschrijven ingevoerd hadden, wierden naauwkeuriglijk behouden. In één woord, men „gebruikte alle voorzorgen, om het geheim dat het gedrukt „was niet te verraaden; en dat verklaart genoegzaam de reden, „waarom zij eene handelwijze vermijdden, waardoor het geheim „terstond zoude ontdekt zijn geworden. Ook blijkt het niet „dat men eenige moeite name, om de konst tot zulk eenen „graad van verbetering te brengen, dat zij beter ware dan „handschriften, zoo lang men die wilde verbergen."

ROCHES (1) te regt aanmerkt, vooruit konde berekenen, dat de geestelijkheid en monniken al hunne magt en invloed zouden aanwenden, ter onderdrukking eener wetenſchap, welke aan eenen voornamen tak hunner inkomſten, het uitſchrijven van boeken, eenen zeer gevoeligen en, bij vervolg, doodelijken ſlag moest toebrengen (2). Van daar, dat hij al mede zijne ſtukken als handſchriften deed beſchouwen, om alzoo het geheim zijner ontdekking zoo lang mogelijk onder zich te bewaren. En, wanneer men daarbij in aanmerking neemt de eenvoudigheid en onvolkomenheid der eerſte proeven, welke doen zien, dat de kunst alstoen nog in hare geboorte was; wanneer men overweegt, dat men deze wetenſchap, zoo als VAN ZUREN zegt, „ *lange jaren* binnen de muren eener bijzondere woning heeft „ beſloten gehouden"; en daar bijvoegt, dat vermoedelijk de eerſte uitvinder te zijnen tijde alsnog geen het minſte denkbeeld zal hebben gehad van het onbegrijpelijke nut, hetwelk deze zijne uitvinding eenmaal ter bevordering van godsdienst, kunſten en wetenſchappen, ter beſchaving en verlichting van het menschdom, ter daarſtelling

(1) *Verhandeling, voorgelezen in de K. K. Akademie der Wetenſchappen te Bruſſel.* Zie *Letteroefening* van 1778. No. 8. bl. 369. Welke ſchrijver daarvan eenige proeven aanvoert.

(2) Het bewijs hiervan vindt men in het onderſchrift van den *Justinianus*, ten jare 1475, te *Mentz*, bij PIETER SCHEFFER gedrukt, waarin wij lezen: *welke drukkunst, offchoon voorheen door de geestelijkheid niet goedgekeurd, echter ten onzen tijde is vrijgelaten.* ZAPF, *Annales.* p. 77, 78. WURDTWEIN, p. 110, 111. Zie ook LAMBINET, *Orig. de l'impr.* T. I. p. 289.

ling eener zoo hoogstnoodige hervorming in kerk en staat, en ter aankweeking van zuivere godsvrucht, vaderlandsliefde en alle andere maatschappelijke en burgerlijke deugden, zoude te weeg brengen en veroorzaken: dan zal het niemand een oogenblik verwonderen, dat den naam van den eersten ontdekker en uitvinder der Boekdrukkunst onder geene zijner eerstelingen gevonden wordt (1).

Weinig moeite zal het ons, bovendien, kosten, om te doen zien, dat de ontdekking dezer kunst zelfs nog lang na den dood van KOSTER is verborgen gebleven, hetwelk niet mogelijk was, indien hij die zelve door de uitdrukking van zijnen naam had ontdekt. —— De processtukken van *Straatsburg* van de jaren 1436 tot 1439 toonen ons, met welk eenen sluijer van geheimzinnigheid en verborgenheid de genomene proeven van GUTTENBERG omhuld waren. De *Bijbel* van 1450 kwam insgelijks niet alleen zonder naam in-

(1) De Hoogl. IJPEIJ laat zich, in zijn voortreffelijk werk: *Geschiedenis der Nederlandsche tale*, bl. 376, omtrent dit punt aldus uit: „ Zijne (KOSTERS) uitvinding gaf leven, toen al„ les stil en doodsch was. Haar hebben wij het voornamelijk te „ danken, dat op deze duistere eeuwen de heerlijkste tijden ge„ volgd zijn. Niet aanstonds zag men de vrucht van deze al„ leredelste gave, waarmede de hemelsche Voorzienigheid het „ menschdom beschonk. Ook de aard der zake bragt mede, dat „ men haar niet zoo spoedig zien konde. Zij moest zich, ge„ durende eenigen tijd, eerst ontwikkelen, groeijen en rijp wor„ den. In den beginne ondervond zij zelfs een' geweldigen te„ genstand. Er waren, in de kloosters, uitschrijvers van boe„ ken, die schatten wonnen met hunnen arbeid. Dezen waren, „ gelijk men denken kan, tegen den voortgang der drukkunst „ zeer ingenomen. Ook de boekdrukkers zelven hielden hun „ werk op hoogen prijs" enz.

in het licht, maar wierd zelfs voor een handschrift door J. FUST te *Parijs* verkocht. Het *Psalmboek* van 1457 is het eerste boek, hetwelk van de kunst van boekdrukken spreekt. En, hetgeen te dezen alles afdoet, eene der nakomelingen van SCHEFFER (1) zegt uitdrukkelijk, dat de kunst *lang geheim is gehouden*, en eerst in en na den jare 1462 algemeen verspreid geworden. — En hoe kan men nu met eenigen billijken grond den naam van KOSTER onder eenig door hem vervaardigd boek zoeken of vorderen, of deszelfs gemis als een *bewijs* doen doorgaan, dat aan hem, die reeds in of vóór het jaar 1440 was overleden, geen het minste aandeel aan de eer der uitvinding kan worden toegeschreven? .... Hoe dien van zijne *nakomelingen* vóór de ontdekking of algemeenmaking van het geheim in de jaren 1457 en 1462 en vervolgens, toen de Haarlemsche pers door den luister van die van *Mentz* zoo zeer overschaduwd en verduisterd werd?

Dan, boven en behalve dit alles, (en dit zoude welligt alleen genoegzaam zijn geweest ter wederlegging der gemaakte bedenking), het was in de vijftiende eeuw eene bijna algemeene gewoonte en gebruik der boekdrukkers, om velen hunner stukken, en vooral hunne eerstelingen, zonder vermelding van naam, plaats of jaar, het licht te doen zien. Men moet zich, bij het doorbladeren van de naamlijsten der eerste drukken, verwonderen over het verbazend groot aantal boeken, welke sints den jare 1460 tot 1500, zonder zoodanige vermelding, in alle oorden van Eu-

(1) Zie KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 92, enz.

Europa, zijn gedrukt. Welk eene menigte ſtukken, bij voorbeeld, ontmoet men niet, welke uitgemaakt van de pers van ULRICH ZELL, te *Keulen*, zijn gekomen, en van alle welke, door DE LA SERNA SANTANDER (1) op een getal van niet minder dan *tachtig* bepaalt, alleen *twee* de uitdrukking van zijnen naam bevatten (2). En zoo ook (om van geene meerderen te gewagen) hebben N. KETELAAR en G. DE LEEMPT, te *Utrecht*, offchoon onderſcheidene boeken gedrukt hebbende, hunne namen alleen geplaatst achter de *Historia Scholastica novi testamenti* (3). —— En wie zal nu, na dit alles, met eenigen redelijken grond kunnen tegenſpreken, dat *Haarlems* burger LAURENS JANSZOON KOSTER de auteur of vervaardiger kan zijn dier boeken of ſtukken, welken gewoonlijk aan hem worden toegeſchreven, offchoon dan ook zijn naam onder dezelven niet gevonden wordt?

HOOFDSTUK XVIII.

Onderzoek der bedenking: dat KOSTER *of zijne nakomelingen de aanſpraak van* Mentz *niet hebben tegengeſproken.*

KOSTER *of zijne nakomelingen hebben de aanſpraak van* Mentz *niet betwist of tegengeſproken.*

Dit

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 158.

(2) Te weten: *Liber Joh. Chrisostomi ſancti doctoris & episcopi, ſuper pſalmo quinquagesimo.* 1466 en *Augustini Aurelii episcopi liber de ſingularitate clericorum.* 1467.

(3) *Petri Comestori, Scolastica historia ſuper novum Testamentum.* 1473.

Dit is al mede eene der bedenkingen, welke door den Heer DE LA SERNA SANTANDER (1) wordt aangevoerd.

Wij stemmen zulks volkomen toe. Doch moeten hierop vooraf aanmerken, dat GUTTENBERG insgelijks FUST en SCHEFFER niet heeft tegengesproken, hoezeer, bij de onderschriften van hunne sints 1457 uitgegevene werken, waarin van de uitvinding der kunst te *Mentz* wordt gesproken, geen enkel woord van hem als eersten en waren uitvinder wordt gewag gemaakt. GUTTENBERG was in de gelegenheid, zijne eer te handhaven, daar het genoegzaam zeker is, dat hij, na het verlies van zijn proces tegen FUST in 1455, te *Mentz*, eene eigene drukkerij heeft opgerigt en werkelijk eenige boeken in het licht gegeven (2); hij behieldt echter een diep stilzwijgen; en desniettegenstaande zal niemand hem de eer betwisten, dat hij de eerste en voornaamste persoon is geweest, welke de boekdrukkerij te *Mentz* heeft gebragt en aanvankelijk opgerigt (3).

En

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 66.

(2) Zie, onder anderen, DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. P. 88, 102.

(3) De Heer DE LA SERNA SANTANDER (*Dict. Bibl.* T. I. p. 91, 106, 114, 115; *Catal. de la Serna Santander.* T. I. No. 488) zegt te dezen zeer juist van J. FUST, dat hij, na zijn proces met GUTTENBERG in 1455, met weinig trouw en redelijkheid (*peu de loyauté*) heeft gehandeld, alzoo hij, zonder de kunstenaar zelve te zijn, en zonder iets meer te hebben gedaan, dan, tegen hoogen intrest, aan GUTTENBERG geld te schieten tot het oprigten eener drukkerij, bij de onderschriften zijner gedrukte werken, aan zich zelven alleen de eer toeschreef, zonder eenige melding te maken van hem, die alles had

En ons alsnu tot de gemaakte bedenking tegen KOSTER en zijne nakomelingen meer bijzonder bepalende, vragen wij: hoe men in waren ernst eene zoodanige tegenſpraak van dezen *Haarlemſchen Boekdrukker* zoude kunnen vorderen, daar hij, volgens ons gevoelen en dat van anderen, reeds vóór of omſtreeks het jaar 1440 is overleden, en het *Pſalmboek* van 1457 voor het eerst van de kunst van boekdrukken gewaagd? En hoe van zijne *nakomelingen?* Indien zij in waarheid de drukkerij van *Haarlem* hebben voortgezet, dan konden zij zulks althans niet doen vóór het jaar 1457. En wil men, dat zij ook nog *na dat jaar*, boeken geleverd hebben: welnu, dan bevestigt men daardoor het beſtaan en de voortduring dezer Haarlemſche drukkerij zelve, en men zoude geen grooter en in het oog loopender tegenſpraak met zich zelven kunnen aanvoeren, dan deze.

Doch, in allen ernst, *wat* toch zouden KOSTER, of liever zijne *nakomelingen*, hebben tegengeſproken? Wat behelsde toch de aanvankelijke aanſpraak der ſtad *Mentz?* Niets anders, dan dat aldaar (zoo als wij in Hoofdſtuk IX hebben gezien) de kunst van boekdrukken door bijuitvindingen was verbeterd, en, zoo men wil, tot volkomenheid gebragt: en dit ſtemmen wij met alle ruimte toe. Doch daardoor werd in geenen deele betwist, dat de *eerſte proeven* en de aanleiding tot die wetenſchap in *Holland* waren ge-

had gedaan, en die de uitvinder was; dat hij (FUST) niets meer heeft gedaan, dan zijnen naam te leenen; en dat hij, op zijn meest, niets meer verdiende, dan als een beſchermer (*protectur*) der Boekdrukkunst te worden beſchouwd.

gevonden en (zoo als de *Keulsche Kronijk* zegt en ACCURSIUS bevestigt) aan die van *Mentz* ten voorbeelde hadden verstrekt. Alles wat alzoo van de zijde van *Mentz* is te berde gebragt omtrent den voortgang, verbetering en volmaking der Boekdrukkunst aldaar, met en na het jaar 1440, behoefde, in zoo verre hetzelve op de waarheid was gegrond, van den kant van *Haarlem* geene tegenspraak of wederlegging: de aanspraak van *Haarlem* bepaalt zich tot de *eerste beginselen*, *in vroeger tijdperk uitgevonden* (1).

Hoogstopmerkelijk is het ook, dat het verhaal van dezen *Keulschen Kronijkschrijver* insgelijks van niemand eenige tegenspraak heeft ontmoet; niettegenstaande daarin toch met ronde woorden wordt gezegd, dat, vóór den *Bijbel* van *Mentz* van 1450, in *Holland Donaten* zijn gedrukt, welke aan die van *Mentz* ten voorbeelde hebben gediend. PETRUS SCHEFFER zelve was ten tijde van het in het licht verschijnen van deze *Kronijk* in 1499 nog in leven en beoefende de Boekdrukkunst te *Mentz*; hij overleed eerst in het jaar 1502 of 1503 (2). En daar hij echter dit verhaal niet heeft tegengesproken, niettegenstaande het hem onmiddellijk betrof, moet men hetzelve voor waarheid houden. Het was dus bij de geheele wereld bekend, dat de Boekdrukkunst oorspronkelijk in *Holland* was *uitgevonden*, doch te *Mentz verbeterd*: en om welke redenen zoude men dan de aanspraak van *Mentz* op die verbeteringen hebben tegengesproken?

HOOFD-

(1) Vergelijk COGAN. bl. 446.

(2) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 119.

HOOFDSTUK XIX.

Onderzoek wegens de stilzwijgendheid der Kronijkschrijvers van de uitvinding van KOSTER *te* Haarlem.

Men heeft zich verwonderd, dat niemand der Kronijkschrijvers, zoo als VELDENAAR en anderen, van KOSTER of van zijne uitvinding heeft gewag gemaakt, en daaruit al mede vermeent een ongunstig gevolg te kunnen trekken (1).

Dat echter VELDENAAR de eerste uitvinding niet aan de stad *Mentz* heeft toegekend, schijnt mij duidelijk te blijken uit zijn *Fasciculus temporum*, door hem ten jare 1476 te *Leuven* in de Latijnsche, en in 1480 te *Utrecht* in de Nederduitsche taal, in het licht gegeven, vergeleken met de uitgave van de *Fasciculus* onder anderen te *Keulen*, bij HENRICK QUENTEL, in 1478 en 1481 gedrukt.

In de Latijnsche uitgave van VELDENAAR van 1476, namelijk, vinden wij, met betrekking tot de Boekdrukkunst, het navolgende:

„ *Artifices mira celeritate subtiliores solito fuint:*
„ *Et Impressores librorum multiplicantur in terra.*

Dezelfde woorden vindt men reeds in eene vroegere uitgave, te *Keulen*, bij ARNOLD TER HOERNEN.

In

(1) Zie, onder anderen: *Verhandeling* van DES ROCHES, in de *Letteroefening* van 1778, No. 8, bl 358; DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 24; LICHTENBERGER enz.; LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 269.

In de Nederduitsche vertaling van 1480 lezen wij (bl. 191) hetzelfde aldus: „*Die constenaers* „*ghemeenlick in allen consten syn in corten tyden* „*seer schielike veel subtylre gheworden dan si* „*pleghen te wesen. En die boeckprinters werden* „*seer vermenicht in allen landen.*"

Dan, in den reeds vermelden druk van 1478 en 1481, bij HENRICK QUENTEL, te *Keulen*, zijn nog deze woorden achteraan gevoegd:

„*Ortum suæ artis habentes in Moguntia.*" (1)

Indien nu VELDENAAR (en wij mogen er alsnu ARNOLD TER HOERNEN bijvoegen) kennis hadden gedragen of overtuigd waren geweest, dat de eerste oorsprong der kunst aan *Mentz* moest worden toegeschreven, dan zouden zij den naam dier stad hebben genoemd, zoo als door QUENTEL is gedaan. Nu, integendeel, zwijgen TER HOERNEN en VELDENAAR van de aanspraak dezer stad, ten blijke alzoo, dat dezelve op geenen genoegzamen grond was gebouwd; terwijl het hen vermoedelijk niet onbekend zal zijn geweest, dat, ja, wel de aanmerkelijke *verbetering* en *volmaking* dezer edele wetenschap aan *Mentz* toebehoorde, doch de *aanleiding*, de *bron* en *oorsprong* in *Holland* moest worden gezocht.

Dat voorts uit het stilzwijgen der Kronijkschrijvers alleen in geenen deele het besluit kan worden getrokken, dat eenige zaak *niet* gebeurd zij, zal wel geen betoog behoeven, noch noodig zijn door

(1) SCRIVERIUS, *Laure-crans*. bl. 62; WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 125.

door voorbeelden te worden gestaafd. Even zeer toch hebben een aantal gelijktijdige schrijvers van de vijftiende eeuw omtrent de uitvinding of verbetering der Boekdrukkunst te *Mentz* een diep stilzwijgen gehouden (1), en echter twijfelt niemand aan de beschaving en volmaking dezer wetenschap aldaar.

Ondertusschen bezit men de getuigenissen van ZELL, ACCURSIUS, VAN ZUREN, KOORNHERT, GUICCIARDIN en JUNIUS, het eerste van de vijftiende en de overige van de zestiende eeuw.

Maar, boven en behalve dit alles, de kunst, zoo als die te *Mentz* geoefend werd, was zoo verre boven die van *Haarlem* te schatten, dat men het werk van KOSTER alleenlijk voor het *eerste beginsel* aanzag; terwijl, integendeel, de verbetering van *Mentz*, in het oog van velen, alleen de naam van Boekdrukkunst verdiende (2). De *onderschriften* der eerste gedrukte boeken van *Mentz* gaven daartoe niet weinig aanleiding, zoo als wij in Hoofdst. IX hebben gezien. De meeste schrijvers na 1457 hebben het door hen aangeteekende alleen uit die onderschriften geput. Geen wonder, derhalve, dat bij de vermelding van de uitgevondene kunst van boekdrukken van de stad *Haarlem* en van LAURENS JANSZOON KOSTER, wordt gezwegen. Genoeg, dat de eer van *Holland* echter door ZELL, ACCURSIUS en anderen is bewaard gebleven en tot de nakomeling-

(1) SCRIVERIUS, *Laure-craus*. bl. 85.

(2) MEERMAN, *Orig. Typ.* Zie inzonderheid te dezen J. C. LESSERR, *Typogr. Jubilans*, enz. p. 23—25.

lingschap overgebragt: deze getuigenissen zijn zoo eenvoudig en met de waarheid overeenkomstig, en tot op dit oogenblik zoo zeer boven alle tegenspraak verheven, dat wij niets meer behoeven.

HOOFDSTUK XX.

Onderzoek over den ouderdom van den Spiegel onzer behoudenis, en wie de drukker van dat boek zoude zijn, volgens HEINEKEN *en* DE LA SERNA SANTANDER.

Onder de boeken, door ons en anderen aan *Haarlem* en L. J. KOSTER toegekend, bekleed de *Spiegel onzer behoudenis* niet ten onregte den eersten rang. Dit boek toch draagt zoo vele ontegensprekelijke kenmerken van *oudheid*, en wijst zoo zeer deszelfs *vaderland* aan (zie Hoofdstuk I, II, III, IV), dat hetzelve met betrekking tot de Geschiedenis der Boekdrukkunst van het allergrootste gewigt is; ja, zoo belangrijk, dat wij vermeenen het daarvoor te mogen houden, dat van het onderzoek van dezen *Spiegel onzer behoudenis* en der *Donaten* de zaak van *Haarlem* afhangt, en met dezelve moet staan of vallen.

Geen wonder, derhalve, dat dit boek de aandacht van alle schrijvers in dit vak tot zich getrokken heeft, en dat hetzelve de herhaalde aanvallen van de zijde van de voorstanders van *Mentz* heeft moeten verduren, die inzonderheid getracht hebben deszelfs *ouderdom* en *oorsprong* te betwisten en in verdenking te brengen.

Onder deze soort van schrijvers mogen wij

HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER als de voornaamste beschouwen. Geen hunner voorgangeren overtreft hen in hevigheid van aanval, scherpheid van uitdrukking en algeheele verwerping van alle aanspraak der stad *Haarlem* op het voortbrengen der opgenoemde stukken.

Belangrijk is het alzoo, het gevoelen dezer beide schrijvers omtrent den *ouderdom* en *afkomst* van den *Spiegel onzer behoudenis* op te geven, te toetsen en met onze aanmerkingen te vergezellen.

Wanneer men het oogmerk dezer beide geleerden met het opstellen en in het licht geven hunner geschriften in aanmerking neemt, en wanneer men zich door de lezing van dezelve overtuigd van den verbazenden arbeid en moeite, daaraan ten koste gelegd: dan zoude men het daarvoor moeten houden, dat zij het door hen voorgedragen systema rijpelijk hadden doordacht en de ontwikkeling van hetzelve met de meeste juistheid en eenparigheid voorgedragen en nedergesteld; dan zouden wij bij hen eene *overeenstemming*, zoo al niet met *elkander*, immers met *zich zelven*, verwachten; eene zoo veel mogelijk naauwkeurige bepaling van den vermoedelijken *ouderdom* van dezen *Spiegel*, het *land* of het *gewest* alwaar, en den *persoon*, door wiens bewerking dezelve naastdenkelijk het licht had gezien: dit alles had men bij hen moeten zoeken; maar nimmer althans had men zich kunnen verbeelden, dat deze beide schrandere mannen niet alleen toonen zoo *onzeker* te zijn omtrent den *tijd*, *plaats* en *auteur* van dit stuk, maar dat zij beiden *zich zelven* zoo zeer zouden hebben *tegengesproken*, en op de eene plaats een gevoelen geopperd en voorgedragen,

gen, hetwelk zij op eene andere plaats van hun werk weder verworpen en door een tegenovergesteld hebben doen vervangen. —— Wij zullen dit een en ander uit hunne geschriften aantoonen, waartoe wij thans overgaan.

I. Wij bepalen ons alzoo, in de *eerste* plaats, tot den *ouderdom* van den *Spiegel onzer behoudenis;* zoo als die door onze beide schrijvers wordt opgegeven. (1)

Daar het bekend is, dat LAURENS JANSZOON KOSTER vóór het jaar 1440 of 1441 is overleden (zie Hoofdstuk V); en dat de drukkerij te *Mentz* niet dan na dat tijdstip is begonnen te werken (2), zoo volgt daaruit, dat, indien de *Spiegel onzer behoudenis* werkelijk door KOSTER gedrukt is, dezelve eenen *zeer hoogen ouderdom* boven de boeken van *Mentz* moet bezitten. Het laat zich alzoo gereedelijk begrijpen, dat, ingevalle men de uitvinding der Boekdrukkunst aan de stad *Mentz* wil toeschrijven, men geenszins kan toestemmen, dat de *Spiegel* zoo oud zij, als door de voorstanders van KOSTER *wordt* vastgesteld; en desniettegenstaande bezit dit boek zoo vele onwedersprekelijke kenmerken van oudheid, dat dezelve, wel verre van door onze schrijvers te zijn ontkend, integendeel door hen veel meer is bevestigd.

Zoo zegt HEINEKEN (3), dat, offchoon de plaat-

(1) *Ons* gevoelen over den ouderdom van dit werk hebben wij in Hoofdstuk I, II en III breedvoerig voorgedragen; wij bepalen ons thans alleen bij dat van HEINEKEN en SANTANDER.

(2) Dit zijn alle de schrijvers met elkander volkomen eens.

(3) *Nachrichten*, enz. Th. II. p. 227. *Idée Générale*. p. 446, 447.

plaatsing van een vignet boven eenen afzonderlijken tekst, hem doet denken, dat de *Spiegel* jonger is, dan de vorige of eigenlijk gezegde prentwerken (1) dezelve echter is *van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst*, of wel, zoo als hij op eene andere plaats (2) zegt, *van den tijd der uitvinding der beweegbare letteren*; terwijl hij voorts, ten slotte zijner onderzoekingen, betuigt (3), in zijne meening te zijn bevestigd, dat de druk van den *tekst* van den *Spiegel* is *van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst*.

Het gevoelen van DE LA SERNA SANTANDER, offschoon hiermede overeenstemmende, moeten wij wat breedvoeriger opgeven.

Na vooraf (4) gezegd te hebben, dat de *houtsneden* oorspronkelijk zijn van het werk der *kaartenmakers*; dat die *houtsneden* in *Duitschland* zijn gevonden; dat daarvan zijn gekomen de *Bijbel der Armen*, de *Spiegel onzer behoudenis*, de *Ars moriendi*, de *Openbaringe van Johannes*, het *Hooge Lied* en andere *oude Prentwerken* in hout gegraveerd, welke men gewoonlijk aankondigt als de *eerstelingen der Boekdrukkunst*; en dat deze kunst of wetenschap zich uit *Duitschland* naar de omliggende landen, en met name naar *Belgie*, heeft verspreid: herhaalt hij dit zijn gevoelen vervolgens meer omstandig en ordelijk (5). De *speelkaarten* werden, volgens hem, reeds in de *veertien-*

(1) Zoo als de *Bijbel der Armen*, de *Openbaringe van Johannes*, enz.

(2) *Nachrichten* etc. Th. II. p. 228.

(3) *Idée Générale*. p. 463.

(4) *Dict. Bibl.* T. I. p. 53, 54.

(5) *Ibid.* T. I. p. 67, 68, 69.

tiende eeuw in *Duitschland* vervaardigd; het waren de *kaartenmakers*, welke het eerst de *Beelden der Heiligen* in hout hebben gegraveerd en op hunne wijze op papier afgedrukt; bij deze beelden voegden zij vervolgens eenige *woorden*, op de figuur of het onderwerp toepasfelijk; deze kunst maakte vorderingen; men ſtelde geheele *historiſche onderwerpen* te zamen, met een *tekst* op dezelfde houten plaat of vorm gefneden, en op deze wijze vervaardigde men de *prentwerken*, bekend onder den naam van den *Bijbel der Armen*, den *Spiegel onzer Behoudenis*, de *Ars Moriendi*, enz.; en het is zeer waarſchijnlijk, zegt hij, dat deze in hout gegraveerde *prentwerken*, welke men aanmerkt als de *eerſte proeven* der Boekdrukkunst, *aanleiding* hebben gegeven tot het ontdekken dezer hoogstgewigtige wetenſchap, dat is het drukken met *losſe*, *beweegbare* letteren. De *Ars memorandi*, welke, volgens hem, het eerſte boek is, met eenen afzonderlijken tekst voorzien, en omtrent welks ouderdom alzoo geene bedenking kan worden gemaakt, beſchouwt hij desniettegenſtaande *niet zoo oud* te zijn als de *Spiegel* (1). De *Ars moriendi*, van welk werk hij zegt: „*précieux par ſon antiquité*", oordeelt hij van *dezelfde fabriek* te zijn als de *Bijbel der Armen* en de *Spiegel onzer Behoudenis* (2). HEINEKEN is mede van hetzelfde gevoelen, daar hij (3) zegt: dat de *figuren* van den *Spiegel* zeer vele *gelijkheid* hebben met die van den *Bijbel der Armen*;

(1) *Dict. Bibl.* T. II. p. 102.
(2) *l. c.*
(3) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 227.

men; dat dezelve waarschijnlijk door *een en denzelfden auteur* vervaardigd zijn; dat de *teekening* is van *denzelfden kunstenaar*, welke de figuren van den *Bijbel der Armen* heeft gemaakt, ten minste van zijne *school*, en dat de *manier eenerlei* is; — terwijl DE LA SERNA SANTANDER eindelijk zegt (1), dat de *houtsnee prentwerken*, zoo als de *Bijbel der Armen*, de *Spiegel onzer Behoudenis*, enz. steeds zijn gehouden voor de *eerstelingen der Boekdrukkunst*, of liever als de *voorloopers* van dezelve.

Wij oordeelen het aangehaalde meer, dan genoegzaam, om te doen zien, dat door deze beide schrijvers aan den *Spiegel onzer Behoudenis* een *zeer hoogen ouderdom* wordt toegekend; een ouderdom, welke den oorsprong en vervaardiging van dit boek terugbrengt tot het oogenblik van de ontdekking of uitvinding der losse beweegbare letteren.

Maar, zeggen dezelfde schrijvers, deze door ons erkende oudheid van den *Spiegel*, bepaalt zich alleen tot de *Latijnsche* uitgave (2); de *Nederduitsche* is naar dezelve *vertaald*, en alzoo noodwendig in *later tijd* gedrukt (3); hij is *na de eerste drukken van Mentz* vervaardigd, en heeft vermoedelijk *niet voor het jaar* 1470 het licht gezien (4).

Wij zouden van onze zijde kunnen volstaan, met

(1) *Dict. Bibl.* T. II. p. 207.

(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 227.

(3) *Ibid.* Th. II. p. 229. *Idée Générale.* p. 450, 452, 455. note (*u*). *Dict. Bibl.* T. I. p. 38. note (21).

(4) *Dict. Bibl.* T. I. p. 39. note (21).

met hierop alleen te antwoorden: dat, daar niet alleen de *Nederduitsche*, maar ook de *Latijnsche* uitgave door ons aan KOSTER wordt toegeschreven, het ons, voor het oogenblik, onverschillig is, aan *welke* dezer beide uitgaven men den *voorrang* gelieft te geven. Wij zouden voorts onze lezeren kunnen verwijzen naar dat gedeelte van ons werk, alwaar wij de *oudheid* der *Nederduitsche* uitgave afzonderlijk onderzoeken (Hoofdstuk I, II, III, IV) en daarbij die oudheid van dit stuk, zoo uit het *mechanisme der werktuigen*, als uit de *taal* en *spelling* en de *papiermerken* en andere kenteekenen, naar onze meening, op eene zeer overtuigelijke wijze aantoonen. — Dan, ofschoon wij het hierbij zouden kunnen laten berusten, oordeelen wij het alhier de geschikte tijd en plaats te zijn, om te onderzoeken, op welke meer of min voldoende gronden en bewijzen de meergemelde schrijvers (waarmede zich LICHTENBERGER vereenigd) de *Nederduitsche uitgave* van den *Spiegel* als eene *vertaling* van den *Latijnschen*, en alzoo als van *jonger dagteekening*, beschouwen.

En dan betuigen wij in allen ernst geene zoodanige gronden of bewijzen, welke den toets kunnen doorstaan, te hebben gevonden.

Of is het in dezen ter overtuiging genoegzaam, wanneer HEINEKEN (1) zegt: „*Le flamand* „*n'est qu'une traduction en prose non rimée du* „*latin?*" of, zoo als DE LA SERNA SANTANDER (2) zich uitdrukt: „*cette édition flamande*, „*qui*

(1) *Idée Générale*. p. 450.
(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 38. note (21).

„ *qui n'est cependant qu'une traduction de la la-*
„ *tine,*" zonder hetzelve door eenige proeven of bewijzen te staven? —— Zal dit bewijs welligt hierin gelegen zijn (1): „ *Tout le monde convien-*
„ *dra au moins, que les anciens Msts de ce livre*
„ *sont en latin, & que la traduction flamande*
„ *est plus moderne?*" Indien deze bedenking iets zoude afdoen, dan moesten deze Latijnsche *hand-schriften van den Spiegel niet ouder zijn*; dan van den tijd van de eerste uitvinding der Boekdrukkunst, of van omstreeks den tijd der uitgave van den *Latijnschen druk*, en alzoo van de *eerste helft der vijftiende eeuw*; doch, daar die handschriften, volgens de opgave van HEINEKEN zelve (2) reeds in de *twaalfde eeuw* zijn vervaardigd, welk bewijs leveren dan die handschriften op, dat de *Nederduitsche* uitgave eene *vertaling* zoude zijn van den *Latijnschen* DRUK, en alzoo *later* dan deze *laatste* uitgegeven? Of is er geen tijd genoeg geweest sints de *twaalfde* tot in de eerste helft der *vijftiende eeuw*, om eene Nederduitsche vertaling naar het Latijnsch HANDSCHRIFT te vervaardigen? Wie gevoelt niet het ongerijmde der sluitrede van den Heer HEINEKEN? Wij vinden er alleen *dit* in, en dit stemmen wij volkomen toe: dat de Latijnsche *handschriften* van den *Spiegel* van de twaalfde eeuw *ouder* zijn, dan de *gedrukte* exemplaren van dat boek, welke niet vóór het begin der vijftiende eeuw het licht hebben gezien. Doch hierin staat de

(1) *Idée Générale*. p. 452.
(2) *Idée Générale*. p. 455. note (e) en p. 468. Ook dit bij LICHTENBERGER.

de *Latijnsche* met de *Nederduitsche* uitgave g-lijk, en hierdoor wordt in geenen deele de oud-heid van de eene boven de andere beslist: en di had hier moeten worden aangetoond.

Niet min ongelukkig is de Heer HEINEKEN in zijne onmiddellijk daarop volgende gevolgtrek-king, door hem in deze bewoordingen voorge-dragen (1): „ *l'Exemple, que Mr. Meerman cite* „ *de la Bible, imprimée premierement en fla-* „ *mand, est contre lui. On avait deja imprimé* „ *la Bible latin en Allemagne. Il est donc plus* „ *que probable et presque certain, que le Specu-* „ *lum Salvationis en latin à été de même impri-* „ *mé aux Païs-bas.*" Bij hem schijnt voor waar-heid te moeten worden aangenomen, dat de eer-ste *Nederduitsche Bijbel* van 1477 is vertaald naar de *Latijnsche Bijbels* vóór dat jaar in *Duitschland* gedrukt en uitgegeven. Ondertus-schen kan de geheele wereld zich overtuigen, dat de Bijbel reeds omstreeks den jare 1300 in het *Nederduitsch* is *vertaald*, welke vertaling men vermoedelijk verschuldigd is aan den beroemden JACOB VAN MAERLANT. Van deze overzet-ting zijn onderscheidene afschriften bekend, als onder anderen, van de jaren 1322, 140[illegible] 1412 (2), 1453, 1463, 1468, enz. En naar *deze overzetting*, en niet naar de Latijnsche ui-gaven van *Duitschlaud*, is dezelve Bijbel voor eerste reize, ten jare 1477, te *Delft* bij *Ja*[illegible]

(1) *Idée Générale*. p. 452.

(2) Dit handschrift, benevens nog een ander, zonder vermel-ding van jaar, doch van vroeger tijd, berust in mijne verza-meling.

Jacobsfoen en *Mauritius 'Temantszoen van Middelborch* gedrukt (1), zoo als door J. LE LONG (2) wordt aangetoond.

Dit zijn, zoo verre wij hebben kunnen nagaan, alle de gronden, welke door HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER zijn bijgebragt, ten betooge, dat de *Nederduitsche uitgave* van den *Spiegel* eene *vertaling* van den *Latijnschen druk* zoude zijn. — Het eenigfte en voornamfte bewijs ontbreekt ondertusfchen aan hetzelve: dat is eene *vergelijking* van den *Latijnschen* en *Nederduitschen* tekst met elkander, ten einde daaruit die vertaling zonneklaar aan te toonen. Niets toch ware meer ter overtuiging gefchikt, dan dit. Doch van eene zoodanige proeve heeft men zich zorgvuldig gewacht, ongetwijfeld overtuigd zijnde, dat zelfs in dit geval nog niet beflist konde worden, of deze overzetting naar een *gedrukt*, dan wel *gefchreven* exemplaar vervaardigd ware.

Daar wij, door dit een en ander, de dwaling dezer fchrijvers nu, naar ons oordeel, genoegzaam hebben aangetoond, zullen wij thans overgaan tot de befchouwing der andere redenen, welke door hen worden aangevoerd, tot ftaving van hun ge-

voe-

(1) Insgelijks bij mij berustende, zijnde weleer bij opvolging het eigendom geweest van P. SCRIVERIUS, S. SCHIJNVOET en B. HUIJDEKOPER.

(2) *Boekzaal der Nederduitsche Bijbels*, bl. 229—251 en 365—376. Zie ook: *Catal. van J. le Long*, *Libri M. S.* 3. p. 1. N°. 3. *Cat. Raif. de Crèvenna*. Vol. I. p. 25, en de *voorrede* van de Heeren CLIGNETT en STEENWINKEL vóór het eerfte deel van den *Spiegel Historiael* van JACOB VAN MAERLANT. bl. LVIII en LIX.

voelen, dat de *Latijnsche* uitgave eerder het licht zoude hebben gezien, als de *Nederduitsche*.

En daartoe zal alsdan, in de *eerste* plaats, welligt moeten dienen, dat men aanvankelijk (zoo als HEINEKEN zegt) (1) in *Holland* den Latijnschen *Spiegel* voor den eersten gehouden heeft, en wel (NB.) *vermoedelijk, om dat in gansch Holland geen exemplaar van den eersten Latijnschen bekend of aanwezig is.*

Doch wij merken hierop aan: dat, indien men met deze woorden dit bedoeld heeft, *dat, vermits van de eerste uitgave van den Latijnschen Spiegel geen een exemplaar in Holland of in de stad Haarlem voorhanden is, dat boek aldaar niet kan gedrukt zijn*, men, in dat geval, geen ongelukkiger besluit kon getrokken hebben, hetwelk het eigen systema van dezen schrijver zoo regelregt bestrijdt, dan dit. Indien toch deze stelling doorgaat, wat moet er alsdan van de aanspraak van *Mentz* worden? Men zoeke dan *in die stad* naar de eerste boeken aldaar gedrukt, en men zal ze bijna niet *aldaar*, maar veel meer te *Parijs*, te *Weenen* en *alders* verspreid vinden.

Dan, meer bepaaldelijk antwoorden wij op deze bedenking, dat het in geenen deele te verwonderen is, dat van een werk, in de taal der geleerden opgesteld, en alzoo door geheel *Europa* gangbaar, het gering aantal overgebleven exemplaren, die allen met gretigheid worden gezocht en in prijs tot eene verbazende hoogte zijn gestegen, van tijd tot tijd, uit *Holland* zijn vervoerd

en

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 229. note (*e*) en pag. 231. *Idée Générale*. p. 448.

en overgebragt in de voornaamste bibliotheeken van dit werelddeel, alwaar zij als een dierbaar overblijfsel der eerst uitgevonden Boekdrukkunst bewaard en hooggeschat worden; en ondertusschen zijn van dit gering aantal twee exemplaren in *Holland*, het eene in *Amsterdam* bij Jonkheer W. RENDORP, en het andere in *'s Gravenhage*, bij Jonkheer VAN WESTREENEN aanwezig (1).

HEINEKEN (2) schijnt, in de *tweede* plaats, de *Latijnsche* uitgave voor de *eerste* te houden, uit hoofde van deszelfs *overeenkomst* met den *Bijbel der Armen* —— Doch dit is evenzeer toepasselijk op de *Nederduitsche* uitgave, vermits de *Bijbel der Armen* alleen een prentwerk zonder *afzonderlijken tekst* zijnde, die gelijkheid of overeenkomst alleen in de teekening of gravure der *prenten* kan bestaan, en de *Nederduitsche* uitgave van *dezelfde figuren* als de *Latijnsche* is voorzien.

In de *derde* plaats zegt men: dat, daar de figuren in den *Spiegel* slechts *vignetten* zijn, en het gebruik om vignetten boven den tekst te plaatsen vermoedelijk niet zoo oud is, als de vervaardiging van die boeken, welke geheel uit prenten bestaan, daaruit zoude volgen, dat de *Spiegel* (en althans de *Nederduitsche*) van jonger datum moet zijn (3).

Ik ben het in dezen in zoo verre met onzen schrijver volkomen eens, dat de *Spiegel* later zal zijn gedrukt dan de bedoelde en meermaals aangehaalde prentwerken; doch daardoor wordt te de-

(1) Zie zijne *Verhandeling over de Boekdrukkunst* enz. bl. 13.
(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 227.
(3) *l. c.*

dezen nog niets beslist: het komt hier alleen aan op de bepaling van het tijdstip, *wanneer* het plaatsen van *den tekst onder de figuren in gebruik is geraakt*; en dit is, volgens mijn gevoelen en volgens dat van onze schrijvers zelven, tusschen de vervaardiging der eigenlijke *prentwerken* en de uitvinding der *losse beweegbare* letteren: van dien tijd beschouw ik de *Ars Moriendi*, den *Spiegel*, enz. En wij behoeven niets meer, dan de woorden van HEINEKEN zelve aan te halen, om te doen zien, dat de *Spiegel* ook te dezen *aantoont te zijn van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst*, daar hij met zoo vele woorden zegt (1): „ *cette quantité de feuilles imprimées par la presse, & cette maniere de poser une vignette à la tête du discours, me portent à conjecturer, que le Speculum Salvationis est plus moderne, que les livres précédens* & PUBLIÉ JUSTEMENT DU TEMS DE L'INVENTION DE LA TYPOGRAPHIE."

HEINEKEN (2), DE LA SERNA SANTANDER (3) en LICHTENBERGER, willen voorts, en alzoo in de *vierde* plaats, dat de *figuren*, in de oude boeken gevonden wordende, *te voren* zijn gedrukt, en dat *naderhand* de *tekst* onder dezelve is geplaatst; en vermeenen ook daarin eenen grond voor de *meerdere oudheid* van den *Latijnschen Spiegel* te vinden (4).

Dit

(1) *Idée Générale.* p. 446, 447, 463.

(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 115, 116. *Idée Générale.* pag 463.

(3) *Dict. Bibl.* T. III. p. 364. Zie ook: *Fournier*, *Dissertation sur l'origine & les progres de l'art de graver en bois.* p. 30—32. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 73.

(4) DE BURE, *Bibl. Instr.* T. I. p. 117, zegt, dat het verschil van gevoelens hieromtrent niet was uitgemaakt.

Dit gevoelen, reeds door den geleerden MEERMAN (1) bestreden, is mede door den oordeelkundigen DE BRUIJN (2) wederlegd; welke laatstgenoemde daarbij, onder anderen, zeer juist, aanmerkt, dat niets zekerder is, dan dat de houtsneden van den *Spiegel* voor het boek, en niet het boek voor de platen gemaakt zijn. Hij heldert dit op door de aanvoering van de 45ste prent, op welke naast de afbeelding van den Zaligmaker die van Tubal-Kain is geplaatst; eene schikking en vereeniging van twee zoo zeer, op het eerste aanzien, van elkander verschillende onderwerpen, welke, volgens DE BRUIJN, het ten hoogste noodzakelijk en onmisbaar maakte, om de rangschikking, zamenhang en overeenstemming der figuren gelijktijdig door eenen tekst of uitlegging te doen vergezeld gaan en op te helderen.

Wij vermeenen van onze zijde hierbij nog het navolgende te kunnen voegen. Toen de kunstenaar of werkman de *figuren* of *vignetten* van den *Spiegel* boven aan het hoofd van een blad wit papier drukte, had hij zeker een *oogmerk*, waarom hij zoo veel plaats onder de vignetten openliet. Dit was buiten twijfel, om in de open plaatsen onder die figuren de uitlegging (zoo noodzakelijk tot regt verstand derzelven, zoo als wij zoo even gezien hebben) te *drukken* of te *schrijven*. Bepaalt men zich tot het *eerste*, wel nu, dan droeg men toen reeds kennis van de kunst om met *letters* (het zij dan vaste of beweegbare) te drukken,

(1) *Orig. Typogr.* T. I. p. 104—107.
(2) *Gesch. der stad Haarlem.* bl. 268, 269.

ken, en dan vervalt de bedenking geheel van zelve. Gelooft men integendeel het *laatste*, dan bestaat zulks alleen in eene bloote onderstelling of gevoelen, hetwelk door geene de minste gronden of bewijzen wordt gestaafd. In dat geval zoude er ten minste nog wel één exemplaar van dit werk voorhanden of bekend zijn geweest, in hetwelk de figuren met *dezelfde platen* als die van den *Spiegel* waren *gedrukt* en de tekst daar onder *geschreven*. Nu, integendeel, is mij geen een handschrift van dit boek bekend, in hetwelk de figuren waren *gedrukt* (1). Men toone ons een zoodanig stuk: doch tot zoo lange houde men het ons ten goede, dat wij de meening of het gevoelen van HEINEKEN, FOURNIER, DE LA SERNA SANTANDER en LICHTENBERGER beschouwen, als van allen grond van historische waarheid te zijn ontbloot. Ik voor mij geloof wel, dat de figuren eerder zijn gedrukt, dan de tekst onder dezelven; doch zonder een aanmerkelijk tijdsverloop tusschen beiden. Indien, zoo als hier, *prent* en *letter* uit *twee afzonderlijke stukken* of *vormen* bestaan, geschied zulks nog dagelijks. *Prentdruk* gaat thans nog soms den *letterdruk* vooraf, en ook omgekeerd. Doch in beide die gevallen zijn *prent* en *letter* reeds aanwezig of onder de bewerking van den kunstenaar, en bij het afdrukken wordt de verdeeling voor beiden in het oog gehouden. En wie kan ontkennen, dat zulks alleen mede

(1) Men vindt de handschriften van dit werk, onder anderen, aangehaald in de *Nachrichten*, enz. Th. II. p. 137. *Idée Générale*. p. 478. *Catal. de la Vallière*. T. I. No. 123. *Catal. de Crevenna*. Vol. I. No. 175. enz.

mede het geval zal zijn geweest met den *Spiegel onzer Behoudenis?*

De *oudheid* van den *Latijnschen Spiegel* boven den *Nederduitschen* zoude, in de *vijfde* plaats, volgens HEINEKEN (1), al verder daaruit blijken, dat, naar zijne meening, de *figuren* in de *Latijnsche* uitgave niet zoo veel zijn *afgedrukt* of *afgesleten*, dan die in de *overige*, en alzoo insgelijks in de *Nederduitsche* uitgave.

Om ook deze bedenking te wederleggen, zal het, zoo wij vertrouwen, genoegzaam zijn aan te merken:

Vooreerst, dat, om te dezen een juist oordeel te vellen, onmisbaar noodig ware geweest, eene oplettende en naauwkeurige beschouwing en vergelijking van de onderscheidene uitgaven met elkander; — en dit zoo zijnde, hoe zal men dan eenig gewigt kunnen hechten aan de uitspraak van HEINEKEN, daar hij (2) zelve rondelijk erkent, dat de beide exemplaren van den Nederduitschen *Spiegel* op het stadhuis en op de bibliotheek te *Haarlem door hem niet genoegzaam zijn onderzocht of geëxamineerd?*

Ten tweede: dat de *figuren* van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, meer dan al de andere uitgaven, met een zoodanige *bleeke inkt* zijn gedrukt, dat dezelve, inzonderheid in het exemplaar

(1) *Nachrichten.* enz. Th. II. p. 222, 223. *Idée Générale*, pag. 453.

(2) *Idée Générale.* p. 452. Zijne woorden zijn aldaar deze: „*Je n'ai pû assez examiner* ni l'exemplaire de la *maison de* „*ville*, ni celui de la *Bibliotheque à Harlem*, que les Hollan„dois donnent pour la *premiere* edition."

plaar op de *bibliotheek*, genoegzaam geheel is uitgesleten, waardoor de meerdere of mindere scherpheid van afdruk minder zigtbaar is.

Ten derde: dat deze laatste opmerking door HEINEKEN zelve, als het ware, bevestigd wordt, daar hij (1) de figuren van het exemplaar van het *Prinsenhof* of dat der *Bibliotheek*, in hetwelk de inkt het *bleekste* is, verklaart te beschouwen als het meest te zijn *afgesleten* of *afgedrukt*.

Ten vierde: dat de mindere duidelijkheid dezer vignetten alleen is toe te schrijven aan de mindere deugdelijkheid en het uitslijten of verbleeken van den inkt of der verwe en aan de gebrekkelijke gesteldheid der drukpers.

Ten vijfde: dat, wel verre, dat het gestelde van den Heer HEINEKEN in allen deele de waarheid zoude zijn, integendeel, onderscheidene vignetten van den *eersten Nederduitschen Spiegel* te *Haarlem*, blijkens de gemaakte indrukken, *scherper* en *beter* zijn afgedrukt, dan die van de *beide Latijnsche* uitgaven.

Ten zesde (en deze laatste aanmerking zoude alleen voldoende zijn): J. VELDENAAR heeft ten jare 1481 te *Utrecht* gedrukt en uitgegeven de *Euangelien* en *Epistelen* (van hetwelk een fraai exemplaar bij mij berust). In dit boek heeft hij twee vignetten van den *Spiegel onzer Behoudenis* geplaatst (2). Deze twee figuren of vignetten waren

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 233.

(2) Zijnde de beide eerste vignetten van de 57ste en 58ste figuur, met de onderschriften:

Extremum judicium

en

Regnum celorum simile decem virginibus.

ren toen reeds van elkander gezaagd of gescheiden. De afdrukken van dezelve in dit boek van 1481 kunnen alzoo onmogelijk vroeger zijn vervaardigd, dan die van de onderscheidene *Spiegels* zelven, waarin de figuren nog aan elkander zijn verbonden. En ondertusschen zijn die twee vignetten in de *Euangelien* van 1481 veel *scherper* en *beter* afgedrukt, dan die van den *Nederduitschen Spiegel*, zelfs *scherper* en *beter* dan die van den *tweeden druk*, zoo als mij, onder anderen, uit de naauwkeurige vergelijking dezer *Euangelien* met het exemplaar van den *Spiegel* der stad *Hoorn* volkomen gebleken is.

De *eerste Latijnsche Spiegel* zoude, in de *zevende* plaats, ouder zijn dan de *Nederduitsche*, vermits in den eerstgemelden twintig bladen gevonden worden, welke geheel in hout gesneden zijn en alzoo in *vaste* letteren bestaan, terwijl de drie en veertig overige bladen met *losse beweegbare* letteren zijn gedrukt; dit toont, volgens onze schrijvers, aan, dat deze *eerste Latijnsche uitgave* is *van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst* of die der losse beweegbare letteren; en het laat zich, zeggen zij, denken, dat, toen de vormsnijder of auteur van dezen *Spiegel* bezig was met het drukken van dat werk met houten tafelen, op het oogenblik, toen hij alzoo twintig bladen met vaste letteren had afgedrukt, de *losse beweegbare* letteren door hem zijn uitgevonden, en dat hij alstoen het overig gedeelte van dat werk, bestaande uit drie en veertig bladen, op de nieuw uitgevondene wijze, dat is met *losse beweegbare letteren*, heeft gedrukt. En dit gevoelen, gaan zij voort, heeft te meer grond, daar het zich niet laat denken, dat, wanneer

neer een boekdrukker eenmaal is overgegaan, om een werk met *losse beweegbare* letteren te drukken, hij naderhand datzelfde werk wederom in houten tafelen zal doen snijden en alzoo eene tweede uitgave met *vaste* letteren voortbrengen (1).

Laat ons zien, wat van deze bedenking zij.

1°. Indien het aanwezen van eenige bladen met *vaste* letteren in den *Latijnschen Spiegel* een bewijs zij, dat dezelve *ouder* is, dan de *Nederduitsche*, dan moet het tevens waar zijn, dat, na de uitvinding der *losse beweegbare* letteren, het gebruik der *vaste* letteren te eenemale heeft *opgehouden*. Het tegendeel wordt ons echter door HEINEKEN (2) zelve geleerd, daar hij voldoende aantoont, dat na den tijd dier uitvinding de kaartenmakers zijn *voortgegaan* met het vervaardigen van prentwerken of boeken, *geheel in hout gegraveerd*, welke inzonderheid in *Duitschland* het licht hebben gezien.

2°. Het vermoeden, dat de auteur van den *Latijnschen Spiegel*, na het afdrukken van *twintig* bladen met *vaste* letteren, op het denkbeeld der *losse beweegbare* letteren zoude gekomen zijn, en ingevolge deze *nieuwe uitvinding* het *overig gedeelte* van dit werk hebben vervaardigd, kan al mede voor geen bewijs van *hoogeren ouderdom* van den *Latijnschen* boven den *Nederduitschen Spiegel* doorgaan. Deze bedenking zoude *alsdan alleen* van kracht zijn, wanneer die twintig bladen vaste

te

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 228, 229. *Idée Générale*, p. 444—447, 451. *Dict. Bibl.* T. III. p. 363, 364. LICHTENBERGER, enz.

(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 106.

te letter de *twintig* EERSTE bladen van het boek uitmaakten, en de *overigen*, dat is de EEN EN TWINTIGSTE en VOLGENDE bladen, met eene *losse beweegbare* letter waren gedrukt. Daar nu integendeel die twintig bladen met *vaste* letteren *door het geheele werk verspreid zijn* (zie bladz. 180—182), strijdt het te eenemale met alle gronden van waarschijnlijkheid, zoo niet met de mogelijkheid, te vooronderstellen, dat de twintig eerste gedrukte bladen van zeker werk, *niet onmiddellijk op elkander zouden volgen*, maar, integendeel, bij voorbeeld, van blad 27 tot blad 46, en dan weder tot blad 55, *verspringen*, met terughouding der tusschenvallende bladen. Wie gevoelt niet het ongerijmde dezer stelling? en hoe kan dezelve alsdan bij mogelijkheid voor een bewijs van de meerdere oudheid van den *Latijnschen* boven den *Nederduitschen Spiegel* worden aangevoerd? —— Wij van onze zijde hebben de eenvoudige reden, waarom deze twintig bladen in alle de overgeblevene exemplaren van deze Latijnsche uitgave gevonden worden, in ons VIIIste Hoofdstuk opgegeven. Wij verwijzen onze lezeren alzoo naar dat gedeelte onzes werks, alwaar zij, zoo wij vertrouwen, overtuigd zullen worden, dat de twintig bewuste bladen van den oorspronkelijken druk, nevens de letteren, aan den vervaardiger van dat boek zijn ontstolen, en door middel van nog aanwezige houtsneê-vormen hebben moeten worden bijgedrukt.

Na aldus zoo vele proeven van onbewezene, ongegronde, tegenstrijdige en zich zelven wederssprekende stellingen en gevoelens van beide deze schrijvers te hebben aangevoerd, welke indruk zal dan nu, ten

ten ſlotte, en alzoo ten *achtſte*, de meening van den Heer DE LA SERNA SANTANDER op den onpartijdigen beoordeelaar maken, wanneer hij, al wederom zonder eenig het minst voldoend bewijs, ons wil diets maken, dat de *Nederduitſche Spiegel na de eerſte drukken van Mentz*, en vermoedelijk *niet vóór het jaar* 1470 het licht heeft gezien (1)? — Dit moge het gevoelen der voorſtanders van *Mentz* zijn; doch om ons tot hetzelve over te halen, verlangen wij iets meer dan *woorden*. Eene vergelijking tusſchen de *Latijnſche* en *Nederduitſche* uitgaven, eene opgave der kenmerken van oudheid van de *eerſte* boven de *laatſte*, uit de gedaante, het fatſoen en de bewerking der letteren en andere kenteekenen van oudheid ontleend, wordt, in ons oog, te dezen gevorderd. Wij van onze zijde hebben deze vergelijking bewerkſtelligd (zie Hoofdſt. I, II, III, IV) en doen zien, dat meer dan genoegzame redenen en gronden aanwezig zijn, om den *eerſten Nederduitſchen Spiegel* als de *oudſte* aan te merken. Wij moeten onze lezeren naar dat gedeelte van ons werk verwijzen, ten einde in geene onnoodige herhalingen te vervallen.

Zoo zien wij dan, op welke ongenoegzame gron-

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 39. note (21), alwaar zijne woorden aldus luiden: „ *elle est posterieure aux impresſions de Mayence*; „ *davantage, on est tres-fondé à croire qu'elle n'est pas anterieure à l'an* 1470, *puisque l'édition latine, qui, quoiqu'en dise Mr. Meerman, sera toujours regardée, par tous les bibliographes éclairés, pour la premiere impresſion, est elle-même executée en partie avec des lettres de fonte, et ne peut avoir une date beaucoup plus reculée car elle est en fait de livres d'images de ce genre, une des plus modernes impresſions.*"

gronden het gevoelen van HEINEKEN, DE LA SERNA SANTANDER en LICHTENBERGER berust, dat de *Nederduitsche Spiegel* naar den *Latijnschen druk* zoude zijn *vertaald* en *later* uitgegeven. Wij zouden ons van eene wederlegging van dit gevoelen geheel hebben kunnen onthouden, daar wij, zoo als wij reeds te meermalen zeiden, zoowel de *Latijnsche* als de *Nederduitsche* uitgave aan LAURENS JANSZOON KOSTER toeschrijven, en het alzoo als geheel onverschillig konden beschouwen, welke dezer beide als de eerste werd aangemerkt; — doch, daar het ons alleen om de waarheid en de handhaving van de eer van dezen onzen beroemden landgenoot te doen is, oordeelden wij geene gelegenheid te mogen laten voorbijgaan, waarbij wij de vooringenomenheid en partijdigheid van sommige voorstanders van *Mentz*, door de aantooning van het losse, onbewezene en tegenstrijdige hunner stellingen en gevoelens, konden aan den dag leggen. Wij zullen hiervan nog veel meer overtuigd worden, wanneer wij in een naauwkeurig onderzoek treden, *aan welken werkman* of *kunstenaar* de vervaardiging van dezen *Spiegel* door deze schrijvers wordt toegeschreven. Wij zullen daarbij hunne onzekerheid, hunne verwarring, en hunne tegenstrijdigheid niet alleen met elkander, maar bovendien met zich zelven, middagklaar zien aan den dag gelegd. En tot dit onderzoek zullen wij alsnu dadelijk overgaan.

II. De onzekerheid omtrent den *auteur* van den *Spiegel onzer Behoudenis*, waarin deze schrijvers verkeeren, kan niet beter blijken, dan uit hunne

verschillende meeningen omtrent denzelven, zoo als die in hunne werken voorkomen.

HEINEKEN, welke (1) volmondig erkend had, te zullen dwalen, wanneer hij wilde beweeren, dat de eerste prentwerken, waar onder hij den *Spiegel onser Behoudenis* opnoemt, door GUTTENBERG en FUST of zelfs door eenen DUITSCHER waren gedrukt; waagt het, desniettegenstaande, reeds op de twee volgende bladzijden (2) eene gissing voor te dragen, volgens welke GUTTENBERG denzelfden *Spiegel* te *Mentz*, gedeeltelijk met *vaste* en gedeeltelijk met *losse* letters zoude hebben gedrukt. —— Op eene andere plaats (3) vermeent hij weder, dat dit boek kan zijn vervaardigd door een der WERKLIEDEN VAN GUTTENBERG en FUST. — Dan eens gelooft hij, dat THEODURUS MARTENS de Nederduitsche uitgave kan hebben gedrukt met letteren, door hem te *Aalst* medegebragt (4); — dan weder schrijft hij, dat het JOHAN VAN WESTPHALEN kan zijn geweest, en dat naderhand JAN VELDENAAR van hem de figuren kan hebben bekomen (5); —— terwijl hij, eindelijk, het vermoeden tracht te doen ontstaan, dat men dit werk aan JAN VELDENAAR zoude te danken hebben.

DE LA SERNA SANTANDER bepaalt even min deszelfs gevoelen omtrent dit punt op een stel-

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 310.
(2) *Ibid.* p. 311, 312.
(3) *Idée Générale.* p. 447.
(4) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 229. *Idée Générale.* p. 4..
(5) *Nachrichten.* Th. II. p. 230. *Idée Générale.* p. 45.

ſtellige wijze. — Dan eens (1) vraagt hij: waarom het *Horarium* en andere ſoortgelijke werken (waaronder hij vermoedelijk almede den *Spiegel onzer behoudenis* zal geteld hebben) niet te *Brugge* of liever te *Antwerpen* zouden kunnen gedrukt zijn, daar er (zoo als hij zegt) in die ſteden vóór het midden der vijftiende eeuw *corporatiën* of *gilden* beſtonden, waaronder destijds reeds de *printers* begrepen waren? —— en dan weder (2) vraagt hij: waarom PHILERY de auteur van dit werk niet zoude kunnen zijn? — terwijl hij op andere plaatſen (3) dit boek aan JAN VELDENAAR tracht toe te kennen.

LICHTENBERGER dwaalt op gelijke wijze in de onzekerheid rond. *Mogelijk* zijn, volgens hem, de figuren van den *Spiegel* uit *Duitschland* afkomſtig; *mogelijk* ook is dat boek zelve door VELDENAAR, welligt te *Keulen*; *mogelijk* vroeger door het *Antwerpsch Printers gild* van 1442; *mogelijk*, eindelijk, door N. KETELAAR en G. DE LEEMPT te *Utrecht*, gedrukt.

Er zoude welligt niets meer noodig zijn, dan de bloote opgave dezer verſchillende meeningen, om de onzekerheid en verwarring en alzoo de ongenoegzaamheid derzelven te doen zien. —— Wij behoeven het echter hierbij niet te laten berusten; te minder, daar een onderzoek en beoordeeling van elk dezer meeningen in het bijzonder tevens elk derzelven nog meer zal doen vervallen.

Tegen het *eerſte*, dat, namelijk de *Spiegel* door

GUT-

(1) *Dict. Bibl.* T. I p. 35, 36.
(2) *Ibid.* T. I. p. 54. note (31).
(3) *Ibid.* T. I. p. 40. note (21) en p. 323.

GUTTENBERG zoude gedrukt zijn, plaatsen wij al aanstonds de reeds opgegevene erkentenis van HEINEKEN zelve, waarbij hij verklaart, te zullen dwalen, indien hij, onder anderen, de vervaardiging van dat werk aan GUTTENBERG en FUST of zelfs aan eenen DUITSCHER toeschreef. — Maar verder is deze meening door HEINEKEN voor niets anders opgegeven, dan als eene bloote gissing, vervat in een vertelseltje, wegens een vermeend of mogelijk uitstapje van GUTTENBERG naar *Haarlem*, zijne ontdekking der nieuw uitgevondene kunst aan KOSTER aldaar, en hunne gezamenlijk genomene proeven! enz. Een vertelseltje, hetwelk niet onduidelijk te kennen geeft, hoezeer de Heer HEINEKEN inwendig schijnt overtuigd te zijn geweest van de onmogelijkheid, om alle aanspraak aan de stad *Haarlem* te betwisten. — Hoe weinig grond er, overigens, is, om dezen *Spiegel* aan GUTTENBERG toe te kennen, kan, onder anderen, ook daaruit blijken, dat HEINEKEN zelve zegt (1), *dat het in het geheel niet is uitgemaakt*, of de boeken met houtsneê-tafelen gedrukt, thans *nog* voorhanden, van GUTTENBERG zijn, of dat dezelve niet *reeds lang vóór hem zijn uitgevonden of vervaardigd*; en dat men met even weinig zekerheid kan zeggen, dat GUTTENBERG, alvorens met FUST in compagniesChap te treden, *met een geheel boek*, hetzij met *houten tafelen*, hetzij met *geheele regels*, of met *enkele letters*, werkelijk *ten voorschijn is getreden*. Ook DE LA SER-

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 95. in de noot (*l*) en p. 310.

SERNA SANTANDER (1) schijnt van hetzelfde gevoelen te zijn, daar hij zegt, dat de door GUTTENBERG te *Straatsburg* (alwaar hij tot den jare 1443 of 1444 had gewoond) *genomene proeven zijn* MISLUKT (Hoofdstuk X.)

Voor de *tweede* meening, hoezeer almede voor niets anders, dan als eene gisfing aan te merken, dat, namelijk, dit boek door een' der WERKLIEDEN VAN GUTTENBERG en FUST zoude zijn vervaardigd, wordt eene reden tot staving opgegeven, hierin bestaande, dat de karakters of *letters* van den *Spiegel*, voor zoo veel betreft den vorm en het dessein, over het geheel overeenkomen met de *houtsneê-vormen* van den *Donatus* en generaal met de karakters of *letters* uit den winkel van FUST en SCHEFFER. — Doch juist het tegendeel blijkt. Wij verwijzen onze lezeren alleen tot de afbeeldingen der eerste drukken van *Haarlem* en *Mentz*. Men vergelijke die met elkander, en overtuige zich daardoor van de dwaling van den Heer HEINEKEN.

Thans zullen wij, in de *derde* plaats, de gisfingen onzer schrijvers onderzoeken, of men den *Spiegel* welligt aan NICOLAAS KETELAAR en GERARDUS DE LEEMPT, THEODORUS MARTENS, JOHAN VAN WESTPHALEN of JAN VELDENAAR te danken hebbe.

Dit punt vordert een meer naauwkeurig onderzoek; doch daaruit zal ook, zoo wij vertrouwen, ten volle blijken, dat hetzelve, uit onderscheidene oogpunten beschouwd zijnde, den toets niet kan doorstaan.

Voor-

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 82, 84.

Vooraf zal het noodig zijn na te gaan, *wanneer* elk dezer opgenoemde perfonen voor het eerst de kunst van Boekdrukken hebben aangevangen.

Van de eerstgemelde Utrechtsche Boekdrukkers, N. KETELAAR en G. DE LEEMPT, is met genoegzame zekerheid geene vroegere uitgave bekend, dan van 1473. (1)

De tweede, TH. MARTENS, geboren te *Aalst* in *Vlaanderen*, alwaar hij ook in het jaar 1534, in den ouderdom van meer dan 84 jaren is overleden, was ten jare 1473 slechts omstreeks *twintig* jaren oud, toen hij aldaar het eerste boek het licht deedt zien. (2)

J. VAN WESTPHALEN drukte voor het eerst in het jaar 1474 te *Leuven*. (3)

En van J. VELDENAAR vindt men een werk aangehaald, door hem ten jare 1475 of 1476, mède te *Leuven*, uitgegeven (4). Naar men wil heeft hij eenige weinige jaren vroeger te *Keulen* gedrukt, alwaar door hem, voor het jaar 1475, zoude zijn in het licht gegeven *Jacoba de Theramo*, *liber qui consolatio peccatorum intitulatur* (5). Ook bezit ik een exemplaar van de *Decem Dialogi variorum autorum* (6), in het jaar 1473 met de-

(1) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 302.

(2) *Ibid.* T I. p. 293, 300; — LAMBINET, *Origine.* T. II. p. 97 *et suiv.*

(3) *Ibid.* T. I. p. 320, 321; — LAMBINET, *Origine.* T. II. p. 4 *et suiv.*

(4) *Ibid.* T. I. p. 322, 323.

(5) LAMBINET, *Origine.* T. I. p. 277. T. II. p. 80.

(6) *Cat. de la Vallière.* T. II. No. 4405. (alwaar dit boek heeft opgebragt 200 livres); en *Cat. de G. J. de Servais.* 1808. N°. 1445.

dezelfde letter als het voorgaande ſtuk gedrukt, en alzoo van dezelfde pers voortgevloeid.

En alsnu merken wij in de *eerſte* plaats aan, dat, om aan de giſſing of ſtelling van HEINEKEN EN DE LA SERNA SANTANDER eenigen grond van waarſchijnlijkheid te geven, het noodig ware geweest, aan te toonen, dat er eene genoegzame *overeenkomst* of *gelijkheid* tusſchen de *letters* van den *Spiegel* en die van de opgemelde *Drukkers* gevonden wordt. Ondertusſchen vergelijke men dezelve met elkander, en men zal dadelijk het in het oog loopend *verſchil* en *onderſcheid* tusſchen die allen ontwaren. (1)

Men zal zich vooral door deze vergelijking overtuigen, dat de letters van denzelven niet alleen merkelijk *beter* zijn dan die van den *Spiegel*, maar, bovendien, dat dezelve aantoonen, te zijn bewerkt, toen de kunst van lettergieten, na de aanmerkelijke verbetering door P. SCHEFFER te *Mentz* uitgedacht, gezegd kan worden eenen zekeren trap van volkomenheid te hebben bereikt.

De letters van den *Spiegel* alzoo met die van N. KETELAAR en G. DE LEEMPT, T. MARTENS, J. VAN WESTPHALEN of J. VELDENAAR in geenen deele overeenſtemmende, is het buiten tegenſpraak, dat, indien de *Spiegels* door een dezer mannen zijn gedrukt, dezelve alsdan door hen moeten zijn vervaardigd te dien tijde, toen zij in de kunst van lettergieten en boekdrukken nog *weinig ervaren* waren; dan zijn die *Spie-*

(1) De letters of karakters van deze vier drukkers zijn bekend, en van drie derzelven bij MEERMAN (Tab. VII en VIII) afgebeeld.

Spiegels te beschouwen als de *eerstelingen* van hunnen arbeid; en, daar geene kunst of uitvinding, volgens den gewonen loop, met reuzenstappen voortgaat, is het zeer zeker, dat deze eerstelingen eenen geruimen tijd voor het jaar 1473, 1474 of 1475 uit hunne handen moeten zijn gekomen.

Wanneer nu *alle* de uitgaven van den *Spiegel* en alle *andere stukken* van *Haarlem* met *een en dezelfde letter* waren gedrukt, dan liet zich de mogelijkheid nog al vooronderstellen. Maar wij kunnen niet minder dan *zeven* of *acht onderscheidene soorten van letterschriften* in de eerstelingen van *Haarlem* aanwijzen; te weten: 1°. dat van het *Horarium* (MEERMAN, Tab. I.); 2°. van den *Donatus* (MEERMAN, Tab. II.); 3°. van den *eersten Nederduitschen Spiegel* (MEERMAN, Tab. III.); 4°. van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels*, mitsgaders van den *Donatus* (MEERMAN, Tab. IV, V, VI, VI*.); 5°. van eenen anderen *Donatus* (Hoofdst. VII.); 6°. van den *Laurens Valla* (Hoofdst. VII.); en 7°. twee soorten van den *Ludovicus de Roma* (Hoofdst. VII).

Daar voorts de knechts uit den winkel van FUST en SCHEFFER, in het laatst van den jare 1462 (1) door *Europa* verspreid zijn, en van dat tijdstip af aan de kunst van boekdrukken algemeen is bekend geraakt en geoefend, volgt daaruit, dat deze eerstelingen, in het systema van

HET

(1) De bemagtiging der stad *Mentz* had plaats den 26sten October 1462 (Zie G. C. *Joannis rerum Maguntiacarum scriptoris*. T. I. p. 778 en 779.)

HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER, tusschen de jaren 1463 en 1470 tot 1473 moeten zijn vervaardigd.

Indien wij ons nu verbeelden, dat N. KETELAAR en G. DE LEEMPT, T. MARTENS, J. VAN WESTPHALEN of J. VELDENAAR, of wie de druk van de *Spiegels* moge geleverd hebben, die kunst niet eerst van eenen der knechts uit de Mentzische drukkerij geleerd hebbe (waartoe nog al eenigen tijd heeft behoort), maar een dezer mannen zelve een' der knechts uit dien winkel zij geweest, en dus die kunst reeds verstond (1), dan vragen wij: zoude hij alsdan met zoodanige onvolkomene en gebrekkige werken zijn voor den dag gekomen? (2)

Maar, bovendien, (en hierop komt het voornamelijk aan) dan zoude deze vermeende knecht van

(1) Dit was TH. MARTENS zeker niet, want die had in 1462 slechts den ouderdom van negen jaren bereikt; — ook niet J. VELDENAAR, want, volgens HEINEKEN (*Nachrichten* enz. Th. II, p. 231, 232) heeft hij de kunst geleerd te *Keulen*; en, behalve dit, hoe kan het van VELDENAAR, welke in zeker door hem gedrukt werk van zich zelven getuigd, dat hij de kunst van *snijden*, *graveren*, *draaijen* en *lettergieten* verstond (*Idée Générale*, p. 459, 460. *Dict. Bibl.* T. I. p. 322. J. G. J. BREITKOPF, *über die Geschichte*, &c. p. 35); hoe kan het van zoodanig eenen in alles wat tot het vak der Prent- en Boekdrukkunst behoort zoo zeer ervaren kunstenaar vooronderfteld worden, dat, in de verspreiding dezer wetenschap uit *Mentz* door geheel *Europa*, zoodanige ruwe, onbeschaafde en onvolkomene letters, als waarmede de *Spiegel* is gedrukt, van zijn bedreven hand zouden zijn voortgekomen?

(2) Men vergelijke hierbij de boeken van ULRICH ZELL (die insgelijks in de drukkerij te *Mentz* heeft gewerkt), in of omstreeks de jaren 1466 en 1467 te *Keulen* in het licht gegeven. (Zie, onder anderen: MEERMAN, *Orig. Typ.* Tab. IX.)

van *Mentz*, in het korte tijdsbestek van slechts *acht* of *tien jaren*, niet minder dan *dertien* werken, waaronder van nog al eenige uitgebreidheid, niet alleen *gedrukt*, maar (NB.) binnen dienzelfden tijdkring *zeven* of *acht* onderscheidene *stellen letters*, achtervolgelijk en zekerlijk met eenigen tusschenstand, hebben moeten *gieten* of *doen gieten*, en de daartoe benoodigde *stempels*, *matrijzen* en *vormen* vervaardigen of doen vervaardigen! — Wie, die slechts eenige kennis draagt, of immer iets vernomen heeft van hetgeen er al toebehoort, zoo met betrekking tot het *zeven-* of *achtwerf graveren* en *gieten* der letteren, als tot het *drukken* of *herdrukken* van *dertien* onderscheidene werken, zal niet overtuigd zijn van de ongerijmdheid eener zoodanige stelling? (1) te ongerijmder, wanneer men in aanschouw neemt het tijdstip tusschen 1462 en 1470 of 1473, in hetwelk men, althans buiten *Mentz*, zeker zoo vaardig niet zal geweest zijn in het graveren en gieten van letters, even min als in het drukken van boeken, als tegenwoordig. Wie zal een oogenblik kunnen vooronderstellen, dat alle deze eerstelingen, in het korte tijdsbestek van slechts *acht* of *tien jaren* zouden zijn vervaardigd? Wie zoude daaraan eenig geloof kunnen slaan?

In de *tweede* plaats. De *tekst* van den (vermeenden) *eersten Latijnschen Spiegel* is, volgens de opgave en toestemming van onze schrijvers zel-

(1) Men vergelijke, omtrent den tijd, moeite en kosten tot eene drukkerij in de 15de eeuw gevorderd wordende, boven anderen, P. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 96, 100, 101, 133, 134, 243, 308, 309.

zelven, gedrukt ten tijde van de uitvinding der losse beweegbare letteren. De *figuren* van de volgende Latijnsche en twee Nederduitsche *Spiegels* zijn dezelfde (1). De *tekst* nu van den *eersten Nederduitschen* is in *soort van letters* aan den *eersten Latijnschen* gelijk, doch veel *eenvoudiger*, *gebrekkelijker* en *onvolkomener*, echter uitgemaakt van een en dezelfde hand (Hoofdstuk IV). De letters van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels* zijn *dezelfde* (Hoofdstuk IV). En nu vragen wij: hoe laat het zich met eenige mogelijkheid redelijkerwijze denken, dat de zoogenaamde *eerste Latijnsche Spiegel* ten tijde van de eerste uitvinding der losse beweegbare letteren, dat is (volgens het gevoelen van HEINEKEN en anderen) tusschen de jaren 1436 of 1440 en 1450, in *Duitschland*, en wel te *Mentz* (want aldaar zouden, volgens deze schrijvers, de losse beweegbare letteren zijn uitgevonden) zoude gedrukt zijn; en de *volgende Latijnsche* en *twee Nederduitsche Spiegels*, met *dezelfde figuren*, met *dezelfde letteren*, op *dezelfde manier*, op *ééne zijde* en op papier met *dezelfde papiermerken* vervaardigd, niet vroeger in het licht zouden verschenen zijn, dan tusschen de jaren 1462 en 1470 of 1473, en dus *twintig* of *dertig jaren later*, en dat wel (NB.) in *Nederland* door eenen *Nederlandschen* boekdrukker? . . . . .

En eindelijk in de *derde* plaats. Volgens HEINEKEN, DE LA SERNA SANTANDER en anderen, is de Boekdrukkunst, althans de weten-

schap,

(1) Dit zeggen alle de schrijvers, en dit blijkt ook uit de stukken zelven.

schap, om met losse beweegbare letteren te drukken, te *Mentz* uitgevonden. Is nu de *eerste Latijnsche Spiegel*, zoo als zij zeggen, vervaardigd ten tijde van de eerste uitvinding dezer soort van letteren, dan is die *Spiegel* noodwendig door GUTTENBERG, FUST of SCHEFFER gedrukt: dit moet ontegenzeggelijk waar zijn. Maar dan vragen wij: wáár is nu het boek, met vermelding van naam en plaats, bij die opgemelde boekdrukkers in het licht gegeven, in hetwelk *gelijksoortige letteren* gevonden worden? En dit toch ware onmisbaar noodig, om de opgemelde stelling staande te houden. Men beschouwe integendeel de *Bijbels* van 1450 en 1462, het *Psalmboek* van 1457 en een aantal hunner eerst uitgegevene werken; men zie het aanmerkelijk onderscheid tusschen *hunne* letteren en die van *alle de Spiegels*, zoo in *soort*, als in *bedrevenheid* en verdere *volmaking*: en men overtuige zich ook daardoor van de ongegrondheid eener stelling, welke, bij de *beschouwing en vergelijking der stukken* zelve, als zoo vele *onloochenbare proeven*, met geene de minste gratie, zonder nader en genoegzaam bewijs, langer is vol te houden (1).

Na alzoo in het algemeen het gevoelen van HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER te

(1) FOURNIER, zoo partijdig tegen *Haarlem*, zegt (*Orig. de l'Imprim.* p. 152.) van de Letteren van den *Spiegel* met zoo vele woorden: „ Le Caractère est à traits quarrés & anguleux, „ comme celui qu'on employoit dans les épitaphes & inscriptions „ du 14e. siècle, & qu'on a appellé *gothique*, *mais non pas* „ *comme celui des premières impressions de Mayence*, qui étoit „ semblable à l'ecriture du temps, & qu'on a distingué en le „ nommant *demi - gothique.*"

te hebben wederlegd, zullen wij nu nog die weinige bijzonderheden in overweging nemen, welke door die fchrijvers tot verfterking van deze hunne meening zijn bijgebragt.

Zoo zegt, of liever gist, HEINEKEN (1) dat TH. MARTENS *de letteren van den Spiegel* ALDAAR (dahin), dat is te *Aalst*, met zich gebragt zal hebben. — Waar van daan?.... Uit *Duitschland* of *Frankrijk*, alwaar hij, volgens hem, de Boekdrukkunst zoude geleerd hebben (2)? Maar hoe! MARTENS zoude in zijnen jeugdigen leeftijd uit *Duitschland* of *Frankrijk* met zich te *Aalst* gebragt hebben. *Nederlandfche letteren*, zoo als die in de vijftiende eeuw in *Nederland*, en inzonderheid in het eigenlijk gezegde *Holland*, gebruikt wierden?... Welk eene onwaarfchijnlijkheid, om niet te zeggen ongerijmdheid!

Indien voorts VELDENAAR de *platen* van den *Spiegel* in *Duitschland* of te *Keulen*, heeft opgedaan, zoo als onze beide fchrijvers willen (3); welk is dan de reden, dat hij dezelve niet reeds vroeger in *andere* werken te *Keulen* of te *Leuven* heeft ingevoegd? Hij heeft dit toch wel gedaan in boeken in *Holland* gedrukt vóór de uitgave van zijnen *Spiegel*, bij voorbeeld in de *Euangeliën* en *Epistelen*, door hem ten jare 1481 te *Utrecht* uitgegeven en onder mij berustende. De ware reden is deze, dat hij die platen niet vroeger, dan voor

(1) *Nachrichten* enz. II, Th. p. 229. *Idée Générale*. p. 458.

(2) *Idée Générale*. p. 458.

(3) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 230. *Dict. Bibl.* T. I. pag. 323. LICHTENBERGER drukt zich hieromtrent niet ftellig uit: ook hij fchijnt onzeker te zijn, waartoe hij zich zal bepalen.

voor zijne komst in *Holland* (1) heeft bekomen.

Verder zegt HEINEKEN (2), dat, daar VELDENAAR ten jare 1474 de *Fasciculus temporum* te *Leuven* heeft in het licht gegeven, en hij dit boek in den jare 1480 te *Utrecht*, in de Nederduitsche taal, doch met *dezelfde houtsnee-figuren*, heeft herdrukt, niemand derhalve kan beslissen, of de platen van de Nederduitsche uitgave van deze *Kronijk* te *Utrecht* of te *Haarlem* door KOSTER zijn gesneden. —— Indien ik HEINEKEN wel begrijp, dan zal hij hieruit deze gevolgtrekking hebben willen maken: dat men evenmin kan bepalen, of de prenten van den *Spiegel* te *Utrecht* of te *Haarlem* zijn vervaardigd. Doch, behalve dat de *Fasciculus temporum* nimmer door VELDENAAR te *Leuven* in het jaar 1474 (3), maar wel in 1476 is uitgegeven, zoo wordt deze bedenking (indien men dezelve dien naam kan geven) dadelijk opgeheven door de vergelijking der platen van den *Spiegel* met die van de *Fasciculus*, welke laatsten reeds in den eersten opslag toonen van *later datum* te zijn (4).

LICH-

(1) Hij schijnt in of omstreeks 1479 van *Leuven* naar *Utrecht* te zijn vertrokken. Zie *Dict. Bibl.* T. I. p. 303.

(2) *Idée Générale* p. 458, 459.

(3) De druk van 1474 is van ARNOLD TER HOERNEN, te *Keulen*.

(4) Ik bezit de onderscheidene uitgaven van 1474, 1476 en en 1480, en daaruit is mij gebleken, dat de prenten van die van 1474 ook in geenen deele dezelfde zijn, welke in die van 1476 en 1480 gevonden worden: welke bijzonderheid reeds op zich zelve aanloopt tegen het gevoelen, dat VELDENAAR zijne voorraad van prenten of figuren in *Duitschland* of te *Keulen* heeft opgedaan.

LIEHTENBERGER, eindelijk, grondt zijne meening, dat de figuren van den *Spiegel* uit *Duitschland* afkomstig kunnen zijn, hierop, dat *Duitschland* TOEN reeds kunstige plaatsnijders in hout bezat, zoo als (zegt hij) blijkt uit de kapitale letters van het *Psalmboek* van 1457, uit het *Prentwerk* te *Bamberg* in 1462 en uit de *Fasciculus temporum* te *Keulen* in 1474 gedrukt. Hij spreekt hier alzoo alleen van de *figuren* en niet van het boek; en het TOEN bepaalt zich tot de jaren 1457, 1462 en 1474. Ondertusschen zijn de tegenstanders van *Haarlem* het daarin eens (zoo als wij hier voor zagen), dat, *waar dan ook* de eerste Latijnsche *Spiegel* moge gedrukt zijn, dezelve een voortbrengsel is van den eersten tijd der Boekdrukkunst, en wel meer bepaalt van het tijdstip van de uitvinding der losse, beweeg bare letteren, en dat dat stuk mitsdien is vervaardigd eenen geruimen tijd vóór de uitgave van het *Psalmboek* van 1457. Voegt men nu hierbij, dat, volgens het opgegeven gevoelen van onze schrijvers, de figuren nog vroeger dan de tekst zouden zijn gedrukt, dan is het zeker, dat dezelve vele jaren vóór dat *Psalmboek* zijn aanwezig geweest. En hoe men nu (om niet eens te gewagen van de opgenoemde stukken van 1462 en 1474) uit een in hout gesneden letter van 1457 kan besluiten of opmaken, dat reeds vele jaren bevorens, en wel omstreeks 1430 of 1440, in *Duitschland* kunstige plaatsnijders in hout zijn gevonden, verklaren wij niet te kunnen bevatten; trouwens, deze meening stemt in geenen deele overeen met hetgeen wij bij HEINEKEN op meer dan eene plaats vinden aangeteekend, wegens de ach-

achterlijkheid der Duitschers in het vak der beeldende kunsten, tot op den tijd van ALBERT DURER; noch met het gevoelen van FOURNIER, welke (in zijne *Origine de l'Imprimerie*, p. 146) opgeeft, dat door hem, niettegenstaande zijne navorschingen, vóór of omstreeks de helft der vijftiende eeuw geene schilders of graveurs te *Mentz* zijn gevonden.

DE LA SERNA SANTANDER heeft nog een nieuw gevoelen omtrent den oorsprong van den *Spiegel* ter bane gebragt; hij vraagt, namelijk (1), waarom het *Horarium* en andere soortgelijke werken (waaronder hij dan ook wel den *Spiegel onzer behoudenis* zal hebben bedoeld) niet te *Brugge* of liever te *Antwerpen* zouden kunnen gedrukt zijn, daar toch (volgens hem) blijkt, dat in die steden vóór het midden der vijftiende eeuw reeds *corporatiën* bestonden, waaronder destijds de *printers* (*imprimeurs*) begrepen waren?

Wij zouden, met het hoogste regt, deze bedenking geheel met stilzwijgen kunnen voorbijgaan, daar DE LA SERNA SANTANDER dezelve voor niets anders en meerder opgeeft, dan als eene bloote suppositie, door geen bewijs als eene historische waarheid gestaafd (2). Wij hebben ook dit zoogenaamd *printers-gild* in Hoofdstuk XXIII opzettelijk onderzocht, en hetzelve, zoo wij vertrouwen, op genoegzame gronden doen vervallen.

Dan,

(1) *Dict. Bibl.* T. I. P. 35, 36. Ook LICHTENBERGER is niet vreemd van dit gevoelen.

(2) Zijne woorden zijn deze: „ *mais tout cela n'est que supposition, et ne peut avoir d'autorité pour prouver un fait historique.*"

Dan, bovendien, daar DE LA SERNA SANTANDER aan de drukkerij van JEAN BRITON in *België* omstreeks de helft der vijftiende eeuw geen geloof heeft geslagen, vermits er tot nog toe geen eene vrucht van zijnen veertigjarigen arbeid ontdekt is (1); vermeenen wij, op zijn voetspoor, veel meer geregtigd te zijn, aan het bestaan van een werkzaam PRINTERS GILD tusschen 1440 en 1470 te twijfelen, van hetwelk, alhoewel niet slechts uit *één persoon* (zoo als in het geval van J. BRITON), maar uit eene vereeniging van *een aantal printers of boekdrukkers* bestaande, tot op den huidigen dag insgelijks nog geen een gedrukt stuk bekend is.

Maar verder: indien de *Nederduitsche Spiegel* niet vroeger het licht heeft gezien, dan na de drukken van *Mentz*, en waarschijnlijk niet vóór het jaar 1470, hoe kan dezelve dan afkomstig zijn van de *printers*, welke zich, volgens onzen schrijver, reeds vóór het midden der vijftiende eeuw in een *gild* zouden hebben zamengevoegd? Zoude dan door eene vereeniging van een aantal boekdrukkers in den tijd van *bijna dertig jaren* de kunst aldaar zoo weinig vorderingen hebben gemaakt.... wat zeg ik? zoo zeer zijn achteruitgegaan, dat zoo veel jaren onderzoeks en arbeids het niet verder zouden hebben kunnen brengen, dan tot de voortbrenging van een werk, hetwelk in allen deele door alle de drukken van *Mentz* (die toch alomme verspreid waren en, des noods, ten voorbeelde hadden kunnen dienen) zoo zeer wordt overtroffen, dat men den *Spie-*

(1) *Dict. Bibl.* T. I. P. 355.

Spiegel, in vergelijking met dezelven, kan beschouwen als het werk van eenen *leerling* in de kunst van lettergieten en boekdrukken, of liever (zoo als het in ons oog in waarheid is) als eene der *eerstelingen* van deze nieuw uitgevondene wetenschap?

Eindelijk vraagt dezelfde schrijver (1): waarom PHILERY de auteur van den *Spiegel* niet zoude kunnen zijn?

Op eene andere plaats (Hoofdstuk XXVI) hebben wij afzonderlijk over dezen PHILERY gehandeld; wij zullen dit thans alhier niet herhalen; maar ons voor het tegenwoordige vergenoegen, met alleen op te merken: dat van *hem* alleen éénе houtsneê-prent gevonden wordt, waarop deze woorden gegraveerd zijn: *Gheprint t'Antwerpen, by my Philery, de figursnider*; zonder vermelding van eenig jaar; dat dezelve alzoo even zeer in de zestiende als in de vijftiende eeuw kan zijn vervaardigd: dat deze PHILERY, volgens DE LA SERNA SANTANDER, ontwijfelbaar lid van het *printers-gild* te *Antwerpen* zoude hebben moeten zijn geweest, doch dat ondertusschen zijn' naam op de registers van deze broederschap niet gevonden wordt; dat, bovendien, onze schrijver zelve zoó weinig gewigt aan deze bedenking heeft gehecht, dat hij dezelve, zonder eenigen den minsten grond, als het ware, slechts als eene vlugtige bedenking, en als ter loops, vraagsgewijze heeft ter nedergesteld; en dat wij reeds zoo vele proeven hebben aangevoerd van de verlegenheid van onzen auteur, *aan wien* hij toch

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 54. note (31).

toch wel bij mogelijkheid de vervaardiging van den *Spiegel* zoude kunnen toeschrijven, dat wij het onnoodig oordeelen, ons langer met dezen *Antwerpschen figuurfnijder* op te houden.

Het lust ons, voor wij van deze afdeeling afstappen, nog een proefje te leveren van de onzekerheid en verwarring, waarin zich de Heer HEINEKEN bevonden heeft bij de behandeling van den *Nederduitschen Spiegel*. Zie hier hetzelve:

Na dat hij in zijne *Idée Générale* van bl. 430 tot 450 had gehandeld over de *Latijnsche* drukken van den *Spiegel*, gaat hij op bl. 456 over tot de beschouwing van de twee *Nederduitsche* uitgaven, welken hij, zoo als wij zagen, in zijne onzekerheid, eerst aan TH. MARTENS, daarna aan J. VAN WESTPHALEN, en eindelijk aan J. VELDENAAR, tracht toe te schrijven. Vervolgens beschouwt hij de uitgave van VELDENAAR van het jaar 1483, en bij die gelegenheid van het exemplaar van den Heer ENSCHEDÉ te *Haarlem* sprekende, zegt hij (bladz. 462, 463): „dat hetzelve is vermeerderd met 12 vignetten, „op dezelfde wijze als de vorigen in twee en „gescheiden, voorstellende alzoo 12 geschied„kundige onderwerpen, zoo als dezelve in de „oude Latijnsche handschriften gevonden wor„den, en vermeerderd met drie nieuwe Hoofd„stukken of Kapittelen tekst uit het Latijn in „het Nederduitsch vertaald, dienende tot uitleg„ging der vignetten (1). Deze nieuwelings bij„ge-

(1) LICHTENBERGER voegt hier nog bij, dat deze vermeerderde Hoofdstukken door VELDENAAR zijn ingevuld en ge-

„ gevoegde stukken (vervolgt hij) zijn van het-
„ zelfde maaksel en van hetzelfde dessein als de
„ oude (of andere). Er is geene waarschijnlijk-
„ heid, dat dezelve van eenen anderen Meester
„ zijn gekomen, *en deze omstandigheid bevestigd*
„ *mij te meer in mijne meening, dat de druk*
„ *van den* TEKST *van* DEZEN (*de* CE) *Spiegel*
„ *met regt* (of liever bepaaldelijk) IS VAN DEN
„ TIJD DER UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST (1),
„ en dat de vignetten zijn gegraveerd langen tijd
„ te voren, naar een Latijnsch handschrift, al-
„ zoo de graveur twaalf onderwerpen of zes
„ vignetten daar heeft bijgevoegd, welke de eer-
„ ste drukker niet heeft gebruikt, doch die door
„ VELDENAAR zijn wedergevonden." Hierop begint hij dadelijk (bl. 464 en volgg.) de *andere* vertalingen te beschrijven, en wel in de eerste plaats de *Hoogduitsche* overzettingen, enz.

Ik heb den loop der redenering van den Heer HEINEKEN in deszelfs geheel en, zoo veel mogelijk, met zijne eigene woorden moeten mededeelen, ten einde te doen zien, dat daarbij door hem over geene andere uitgave wordt gehandeld, dan over de *Nederduitsche;* en de *tekst* van *deze*, zegt

gerangschikt juist ter plaatse, alwaar dezelve in de oude *handschriften* gevonden worden. Deze bijzonderheid toont zoonklaar: dat men in *Holland* de oude *handschriften kende* en *bezat;* dat men die *handschriften* heeft gevolgd, en tot *Nederduitsche uitgave* den *Latijnschen druk* niet ten voorbeelde heeft genomen, te meer, om dat deze vermeerderde figuren (welke HEINEKEN en LICHTENBERGER toestemmen van *dezelfde hand* als de overigen te zijn) ook niet in den laatstgemelden druk gevonden worden.

(1) „ *Est faite justement du tems l'invention de la typographie.*"

zegt hij, *is van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst.* —— Maar hoe zeer verwart de Heer HEINEKEN zich nu niet in zijne eigene redeneeringen en gevoelens!

Te voren had hij de *Latijnsche* uitgave de eerste en oorspronkelijde genoemd, gedrukt *ten tijde van de uitvinding der losse beweegbare letteren;* de *Nederduitsche* was eene *vertaling* van den *Latijnschen* en alzoo van *later datum;* en thans is deze *Nederduitsche* wederom *van den tijd der uitvinding van de Boekdrukkunst!* De slotsom zijner redeneringen komt, met andere woorden, hierop neder: De *tekst* van den *Nederduitschen Spiegel* is gedrukt *ten tijde van de uitvinding der Boekdrukkunst;* dezelve was ondertusschen *vertaald* naar eene VROEGERE *Latijnsche* UITGAVE, dat is naar een GEDRUKT BOEK vervaardigd vóór DEN TIJD VAN DE UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST! ....(1) welk eene verwarring! welk eene ongerijmdheid! welk eene tegenstrijdigheid!

Na alzoo alle de gemaakte bedenkingen tegen den oorsprong en ouderdom van den *Spiegel* te hebben onderzocht, getoetst en wederlegd; na het ongerijmde en tegenstrijdige der gevoelens van HEINEKEN, DE LA SERNA SANTANDER en

(1) FOURNIER was reeds vroeger in dezelfde tegenstrijdigheid van denkbeelden en redeneeringen vervallen. De schrijver van zeker stukje (*Lettre sur l'Origine de l'Imprimerie*, etc. *Strasbourg.* 1761 p. 26, 27.) toont dit ten klaarsten, en laat, na deze aanwijzing, deze woorden volgen: „*Que peut on conclure de ces différentes assertions de M. Fournier? Il en résulte que des Livres parfaitement bien imprimés, des chefs-d'œuvre de l'Art Typographique, ont été imprimés avant l'invention de l'Imprimerie. Telle est la Logique de M. Fournier.*"

en anderen omtrent dit onschatbaar kleinood te hebben aangetoond, moeten wij, ten slotte, de in dezen zoo belangrijke ontdekking mededeelen, dat de *Latijnsche Spiegel*, door hen als den *eersten druk* opgegeven, bij onderzoek is gebleken de *tweede* en alzoo eene *latere uitgave* te zijn, welke, met en benevens de *tweede Nederduitsche Spiegel*, het laatst het licht heeft gezien (Hoofdstuk IV). —— Wat wordt er alsnu (vragen wij) van alle de door hen gemaakte bedenkingen, die op de stelling: *dat dat boek werkelijk het eerst was vervaardigd*, waren gegrond, en die alleen met dezelve moesten staan of vallen? — welk gewigt kan men alzoo hechten aan de stoute en beslissende uitspraken van mannen, die wel ter goeder trouwe hebben gedwaald (zoo als wij gaarne willen gelooven), echter op eene zoo sprekende wijze hebben getoond, de onderscheidene stukken of in het geheel niet, of niet met de vereischte oplettendheid en kunde, met elkander te hebben vergeleken, en die alzoo aanleiding hebben gegeven tot de grootste verwarring en tegenstrijdigheid, en mitsdien ter verduistering der waarheid, welke, zoo immer, althans in het onderhavige geval, alleen door een juist en naauwkeurig onderzoek is te ontdekken?

HOOFDSTUK XXI.

Onderzoek, of de oudste Prentwerken uit Duitschland *oorspronkelijk, en naderhand in de* Nederlanden *zijn nagedrukt.*

Indien men aan het gezegde van den Heer HEINEKEN geloof wilde slaan, dan zouden genoeg-

noegzaam alle de boeken, met houtsneê-figuren versierd, oorspronkelijk in *Duitschland* vervaardigd of uitgegeven, doch in de *Nederlanden* nagesneden en nagedrukt zijn (1). De Heer DE LA SERNA SANTANDER omhelst hetzelfde gevoelen, en beroept zich te dezen op den Heer HEINEKEN (2). Deze laatstgemelde had beloofd, dit zijn gevoelen te zullen staven; doch, hoe onmisbaar noodzakelijk dit ware, en hoezeer er, indien zijne stelling waarheid bevattede, onder zoo vele overblijfselen der eerst uitgevonden Prent- en Boekdrukkunst als thans nog voorhanden zijn, ten minste nog wel ééne enkele *Hoogduitsche eerstelling* zoude te vinden zijn, is hij echter deswegens in gebreken gebleven, althans ik heb dezelve nergens in zijne *Nachrichten*, noch in zijne *Idée Générale*, noch in zijne *NeueNachrichten* aangetroffen. Wij vinden dus al wederom niets dan bloote woorden zonder eenig bewijs, en wij konden ons alzoo, met het hoogste regt, van de wederlegging van dit gevoelen ontslagen rekenen. Dan, daar uit een bepaald en naauwkeurig onderzoek te dezen niet alleen het ongerijmde dezer meening, maar veel meer het tegengestelde van dezelve zal blijken, hebben wij ons gaarne de moeite willen getroosten, uit alle de bij ons bekende auteuren op te zamelen die oude prentwerken, welke buiten tegenspraak aan *Duitschland* moeten worden toegekend. Daaruit toch zal men kunnen nagaan, tot welken *hoogen ouderdom* deze Hoogduitsche uitgaven kunnen worden gebragt;

(1) *Nachrichten* enz. Th. II, p. 198. *Idée Générale*, p. 377, 483.
(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 27–40, 54.

bragt; terwijl men tevens daardoor in ſtaat zal worden geſteld, om het beſluit op te maken op de vraag: *of en in hoe verre de oudſte bekende prentwerken kunnen worden gezegd, oorſpronkelijk in Duitschland te zijn gedrukt?* En ziet hier den uitſlag onzer naſporingen.

1. Van de OPENBARINGE VAN JOHANNES, het HOOGE LIED, de ARS MEMORANDI en de HISTORIA BEATAE MARIAE VIRGINIS EX EVANGELISTIS & PATRIBUS EXCERPTA & PER FIGURAS DEMONSTRATA, allen (met uitzondering welligt van het laatstgemelde, hetwelk eenigzins jonger is) onder de eerſte en oudſte prentwerken gerangſchikt, zijn geene Hoogduitſche uitgaven bekend, noch door mij, zoo veel ik heb kunnen nagaan, bij eenigen ſchrijver vermeld of aangehaald gevonden.

2. Van den BIJBEL DER ARMEN vindt men *drie* Hoogduitſche drukken; de eene van 1470 (1); de andere van 1475 (2); en eindelijk de derde of eerſte, mogelijk te *Bamberg*, in of omſtreeks den jare 1461 gedrukt met *gegoten* letteren, en alzoo buiten allen redelijken tegenſpraak van *jonger datum*, dan die, welke uit *vaste* letteren beſtaan (3).

3. De ARS MORIENDI. Hiervan wordt eene uitgave aangehaald, in welke wel de afzonderlijke uitleggingen in de *Latijnſche*, doch de beſchrijvingen op de prenten zelve in de *Hoogduitſche* taal zijn gegraveerd. Deze editie is alzoo vermoedelijk uit *Duitschland* afkomſtig. Doch daar dit ſtuk

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 147 149. *Idée Générale.* p. 323—325.

(2) *Ibid.* Th. II. p. 150. *Ibid.* p. 327.

(3) *Ibid.* Th. II. p. 150—152. *Ibid.* p. 327, 328.

ſtuk met zwarteren inkt is gedrukt dan de andere prentwerken, is hetzelve later vervaardigd, zoo als dan ook deze uitgave door HEINEKEN zelve als de *vijfde* of *zesde* wordt vermeld (1). Voorts eene van 1473, vervaardigd door *Hans Sporer* (2). Eene andere, uitgegeven bij *Ludwig Hohenvanng van Elchingen*, welke omſtreeks 1477 te *Ulm* drukte (3). En eindelijk een, welke in het jaar 1494 te *Leipzig* het licht heeft gezien (4).

4. Van den SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS ſchijnt eene uitgave te zijn in twee talen, te weten in de *Latijnſche* en *Hoogduitſche*, welke, ten jare 1471, te *Augsburg* is van de pers gekomen (5). Van de eigenlijke Hoogduitſche drukken is, volgens DE LA SERNA SANTANDER en HEINEKEN (6) de oudſte, die, welke met de karakters van *Gunther Zainer van Reutlingen*, te *Augsburg*, vóór het jaar 1471, is vervaardigd; in welke ſtad ten jare 1468 van zijne hand het eerſte gedrukte boek verſcheen (7). Daarop zal volgen eene uitgave van 1476 te *Bazel* bij Ber-

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 212. *Idée Générale*. p. 418.

(2) *Ibid.* Th. II. p. 215, 216. *Ibid.* p. 420—425. *Neue Nachrichten*. p. 146.

(3) *Ibid.* Th. II. p. 216, 217. *Ibid.* p. 422, 423. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 219. *Neue Nachrichten*. p. 147.

(4) *Ibid.* Th. II. p. 218. *Ibid.* p. 424.

(5) G. W. ZAPF, *Annales Typogr.* p. 97. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 39. *Catal. Bibl. Johann. Argent.* f°. 260.

(6) *Dict. Bibl.* T. I. p. 40. T. III. p. 365. *Idée Générale*. p. 464—470.

(7) *Ibid.* T. I. p. 164.

Bernard Richel (1); alsdan die, welke vermoedelijk is gedrukt te *Augsburg*, bij *Anton Sorg*, tusschen 1475 en 1498 (2); nog eene andere bij *denzelfden* (3); voorts eene van *Peter Berger*, te *Augsburg*, van 1489 (4); eene andere, in dezelfde stad, ten jare 1492, bij *Hans Schoensperger* gedrukt (5); en eindelijk eene, ten jare 1500 bij denzelfden drukker van de pers gekomen (6). (7)

Van

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 40. T. III. p. 365. *Idée Générale.* p. 470—471.

(2) G. W. ZAPF, *Augsburgs Buchdruckersgeschichte.* T. I. p. 139. *Dict. Bibl.* T. I. p. 266.

(3) *Ibid.* T. II. p. 248. (4) *Ibid.* T. I. p. 93.

(5) *Ibid.* T. I. p. 104. *Dict. Bibl.* T. I. p. 40. *Idée Générale.* p. 471, 472.

(6) *Ibid.* T. I. p. 137. *Ibid.* T. I. p. 40. *Ibid.* p. 472.

(7) Ik moet bij deze gelegenheid opmerken, dat het onbegrijpelijk is, dat, de anders zoo oordeelkundige, DE LA SERNA SANTANDER, onder anderen, de *Hoogduitsche* uitgaven van den *Spiegel* heeft aangevoerd, ten betooge, dat de oudste prentwerken uit *Duitschland* afkomstig zijn. De *oudste* editie is volgens hem van omstreeks 1471, zoo als wij hierboven zagen, en ondertusschen zegt hij op bl. 37—40 van het 1ste deel van zijne *Dict. Bibl.* „ Mr. le baron de Heiniken à déja prouvé démonstrativement, que tous ces livres avec des images gravées „ en bois ont été originairement faits et imprimés en Allemagne: on peut consulter à ce sujet l'ouvrage intitulé: *Idée générale d'une collection complète d'estampes; Leipsick*, 1771, „ *in* 8°., où l'on trouve, entr'autres, une notice très-détaillée „ de diverses éditions du *Speculum humanæ salvationis*; ouvrage que le conte de Junius et les prétentions des Hollandais „ ont rendu fameux: on y verra qu'il en existe deux éditions „ latines sans date; une autre latine-allemande, imprimée à „ Augsbourg, en 1471; plusieurs en langue allemande, dont les „ unes sans date, et les autres avec les dates de 1476, 1492 et „ 1500." —— Hoe en op welke wijze nu het gevoelen van

ZIJ

Van DER ENNDKRIST is eene uitgave bekend in de Hoogduitsche taal, met zeer goed gegraveerde figuren versierd en met eene nette en fraaije letter gedrukt. Dit stuk is alsoo van later datum dan de anderen, zoo als door HEINEKEN zelve wordt bevestigd, daar hij zegt, dat de door hem medegedeelde prent van hetzelve iets gelijks heeft met de *laatste* of *vijfde* uitgave van de *Openbaringe van Johannes* (1); voorts eene van 1472, vervaardigd door *Junghansz, priffmaker te Nurenberg* (2); en eindelijk eene derde en latere uitgave, zonder jaar, op beide zijden, met een gegoten letter en door middel van een boekdrukpers gedrukt (3).

Offchoon in het Hoogduitsche werk, bekend onder den titel van: DIE KUNST CYROMANTIA VAN Dr. HARTLIEB, het jaartal 1448 gevonden wordt, houdt men het thans algemeen daarvoor, dat dit jaartal het tijdstip van het *opstellen* of *vertalen* van dit boek aanduidt, doch dat hetzelve in later tijd het licht heeft gezien: hetwelk ook daardoor bevestigd wordt, dat hetzelve op beide zijden met een boekdrukkers-pers is gedrukt (4). Het

HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER omtrent den oorsprong der oudste prentwerken wordt bevestigd door *Hoogduitsche drukken* van 1471, 1476, 1489, 1492 en 1500, verklaar ik volmondig niet te kunnen bevatten.

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 194. *Idée Générale*. pag. 384—393.

(2) *Idée Générale*. p. 385, 392. *Dict. Bibl.* T. II. p. 392. *Neue Nachrichten*. p. 145, 146.

(3) *Ibid*. p. 385, 393.

(4) MEERMAN, *Orig. Typogr.* T. I. p. 246. *Nachrichten* enz. Th. II. p. 238—240. *Idée Générale*. p. 479—482.

G. W.

Het LIBER SIMILITUDINUS (FABEL-BOEK) zoude, volgens het gevoelen van sommigen, in het jaar 1461 te *Bamberg*, bij *Albert Pfister*, zijn van de pers gekomen (1).

De HISTORIA JOSEPHI, DANIELIS, JUDITH ET ESTHER is mede te *Bamberg* bij denzelfden drukker, in het volgend jaar 1462, in het licht gegeven (2).

De HYSTORI JOSAPHAT UND BARLAAM is vermoedelijk te *Augsburg* door *Gunther Zainer van Reutlingen*, in of omstreeks het jaar 1470 voortgebragt (3).

Eindelijk vind ik zeker prentwerk, genaamd: VON DER RECHTLICHEN UEBERWINDUNG CRISTI WIDER SATHAN DEN FÜRSTEN DER HELLE, hetwelk ten jare 1472 te *Augsburg* bij *Gunther Zainer* is gedrukt (4). (5)

Men ziet alzoo, dat genoegzaam alle deze prentwerken zijn gedrukt van den jare 1461 tot 1500; dat de vroegste, welke men met eenige waar-

G. W. ZAPF, *Augsb. Buchdr.* T. I. *Hist. Einleit.* p. IV en V. *Dict. Bibl.* T. I. p. 163. T. III p. 3, 4. DAUNOU, *Analyse* &c. p. 14, 27, 28 enz. *Neue Nachrichten.* p. 115, 146.

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 21, 22. *Idée Générale.* pag. 275, 276. CAMUS, *Notice d'un livre imprimé à Bamberg en* 1462, *Paris an VII. Dict. Bibl.* T. I. p. 124. T. II. p. 409, 410. T. III. p. 20, 21, 22.

(2) CAMUS, *Notice* etc.

(3) *Neue Nachrichten.* p. 250, 251.

(4) G. W. ZAPF, *Augsburgs Buchdruckergeschichte.* T. I. *Hist. Einleit.* p. VII en Tab. III.

(5) De prentwerken, door HEINEKEN, in zijne *Neue Nachrichten.* p. 248—275 vermeld, dragen geene kenmerken van hoogeren ouderdom, en worden ook niet door hem als zoodanig opgegeven.

waarschijnlijkheid kan aanvoeren, vier jaren na het *Psalmboek* van *Mentz* van 1457 het licht heeft gezien. En hoe kan men dan met vollen ernst een gevoelen voorstaan en omhelzen, volgens hetwelk de oudste prentwerken hunnen oorsprong aan *Duitschland* verschuldigd zouden zijn, en naderhand in de *Nederlanden* zijn nagedrukt?

Men werpe ons niet tegen, dat de alleroudste dezer prentwerken in de *Latijnsche* taal zijn opgesteld, en dat, daar die taal te dien tijde de taal der geleerden en in algemeen gebruik was, die stukken zeer wel in *Duitschland* kunnen zijn vervaardigd. Hierin toch staan *Nederland* en *Duitschland* gelijk. Maar welke zijn nu de gronden, om het laatste boven het eerste den voorrang te geven? Waar is, onder de *eerstelingen* der Prent- of Boekdrukkunst, het boek, hetwelk door deszelfs opstel in de *Hoogduitsche* taal deszelfs vaderland aanwijst? *Nederland* alleen bezit de zoodanigen. Haar *Spiegel onzer Behoudenis*, tot tweemalen toe in de *Nederduitsche taal* gedrukt, brengt ons op het spoor, ter ontdekking van den bron en oorsprong dezer edele en onschatbare wetenschap, wier aanwas, opkweeking en volmaking (wij stemmen dit volgaarne toe) aan de vlijt en zorg van het bekende driemanschap te *Mentz* te danken is, doch wier wieg en bakermat in *Holland* moet gezocht worden.

Wij zouden voorts kunnen vragen, hoe dit gevoelen van HEINEKEN is overeen te brengen met zijn beklag over de achterlijkheid der Duitschers in het vak der beeldende kunsten (1)? Dit toch we-

(1) *Nachrichten* enz. Th. I. *Vorrede.* p. III—VIII. *Neue Nachrichten.* p. 74, 75, 150, 151, 290.

wederspreekt reeds op zich zelve het denkbeeld, dat de Duitschers in de vijftiende eeuw de voorgangers en leermeesters der andere volken in de teeken- en graveerkunst zouden zijn geweest. *En* hoe zouden het, onder anderen, die van *Mentz* bij mogelijkheid hebben kunnen zijn, indien, zoo als door FOURNIER (1) verzekerd wordt, vóór of omstreeks de helft der vijftiende eeuw geen een schilder of graveur in die stad gevonden werd? — Dan, wij meenen reeds genoeg gezegd te hebben, om te doen zien, dat, indien men de waarheid hulde wil doen, het gevoelen van HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER, wel verre van op eenigen aannemelijken grond te zijn gebouwd, veel meer moet worden omgekeerd, en alzoo tot het besluit moet worden overgegaan, dat de eerstelingen der Prent- of Boekdrukkunst oorspronkelijk in de *Nederlanden* vervaardigd en meestal in *Duitschland* nagedrukt zijn, zoo als uit het werk van HEINEKEN zelve kan blijken, vermits alle de door hem aangevoerde Duitsche werken in later tijd zijn van de pers gekomen. Daarmede stemt overeen de betuiging van den Heer DES ROCHES (2), *dat*, namelijk, *drie uitgaven van den Spiegel, zonder tegenspraak, de drukken van Duitschland in oudheid verre te boven gaan*; en ook daarmede vereenigt zich Professor SCHWARZ (een Duitscher), daar hij, van eenige door hem opgenoemde prentwerken sprekende, zegt, *dat dezelve als*

(1) *De l'Orig. de l'Impr.* p. 146.

(2) *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* 1778. N°. I. bladz. 357.

alle in Duitschland NAAR *of* VOLGENS KOSTERS MANIER OF KUNST, *in tafelen zijn gesloken of gegraveerd en afgedrukt* (1).

HOOFDSTUK XXII.

Tegenstrijdigheden in de verhalen der schrijvers voor Mentz *en* Straatsburg.

Wanneer wij de overgroote menigte van schrijvers, welke over de uitvinding der Boekdrukkunst gehandeld hebben, nagaan, dan moeten wij ons ten hoogste verwonderen over de duisterheid, verwarring, onzekerheid en tegenstrijdigheid, welke, inzonderheid bij de zoodanigen, die hunne pennen voor *Duitschland* gevoerd hebben, met betrekking tot de uitvinding zelve, gevonden wordt. De onderlinge verschillen omtrent gewigtige hoofdpunten, die men bij hen alomme aantreft, kunnen niet nalaten een ongunstig gevoelen omtrent de zaak, die zij voorstaan, bij den onpartijdigen beschouwer en onderzoeker, te doen geboren worden. Immers, indien het aan geene twijfeling of tegenspraak onderhevig was, dat de eerste beginselen der Boekdrukkunst te *Mentz* door JOHAN GUTTENBERG waren uitgedacht en geleverd, dan zoude eene eenstemmigheid, eene overeenkomst bij de voorstanders van dit gevoelen gevonden worden. Nu, integendeel, ontmoet men bij hen de uiteenloopendste verhalen omtrent den *tijd*, wanneer, de *wijze*, waarop, en den *persoon*, door wien deze wetenschap het eerst

(1) F. C. LESSER, *Typogr. Jubilans.* p. 42 in de noot (**).

„ *différentes manières dans les divers écrits publiés*
„ *depuis* 1600 *jusqu'en* 1802, *par ceux même qui*
„ *s'accordent d'ailleurs à faire de Mayence le ber-*
„ *ceau de l'imprimerie.*"

Wij hadden wel lust alle deze verschillen, welkers aanwezen zelfs door DE LA SERNA SANTANDER (1) niet hebben kunnen worden ontkend, en door den Engelschen schrijver T. COGAN (2) niet onopgemerkt zijn voorbijgegaan, meer bijzonder op te teekenen en voor te dragen; doch, daar wij daarmede een geheel boekdeel zouden kunnen vullen, moeten wij ons daarvan onthouden.

Om echter onze lezeren van de waarheid dezer zaak te overtuigen, zullen wij eenigen dezer verschillende gevoelens aanvoeren, die ter genoegzame proeve zullen verstrekken, dat wij ons ook te dezen van geene magtspreuken of bloote bewoordingen bedienen.

Om nu niet meer dan slechts met een enkel woord te gewagen van hen, welke de uitvinding der Boekdrukkunst *elders*, dan te *Mentz* of te *Straatsburg* zoeken, en de ontdekking derzelve aan *andere personen*, dan aan GUTTENBERG, FUST, SCHEFFER of MENTEL toekennen, — zoo als, bij voorbeeld, POMPONIUS LÆTUS (3) en MATTHÆUS LUNENSIS (4) aan SA-

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 4.

(2) *Reize langs den Rhijn*, enz. bladz. 403, 418, 425, 427, 460, 456, 457.

(3) P. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 4. Part. II. p. 40. J. J. CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest* &c. p. 20. en anderen.

(4) *De Rerum Inventoribus.* Cap. XII. NAUDÉ, *Addit. à l'Hist. de Louis X.* p. 236. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 4.

SATURNUS in *Italie;* ANTONIO DEL CORNO (1) aan PAMPHILIUS CASTALDI, een poëet te *Feldre;* JOHANNES ANTHONIUS CAMPANUS (2) aan ULRICH HAHN, boekdrukker te *Rome;* OMNIBONUS LEONICENUS en anderen (3) aan NICOLAAS JENSON; DOMINICO MANNI (4) aan BERNARD CENNINI, goudsmit te *Florence,* geboren in het jaar 1412; — noch ook dat JOSEPH VERNAZZA (5) wil, dat het *Concilia Wurceburgensia,* een werk in folio, met monikenschrift gedrukt, *vroeger* het licht zoude hebben gezien, dan het *Psalmboek* van 1457, door hetwelk alzoo niet weinig den roem, waarop de stad *Mentz* bij dat *Psalmboek* aanspraak maakt, zoude worden verminderd; — bepalen wij ons liefst meer regelregt tot diegenen, welke zich in het algemeen voor

(1) In zijne *Memoire Istoriche de feltri.* Zie ook: J. J. CLESSEN. p. 19.

(2) MALLINKROT. C. I. p. 3. F. C. LESSERN, *Typ. Jubilans* &c. p. 20. J. E. KAPPENS, *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst* &c. p. 14, 15 enz. P. MARCHAND, *Hist de l'Impr.* P. II. p. 40.

(3) *Keulsche Kronijk* van 1499. MALLINKROT. C. I. p. 3. KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 45. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 4 et 7. F. C. LESSERN. p. 21. J. E. KAPPENS. p. 14, 15. *Catal. raisonné de Crevenna.* Vol. I. p. 74, 75 DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 171.

(4) *Della prima promulgazione de libri in Firenze, lezione istorica,* gedrukt te *Florence* in 1761. J. G. J. BREITKOPF, *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst.* p. 5. en volgg. WURDTWEIN, *Bibl. Mog.* p. 49.

(5) *Lezione-sopra de la stampa,* te *Cagliari* ten jare 1778 uitgegeven. J. G. J. BREITKOPF. p. 9—11. G. W. ZAPF, *Aelteste Buchdruckergeschichte von Maynz,* in de *Annalen.* pag. 151—153. WURDTWEIN, *Bibl. Mog.* p. 49.

voor *Duitschland*, of meer bijzonder voor de steden *Mentz* of *Straatsburg* hebben verklaard.

Indien men den roem der eerste uitvinding aan de eerstgemelde stad wil toekennen, dan is het bij alle onpartijdigen buiten tegenspraak, dat dezelve alleen aan J. GUTTENBERG moet worden toegeschreven. Niets was alzoo natuurlijker, dan dat deze persoon door alle de voorstanders van *Mentz* eenstemmig en ten alle tijde aan het hoofd was geplaatst, en zijn naam bij de vermelding der ontdekking nimmer achterwege gelaten, veel min door die van anderen vervangen; hetgeen echter maar al te dikwerf heeft plaats gehad, en alzoo ten blijke verstrekt van hunne weinige overeenstemming te dezen. De voorbeelden hiervan zijn te menigvuldig en te overbekend, dan dat wij dezelven alhier allen zouden behoeven aan te halen. Wij beroepen ons thans alleen op alle de *onderschriften* der boeken, in de stad *Mentz* zelve, sints den jare 1457 gedrukt en uitgegeven, waarbij van de nieuwe wetenschap wordt gewaagd, en in welken geene enkele *reize* den naam van J. GUTTENBERG als deszelfs uitvinder, maar wel, telken male, die van J. FAUST en P. SCHEFFER, gevonden wordt; eene *verzwijging*, welke, zoo zij al aan geene opzettelijke kwade trouw is toe te schrijven, nimmer echter, in het oog zelfs van den ijverigen voorstander van *Mentz*, van eene ondankbaarheid met betrekking tot 's mans verdienste, althans van eene onverschoonbare nalatigheid, zal kunnen worden vrijgepleit, en in allen gevalle aanleiding heeft kunnen en moeten geven tot de grofste dwalingen on-

omtrent den eersten Mentzischen boekdrukker: zoo als dan ook, onder anderen, eene der hevigste tegenstanders van *Haarlem*, de bekende Parijsche lettergieter FOURNIER (1), op grond der door hem opgegevene redenen, stellig heeft gezegd, dat GUTTENBERG de eerste uitvinder *niet* is geweest.

En zelfs de zoodanigen, welke die eer aan GUTTENBERG toekennen, zijn het onderling niet eens, of GUTTENBERG en GENSFLEIS *één* of *twee onderscheidene personen* zijn geweest. Wij hebben de bijzondere gevoelens van velen te dezen hiervoren (Hoofdstuk VIII en elders) aangeteekend, en mogen dezelve, ter vermijding van alle onnoodige herhalingen, thans alhier niet afzonderlijk aanvoeren. HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER inzonderheid hebben alle moeite aangewend, ten betooge, dat door deze beide namen slechts *één en denzelfden persoon* is bedoeld geworden. Wij mogen ook hieromtrent in geen nieuw onderzoek treden: het is ons voor het tegenwoordige genoeg te hebben doen zien, dat ook te dezen zeer verschillende gevoelens bestaan.

Dan men heeft het niet bij de verzwijging van den naam van GUTTENBERG laten berusten, maar,

(1) Zie zijne vier stukjes, getiteld: *Dissert. sur l'orig. et les progrès de l'art de graver en bois. Paris.* Barbou, 1758. *De l'orig. et des product. de l'impr. primitive en taille de bois.* Ibid. 1759. — *Observat. sur les* Vindiciæ typograph. *de Schoepflin.* Ibid. 1760. — *Remarques, etc. pour servir de suite au* Traité de l'orig. de l'imprim. Ibid. 1761. in 8°. — Zie ook: DAUNOU, *Analyse* etc. p. 90.

maar, bovendien, de eerste ontdekking duidelijk aan JOHANNES FUST en *anderen* toegeschreven.

JOHAN SCHEFFER, zoon van PIETER SCHEFFER, kleinzoon van JOHANNES FUST, en opvolger in de drukkerij te *Mentz*; aan wien alzoo de ware toedragt der zaak zeer wel bekend zal zijn geweest, is zoo zeer van het spoor der waarheid afgedwaald, dat hij zich niet ontzien heeft, om den roem der ontdekking aan zijnen moederlijken grootvader J. FUST toe te schrijven. Achter een bij hem, ten jare 1515, gedrukt *Breviarium*, als ook achter dat van 1516 (1), heeft hij een verhaal der uitvinding geplaatst, in hetwelk hij dezen zijnen grootvader noemt *primarii autoris*, zonder een enkel woord van GUTTENBERG te gewagen. Wij kunnen het niet wel aan iets anders, dan aan eene overdrevene voorouderlijke liefde toeschrijven, dat hij anderen in den waan heeft trachten te brengen, en sommigen werkelijk gebragt, dat J. FUST niet alleen als de *voornaamste*, maar zelfs als de *eerste auteur* en *uitvinder* der Boekdrukkunst moest worden beschouwd.

De beroemde ERASMUS VAN ROTTERDAM (2) zwijgt insgelijks van GUTTENBERG, en

(1) Zie P. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 9, 10, 81, 82. KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 1, 49, 50, 93, 94. S. A. WÜRDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 145, 146. *Nachrichten* enz. Th. II. p. 307, 308. *Leven van Laurens Koster* 1730. bl. 37, 38. COGAN, *Reize* enz. bl. 451, 452. WESTREENEN, *Verhandeling* enz. bl. 174, 175 en anderen. *Neue Nachrichten*. p. 238. Zie ook Hoofdstuk IX.

(2) *In praefatione ad* LIVII. *Mogunt.* 1519. Zie voorts: MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II. p. 157. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 24, 25. DAUNOU, *Analyse.* p 45. COGAN, *Reize* enz. bl. 425, 426.

en noemt alleen JAN FAUST, ten blijke alzoo, dat deze geleerde man, welke door die van *Mentz* met zoo veel ophef wordt aangevoerd, van de waarheid der zaak in geenen deele heeft kennis gedragen, en mogelijk door het onderschrift van het zoo even aangehaalde *Breviarium* van J. SCHEFFER is misleid geworden.

In een handschrift van eene der latere naneven van FUST, genaamd JOHANN FRIEDRICH FAUST VAN AFSCHAFFENBURG DE JONGE (1) vindt men, onder anderen, opgeteekend, dat JOHANNES FAUST de eigenlijke *uitvinder* der *vaste* en *losse* letteren zoude zijn; dat hij die uitvinding vervolgens met zijn knecht (naderhand zijn schoonzoon) PETER SCHOFFER zoude hebben voltooid; dat JOHANN VON GUTTENBERG zich naderhand bij FUST vervoegd *en dezen met geld ondersteund* zoude hebben; dat tusschen henlieden twist ontstaan zijnde, GUTTENBERG naar *Straatsburg* was vertrokken, *aldaar* welligt met eenige anderen *eene eigene drukkerij had opgerigt*, en dat het geheim, door deze afscheiding van personen sints het jaar 1455 was verspreid geworden.

JOHANN STUMPFFEN, wiens *Chronick* (2) in den jare 1546 was voleindigd en afgeschreven, vermeld in dezelve op pag. XXII, dat de Boekdruk-

(1) KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 89—94. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 57 en anderen.

(2) De titel van dit werk luidt als volgt: *Gemeiner Loblicher Eydgnoschaft Stetten Landen und Volkern Chronicwirdiger thaaten beschreibungh; durch* JOHANN STUMPFFEN. *Zürych* 1586. In gr. folio.

drukkunst, ten jare 1446, te *Mentz* en te *Straatsburg* zoude zijn uitgevonden door JOHAN FAUSTUM.

Ook CHR. MACÉUS, P. APPIANUS, GILB. GENEBRANDUS, P. RAMUS, VIGNERUS, PASQUIER en BERNHARD MALLINKROT(1) houden veel meer J. FUST als J. GUTTENBERG voor den uitvinder.

JOAN TURCMAIER of AVENTINUS, geboren in het jaar 1474, schrijft (2) aan FAUST en SCHEFFER beiden de eer der ontdekking toe; hij noemt ook wel J. GUTTENBERG, doch maakt hem *werkman van de twee anderen*, en *die geen, door wien hun geheim door Duitschland is verspreid geworden.*

In de *Annales van Augsburg* van GASSARI(3) vindt men bijna hetzelfde.

GABRIËL NAUDÉ noemt FUST en SCHEFFER *de twee eerste Boekdrukkers der wereld* (4).

MARIANGELUS ACCURSIUS (5) zegt, dat de metalen letteren zijn bedacht door JAN FAUST en volmaakt door PIETER SCHEFFER, doch zwijgt al mede van J. GUTTENBERG.

Po-

(1) MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 7, 25, 49. P. II. p. 44, 81. MALLINKROT., *de ortu ac progressu artis Typographicae. Col. Agripp.* 1640. p. 126, 127. Vergelijk wijders: F. C. LESSERN, *Typogr. Jubilans, Einleitung.* p. II.

(2) In *Annal. Boïci.* Lib. VII. Cap. XXVI. No. 16. *Ingolstadii* 1554, herdrukt te *Bazel*, in 1580., 1615 en 1627 en te *Leipzig* in 1710. Zie wijders: KÖHLERS *Ehren-Rettung.* p. 67. DAUNOU, *Analyse.* p. 44, 45. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 149, 150, en anderen.

(3) DAUNOU, *Analyse.* p. 45.

(4) MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 88.

(5) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 214, 215, en anderen.

POLYDORUS VIRGILIUS dwaalt nog verder van het ſpoor, daar hij, in de eerſte uitgave van zijn *Rerum inventoribus* van 1499, als uitvinder noemt eenen *Duitſcher*, genaamd PIETER, te *Mentz*, doch niets van GUTTENBERG of FUST gewaagd. In eene latere uitgave van dit werk van 1517 heeft men dit, met alle hiſtoriſche waarheid ſtrijdig, berigt verbeterd, en in plaatſe van PIETER (de voornaam van SCHEFFER) geſteld dien van JAN GUTTENBERG (1).

Prof. C. G. SCHWARZ (2) is in eene niet min grove dwaling vervallen, daar hij van meening is, dat te *Mentz* TWEE PIETER SCHEFFER'S zouden hebben beſtaan, de een als een geeſtelijk (*clericus*) en de ander als een wereldlijk perſoon (*puer*) beſchreven, terwijl LE CLERC (3) insgelijks van TWEE SCHEFFERS ſpreekt, *beiden ſchoonzonen* van FUST.

JOHANNES PHILIPPUS DE LIGNAMINE betreedt een ander ſpoor en vermeldt (4), op het jaar

(1) MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 43, 44. DAUNOU, *Analyſe.* p. 41. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 133, 134.

(2) *Primariâ quædam documenta de origine typographiæ. Altorfii* 1740. P. II. p. 19, herdrukt te *Neurenburg.* 1793. Zie wijders: *Nachrichten* enz. Th. II. p. 301. G. W. ZAPF, *Aelteſte Buchdruckergeſchichte von Mainz*, in de *Annalen.* p. 33, 34. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. P. 117. DAUNOU, *Analyſe.* p. 89. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 61, 62, 65, 66.

(3) *Biblioth. Anc. & Mod.* Tom. XI. p. 356—350. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 21, 22.

(4) In zijne *Chronica ſummorum Pontificum, Imperatorumque. Romae apud Joh. Phil. de Lignamine.* 1474. Zie wijders: KÖHLERS *Ehren-Rettung.* p. 60, 61. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 117. DAUNOU, *Analyſe.* p. 38. WESTREENEN, *Verhandeling* enz. p. 163, 164.

jaar 1458, dat JACOBUS, bijgenaamd GUTEMBERG, geboortig van *Straatsburg*, en een ander, genaamd FUSTUS te *Mentz*, drukten met *metalen vormen*, en dat *dezelfde manier* was behandeld door JAN MENTELIN, te *Straatsburg*. Behalve de verkeerde uitdrukking van den voor- en toenaam, mitsgaders de geboorteplaats van JOH. GUTTENBERG, worden hier, als het ware, reeds in eenen adem DRIE onderscheidene auteuren opgenoemd.

JACOBUS PHILIPPUS BERGOMENSIS verhaalt (1), op het jaar 1458, dat als uitvinders der Boekdrukkunst werden gehouden GUTTHIMBERG van *Straatsburg*, FAUST en NICOLAAS JENSON.

Anderen, zoo als MATTHEUS JUDEX (2) en ANDREAS RIVIN (3) noemen als *auteur* dezer wetenschap JAN FAUST, *goudsmit* te *Mentz*, en SCHEFFER en GUTTEMBERG zijne *associés*.

HENR. SALMUTH (4) erkent al mede J. FAUST

(1) In zijn *Supplemento Chronicarum. Venet.* 1483. Zie ook KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 61. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 125. DAUNOU, *Analyse*. p. 39. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt*. p. 61.

(2) *De Typographiae Inventione. Coppenh.* 1566. in octavo. Zie ook DAUNOU, *Analyse*. p. 61.

(3) *Hecatomba laudum et gratiarum ob inventam in Germanià ab hinc annis CC calcographiam .... immolata, cum in carminibus.... tum declamatiunculà solemni..... Lipsiae* 1640. Zie ook DAUNOU, *Analyse*. p. 62.

(4) *Comment. de rebus memorabilibus*. 1600, 1606, 1612. Zie ook: DAUNOU, *Analyse*. p. 80, 81. KÖHLERS *Ehren-Rettung*, p. 23. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 7, 28, 29, 30. P. II. p. 53 et seqq. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T.I. *Introd.* X.

FAUST als den waren *uitvinder*, PETRUS SCHOEFFER als dien der *gegoten metalen letters*, en GUTTEMBERG slechts als deszelfs *associé* of *geldschieter*.

S. PALMER (1) vereenigt zich met het gevoelen van SALMUTH, en houdt GUTTENBERG slechts voor den *geldschieter* en *geassocieerden*.

JOHAN DAVID WERTHERN (2) integendeel is van gevoelen, dat de eerste uitvinding aan JOHANN MENTELIN, te *Straatsburg*, moet worden toegekend; dat zijn *knecht* of *dienaar* HANS GENSEFLEISCHEN, hem ontrouw geworden zijnde, deze zich met JOHANN GUTTENBERGEN te *Mentz* heeft verbonden, welken laatsten, naderhand, wederom zoude zijn geholpen door JOHANN FAUST.

J. DES ROCHES, voornaam tegenstander van *Haarlem*, wil (3), dat de in koper of in andere metalen gesneden letteren zouden zijn uitgevonden door GUTTENBERG, GENSFLEIS, MENTEL en FUST. Hij maakt alzoo van GUTTENBERG en GENSFLEIS *twee onderscheidene personen*, en MENTEL is bij hem insgelijks eene der uitvinders.

Twee *Kronijken van Straatsburg*, de eene van DANIËL SPECKLIN, en de andere van eenen on-

(1) *A General History of printing. London* 1783. Zie ook: DAUNOU, *Analyse*. p. 84. P. LAMBINET, *Origine*. T. I. pag. 114.

(2) *Warhafftige Nachrichten der so alt als berühmten Buchdrucker kunst. Franckfurth und Leipzig*. p. 2.

(3) *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefeningen* van 1778. No. 8. bladz. 355, 372.

ongenoemden auteur (1), schrijven de eer der ontdekking toe aan JOHAN MENTEL, te *Straatsburg*, en verhalen verder, dat JAN of HANS GENSEFLEISCH, welken zij van GUTTENBERG onderscheiden, en die *knecht* was geweest op de drukkerij van den eersten uitvinder, de kunst van daar naar *Mentz* heeft overgebragt.

SEBASTIAAN FRANK VON WÖRD vereenigd zich, in zijne *Duitsche Kronijk* van 1539 (2) met het aangeteekende in de twee Straatsburger Kronijken.

JACOBUS SPIEGEL (3), HIERONYMUS GEBWEILER (4), JAC. MENTEL en anderen (5) hebben allen insgelijks voor de eer van JAN MENTEL, te *Straatsburg*, als den eersten en waren uitvinder der Boekdrukkunst, geijverd.

Ook gewaagd JACOBUS WIMPHELING (6) wel van JAN GUTTENBERG, als te *Straatsburg* geboren en aldaar, in den jare 1440, de kunst

(1) KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 43. MEERMAN, *Orig. Typ*. P. II. p. 199—202. DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem*. bl. 230. DAUNOU, *Analyse*. p. 46, 47.

(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 301. enz.

(3) MEERMAN, *Orig. Typ*. P. II. p. 160. DAUNOU, *Analyse* p. 46.

(4) *Ibid*. P. II. p. 161. *Ibid*. p. 46. KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 5, 6.

(5) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl*. T. I. p. 241. KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 2, 3, 93, 94. LAMBINET, *Orig*. T. I. *Introd*. XII.

(6) MEERMAN, *Orig. Typ*. P. II. p. 138. DAUNOU, *Analyse*. p. 45, 46. KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 6, 7, 14, 47, 48. MARCHAND, *Hist. de l'Imprim*. p. 12. P. II. p. 38, 82, 86.

kunst hebbende uitgevonden, doch voegt er bij, dat deze, na zijn vertrek naar *Mentz*, in eerstgemelde stad had achtergelaten JOHANNES MENTEL, welke dat bedrijf aldaar insgelijks beoefende; terwijl sommigen uit zijne verzen, waarin hij dit gevoelen voordraagt, hebben opgemaakt en trachten te betoogen, dat hij in dezelve van twee broeders GUTTENBERG en GENSEFLEISCH spreekt.

Wij besluiten dit gedeelte met het navolgend verhaal, door eenen onbekenden schrijver opgesteld, gevonden wordende in het werk van ALFONSUS DE LA TORRE, genaamd *Visio delectabilis*, gedrukt ten jare 1526 (1). *Zij* (te weten de kunst van boekdrukken, zegt de schrijver) *is derhalve uitgevonden in Duitschland, in een stad die Mentz genaamd wordt, gelegen aan eene groote rivier, den Rijn geheten. Deze stad is de hoofdstad van een Aardsbisdom. De uitvinding is gedaan door een aanzienlijk en rijk burger, die Petrus Fuest werd genaamd. De kunst is bekend geworden in den jare* 1425. *Naderhand, in* 1431, *kwam er verschil tusschen twee Aardsbisschoppen; een van hen, niet zijnde in het bezit der stad, wist eenige burgers te bewegen, dat zij hem de poort zouden openen, in den nacht van den heiligen Simon en Judas, en is daar binnen getrokken. Hij heeft bijna alle de inwoners der stad doen omkomen: de moord was zoo verschrikkelijk, dat het bloed langs de straten liep als of het regende. Toen hebben zij dezen uitmuntenden man*

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 163. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 156, 157.

van Petrus Fuest ook van het leven beroofd, wiens ziel wij wenschen, dat de eeuwige glorie moge verwerven, met alle de anderen, van wien hier voren gesproken is. Amen!!!

Wij moeten het, indien wij niet al te wijdloopig willen zijn, hierbij laten: trouwens, de aangehaalde voorbeelden zullen meer dan genoegzaam zijn, om ter proeve te verstrekken van de duisterheid, onzekerheid en tegenspraak, in welken de tegenstanders van *Haarlem*, ten opzigte van onderscheidene der belangrijkste hoofdpunten, met betrekking tot de uitvinding der Boekdrukkunst, verkeeren; terwijl, daarentegen, zoo als wij reeds opmerkten, bij de schrijvers voor *Haarlem* geen verschil omtrent de *plaats*, waar, en den *persoon*, door wien die Goddelijke wetenschap zoude zijn ontdekt, gevonden wordt.

HOOFDSTUK XXIII.

Prenters-gild te Antwerpen *in* 1442.

Volgens eene verhandeling van den Heer J. DES ROCHES, voorgelezen in de K. K. Akademie der wetenschappen te *Brussel*, op den 8sten Januarij 1777 (1), zouden, reeds ten jare 1442, te *Antwerpen* de *Prenters*, of boekdrukkers, in een

(1) *Memoires de l'Academie de Bruxelles.* T. I. p. 515—539. *Letteroefeningen van* 1778, No. 7 en 8. J. G. J. BREITKOPF, *ueber die Geschichte* &c. p. 12—43. Zie ook: DAUNOU, *Analyse* etc. p. 99—101. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 35, 36, 39, 54. LICHTENBERGER. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. II. p. 246—248.

een *gild*, en wel in het *St. Lukas-gild*, vereenigd zijn geweest.

Dit gevoelen vindt zijnen oorsprong in eene geschrevene verzameling van Privilegiën en Reglementen van het *St. Lukas gild* te *Antwerpen*, gecollationeerd door CORNELIS GRAPHEUS (1), secretaris derzelve stad.

Het eerste Privilegie in hetzelfde boek (waarop het te dezen voornamelijk aankomt) is van den 22sten Julij 1442, en begint aldus: „ *Wy Jan* „ *van der Brugghen, Riddere, Heere tot Blaesvelt, Schoutet t'Antwerpen ende Marcgraeve* „ *'s Landts van Rien, Burghermeestere, Schepenen ende Raede van der stadt Antwerpen, doen* „ *condt eenen yegelycken, hoe dat de goede mannen ende 't gheselschap ghemeynelic [genoemd]* „ *van den Schilders, houte Beelt-snyders* (2), „ *Metsélry-snyders, Gelase-makers, Verlichters,* „ PRENTERS.... (3) *en alle die den Gilde van* „ *St.*

(1) CORNELIUS (SCRIBONIUS) GRAPHEUS, geboortig van *Aalst* in *Vlaanderen*, bekleedde den post van secretaris der stad *Antwerpen*. Hij was, te zijnen tijde, geen onvermaard dichter, redenaar en historieschrijver. De lijst zijner gedrukte werken is bij *Sweerts* (FR. SWEERTIUS, *Athenæ Belgicæ*, p. 195, 196) en *Foppens* (J. F. FOPPENS, *Bibl. Belg.* T. I. p. 201, 202) opgeteekend. Hij overleed op den 19den December 1558, in den ouderdom van 76 jaren.

(2) Door deze *Beelt-snyders* (dat ik dit hier tusschen beiden aanmerke) zal men, naar mijne meening, de *Beeldhouwers* moeten verstaan, en niet, zoo als DE LA SERNA SANTANDER (*Dict. Bibl.* T. I. p. 54) schijnt te willen, de zoogenaamde *formsnijders* of graveerders der houtsneê-afbeeldingen, geschikt om op papier te drukken.

(3) De Heer J. VAN ERTBORN heeft, op bl. 10 van zijne *Geschiedkundige Aanteekening* enz., hier nog bijgevoegd: *Boeckdruc-*

„ *St. Lukas aencleven*, *ons te kennen hebben gege-*
„ *ven*" enz. Terwijl dit ſtuk aldus beſloten wordt: „ *Sonder fraude of arglist in oirconde van* „ *al dat voorz es..... ghegeven in 't Jaar ons* „ *Heere als men ſcreeff*, *duyſent vier hondert en* „ *tween viertich*, *metten originaelen brieve*, *op* „ *ten rugge gheteekent A. is bevonden concordee-* „ *renden van woirde tot woirde*, *by my*, *C. Gra-* „ *pheus.*"

De Heer DES ROCHES was de kennis van dit merkwaardig ſtuk aan een' zijner vrienden te *Antwerpen* verſchuldigd. Deze deelde hem zijne aanmerkingen daarop mede, en de Heer DES ROCHES vereenigde zich volkomen met *dezelve*.

Volgens deze aanmerkingen of aanteekeningen zoude er geen den minſten twijfel omtrent de echtheid van dit afſchrift beſtaan. Het woord *Prenters*, daarin voorkomende, zoude, volgens den Heer DES ROCHES of zijnen correspondent, het eenigſte woord van dien aard zijn, hetwelk in de Registers van die Broederſchap gevonden wordt. Vervolgens zegt hij, dat het een ongehoorden zin zoude opleveren, indien men aan het woord *Prenters*, in die vroege tijden eene algemeener beteekenis wilde hechten, en onder die enkele benaming tevens de plaatdrukkers, de ſpeelkaartenmakers, de drukkers op catoen, of op andere ſtoffen, betrekken. Dat dit woord zich integendeel alleen tot het drukken van boeken zoude bepalen. Hierop volgt eene uitnoodiging tot het aan-

druckers, *Boeckverkoopers* en *Boeckbinders*; doch die woorden worden in het oorſpronkelijk afſchrift niet gevonden; ook behoort het eerstgemelde woord niet tot de vijftiende eeuw.

aantoonen van flechts ééne enkele plaats, niet zoo zeer in de Registers der Broederfchap van *St. Lukas*, als wel in alle de boeken of handfchriften van de vijftiende eeuw, in welke die foorten van drukkers onder de benaming van *Prenters* voorkomen. Volgens hem, is het zeker, dat dit woord niet anders beteekent, dan de boekdrukkers, en dat nimmer zal kunnen beweezen worden, dat deze benaming aan andere drukkers gegeven zij. En, na hierover nog eenigzins te hebben uitgeweid, gaat hij over tot het befluit, dat het beweezen zoude zijn, niet door gisfingen, maar door een (zoogenaamd) oorfpronkelijk gefchrift, dat het boekdrukken reeds in het jaar 1442 te *Antwerpen* in zwang was; dat de boekdrukkers toen reeds aldaar tot een gild vereenigd waren, en dat zij in het bedoelde ftuk niet als een nieuw opgekomen gild, maar als een zoodanig, hetwelk reeds deszelfs beftendigheid had gekregen, voorkomen, ten gevolge waarvan het tijdperk der uitvinding, zoo als dit tot nog toe gewoonlijk bepaald was, aanmerkelijk zoude moeten worden vervroegd.

Wanneer wij ons nu door een blind vooroordeel en eenen overdrevenen nationalen ijver lieten vervoeren, dan zouden wij dit gevoelen kunnen voorftaan en verdedigen, en het *Prenters-gild* van 1442 doen voorkomen als een gevolg van KOSTERS uitgevondene en verder voortgeplantte wetenfchap. Alsdan, toch, moest de aanfpraak der ftad *Mentz* op de eer der uitvinding geheel en al in rook verdwijnen. Doch, het is ons om de waarheid alleen te doen: waar wij die ook vermeenen te ontmoeten, zullen wij haar trachten

te ontdekken en kenbaar te doen worden, zonder ons immer met voordacht aan eenige partijdigheid schuldig te maken.

Ten gevolge van dezen door ons aangenomen stelregel onze denkbeelden alzoo ook over dit gevoelen van den Heer DES ROCHES zullende mededeelen, verklaren wij rondborstig, geen het minste geloof te kunnen slaan aan het aanwezen van eene vereeniging van boekdrukkers of boekprenters ten jare 1442 binnen de stad *Antwerpen*.

Gaarne stemmen wij toe, dat omstreeks de helft der vijftiende eeuw, in de *Nederlanden* of elders, eene en andere *vormsnijder* is aanwezig geweest. Indien men toch voor waarheid aanneemt, dat de speelkaarten door de beelden der heiligen zijn opgevolgd; dat deze laatsten reeds vroeg, althans in de eerste helft dier eeuw, zijn vervaardigd; en dat KOSTER, aan wien wij de uitvinding der Boekdrukkunst toekennen, reeds vóór of omstreeks het jaar 1440 is overleden: alsdan is in dit ons gevoelen geene de minste tegenstrijdigheid gelegen. Doch dat de *eigenlijke boekdrukkers*, zoo als DES ROCHES *wil*, reeds in 1442 eene *corporatie* of *broederschap* zouden hebben uitgemaakt: dit komt mij voor met alle historische waarheid te strijden. Immers het *Psalmboek* van 1457 gewaagt nog van de kunst van boekdrukken, als van eene *nieuwe* wetenschap, en eene der nakomelingen van SCHOEFFER verzekert ons, dat die kunst *lang geheim is gehouden* en eerst met het jaar 1462 algemeen is verspreid geworden: en dit toch ware onmogelijk, indien *twintig jaren te voren* dit handwerk reeds zoo zeer bekend ware geweest, en het getal

tal der boekdrukkers reeds zoodanig ware toegenomen, dat deze laatsten zich reeds in het jaar 1442 in een *gild* zouden hebben doen inschrijven.

Na deze algemeene aanmerking vooraf te hebben gezonden, bepalen wij ons tot het Antwerpsch Privilegie zelve.

Men bezit van dit stuk niets anders dan een *afschrift*, want het *origineel* is niet meer voorhanden. Dat nu hetzelve door den secretaris GRAPHEUS getrouwelijk is *afgeschreven* en *gecollationeerd*, willen wij niet betwisten. Doch dit alleen is in geenen deele voldoende, om het gevoelen van den Heer DES ROCHES te staven en boven alle bedenking te stellen. Daartoe behoort nog bewezen te worden; *vooreerst*, dat door het woord *Prenters* niet anders dan de eigenlijke *Boekdrukkers* verstaan moeten worden; en *ten tweede*, dat dit woord, *in dien zin en beteekenis*, en in geenen anderen in het *origineel* Privilegie voorkomt: en aan een zoodanig bewijs heeft het tot heden ontbroken.

Met betrekking tot het *eerste* heeft de *Abt* GHESQUIÈRE (1) reeds onwederlegbaar bewezen, dat de *Prenters*, alhier bedoeld, geenszins *Boekdrukkers* zijn. De Heer MERCIER DE SAINT-LÉGER, offchoon tegen GHESQUIÈRE geschreven hebbende, erkent dit zelve. (2) En het is reeds door anderen opgemerkt, dat de Heer DES ROCHES of zijn *correspondent*, van wien

(1) *Esprit des Journaux*, *Juin* 1779.

(2) *Ibid. Nov.* 1779. Dit zegt ook de Heer HEINEKEN, in zijne *Neue Nachrichten*. p. 220. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. II. p. 247, 248.

wien hij de opgave van het Antwerpsch Privilegie had bekomen, de ware beteekenis van het woord *Prenters* niet heeft gevat; dat de overgang van dezen naam van *Prenters* tot de eigenlijke *Boekdrukkers in later tijd*, hem in de dwaling heeft gebragt, dat *dezulken* met dit woord bedoeld werden; en dat dit hem dikwerf het eene handwerk met het andere heeft doen verwarren (1).

De Registers van ditzelfde *St. Lukas-gild*, alsnog te *Antwerpen* voorhanden, in welken de leden van deze corporatie zijn opgeteekend, staven ook dit gevoelen. Want, daar, aan den eenen kant, in dezelven onder de *Prenters* worden opgeteld MARTIN GERARD 1485, KERSTIAN 1486 en HENNEKE D. 1486, geen van welken eenig gedrukt werk geleverd hebben; zoo zullen, aan den anderen kant, een aantal andere personen, welke werkelijk *Boekdrukkers* te *Antwerpen* zijn geweest, zoo als: THEOD. MARTENS 1476, 1493, 1494, MATTHYS VAN DER GOES 1482 tot 1494, GERARD LEEU 1484 tot 1492, CLAAS LEEU 1487, 1488, ADRIAAN VAN LIESVELT 1494 tot 1499, MICHIEL VAN HOOGSTRATEN 1495, GODEFRIDUS BACK 1496, NICOLAAS DE GRAVE 1500 en ROLANT VAN DEN DORPE 1497 (2), te vergeefs

(1) Men vergelijke te dezen: J. G. J. BREITKOPF, *ueber die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst*. p. 32, 33. WESTREENEN, *Verhandeling*. bl. 15.

(2) Vergelijk: DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 349, 350. T. III. p. 496. *Naamlijst van* J. VISSER; en *M. S. S. Aanteekeningen*.

geefs in die Registers gezocht worden. Ten blijke, alzoo, dat de leden dezer broederschap, onder den naam van *Prenters* vermeld, vermoedelijk andere personen dan de werkelijke *Boekdrukkers* zullen zijn geweest (1).

Dat voorts het woord *Drukker* in deze Registers niet voor het jaar 1542, en dat van *Boukeprintere* voor het eerst in 1558 gevonden wordt, kan den Heer DES ROCHES niet te stade komen. Het laatste was reeds in den jare 1480 bekend, zoo als blijkt uit de bekende *Kronijk van Veldenaar*, in dat jaar uitgegeven, in welke hij, op bl. 191, van het jaar 1450 sprekende, zegt: „Die constenaers ghemeenlick in allen consten „syn in corten tyden seer schielike veel subtylre „gheworden dan si pleghen te wesen En die „*boeckprinters* worden seer vermenicht in allen „landen."

Met betrekking wijders tot de uitnoodiging van den Heer DES ROCHES, om door slechts eene plaats uit een boek of handschrift van de vijftiende eeuw te doen zien, dat onder den naam van *Prenters* ook andere personen, dan de gewone *Boekdrukkers* verstaan worden (aan welke bedenking of uitnoodiging die schrijver zeer veel gewigt schijnt te hechten) zullen wij alleen aanvoeren eene aanteekening, te vinden in de *Thesauriers-Rekening der stad Haarlem* van den jare 1465, alwaar men op bl. 44, onder de uitgaven, leest:

„Item

(3) Zie ook: J. G. J. BREITKOPF, *ueber die Geschichte*, &c. p. 38.

„ Itē gegeuē den weirdyns van eenen *print-*
„ *ster* dat zy hebben doen maken ij R. gul.
„ fac., ij ß xiij ß iiij d."

Door welke aanteekening, onzes inziens, genoegzaam bewezen wordt, dat reeds in de vijftiende eeuw door het woord *Printen* niet bij uitzondering alleen het *drukken van boeken* bedoeld werd.

Wat nu onze *tweede* bedenking tegen het Antwerpsch Privilegie aangaat; wij voor ons gelooven, dat het woord *Prenters* in het *originele* stuk niet heeft gestaan, en dat ook de *Prenters* of *Boekdrukkers* in het jaar 1442 nog geene leden van het *St. Lucas-gild* te *Antwerpen* zijn geweest of hebben kunnen zijn.

Immers, het zij dan, dat men met ons geloove, dat LAURENS JANSZOON KOSTER de eerste uitvinder der Boekdrukkunst zij geweest; dat hij vóór of omstreeks het jaar 1440 is overleden; dat GUTTENBERG op de eene of andere wijze van deze uitvinding kennis hebbende gekregen, dezelve sints 1436 te *Straatsburg* heeft beproefd na te volgen, en vervolgens, door zijne vereeniging met FUST te *Mentz* na 1444 of 1445, werkelijk tot stand gebragt; of dat men het gevoelen der voorstanders van *Mentz* omhelze, en GUTTENBERG voor den uitvinder dezer wetenschap houde, en de bekendmaking en verspreiding derzelve niet vóór het jaar 1457 of 1462 vaststelle: in beide deze gevallen is het buiten tegenspraak, dat in het jaar 1442 de kunst van Boekdrukken nog niet tot die hoogte was gebragt, noch het getal der Boekdrukkers zoodanig

nig kan zijn aangegroeid, en dat wel NB. in ééne ſtad, dat dezen zich reeds in een gild zouden hebben vereenigd.

Offchoon het alzoo op dezen grond ongerijmd zoude zijn, één oogenblik te vermoeden, dat het woord *Prenters* of *Boekdrukkers*, in het *origineel* Privilegie van 1442 zal zijn uitgedrukt, neemt dit echter niet weg, dat hetzelfde woord in een *afſchrift* van dat Privilegie kan voorkomen, doch alsdan is zulks een bijvoegſel van later tijd.

Het is, namelijk, naar mijn gevoelen, buiten tegenſpraak, dat het *St. Lukas-gild*, zoo te *Antwerpen*, als in andere ſteden en gewesten, aanvankelijk alleen uit *ſchilders*, *teekenaars*, *glasſchrijvers*, *verlichters*, enz. zal hebben beſtaan, en dat naderhand *andere handwerken*, vooral de zoodanige, welke eenige verwantſchap met de beeldende kunſten hadden, als daar zijn de *plaat-* en *boekdrukkers*, de *kunstverkoopers*, enz., onder dit geld zijn gebragt. Zoodanige vereenigingen werden alomme (1), en, onder anderen, in *Holland* in de ſteden *Amſterdam* en *Haarlem*, tot ſtand gebragt. De *boekdrukkers* en *boekverkoopers* waren gewoonlijk onder de laatſten, welke tot de bedoelde corporatie zijn toegetreden.

Te *Amſterdam* zijn alzoo de *boek* en *plaatdrukkers*, de *boekverkoopers* en *boekbinders* wel onder het *St. Lukas gild* begrepen; doch niemand zal willen beweren, dat de laatstgenoemde be-

(1) Zoo zegt, onder anderen, HEINEKEN (*Neue Nachrichten. p.* 220), dat reeds in de veertiende eeuw, en welligt nog vroeger, ſoortgelijke gilden in alle de groote rijksſteden zijn opgerigt.

bedrijven of handwerken aldaar zoo oud zijn, als de *schilders* en *teekenaars* (1).

En te *Haarlem*, alwaar het hier voornamelijk op aankomt, heeft mede eene zoodanige vereeniging plaats gehad. Reeds vroegtijdig werden aldaar eenige keuren voor het *St. Lukas-gild* vastgesteld, die, ten jare 1630, op last der Regering, door den deken, vinders en voornaamste gildebroeders werden herzien. Ik bezit een net en geauthentiseerd handschrift van dien tijd, bevattende het ontwerp tot een verbeterd Reglement, met de stukken, daartoe behoorende. Hierin vindt men alle de kunsten, handwerken, ambachten en neeringen opgenoemd, welke onder deze corporatie waren begrepen, zoo als uit Bijlage D. kan blijken.

De bloote inzage van deze *Tafel* zal, zoo wij vertrouwen, genoegzaam zijn ter overtuiging, dat verre het minste gedeelte dezer kunsten of handwerken, (welligt alleen de schilders) bij de oprigting of het eerste tijdperk van dit gild, hetwelk in het voormelde handschrift reeds ten jare 1630 het „ *oudste en voorbarighste gilde*" wordt genoemd, aanwezig zullen zijn geweest, maar van tijd tot tijd, en naarmate van het verschijnen en vermeerderen der onderscheidene daarbij opgenoemde kunstenaars en handwerkslieden, onder hetzelve zijn betrokken. Bij de intrede van elk nieuw

(1) Het eerste boek, hetwelk te *Amsterdam* het licht heeft gezien, kan, zoo als mij gebleken is, niet wel vroeger, dan tot omstreeks het jaar 1500 gebragt worden: en vóór dien tijd zullen aldaar toch wel eene menigte *schilders* (al waren het dan alleen *grof-* en *kladschilders*) aanwezig en woonachtig zijn geweest.

nieuw handwerk of bedrijf zal hetzelve in het *Privilegie-* of *Keurboek* van het *gild* zijn ingeschreven (even als de namen der onderscheidene leden), mogelijk in die orde, zoo als die in de vorenstaande *Tafel* voorkomen. Natuurlijk dus, dat, wanneer een *Affchrift* van dit *Keur-* of *Privilegie-Boek* wordt vervaardigd, daarin alle de bedrijven in de *Tafel* vermeld, moeten begrepen zijn. Doch het zoude tot de grootste dwalingen aanleiding geven, indien men alle dezelven eenen *gelijken ouderdom* wilde toeschrijven. —— Uit zoodanig oogpunt, al mede het bewuste *Affchrift* van het *Antwerpsch Privilegie* van C. GRAPHEUS beschouwende, zal men het mij wel ten goede willen houden, dat ik aan het bestaan van een *Prenters-gild* te *Antwerpen*, uit *boekdrukkers* zamengesteld, in den jare 1442 geen het minste geloof kan slaan (1).

Niets moet ons alzoo meer verwonderen, dan dat *onder de voorstanders van Mentz* de zoodanigen gevonden worden, welke in goeden ernst aan het werkelijk aanwezen van zoodanig gild in 1442 eenig geloof slaan. Zoodanig gevoelen immers moet tot de zonderlingste en grootste tegenstrij-

(1) De Heer JOSEPH VAN ERTBORN heeft het bewuste privilegie mede aangehaald in zeker door hem opgesteld stukje, getiteld: *Geschiedkundige Aenteekening aengaende de St. Lucas-Gilde, en de Rederyk-kamers, gezegt van den Olyftak, de Violieren en de Goudbloem.* Deze onderzoeklievende geleerde schreef mij, in het laatst van den jare 1808, met betrekking tot dit punt, het volgende: „ *nu kan 't zyn, dat er naer* „ *dato verscheyde ambagten en staeten bygekomen zyn, die in* „ *het jaer* 1442 *niet in wezen zelfs waeren.*" Door welke woorden het door mij voorgedragen gevoelen niet weinig wordt bevestigd.

strijdigheid aanleiding geven. Dit zien wij, bij voorbeeld, in den Heer DE LA SERNA SANTANDER. Het schijnt bij hem uitgemaakt te zijn, dat men de uitvinding der Boekdrukkunst alleen aan *Mentz* te danken hebbe. Offchoon hij erkent, dat de door GUTTENBERG te *Strasburg* van 1436 tot 1439 aanvankelijk genomene proeven zijn mislukt, zijn dezelve echter, volgens hem, te *Mentz*, met behulp van FUST en SCHEFFER, voortgezet en tot volkomenheid gebragt. Aan deze pogingen en werkzaamheden te *Mentz* is men den *Bijbel* van 1450 verschuldigd, en het *Psalmboek* van 1457 gaf voor het eerst berigt der *aldaar* uitgevondene wetenschap, *welke tot dien tijd toe was geheim gehouden.* En ondertusschen zoude reeds in den jare 1442 te *Antwerpen* een geheel *gild van Prenters* of *Boekdrukkers* (1), en alzoo eene openlijke en bij de wereld bekende vereeniging van een aantal zoodanige kunstenaars of handwerkslieden bestaan hebben! Wie gevoelt niet de ongerijmdheid en tegenstrijdigheid van eene zoodanige stelling?

HOOFDSTUK XXIV.

LODEWIJK VAN VAELBEKE, *uitvinder van de kunst van* Stampien.

De Heer J. DES ROCHES heeft, behalve de vermelding van het zoogenaamde Prenters-Gild te *Antwerpen*, nog een gevoelen voorgedragen, volgens hetwelk de Drukkunst reeds in het begin

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 35, 36, 54.

der veertiende eeuw door zekeren LODEWIJK VAN VAELBEKE, in *Braband*, zoude zijn uitgevonden. Hij meende dit te kunnen opmaken uit de berijmde *Kronijk van* NICOLAAS DE KLERK, secretaris der stad *Antwerpen*, welke, na het verhaal van eenige aanmerkelijke gebeurtenissen gedurende de regering van Hertog JAN VAN BRABAND *de tweede* (ten jare 1312 ontleden), daarop deze woorden laat volgen:

„ In deser tyt stierf menschelyc
„ Die goede *Vedelare Lodewyc*
„ Die de beste was die voor dien
„ In de werelt ije was ghesien
„ Van makene ende metter hant
„ Van *Vaelbeke* in Brabant
„ Alsoe was hy ghenaemt
„ Hy was d'eerste die vant
„ Van *Stampien* die manieren
„ Die men noch heert antieren."

Het woord *vedelare*, in dit graf- of gedenkschrift gevonden wordende, heeft de Heer DES ROCHES door *speeltuigmaker* vertaald, en wel uit hoofde van het wortelwoord *vedel* (viool), volgens hetwelk *vedelare* moet beteekenen iemand, die op dat instrument *speelt* (1) of er de *maker* van is. *Stampien* komt, volgens hem, van het Duitsche woord *stampen*, *instampen*, *met geweld indrukken*. —— Hij vermeent voorts zijne opvatting te kunnen staven, door eene door hem gevondene aanteekening achter eene oude Kronijk, weleer in het klooster te *Wiblingen* aanwezig,

(1) De Heer FISCHER (*Essai* etc. p. 56) vertaalt het mede in dezen zin: „*Louis, le bon joueur de violon.*" Zie ook: LAMBINET, *Origine.* T. II. p. 249, 250.

zig, aldus (met aanvulling der verkortingen) luidende:

„ Item) *Dominicalia in parvo libro stampata*
„ *in papyro, non scripto.*"

uit welke woorden, zijns erachtens, de oudheid der Drukkunst al mede zoude blijken; hetwelk, naar zijne meening, bovendien nog bevestigd zoude worden door eene aanteekening uit hetzelfde handschrift, luidende:

„ *Anno Dm. 1340. Viguit q fet stapa Dnatos.*"

Hij besluit, eindelijk, uit een en ander, dat de uitvinding van dezen LODEWIJK VAN VAELBEKE zal hebben bestaan in het *stampien*, dat is het *drukken met hout, het zij met platen, het zij met letters, zoodanig als hetzelve zich voordoet in de voortbrengselen der kunst, die de Hollanders aan Laurens van Haarlem hebben toegekend.* L. VAN VAELBEKE zal, zoo hij vermoedt, als eersteling en zijner uitgevondene wetenschap, eenige *houtsneden*, welligt heiligen met hunne namen of eene kleine zinspreuk, geleverd, en *hij* of *een ander* daarbij vervolgens eenige *losse letteren* bedacht hebben (1).

De Heer J. G. J. BREITKOPF (2) heeft onder-

(1) *Mem. de l'acad. de Bruxelles.* T. I. p. 515—539. *Letteroefeningen* van 1778. No. 8. bl. 352—360. Zie ook DAUNOU, *Analyse* etc. p. 100, 101.

(2) *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst.* p 36—39. Zie ook LAMBINET. *l. c.* „ *Stampien*" (zegt hij) „ *en flamand, est un terme générique qui indique l'action de presser* „ *un corps quelconque par un autre corps, mais qui ne détermine nullement l'art particulier de la typographie.*"

dertusschen dit gevoelen zoo grondig wederlegd, dat wij ons kunnen vergenoegen met hetzelve alhier zakelijk op te geven.

De Heer BREITKOPF, namelijk, vindt in de woorden: „Hy was d'eerste die vant van *stam-* „*pien* die manieren" niets anders, dan dat L. VAN VAELBEKE, een *fidelman* of vioolspeler en de grootste *virtuo's* of kunstenaar met de *vingeren* van zijnen tijd zijnde, de eerste was, welke *den takt uitvond, om daarbij met den voet te stampen*, of wel de maat te houden, zoo als zulks nog heden ten dage plaats heeft. De woorden: *Die men noch* HOERT *antieren*, bevestigen zulks volkomen. Naar alle waarschijnlijkheid was deze muzijkant een man, welke voor geld en een' goeden dronk een gezelschap konde vermaken. Deze zijne begaafdheid verwierf hem de eer, dat een zijner tijdgenooten en vrienden, NIKOLAAS DE KLERK, zijne gedachtenis door het bewuste graf- of gedenkschrift heeft bewaard. De Heer BREITKOPF ontwikkelt dit zijn gevoelen eenigzins nader; geeft voorts zijne meening op omtrent de beteekenis der woorden; *stampien*, *stampa*, *estampe*, *stampfen* en *stamp*, en zegt daarbij, onder anderen, dat het woord *stampus* of *stampilla* reeds zeer lang voor dien tijd was bekend geweest; dat deszelfs oorsprong in de duisterheid der tijden onder de eerste volken van *Azië* was verloren geraakt; terwijl het afdrukken van het zegel en der signature of handteekening van Vorsten en andere voorname personen met inkt, langen tijd voor L. VAN VAELBEKE plaats had; dat zelfs het gebruik, om met deze *stampilla* geheele boeken te vervaardigen,

gen, tot den tijd der Gothen opklimt, blijkens het beroemde *Testament van Ulphilas* en het in de vorige eeuw in *Italie* ontdekte exemplaar der *vier Evangelisten*. Waaruit volgt, dat, indien al door het woord *ftampien* bij NIKOLAAS DE KLERK *drukken* of *afdrukken* wordt bedoeld, L. VAN VAELBEKE daarvan de uitvinder *niet* kan zijn. — De Heer BREITKOPF merkt voorts te regt aan, dat de aanteekeningen betreffende het gedrukte boek in het klooster te *Wiblingen*, door den Heer DES ROCHES aangehaald, geenszins ten voordeele van *Braband* kunnen worden aangevoerd, daar dat klooster niet in dat gewest, maar in *Schwaben* is gelegen. Waarbij wij van onze zijde nog voegen, dat, blijkens het aangeteekende van den Heer DES ROCHES zelve (1), de bewuste aanteekeningen in de *vijftiende* eeuw fchijnen gefchreven te zijn, en het geenszins te verwonderen is, en mitsdien niets afdoet, dat *in de vijftiende eeuw in het klooster te Wiblingen een gedrukt boek is aanwezig geweest;* evenmin, als dat in het jaar 1340 een man heeft geleefd, van wien men de *Donaten* zoude bekomen hebben (2). — Men kan overigens uit den loop dezer wederlegging van den Heer BREITKOPF genoegzaam opmaken, dat het bedoelde getuigenis ten opzigte van L. VAN VAELBEKE in geenen deele gefchikt is, om de eer van KOSTER in eenigen opzigte te benadeelen.

HOOFD-

(1) Zie *Letter-oefening* van 1778, No. 8, bl. 354, regel 12, 13 en 14.

(2) Vergelijk: HEINEKEN, *Neue Nachrichten*. p. 220, 221.

HOOFDSTUK XXV.

JAN BRIT *of* BRITON.

De Heer MEERMAN bezat weleer een stukje van JEAN GERSON, *Doctrine pour l'instruction de tous Chretiens*, van hetwelk de wijdloopige titel bij J. VISSER (1) en DE LA SERNA SANTANDER (2) te vinden is. Dit boekje is in klein quarto-formaat, uit 60 bladzijden bestaande, met gegoten letteren gedrukt. Achter hetzelve leest men deze woorden:

Aspice presentis scripture gracia que fit
Confer opus opere, spectatur codice codex.
Respice quam munde, quam terse, quamque decore
Imprimit hec civis Brugensis Brito Johannes
Inveniens artem nullo monstrante mirandam
Instrumenta quoque non minus laude stupenda. (3)

Uit dit onderschrift heeft de *Abt* GHESQUIÈRE (4) opgemaakt, dat dit boek was gedrukt bij JAN BRIT of BRITON te *Brugge*; en dat de Boekdrukkunst zoo al niet voor het midden der vijftiende eeuw, ten minste weinige jaren later, reeds in die stad zoude zijn gevestigd geweest.

Dit gevoelen is ondertusschen reeds vóór ons door de Heeren VAN PRAET, MERCIER DE SAINT

(1) *Naamlijst* enz bl. 61. (2) *Dict. Bibl.* T. II. p. 448.

(3) J. VISSER, *Naamlijst* enz. bl. 61. DAUNOU, *Analyse* etc. p. 103. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 354.

(4) *Esprit des Journaux, Juin* 1779 *et Avril* 1780. p. 221.

SAINT-LÉGER, DAUNOU (1) en DE LA SERNA SANTANDER (2) wederlegd, en aangetoond van allen grond te zijn ontbloot.

J. BRITON, van welken alhier gesproken wordt, komt in dit onderschrift niet anders voor, dan als een geoefend en bedreven *Afschrijver van Boeken* (3). De Registers van de Broederschap van *St. Jan Euangelist* te *Brugge* (4) maken tweemalen van hem gewag, de eerste reize op het jaar 1454; en de tweede reize in 1492, het jaar van zijn overlijden (5).

Het boek zelve is ongetwijfeld gedrukt door JAN VELDENAAR, te *Utrecht*, vóór het jaar 1480, naar een afschrift van J. BRITON (6). Immers de letters zijn dezelfde, welke door VELDENAAR zijn gebruikt tot zijne *Epistelen en Euangelien* en de *Fasciculus Temporum*, door hem in de jaren 1478 en 1480 uitgegeven (7).

Het is voorts zeker, dat de bedoelde Latijnsche verzen door J. BRITON zelven opgesteld of geschreven zijn, ter verheffing (*relever*) der schoonheid en netheid van dit zijn afschrift. Derzelver inhoud hebben geene de minste betrekking tot den druk door VELDENAAR vervaardigd, welke, zoo als te dien tijde meermalen

(1) DAUNOU, *Analyse* etc. p. 102—105. LAMBINET *Origine*. T. II. p. 240.

(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 353 - 356. T. II. p. 448, 449.

(3) *Ibid.* T. I. p. 353. DAUNOU, *Analyse*. etc. p. 102-105. LAMBINET, *l. c.*

(4) *Esprit des Journaux*, *Fevrier* 1780. p. 230 *et suiv.*

(5) *Dict. Bibl.* T. I. p. 353. (6) *Ibid. l. c.*

(7) *Ibid.* T. I. p. 354. T. II. p. 448.

gewoonte was, de woorden van het handschrift heeft gevolgd, en alzoo ook deze verzen overgenomen (1). De woorden *Aspice presentis scripture gracia* bewijzen de waarheid van dit gevoelen. Immers hoe zoude J. BRITON zich kunnen beroemen over de netheid en schoonheid van den *druk*, daar dezelve niets minder dan schoon of fraai en met slechte gothische letters vervaardigd is (2)?

De *voortreffelijke werktuigen*, van welken J. BRITON zich, in de twee laatste verzen, de uitvinding toeschrijft, zijn ontegenzeggelijk de zoodanigen, welken tot eene sierlijke manier van schrijven gebezigd werden (3).

En met betrekking tot het woord *Imprimit*, van hetwelk J. BRITON alhier gebruik maakt, is het bekend, dat hetzelve in de veertiende en vijftiende eeuwen gewoonlijk van *schrijven* werd gebezigd (4).

Eindelijk vraagt DE LA SERNA SANTANDER zeer juist: indien J. BRITON, wiens sterfjaar in 1492 voorviel, zoodanig een bedreven kunstenaar ware geweest, welke, volgens GHESQUIÈRE, reeds voor het midden der vijftiende eeuw de Boekdrukkunst zoude uitgevonden hebben, van waar komt het dan, dat hij in den tijdkring van veertig jaren, welke hij na zijne vermeende ontdekking heeft geleefd (*survecu*), geen

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 354. DAUNOU, *Analyse.* etc. p. 104, 105.
(2) *Ibid. l. c. Ibid.* p. 104.
(3) *Ibid.* T. I. p. 354, 355. *Ibid. l. c.*
(4) *Ibid.* T. I. p. 355. DAUNOU, *l. c.* LAMBINET, *l. c.*

geen eenen enkelen fraaijen druk, op zijne wijze uitgevoerd, heeft geleverd? Heeft hij eene kunst geheel kunnen laten varen, welke de verwondering en verbazing van zijne medeburgers moest opwekken en veroorzaken (1)? —

Iets meerder over dit stukje te zeggen, achten wij onnoodig.

HOOFDSTUK XXVI.

Afbeelding van den Heiligen CHRISTOFFEL.

Men heeft eindelijk tegen *Haarlem* aangevoerd eene houtsneê-prent of afbeelding van den *Heiligen Christoffel*, met het jaartal 1423 voorzien, door den Heer HEINEKEN in het *Karthuizers Klooster* te *Buxheim* bij *Memmingen* ontdekt, zijnde vastgemaakt aan den band van een handschrift van den jare 1417, welke prent in plaat is overgebragt (2).

Omtrent deze prent merken wij, in de *eerste* plaats, aan, dat de bijzonderheid, dat dezelve is gebonden in een handschrift van den jare 1417, door niemand als een bewijs van derzelfs ouderheid

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 355. DAUNOU, *Analyse.* etc. p. 105.

(2) *Idée Générale.* p. 250. DE MURR, *Journal de Nuremberg.* T. II. p. 104. ZAPFF, *Geschichte der Buchdruckerkunst zu Mayntz.* p. 9, 10. BREITKOPF, *Versuch über den ursprung der Spielkarten.* Th. I. p. 39. DAUNOU, *Analyse.* p. 117. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 65, 69. JANSEN, *Essai.* T. I. p. 84, 106, 107, 235. en Pl. IV. *Bibliotheca Spenceriana.* Vol. I. p. I. UKLANSKI, *Brieven over Polen* enz. D. I. bl. 294, 295.

beeld zal worden voorgedragen. Het binden toch van een prent van 1423 in een werk van 1417 duidt reeds van zelve aan, dat dit binden eenige jaren daarna, en wel vermoedelijk na dat de eerste band was versleten, heeft plaats gehad; en hoe vele jaren later kan zulks niet zijn geschied? wie zal ons den tijd dezer *binding* en *verbinding* kunnen bepalen?

Dat deze prent, in de *tweede* plaats, in *Duitschland* gevonden is, zal men al mede als geen bewijs willen doen voorkomen, dat dezelve *aldaar* het licht heeft gezien. Indien dit zoo ware, dan had men niets anders noodig, dan de stukken, welke te *Haarlem* bewaard worden, te vertoonen, om de eer der uitvinding der Boekdrukkunst aan die stad te doen toekennen.

Maar, in de *derde* plaats, er is zeer veel grond, om te vermoeden, dat het jaargetal, hetwelk oorspronkelijk op dit stuk gestaan heeft, is *veranderd*, welligt met het bepaalde oogmerk, om hetzelve daardoor eenen hoogen ouderdom te doen toekennen en alzoo anderen te misleiden. Zoodanige kunstgrepen zijn in de geleerde wereld niet vreemd. Men kent den beruchten Engelschman, welke zoo menig jaargetal in oude gedrukte werken heeft veranderd en vervroegd (1); en HEINEKEN leert ons in een zijner landgenooten (2) eenen man kennen, welke de kunst ver-

(1) CLEMENT, *Bibl. Cur.* T. IX. p. 380, 381. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 17, 18. GOCKINGA, *Uitvind. der Boekdrukkunst.* bl. 76. *Catal. rais. de Crevenna.* Vol. II. p. 17. *Catal. de la Serna Santander.* T. V. p. 15.

(2) *Nachrichten.* Th. II. p. 276, 277.

ſtond, om, met eenen daartoe vervaardigden ſtempel, het teeken van een oud meester op onde prentjes te plaatſen. — De ervaren figuurſnijder, lettergieter en boekdrukker JOH. ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, hield zich reeds overtuigd, dat in het jaargetal van deze prent eene vervalſching had plaats gehad; dat er aanvankelijk had geſtaan

Milleſimo CCCC°
LXX tertio

dat is 1473, doch dat men de talletter L had weggemaakt, en alzoo dit jaartal veranderd in

Milleſimo CCCC°
LXX tertio

dat is 1423: van welke wegmaking of uitkrabbing zich de overblijfſelen alsnog vertoonen in de ſtreep | vóór die XX gevonden wordende. Wat hier van zij; zeker is het, dat die ſtreep zeer duidelijk zigtbaar is, en dat dezelve daar ter plaatſe in geenen deele behoort, waarvan men zich door de beſchouwing van het ſtuk zelve kan overtuigen.

Ten *vierde;* al ware er geen de minſte grond, om aan eene zoodanige vervalſching te denken, dan nog ſtrekt het aanwezen van een jaargetal in eene prent geenszins ten zekeren bewijze, dat dezelve werkelijk in dat jaar gegraveerd of gedrukt zij. Men kent een aantal gedrukte boeken, achter of onder welken verkeerde jaargetallen geplaatst zijn: wij hebben daarvan eene geheele lijst opgemaakt, die wij welligt eenmaal aan het letterminnend publiek zullen mededeelen. Hetzelfde

de heeft omtrent de prenten plaats gehad, waarvan wij de volgende proeven zullen aanvoeren.

Wij beginnen alzoo met een plan van *Parijs* in houtsnede, hetwelk door eenen CRUCHE (een vormsnijder van de zestiende eeuw in *Frankrijk*) zoude gesneden zijn en het jaartal 1226 voeren. Dan het bedrog werd reeds door PAPILLON ontdekt, en het bleek, dat dit jaargetal met de pen geschreven was (1).

Zoo verhaalde dezelfde PAPILLON, dat hij in zijn veertiende jaar had gezien acht houtsnee-prenten van den jare 1284 of 1285, voorzien met de namen van *Alexander Albini Cunio* en *Isabelle*, voorstellende eenige geschiedenissen van ALEXANDER DEN GROOTEN. HEINEKEN, ondertusschen, spreekt van deze prenten als van een romangeschiedenis, ten blijke, hoe weinig geloof aan derzelver bestaan behoort te worden geslagen (2).

Men had voorgegeven, dat in de Bibliotheek te *Lyon* eene houtsnede met het jaargetal 1376 zoude voorhanden zijn; doch het is zeker, dat dezelve niet bestaat (3).

Eene prent met het jaartal 1384 en den naam van *Scholting te Nuremberg*, berustende in de Bibliotheek der Akademie te *Lyon*, wordt met alle reden mistrouwd en al mede als onecht verworpen (4).

In

(1) *Neue Nachrichten.* p. 129.

(2) *Nachrichten.* Th. II. *Vorrede.* p. XXXVI. DAUNOU *Analyse.* p. 116. *Neue Nachrichten.* p. 104–115. VON MURR, *Journal.* Th. II. p. 84.

(3) *Neue Nachrichten.* p. 143, 144.

(4) *Journal encyclopedique*, 1783. T. II. pag. 124. DAUNOU, *l. c.*

In den Catalogus van P. BEHAIM (pag. 75) wordt eene passie aangehaald, uit elf prenten bestaande, met het jaartal 1400; en volgens MURR bevond zich eene plaat van dezelfde passie in de verzameling van den Heer SILBERRAD te *Neuremberg*. Ondertusschen twijfelt de Heer HEINEKEN aan de echtheid van dit jaartal; er bijvoegende, dat een door hem van *Orleans* bekomen prent met het jaartal 1440 is herkend voor het werk van JOHAN SEBALD BEHAM, een leerling van ALBERT DURER, en alzoo niet ouder, dan van het begin der zestiende eeuw (1).

Het jaartal 1443, op eene andere prent, in het *Karthuizers Klooster* te *Buxheim* gevonden wordende, en beschouwd als in dat jaar gedrukt, is daarop geschreven (2).

WOLFGANG KNORR, graveur te *Neuremberg*, heeft eene prent bekend gemaakt, welke men voor het afbeeldsel van *Israhel van Mechelen* wil doen doorgaan, op welke geschreven staat: *das Portrait von Israel gemalt und gestochen von ihm selbst* 1445. Doch dat dezelve in dat jaar zoude zijn gegraveerd, wordt niet geloofd (3).

FOURNIER spreekt van eene prent van *Augustin Hirschvogel*, met het jaartal 1445. Ondertusschen is het buiten tegenspraak, dat deze prent honderd jaren later, en alzoo in 1545 is vervaardigd, vermits *Hirschvogel* omstreeks het

(1) *Journal* &c. T. II. p. 193. *Neue Nachrichten.* p. 278, 279. JANSEN, *Essai.* T. I. p. 235, 236.

(2) JANSEN, *Essai.* T. I. p. 236, 237. *Neue Nachrichten.* p. 143.

(3) *Neue Nachrichten.* p. 438, 439.

ne laatstgemelde jaar en vervolgens bloeide, en zijne prenten meestal met de jaren 1547, 1548 en 1549 gemerkt zijn (1).

Vervolgens haalt SANDRART eene prent aan van het jaar 1455; doch het is uitgemaakt, dat dezelve van veel later datum is (2).

Nog zoude men het jaartal 1460 hebben gevonden op eene prent bij den Heer *Bourlac de Montreder*, te *Parijs*; dan welk jaartal daarop n later tijd zal zijn gesteld, vermits naderhand bleek, dat op een anderen afdruk van deze prent geen jaargetal was geplaatst (3).

Voorts spreekt EMOER van eene koperen prent van het jaar 1461; aan welks bestaan echter al mede geen geloof wordt geslagen (4).

Eene houtsnee prent in folioformaat, door den Heer DE MARCILLE aangevoerd, op welke de ze woorden gevonden worden: *Gheprint t'Antwerpen by my Rhilberg de figursnider* (5), zal even weinig afdoen. HEINEKEN beschouwde dezelve als niet vóór het jaar 1470 in het licht te zijn verschenen. Ze voert geen jaargetal; en het is bekend, dat, tot zelfs in het laatst der zestiende eeuw, deze en gene stukjes door *figuursnijders* zijn gedrukt. Meer dan een derzelve

be-

(1) FOURNIER, *Dissert.* p. 85. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 254, note (dx). *Idée Générale.* p. 236. note (l). JANSEN, *de l'invention.* p. 212.

(2) JANSEN, *Essai.* T. I. p. 139, 140, 238, 239. *Neue Nachrichten.* p. 374, 391.

(3) *Neue Nachrichten.* p. 315.

(4) *Ibid.* p. 391, 392.

(5) *Idée Générale.* p. 197, 198. JANSEN, *Essai.* T. I. p. 210. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. pag. 54.

bezitten wij in onze verzameling, en daaronder van *Jan Ewoutzoon* en *Harmen Janszoon Muller*, *figuurſnijders* te *Amſterdam*, van 1540 tot 1600.

Eindelijk (want het zal onnoodig zijn meerdere voorbeelden van dezen aard aan te voeren) heb ik thans voor mij liggen een *Bly-eynde ſpel*, getiteld: *'t Quaedt ſyn Meester loondt*, van den bekenden Amſterdamſchen dichter *Theodorus Rodenburgh*, gedrukt te *Amſterdam*, bij *Paulus van Raveſteyn* voor *Dirck Pietersz. Voskuyl*, in den jare 1618, in quarto. Tegen de opdragt van dit ſtukje aan *Aleta Quekels* vindt men den afdruk van het emblema of zinnebeeld van de Amſterdamſche Rederijkkamer *in liefde bloeijende*, geheel in hout gegraveerd, en daarop het jaartal 1528. Men treft deze prent in meerdere Treur- of Blijſpelen van dien tijd aan, welke op die kamer geſpeeld of door leden van dezelve vervaardigd zijn. Hoe zeer men nu op deze prent zeer duidelijk het jaartal 1528 leest, zoude men zich geweldig vergisſen, indien men dezelve wilde houden voor een maakſel van dat jaar, daar de minstgeoefendſte reeds met den eerſten opſlag van het oog overtuigd moet zijn, dat dezelve in veel later tijdkring, en wel omſtreeks het begin der zeventiende eeuw, vervaardigd is. Het jaartal 1528 ſlaat welligt alleen op eene belangrijke époque met betrekking tot die kamer, mogelijk wel op het aannemen van de zinſpreuk: *in liefde bloeijende*. —— En wie zal ons nu verhalen, welke de aanleidende oorzaak is geweest van het plaatſen van het jaartal 1423 op de prent van den *H. Christoffel?* Er ſtaat toch niet bij, dat de-

dezelve in dat jaar is gegraveerd of gedrukt. Kan niet de schilderij, de teekening of het beeldwerk, waarna deze prent vervaardigd is, dit jaarmerk hebben gedragen, en door den graveur letterlijk zijn nagevolgd (1)? Of kan niet welligt het jaar 1423 voor het een of ander klooster, dorp, gemeente of stad, met betrekking tot dezen Heilig, eene bijzondere époque hebben uitgemaakt? (2)

En, eindelijk, in de *vijfde* plaats, voor een oogenblik vooronderfteld zijnde, dat dit jaargetal 1423 op deze prent alleen gesteld was, met het bepaalde oogmerk, om daardoor aan te duiden, in welk jaar dezelve gegraveerd of gedrukt was; ook dan nog kan dezelve in geenen deele ten nadeele van *Haarlem* worden aangevoerd, of ten bewijze verstrekken, dat de Boekdrukkunst in *Duitschland* of in *Mentz* zoude zijn uitgevonden. Immers wij zijn het met alle onzijdige beoordeelaars eens, dat *niet* de vervaardiging der *speelkaarten*, of der *heiligen* of andere *afbeeldingen*, met of zonder woorden of letters, zelfs niet de ver-

(1) Op dezelfde wijze heeft men in sommige oude gedrukte boeken het jaargetal of het geheele onderschrift, zoo als het in handschriften of vroegere uitgaven gevonden werd, overgenomen: zoo als, om slechts een paar voorbeelden op te noemen, met de *Chiromantie van Dr. Hartlieb* van 1448 en de *Mammotrectus* van 1470 heeft plaats gehad.

(2) Zoo was, bij voorbeeld, het jaar 1345 belangrijk voor de Heilige stede (thans de Nieuwezijds Kapel) te *Amsterdam*, uit hoofde van het vermeende mirakel aldaar in dat jaar geschied; en het is ook om die reden alleen, dat dit jaartal op de titelprent van het verhaal van dit wonder, te *Antwerpen* ten jare 1639 uitgegeven, is gegraveerd.

vervaardiging van geheele *bladzijden*, waartoe de letters in een en dezelfde houten plaat of bord zijn gegraveerd, voor de eigenlijke Boekdrukkunst te houden zij, daar dit slechts eene prent- of plaatdruk kan genoemd worden; maar dat, wanneer wij van de Boekdrukkunst spreken, wij alsdan alleen bedoelen zoodanige stukken of werken, welke met *beweegbare* letteren zijn gedrukt. En, wanneer wij nu, op het voetspoor van anderen, aannemen, dat de speelkaarten welligt reeds in de laatste helft der veertiende, of in het begin der vijftiende eeuw zijn bekend geweest, en dat dezelve vermoedelijk aanleiding hebben gegeven tot de vervaardiging der heiligen: dan laat het zich geredelijk denken, dat men weldra, immers in of omstreeks het jaar 1423, het zij dan te *Haarlem* in *Holland*, of wel hier of daar in *Duitschland*, op het denkbeeld kan zijn gekomen, om onder of bij deze heiligen eenige letters of woorden ter uitduiding of opheldering te graveren, en hen alzoo, als het ware, op eene verbeterde wijze het licht te doen zien. Het kan dus zeer wel te zamen gaan, dat deze *H. Christoffel* werkelijk ten jare 1423 is gedrukt, dat KOSTER zelfs tot deze prent geene de minste betrekking heeft (1), en dat,

(1) Niets, ondertusschen, wederspreekt de mogelijkheid, dat deze prent het werk van KOSTER zij. Hij toch, als vermoedelijk in of omstreeks den jare 1370 geboren zijnde, had in of omstreeks het jaar 1420 reeds den ouderdom van vijftig jaren bereikt; en, indien hij, zoo als sommigen op vrij goeden grond vermeenen, zich reeds in of omstreeks 1400 met het drukken van kleine stukjes heeft bezig gehouden, is het niet onwaarschijn-

dat, met dat al, de eer der uitvinding der eigenlijke Boekdrukkunst aan hem moet worden toegeschreven, indien, namelijk, slechts wordt aangetoond, immers op aannemelijke gronden waarschijnlijk gemaakt, dat hij, vóór het aanwezen der Mentzische drukkerij, stukken met losse beweegbare letteren gedrukt en voortgebragt heeft: en dit hebben wij, zoo wij vermeenen, door al het hiervoren aangevoerde overtuigelijk doen zien en boven alle bedenking gesteld.

schijnlijk, dat hij den eigenlijken *letterdruk* door *figuren* en *afbeeldingen van heiligen* heeft doen voorafgaan, die, hier en daar verspreid, welligt aan anderen aanleiding hebben kunnen geven, deze voorbeelden na te volgen.

B IJ V O E G S E L,

behoorende tot bl. 97 en 99.

In den *Catalogus* van den Graaf MAC-CARTHY vindt men (N°. 149) een exemplaar van de *Openbaring van Johannes*, en (N°. 134) van de *Biblia Pauperum*.

En tot bl. 461.

Zie ook VAN WIJN, *Historische Avondstonden*, bl. 325, 326.

B IJ-

B IJ L A G E A.

(Behoorende tot bladz. 69.)

V E R G E L IJ K I N G

VAN HET EERSTE BLAD VAN DEN

SPIEGEL ONZER BEHOUDENISSE,

VOLGENS DRIE ONDERSCHEIDEN UITGAVEN
EN EEN HANDSCHRIFT.

De eerste regels zijn gevolgd naar de eerste uitgave.
De tweede naar de tweede uitgave.
De derde naar een Handschrift van 1464.
De vierde naar de uitgave van VELDENAAR van 1483.

EERSTE KOLOM.

(H) Ier begiut die spieghel der
(H) — beghint dat speghel —
(H) — —— — spieghel —
H — —— die —— —

menschliker behoudenisse O
menscheliker —— —— —
—— ——(1)—
—— —— —

ec machi daer in sien dat hi
— mach hi — — — — —
— — — — — — — hy
eck(2)— — — — — — hi

mits

mits viants bedroch v'doēt
—— —— ——— verdoēt
—— —— ——— v'doemt
——(3)vyants ——— verdoēt

is Eñ hoe ñ ou'mits d' berm
— — — hi ——— — ——
— — — — ——— — ——
— Ende — ſi ou'ermits der barm

ħticheit gods weder v'ſoēt ſi Lucifer hier ō
herticheit —— —— v'ſoent — ——— —. om
——— ——— ——— ——— — ——— — —
herticheyt goods —— verſoent — ——— —omme

v'hief hi hē tegē god ſinē ewegē ſcepper eñ ī
—— ... — teghē — —— ewighen ——— — in
verhief — — —— — —— ewighē ſcepper — —
—— hy — teghen — ſinen ewighen ſcepper ende —

enē ogēblic is hi vā der hoecheit der hemelē
—— oghēblic — — van den ——— — ——
enen oghenblick — —— d' ——— d' hemelen
——oghenblic(4)— —— der hoecheyt der ——

neder v'worpē in der hellē Eñ om deſer ſaken
—— verworpē — — hellen — — deſar ſakē
—— u'worpē — d' —— — — deſer ——
—— gheworpen — der —— Ende — —— ſaken

willē dacht god dz mēſchlikē geſlacht, te ſcepp
—— —— — dat mēſchelike gheſlacht — ——
wille —— — — menſchelike ——— — ——
——(5)—— — — menſchelycke ——— — ——

ē

ẽ õ dat hi ĩ diẽ wed' om mocht makẽ dẽ valle
— om — — — — — — — — den —
— op — — in — weder — — — — —
en om — —(6)— dien — — — maken dẽ —

vã lucifer eñ ſinẽ geſellẽ vuaer õ die duuel
— — — — — waer om — —
van — — — geſellen — — —
— — ende(7) ſinen gheſellen — omme — —

dat benidẽde altyt dẽ menſche laechde. eñ hem
— — — den mẽſche — . — hẽ
— benydende — — menſche — . — hem
— — — — — — ende(8) —

dacht te beleidẽ tottẽ ou'tre des gebots Eñ v'
— — — tot dẽ ouertredẽ — — — —
— — — — den — — gheboots — —
—(9) — verleyden totten ouertrede — ghebots Ende ver

coes d' õ eẽ geſlacht vã ſerpẽtẽ dat reecht op
— daerom een gheſlacht — — — recht —
— — — — van ſerpentẽ — — —
— — — — vã(10) ſerpente — — —

ginc eñ eẽ maechdelic hoeft hadde In deſe ſer
ghinc — een — — . — deſen —
— — — — — had . — —
ghinck ende(11) eẽ maechdelyck — hadde — —

pẽt ginc die bedriechlike duſentuout kunſti
— ghinc — — — kuusti
pent — — — — kunsti
—(12) — dye bedriechlycke — conſti

ge bedrieger. ende mits de mōde sprekēde be
— bedriegher. Ende — des monde sprekende —
ghe ———. En — — mōde — —
— bedrieger ende met den monde(13)sprack(14)—

---

bedriegēde woorde tot dē wiue becoerde dat wyf
bedrieghende — — den — bocoerde — —
—— woordē — — — becoorde — —
bedriechlycke woerden tottē —(15) becoerde — —

---

als miste voersuchtich. houdēde. adā dē mā wi
— — voersuchtich. houdende. adam den man —
— minste voersichtich — — — — —
—(16)minsten— — — — —

---

ser eñ scalker te wesen Eñ ghinc tottē wiue
— ende — — — Ende — tot den —
— eñ — — — Eñ — — — —
— ende scalcker — —(17) Ende — totten —(18)

---

alleē wesende sōd' den man. want die viant
alleen — sonder — — — — —
alleē — — — — — — —
allene was — — — — — vyant

---

lichteliker bedrieget die alleē is dā die ghe
— bedrieghet — alleen — vau — —
— — — alleē — dan — —
— bedriecht(19) — alleen — — — —

---

sellen heeft. Die man is van god in dē padise
— heft — — — — — — den paradise
sellē heeft(20) — mā — — — — — —
sellen — — — — vā — — dē —

TWEE-

TWEEDE KOLOM.

ouergeſet eñ dat wyf is geſcapẽ vã d' ribben
ouergheſet ende — — — gheſcapẽ van der —
— eñ — — — — — — ribbẽ
— ende — — — gheſcapen — — ribben

des ſlapẽde mãs. Si is gemaect vã haers m
— ſlapende mans — — ghemaect — — —
— ſlapendẽ —(21) Sy — — van — —
— ſlapende — Si — — — — —

ãs ſide eñ is de man gegeuẽ voer eẽ mede ge
ans — ende — den — ghegeuen — een — ghe
— — eñ — — — ghegeuẽ — — — —
ãs — ende(22) — — — ghegheuen — — — —

ſellinne welke waert ſake dat ſi in haer ge
— — — — — — — — ghe
ſellyñe — — — — — — — —
ſellinñe welcke waret ſaeke — — — — (23) —

geuen eer volſtaẽ had nẽmermeer en had ſi
— — volſtaen — — — — —
— — volſtaẽ — nũmermeer — — —
gheuen(24) — volſtaen hadde nymmermer(25) — hadde —

vã den mã enich v'driet geledẽ Mer ſi den viãt
van — man — verdriet — , — — — viant
— dẽ — — v'driet — —(26)— — —
— den — — verdriet gheleden — —(27) — vyant

geloeft heeft eñ harẽ god gelikẽ woude heu
gheloeft — — haren — gheliken — . hee
gelooft — — harẽ — ghelikẽ — —
gheloeft — ende(28) haren — gheliken —(29) heu

et ſi v'dient vã de man moyenisſe te lide eñ v'd
ſt — verdient van dẽ — ——— — lidẽ — verd
— — v'dient — — — ——— ——— v'd
et — verdient — den — moeyenisſe — liden eude verd

riet Dat wyf geloefde de viant eñ niet den m
— — — gheloefde den viãt — — — —
— — — ——— — viant — — die —
— — — ——— — vyant ende — den —

an mer die mã heeft dat beliieft eñ toe gela
— — — man beeft — belieft — toe ghela
— — — —— heeft — ——— — — ——
— — — —— —— — ——— ende — ——

ten al wast õwillichlic. Dat wyf begeerde o
tẽ — wſt onwillichlic. —— —— begheerde —
ten — wast onwillichlike —— —— begeerde —
— — —— onwillichlic —— —— begheerde —

p die man dat hi mit haer etẽ woude die hi ſ
— — —— — — met hair etẽ —— — —
— den —— — — mit haer eten —— — —
— ten —— — — met ——— —— — —

oe mīnede dat hi at om dat hi haer niet bed
o mīnẽde — — — — — — —— —— —
— mynede — — — — — — —— —— —
— minnede(30)— — — — — — —— —— —

roeuẽ en ſoude. Salomõ aẽbede die afgodẽ õ
rouen — ——. —— aenbedede — —— om
roeuẽ — —— Salomon aenbede — —— —
rouen — —— ——(31) —— — afgoden —

der

der minẽ wille nochtã en v'moede hi daer om
— — —. — — — — — —
d' mȳnen — nochtans — — — — —
der minen —. nochtan(32) — vermoede — — —

---

niet dat ſi god ofte gode warẽ Alſo at adã mz
— — — — — — waren — — — mit
— — — — — godẽ — — — adam —
— — — — — goden wareu Alſoe — — met

---

haer om d' minnẽ wille nochtã en geloefde hi
— — der minnẽ —. — — ghelofde —
— — d' mynen —. nochtans — gheloefde —
hare — der minnen —. nochtan(33) — — —

---

niet dat god gelike mocht Daerom ſõdichde
—(34) — — gheliken —. — ſondichde
—(35) — — ghelikẽ — — —
—(36) — — gheliken — —(37) —

---

dat wijf meer dã die man wantſe gelijc god
— — — dan — — — ghelyc —
— — — — — mã — — —
— — — — — man — ſi ghelyck —

---

waende te w'den Eñ dede d' voert op eẽ grote
— — werden Ende — daer — — een —
— — werdẽ Eñ — — — — — —
— — werdenEnde(38) — — — — — —

ſonde om dat ſi harẽ mã mit ſmeken tot ſon
— — — — haren man — — — —
— — — — harẽ — — ſmekẽ — —
— — — — haren — met ſmeken — —

dẽ

dē toech Al ist dat in dē text der bibelen foe
— —. — — — — den — — biblem
— — — — dattet — dē — d' bibelē openlic
— — — isset dat — den — der bybelen foe

TUSSCHENVOEGSELEN OF VERMEERDERINGEN.

(1) In welken openbaer wert. die valle. d'menschen Ende die manier d'wedermakinghe. In desen spieghel so mach een man merken om wat saken wil scepper alre dinghen den mensch ghescapen heeft.

(2) soe (3) des (4) soe (5) soe (6) weder (7) van (8) hi dacht (9) altyt (10) eenrehande (11) dat (12) soe (13) soe) (14) hi veel (15) ende (16) ten (17) dan dat wyf (18) daer si (19) een

(20) Aldus dan so heeft die viant euam onse moeder v'scalct Dat menschelike gheslachte leydende tot d'wreder doot Daer om is dat die man ghescapen is in den acker van damascho ende dat wyf is ghemaect in den paradise.

(21) God heeft volma dat wyf bouen den man gheeert want hi se in d' stat d'wellusten ghemaect heeft. Niet en heeft hise ghemaect van den slime d'eerde. alse den man Mer van den been ende van den vleische des slapende mans. ende edelen op dat si van den voet ghemaeckt wesende. van den man niet en soude versmaet wesen. Noch van den hoefde. op dat si bouen den man gheen heerlicheit hebben en soude.

(22) si (23) eer die haer (24) was (25) soe (26) want (27) heeft (28) si (29) soe (30) als (31) die (32) soe (33) soe (34) hi (35) hi (36) hi (37) so (38) si

BIJLAGE B.

(Behoorende tot bladz. 69.)

VERGELIJKING

VAN HET LAATSTE BLAD VAN DEN

SPIEGEL ONZER BEHOUDENISSE.

EERSTE KOLOM.

T ryck d' hemele is gelyk dē X maechdē
T — — hemelē — gelyck — — maēchdē
Dieſtrengicheit des rechters wert bewyst in dē tienmaechden
Dat rycke der hemelen is ghelyc X maechden

Daer in der ewāgelien of v'telt wort die wiſe
daer — — ewāgeliē — — wert Die —
Daer — d'ewageliē wil een parabel of v'telt — — —
daer — der ewangeliē — vertelt wort die —

---

maecdē en vuodē die duuaſe maechdē gheē
maechdē — woude — dwaſe maechden gheen
— — woudē den dwaſen geen
maechden — wouden — dwaſe maechden gheē

---

oli geuē bidē welkē ſchyt dat die heiligē dē er
oly — — — — — — — — v'
oli gheuē By — ſchynt — — heyligē den —
olie gheuen. biden welcken — — — heylighen — ver

oer-

oerdelē in genen dīgē melidich sel vuesen Die
— ī ghene dīghē medelidich — wesē —
oerdeldē in ghenē dinghen — en — wesen (1) —
— — — — — sellen — —

wise maechdē bespottedē dē duuase maechden
— — — die dwase maechden
— — bespotteden die dwase
— — die — — — maechden

doē si sagē dat si ghīgē tot die v'coeppers dē olië
doe — saghē — — — — — v'cops d'olien
Doe — sagē — — ghingē — — v'copers d'olië
doē — saghen — — ghinghen — — vercopers d'olien

Eñ also sele schinē dē heiligē die v'doemden te
En — — — — — — v'doemdē —
En — — — — heyligē — verdoemde —
Eñ — — — — heylighen — verdoemdē —

bespottē en ysende tot die v'copers d olien of
— Eñ seynde — — — d'olyē —
— Eñ seynde — — — d'olië of
— en eyschen — — vercopers d'olien. —

si seggē ghi hebt die euuege vroeehde v'coch
— segghē — — — ewige — —
— seggē wouden — — — ewige — v'coft
— seggē wouden — — — ewighe — vercoft

om ydel wellust. alle die aelmoesen eñ goede
— — — — — aelmoesē — —
— — wallust (a) Alle — aelmissen — —
— — wellust. alle — aelmissen ende —
die

die gi gedaē hebt. heb di v'coft ō mēschelike lof
— ghi — — — — om — —
— — godaen — — — — om mēscheliek — (3)
— — ghedaē — — — vercoft — mēschelike —

wat baet u nu hou'dicheit eñ ydel glorie Siet
— — — — — — — — —
— — — — u houerdicheit — — — (4) —
— soe — — — houaerdicheyt — — — —

nu hoe goet die gode vuerkē vuarē die gi v'
— — — — goede werkē warē — — —
— — — — — — waren — — —
— — — dat gode werken waren — — ver

smaet hebt eñ wat batē u alle die tytlike dī
cocht — — — bate — — — — din
kocht — — — u batē — — tytlyke —
smadet — ende — baten u — — tytlycke —

gē die gi ōtfāgē hebt Doen die duuase mach
ghē — ghi — — Doe — dwase maech
ghen — — ontfangē — — — — —
— — — ontfangen — Doen — — —

dē ā de wise gheē ōtfemhticheit en vōde sochtē
— ī dē wisē — ontfermhticheit — — sochten
— in — wisen gheen ontfermherticheit — vondē —
— aen die wyse (5) — — onden soe sochtē

si ōtfermhticheit ā dē brudegō eñ badē hem dat
— ōtfmh'ticheit ī — — — — hē —
— bermherticheit an — — — — —
— ontfermherticheyt — brudegom — — — —

mē hem die dore mpeneh foude voer w' feg ic
— hē — — openē —. — waer — —
— — — — openen woude (6) — — fegghe —
— — — — openē foude. — — feg —

---

u ic en ken u niet Alfo folt ī dē daghe des oer
— — — — — —. — felt — — — —
— — — — — — — fo — in den dage — —
— — — — — — Alfoe falt — dē daghe — —

---

dels de fōdarē geboerē. fi en felle bidē heer gheē
— dē — gheborē. — felle — hē —
— dēn fondarē geborē Sy — fellen — — gheen
— dē — gheborē. fi — — — heer —

ōtfermh'ticheit vīdē noch bi finen heiligē Die
ontfmh'ticheit vindē — — finē heilighē —
ontfermherticheit vyndē — — — heylighē —
ontfermherticheyt vinden. — — — heyligē —

---

maner des ordels wort ī dē fcrifte beuuefe doe
manier — oerdels wert — — fcriftē bewefē —
— — — — den — bewefen Doe
maner — — wort dē fcrifte —. doe

---

die hāt des herē tot dē conīck baltefar fcreef
— — — hēn — — — balthafar —
— hant — herē teghē den coninc baltafar —
— — — heren tot den — balthafar —

---

an den want Mane tetal fares vuelc ghege
ā dē wāt (7) — thetel phares wlc —
an den want (8) — — — welc gehe
— — — (9) — — — — ghehe

TWEEDE KOLOM.

ten vueert tghetal ; anhangheu of ghefceyt
tē — wert ——— anhāghē — gefceyt
— —— ——— anhāgē ofte ghefceit
ten —— dat ghetal aenghehanghen of ghefeyt

Dat ordel fal gehādelt vnordē biden getaleñ
—— oerdel — ghehādelt werdē bidē getal —
—— —— fel gehandelt . —— —— ghetal —
—— —— fal ——— worden bi den —— ende

ahāge. eñ fal v'uult vnerdē bidē euuiger gefcei
anhāgē. — ——vuult werdē bid' ewiger ———
——— — fal v'uult ——— ——— gefcey
aenhanghen, ende falveruult werden -der ewigher ghefcie

denisfe des goeds eñ des quets Die heer fal eē
—— —— goets — — qets — —— — een
denis — — — — quaets — —— fel ——
denisfe — —— — — —— — —— fal eē

ygelick ordelen na getal fyre v'dieaftē vuāt hi
yghelic oerdelē — —— —— v'diētē wāt ——
——— ——— naet ghetal fynre v'dientē want —
yghelycken oerdelen naedat — —— verdienftē ———

heeft getelt al ōfe w'kē eñ woerdē eñ heeft be
—— —— — —— werkē — ——. — —— —
—— gheteltalle onfe ——. — woerde — —— —
—— —— al —— werken — woerden. — hi —— —

teykēt alle gedachtē vullie eñ wtgāck alle die
——— —— ——— wille — ——— — —
teikent — ——— —— — wtganck — —
teykent —— ghedachten. hi heeft oeck ghemerct — —

 tyt

tyt ōs gegeuen heeft hi merct hoe si is uut
— ons ghegeuē — — ghemerct — — ut
— — gegeuē — — — — — —
— die hi — ghegheuen — hoe dat wi hem ghebruyct

ghegeuen. hy heeft oec getelt alle gauen die
ghegeuē. hi — — ghetelt — gauē —
— — — — — — —
hebbē. — — — — — dye — —

wi ōtfāgē hebbe hoe wise vutgegeuē hebbē
— — hebbē — — wtghegeuē —
— ontfangē — — — — —
— — — — dat — wtghegeuen hebben.

eñ hoe lāc vuise besetē hebbe. Also dit vorse
— — — wise — hebbe. Alle — voerse
— — lanc — — hebbe. — — —
— — — dat wyse besceten hebben Also — —

t is dat hi nu telt sel hi dā in d' vuaghē hāgē eñ
it — — — — — — — — — wagē hāghē —
— — — — — — dan — — waghē hangē —
— yt — — mē hier vertelt dat — — — wagē — —

ien(10) tonē voer eē iegelikē vā vuat w'dē dat si sȳ
— — enē yegelickē — wat — — —
— — — ygelike — — weerdē — syn
— ēē ygelic — — — dz — —

eñ dā sel vā also grōt' vuichtē wesen eē hellic
Eñ — sal — so — wichtē — een hellic
— — sel — — groter — wesē — hellinc
eñ dan soe salt soe grote wichte wesen — —

eēs

eēs erms menchē. alſo hōdert taleutē gouts
eens arms menſchē — — talentē —
— armē — — hondert talenten —
vā enē — mēſche. als — talentē —

des paeus of des Keyſers Veel meer ſal vue
— — — — Keiſers. — — — we
— — — — Keyſers — — — —
vā den — — van dē — — — —

gē eē ey gegeuē ſōd' doot ſōdē dā ōgetelt gout
— — ghegeuen ſond' — ſōde — ongetelt —
ghen een — ghegeuē ſonder — ſonde Dan onghetellet —
ſen eē eye ghegheuē ſond' — ſondē den ongetelt —

mit doot ſōden Meer ſal wegē met deuoclen
— — — — — weghē mit deuocien
— — — — ſel wegē — —
mz — ſondē — ſal — met deuociē

eē pr nr dā eē heel ſouter mit v'driet ende ſou
een — — — een — — — — eñ ſō
— pater noster dan — — — — — — ſon
eē — — — — gheheel — met verdriet — —

der aendach Ten lesten ſo ſal volgen phares
— aendacht — lestē — — — —
— — (11) — — — ſel volgē —
d' andacht — lesten ſo ſal volghen —

dats ſtridīge want wat getal d' quadē ſal ge
— ſtridīghe. wāt — — — goedē — —
— ſceidinghe want dat ghetal der goeder ſel ghe
— ſtridinghe — — — — quaden dat ſal —

ſceidē

sceidẽ w'dẽ vã geselscap d' heiligẽ dã so sullen
— — — — — — — — sellen
sceydẽ werde vant ghesselscap der heylighẽ Dan — sellẽ
sceyden werden van dat — der heylighen: eñ dan soe sellen

---

die v'doemde gaen mitten duuelen ĩ die helle
— — — mittẽ duuelẽ — — —:
— — — mit den — — d' hellẽ
— verdoemde gaẽ metten duuelen — die helle.

---

eñ die goede sellẽ gaen ĩ die ewige vroechde
— — — — gaẽ — ewighe —
— — — — ĩn — ewige — gods
— — — sellen gaen — — ewighe — *Laus deo*

TUSSCHENVOEGSELEN OF VERMEERDERINGEN.

(1) Ende si sellen Ummer hen weygheren te geuen den olie der ontfermherticheit Ende sellen hen v'bliden ende v'uroechden van d'wrake

(2) Gaet tot den vercopers ende coept u andere

(3) ende ydel glorie

(4) Wat is alle luste ende lof d'werelt

(5) maechden

(6) ende en vonden bi hem gheen ontfermherticheit Mer si hoerden van hem

(7) wert ghescreuen

(8) wert ghescreuen

(9) aldus

(10) Dit woord behoort hier in 't geheel niet — dit is mogelijk tot blinden gebezigd en alzoo, bij vergissing, tot in of aan het begin van dezen regel verschoven.

(11) te lesen

Mren van den *Spiegel onzer Behoudenis* ;
eer MEERMAN en het andere den Heer
i

s het Exemplaar van den Heer
MEERMAN.

it is die verworpen steen.

en leste leyde si daertoe den ver
n ende wonden hem seer bequaē
r den slotsteen. Ende tot so gro
l verscrickede si alle Ende seidē
at groots toecomende bewesen te
ristus was in syure passien die
steen. Ende is ghemart die slot
ure verrisenisse Doe is vervolt
ie des groten profeets Ende in
erighe heeft hy syn bluet ghe
moertel Ende voer den steen
glicste lichaem O ihesu laet ons
dat wy in dinen tempel moghen
EN.

n 9 MCCCC Art iiij mathe 9 XX

BIJLAGE D.

(Behoorende tot bladz. 456.)

TAFELS-WIJZE VERSPREIJDING DER KONSTEN, HANDTWERCKEN, AMBAGHTEN EN NEERINGEN ONDER DEN GILDE VAN ST. LUCAS SORTEERENDE EN SLAGHREIJCKENDE.

- Overste gedeelte bestaende bij die van de Konst, als
  - Schilders.
    - Meesters.
    - Vrije gasten, handelaers.
    - Discipulen, leerlingen, jongens.
  - Gesellighe Konstenare als
    - 1 Plaetsnijders, etsers.
    - 2 Glaeseschrijvers, verlichters.
    - 3 Beeldtsnijders, houders, off gieters.
    - 4 gemenghde konsten, als
      - architecten.
      - landtmeeters.
      - alle mathematicé.
      - alle seltsame konstige werklieden.
  - dependenten of aenbehoortige der Konsten als
    - Groffschilders.
    - Vergulders, stoffeerders, spiegelmaeckers.
    - Affzetters, wewebriefjens maeckers.
    - Primuurders, huysteverwers.
    - Stoeldreijers, geschilderde houtkramers.
    - Geleybackers en verkoopers.
    - Druckers off maeckers.
    - alle wie verwe, penseel off graeffijser gebruijckt ofte eenijge beeldtwercken maeckt.
    - alle die ijets den konste raeckende handelt off verkoopt.
- needer-gedeelte bestaende uijt de handtwercken, ambaghten en neeringhen van deesen Gilde, als
  - 1 Goud en Zilversmeeden.
  - 2 Boeckbinderen, druckers, en zetters.
  - 3 Koperslagers, geelgieters.
  - 4 Tin- en loodtgieters, orgelmakers, pompmakers, leijdeckers.
  - 5 Glasemaeckers en verkoopers.
  - 6 Borduurwerckers, tapijt, en damaste beeldtwerckers.
  - 7 Blickwerkers, lantaernmaeckers, en alle die mette bout soudeeren
  - 8 IJzerkramers, en uijtdraghers off draeghsters.

INHOUD.

*** Hoofdst.

INHOUD.

AAN-

AANWIJZING DER PLATEN.

The true Effigies of Iohn Guttemberg *Delineated from the Original Painting at* Mentz *in Germanie.*

The true Effigies of Iohn Guttemberg *Delineated from the Original Painting at* Mentz *in Germanie.*

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS

DER

BOEKDRUKKUNST,

DOOR

JACOBUS KONING,

LID VAN HET ZE…

MAATSCHAPPIJ DER …

HAARLEM EN DER …

LETTERKUNDE …

Te HAARLEM

DE WED. A. LOOSJES

MDCCCXVIII.

aberg *Delin*

z, *in Germania*

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS

DER

BOEKDRUKKUNST,

DOOR

JACOBUS KONING,

LID VAN HET ZEEUWSCH GENOOTSCHAP, VAN DE MAATSCHAPPIJ DER WETENSCHAPPEN TE HAARLEM EN DIE DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEYDEN.

Te HAARLEM, *bij*

DE WED. A. LOOSJES, Pz.

MDCCCXVIII.

overgeslagene bijzonderheden betrekkelijk de Geschiedenis der Boekdrukkunst, of wel hunne bedenkingen op mijne Verhandeling, mede te deelen: van welk een en ander een dankbaar gebruik zal worden gemaakt.

DE SCHRIJVER.

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK II.

Bladz. 67—72.

INHOUDENDE EENE

VERGELIJKING VAN DE TAAL EN SPELLING VAN DEN NEDERDUITSCHEN SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS.

In mijne Verhandeling over de Uitvinding der Boekdrukkunst heb ik, in het Tweede Hoofdstuk (bladz. 67—72 en Bijlagen A en B) medegedeeld eene *vergelijking van de taal en spelling van drie onderscheidene uitgaven en een handschrift van den Nederduitschen Spiegel onzer behoudenis.* Deze vergelijking moest, onder anderen, dienen ter overtuiging van den lezer, dat dat boek niet in de *Vlaamsche* of *Brabandsche*, maar in de *Hollandsche* taal was opgesteld, en mitsdien aan dat gewest hare geboorte was verschuldigd.

Offchoon ik mij alsnu vermeen overtuigd te mogen houden, dat deze mijne uitspraak bij den taalkundigen Nederlander geen den minsten twijfel, veel min werkelijken tegenstand heeft ontmoet of zal ontmoeten,

 heeft

heeft men mij echter, van meer dan eenen kant, te kennen gegeven, dat het ter overtuiging zoo van den minkundigen, als van den buitenlander, welligt niet ondienstig zoude zijn, deze mijne stelling door een of twee voorbeelden te staven en boven alle verdenking te verheffen.

Ik was daartoe niet ongenegen; doch de aanmerkelijke uitgebreidheid mijner Verhandeling haalde mij over tot het voor alsnog terug houden van deze en gene bijzonderheid, welke, zonder benadeeling der hoofdzaak, voor het oogenblik konde worden terug gelegd; en daar onder was dan ook de van mij verlangde proeve omtrent de taal en spelling van den *Spiegel*.

Hoe gemakkelijk mij nu deze arbeid ook in den beginne voorkwam, ontmoette ik weldra eenige zwarigheden, welke mij nog al van aanbelang toeschenen.

Een derzelve bestond in de keuze der stukken, waar mede ik den *Spiegel* konde vergelijken. Mij kwamen daartoe terstond wel voor den geest de *Charterboeken* van VAN MIERIS en anderen, als mede de *Handvesten* van onderscheiden steden. Doch de bedenking, dat vele derzelve niet oorspronkelijk in de landstale waren opgesteld, maar in later tijd en onzeker door wien (het zij Vlaminger, Brabander of Hollander) overgezet; dat zelfs, ingeval die Charters werkelijk in de Nederlandsche tale waren vervaardigd, de ambtenaren der Graaflijke Cancellarij welligt nimmer bij uitsluiting, alleen uit Brabanders of omgekeerd uit Hollanders zullen hebben bestaan, waardoor eene gestadige ver-

verandering en onderscheid in de taal en spelling onder een' en denzelfden vorst moest ontstaan, hetwelk de vergelijking en keuze moeijelijk maakte; en dat zelfs in de in druk verschenen Charters, niet altijd de spelling der oorspronkelijke stukken naauwkeurig was gevolgd en overgenomen, zoo als overbekend en, van tijd tot tijd, door proeven gebleken is; — dit een en ander overtuigde mij, dat het gebruik maken van deze stukken *alleen*, zonder bijvoeging en behulp van *andere*, tot dit mijn oogmerk in geenen deele geschikt en voldoende was.

Onder die andere stukken rangschikte ik in de eerste plaats de Dichtwerken van MAERLANT, VAN VELTHEM en anderen, aan den eenen, en de Rijmkronijk van STOKE, aan den anderen kant. Doch ook hier deed zich de bedenking op, dat de leeftijd van deze oorspronkelijke schrijvers te verre verwijderd was van het tijdstip, waarin de *Spiegel* in het licht was verschenen, dan dat uit eene vergelijking van deze onderscheidene werken een voldoend besluit kon worden opgemaakt. — Ik moest mij alzoo voornamelijk tot die stukken bepalen, welke gedurende de veertiende en vijftiende eeuw in Braband en Holland het licht hadden gezien. Die stukken kwamen mij vooräl tot mijn oogmerk geschikt en voldoende voor, vermits dezelve, in zoo verre zij geschreven waren, bijna allen door de kloosterlingen waren beärbeid, die meestäl in hetzelfde land, gewest of plaats, waar zij ten tijde der vervaardiging hun verblijf hielden, waren geboren of opgevoed, en alzoo de spelling aldaar in gebruik zich

hadden eigen gemaakt; of, zoo zij door de drukpers waren voortgebragt, geacht konden worden van de voornaamste druk- en spel-feilen te zijn gezuiverd, en alzoo met de aangenomen spelling overëenkomstig te zijn. En in deze meening heeft mij een naauwkeurig onderzoek van een overgroot aantal zoo gedrukte als geschreven stukken, vóór het jaar 1500 afgewerkt, bevestigd.

Dan nu deed zich eene andere en ongelijk grootere zwarigheid op: het opsporen, namelijk, der kenmerken van het werkelijk onderscheid tusschen de *Brabandsche* en *Hollandsche* taal, vooräl gedurende de veertiende en vijftiende eeuw. Omtrent het onderscheid tusschen het *Vlaamsch* en *Hollandsoh* bestond minder verschil. De plaatsing van de letter H in sommige woorden, als Huutwendichept (*uitwendigheid*), Huter Hellendichept (*uitter ellendigheid*), Heyscht (*eischt*), Hende (*ende*) enz.; en in tegenöverstelling de weglating van dezelve in de woorden Elena (*Helena*), Eester (*Heester*), Orribel overdichept (*horribele hovaardigheid*) enz. toonen dadelijk den Vlaamschen autheur of afschrijver. Soortgelijke sprekende proeven echter van echt *Brabandsche* of *Hollandsche* spelling op te sporen hield mij langen tijd onledig. Ik vond die spelling in zeer vele stukken van beide deze landen over het algemeen zoo zeer aan elkander gelijk, dat de opsomming en aanwijzing der kleine verschillen en afwijkingen een uitgewerkt vertoog zoude vorderen, hetwelk, hoe zeer op zich zelve voldoende, aan het verlangen niet zoude beantwoorden,

om,

en, namelijk, het werkelijk onderſcheid tusſchen het oude *Brabandsch* en *Hollandsch* door de aanvoering van een paar woorden aan te toonen.

Het gelukte mij eindelijk in dit oogmerk te ſlagen. Eene aanhoudende lezing en vergelijking deed mij zien, dat de woorden **ſel** en **ſellen** en **of** in ſommige zaamgeſtelde woorden oorſpronkelijk uit *Holland* afkomſtig zijn en bij uitzondering tot de ſpelling van dat gewest behooren.

Beide treft men in den *Spiegel* aan. De woorden **ſel** en **ſellen** ontmoet men op de meeste bladzijden van dat boek. Plaat V in mijne Verhandeling levert daarvan reeds de bewijzen op; en met betrekking tot het woordje **of** dienen de navolgende proeven uit dat boek genomen:

Doe deſe ofgehouwē was
die meeſt' der ſmeden ſneet of
ō d' of latē eē dack te ſnidē
d' of makē die v'ſamīge
willichlick daer of veroeſt
daer rys of geborē ſoudē werdē
eē vā dē knechtē ſyn oer ofſloech
d' leeſt mē off
welker vodē clederen hier of dede ſnide
dat mē alle ſȳ telgerē ofhoudē ſoude
tot medelide daer mede of verwerkede
Daer in der ewāgeliën of v'telt wort

Niet altijd en overäl echter zal men deze ſpelling in *alle* de *Hollandſche* ſtukken aantreffen; nu en dan be-

bezigde men, in plaats van sel en sellen/ de spelling zal en zullen/ en in enkele geschriften, in stede van af/ het woordje af; doch dit is zeker, dat de eerstgemelde spelling in geene echt *Brabandsche* stukken gevonden wordt: waaruit volgt, dat zoodanige boeken of geschriften, en mitsdien ook de *Spiegel*, waarin meer dan eenmaal (en alzoo niet bij schrijf- of drukfeil) de spelling sel/ sellen en af voorkomt, zonder eenige de minste bedenking aan eenen *Hollandschen* schrijver of drukker moeten worden toegekend.

Ik zal alsnu deze mijne uitspraak door eenige voorbeelden, als zoo vele proeven, trachten te bewijzen en boven alle redelijke bedenking verheffen.

Om daartoe alle de door mij gebruikte gedrukte en geschrevene boeken en geschriften (wier getal bijna twee honderd bedraagt) op te tellen, acht ik onnoodig. Ik zal mij slechts op eenige derzelve beroepen, en het verder onderzoek aan anderen overlaten.

En alsdan verdienen te dezen onze opmerking:

1. De reeds door ons gemelde Dichtwerken van MAERLANT, VAN VELTHEM, STOKE en anderen, zoo als ze oorspronkelijk uit de pen van deze schrijvers zijn voortgevloeid (1). In de twee eerstgenoemden

(1) Den taalkundigen lezer is het bekend, welke verminkingen zeer vele oude handschriften en charters door de losheid der afschrijvers hebben ondergaan. Aan zeer velen, welke zelfs in druk zijn uitgegeven, heeft hetzelfde lot getroffen. Omtrent STOKE is dit door HUYDECOPER op menigvuldige plaatsen aangetoond; en omtrent

de is de ſpelling af/ doch bij STOKE die van af gevolgd, wanneer namelijk dit woord niet op gaf moest rijmen. STOKE wordt alzoo te regt voor een *Hollander* gehouden.

2. Een overgroot aantal geſchreven boeken, over allerhande onderwerpen, afkomſtig uit onderſcheidene Kloosters in Amſterdam, Haarlem, Leyden, 's Gravenhage, Gouda, Schiedam, Hoorn, Weesp, Beverwijk, Rijswijk, Utrecht en Amersfoort, alle onder mij berustende, waarin de ſpelling ſel/ ſellen en af voorkomt; in tegenöverſtelling van die van meer dan een Klooster in *Braband*, zoo als te Hasſelt, Liere, enz. mede bij mij aanwezig, waarin men de ſpelling, ſal/ ſullen (1) en af overäl ontmoet.

3. De *Theſauriers Rekeningen der Stad Haarlem*, beginnende met den jare 1417, waarin de bovengemelde *Hollandſche* ſpelling al mede doorloopend is in acht genomen.

4. Eene menigte Grafelijke *Charters* en *Handvesten* van de dertiende tot het einde van de vijftiende eeuw, in de werken van MATTHEUS, LE LONG, VAN MIE-

trent VAN VELTHEM blijkt mij zulks uit een aan mij toebehoorend exemplaar van de uitgave van LE LONG, door CLIGNETT met het oorſpronkelijke, in de Bibliotheek der Leydſche Akademie berustende, vergeleken en met de pen het geheele boek door verbeterd.

(1) Selen en ſuelen leest men wel in eenige echt *Brabandſche* geſchriften, doch nimmer met twee ll's.

MIERIS, WAGENAAR, VAN WYN en anderen voorkomende (1), welke al mede blijken van Hollandschen oorsprong dragen.

5. De in de vijftiende eeuw in *Holland* en *Utrecht* gedrukte boeken (2). Onder de *Hollandsche* drukkers van dien tijd verdient inzonderheid opmerking GERAERT LEEU, welke eerst van 1477 tot 1484 te *Gouda*, doch vervolgens van 1485 tot 1492 te *Antwerpen* drukte, vermits hij in de werken, welke in laatstgemelde plaats van zijne pers in het licht zijn verschenen, niet altijd de *Brabandsche*, maar veel meer de *Hollandsche* spelling heeft behouden en gevolgd. Ook HENRICK ECKERT VAN HOMBERG verdient onze vermelding. Hij woonde tot in 1496 te *Antwerpen*; daarna, en wel in de jaren 1498, 1499 en 1500, ontmoeten wij hem te *Delft*; doch vervolgens keerde hij naar *Antwerpen* terug; en het is opmerkelijk en te de-

(1) Een aantal oorspronkelijke Charters, beginnende met den jare 1317, mij door Jonkheer VAN SYPESTEYN, te *Haarlem*, ten gebruike toegeschikt, bevestigen dit ten volle.

(2) De voorbeelden van afwijking der gewone spelling van dat gewest in gedrukte stukken zijn zeer schaars. Slechts één kwam mij te voren: het is *die wech der syelen salicheyt*, ten jare 1480 bij VELDENAER in het licht verschenen. In dat boek, met uitzondering van het Voorwerk, is de *Vlaamsche* spelling van het *handschrift* behouden; het kan alzoo van veel dienst zijn bij het nazien en bearbeiden der werken van MAERLANT en anderen.

dezen van belang, dat in zijne *Delftsche* voortbrengsels de *Hollandsche* spelling doorloopend gevonden wordt.

6. De *Bevarden tot dat heilige Graft in Jherusalem*. De drukker van dat boek, ERHAERT REWICH, van *Utrecht* geboortig, volgt in hetzelve, niettegenstaande het door hem ten jare 1488 in de stad *Mentz* is gedrukt, even zeer de door ons opgegevene *Hollandsche* spelling.

7. Het werk van OTTO VAN PASSAU, *het boek des gulden throens of der vier en twintig ouden*. Ik bezit hiervan een handschrift in *Braband* vervaardigd. Eene vergelijking van hetzelve met een uittreksel van dat boek, gedrukt ten jare 1480, te *Utrecht*, waarschijnlijk bij VELDENAAR, voorkomende op bladz. 316 van LE LONG's *Boekzaal der Nederduitsche Bijbels*, heeft mij overtuigd, dat in het *handschrift* de *Brabandsche*; doch in den *Utrechtschen druk* de *Hollandsche* spelling met betrekking tot de door mij opgegevene woorden gevonden wordt.

8. De *Souters*, gedrukt te *Delft* ten jare 1480 en 1487, vergeleken met de uitgave van HENRICK ECKERT VAN HOMBERCH, te *Antwerpen*, omstreeks het jaar 1487 in het licht verschenen, leveren denzelfden uitslag; terwijl (hetgeen te dezen van het grootste belang is) de druk van den *Souter*, door dezen zelfden drukker ten jare 1498 te *Delft* vervaardigd, wederöm overëenkomstig de *Hollandsche* spelling is ingerigt.

Na en met het jaar 1500 is de betere Brabandsche

ſpelling zal/ zullen en af/ in de meeste Hollandſche ſtukken, vooräl in de *gedrukte*, waarin meer naauwkeurig op de ſpelling werd gelet, overgenomen en gevolgd (1). Dit was echter niet algemeen het geval met betrekking tot de *geſchrevene* ſtukken. Ik heb vele derzelve ontmoet, en bezit ze zelfs in eigendom, waarin de oud *Hollandſche* woorden ſel/ ſellen en af alsnog gevonden worden.

In de *uitſpraak* echter bleef, althans te Amſterdam, deze ſpelling onäfgebroken voortduren.

Hiervan geloof ik een alles afdoend bewijs gevonden te hebben, in de geſchriften van twee bekende Amſterdamſche Dichters uit de zeventiende eeuw. Ik bedoel namelijk P. C. HOOFT'S *Warenar* en G. A. BREDERO'S *Spaanſchen Brabander*, in welke beide kluchtſpelen de platte taal der Amſterdamſche ſmalle gemeente wordt voorgeſteld, en waarin wij niet alleen overal de uitdrukkingen ſel en ſellen ontmoeten, waarvan wij alleen het navolgende uit bladz. 8 van den *Spaanſchen Brabander* overnemen:

Ick ſelje de bulleveeſ ſo ſackeſeels elements leggen in je ſy/
Dattet jou heughen ſel: ick ſelje hyget ſo ongenadigh of touwen/

Dat-

(1) De bekende *Diviſie Kronyk*, gedrukt te *Leyden* bij JAN SEUERSZ, 1517, heeft ondertusſchen af behouden, hetwelk niet weinig voor de Hollandſche afkomst van dat woord pleit.

Datſe bygantſch akkementen op een aaz tydt ſe
   mongt wel ſelt hauwen.
So ſel ick jou dat wegs ombzaſſen in jou bligs enz:

maar waarin wij ook, met betrekking tot het woordje *of*, onder anderen, de navolgende voorbeelden aantreffen, die wij met eene menigte gelijkluidende zouden kunnen vermeerderen.

Zoo lezen wij in den *Warenar*: —

Zoo mennigen woozdt daaz of/ zoo mennigen ſtien
   beuz myn poot
Dat er wat komt daer wy of danken meugen
Doozt/ maekt er een eind of
Ze meugen 't op den kerſſtok zetten/ 't mach er uy
   of enz;

en in den *Spaanſchen Brabander*:

daer ſtreekt me of de wallich
Daer hy of ſturf
dan wiſt hy nergens of
Dry wat of ekeken
Daer ken ick het me wel of ſien enz.

Die ſpelling, eindelijk, is, wat de *uitſpraak* betreft, zelfs tot op dezen dag in Holland, vooräl in Amſterdam, overgebleven (1). Een ongedwongen geſprek

(1) Men zie, onder anderen; *De Phyſionomie, of Karel en Sophia*. Gedrukt te *Amſterdam* bij H. GARTMAN EN W. VERMANDEL, 1788. In welk Tooneelſpel de naauw-

sprek van slechts weinige oogenblikken, niet alleen met lieden uit den geringen en middelstand, maar zelfs met de beschaafde en fatsoenlijke klasse, zal ons weldra overtuigen, dat de woorden sel / sellen en of als het ware in den mond van den Amsterdammer bestorven zijn. Laat, bij voorbeeld, een Amsterdamsch huisvader eens onverwacht zijn' zoon met een geladen geweer of ander voor denzelven gevaarlijk werktuig bezig zien, — zeer zeker is het, dat hij, door schrik en angst getroffen, in het eerste oogenblik zijnen zoon in den oud Hollandschen tongval zal toeroepen: *jongen! zel j'er wel of blijven!* Slechts dan alleen, wanneer hij zijne rede in deftigen stijl aan voorname personen of aan eene gemengde schare van toehoorders moet inrigten, zal hij zich zorgvuldig van de woorden zal / zullen en af bedienen; doch in zijnen huisselijken of vriendenkring teruggekeerd, weldra wederom tot de oud Hollandsche uitspraak vervallen.

Ik vertrouw, dat de opgegevene proeven meer dan genoegzaam zullen zijn ter wegneming van allen twijfel omtrent de *echt Hollandsche spelling* van den *Spiegel.* Wanneer, overigens, eenmaal de naamlijst van verouderde Hollandsche woorden, met wier vervaardiging zich de Tweede Klasse van het Koninklijk In-

naauwkeurige Vertaler aan de vertooners *Jacob*, *Maria*, *Keetje*, *Pieter* en *Jantje* de woorden *zel*, *zellen* en *of* te meermalen heeft in den mond gelegd.

Instituut onledig houdt, zal zijn afgewerkt en in het licht verschenen, zal men daarin ongetwijfeld meerdere gronden en bewijzen ter staving van deze mijne kleine bijdrage aantreffen.

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK III.

Bladz. 72—90.

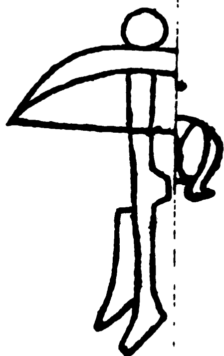
HANDELENDE OVER DE PAPIERMERKEN VAN DEN SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS EN ANDERE OUDE WERKEN.

Hoe zeer de opgave en vergelijking van de *papiermerken* der *Spiegels* en andere werken, door mij aan KOSTER toegeschreven, met die van het papier der *Thesauriers-Rekeningen* van Haarlem, bij den onbevooroordeelden en onpartijdigen lezer wel geenen redelijken twijfel overlieten omtrent den *tijd* en het *vaderland* dezer stukken; zal het echter, zoo wij vertrouwen, niets minder dan overtollig zijn, dit ons gevoelen, hetwelk ons voorkomt voor de zaak van Haarlem zoo gewigtig en van zulk een groot belang te zijn, ook nog door nadere ontdekkingen te staven, en alzoo dit, tot dus verre zoo weinig bearbeide, punt, hoe langs zoo meer, op te helderen, te bevestigen en boven tegenspraak te verheffen.

Die nadere ontdekkingen zijn voornamelijk geput uit de aloude *Grafelijke Registers en Charters*. De in 's lands oudheid- en geschiedenis zoo zeer ervarene en

met

1.

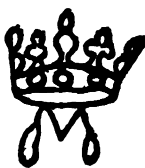
5.

6. 9.

10.

met regt beroemde *Rijks Archivarius*, de Heer Mr. HENRIK VAN WYN, ontmoette in dezelve te meermalen dezelfde papiermerken, welke in mijne Verhandeling voorkomen. Ik vernam dit niet zoo dra, of de lust bekroop mij, deze oorspronkelijke gedenkstukken op dit punt meer bijzonder te raadplegen: waarin ik dan ook boven verwachting ben geslaagd. De vlijtige nasporingen van Jonkheer J. C. DE JONGE, *Substituut Archivarius van het Rijk*, door wien onlangs het letterminnend publiek zoo aangenaam is vergast met zijne, zoo wel uitgewerkte, *Verhandeling over den oorsprong der Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten*, zijn mij hiertoe bijzonder te stade gekomen. Zijne aan mij zoo gulhartig medegedeelde bevindingen, voor welke ik mijnen openlijken dank betuige, gevoegd bij eigen nader onderzoek, zoo in de oorspronkelijke *Registers en Charters der Groote Kerk te Haarlem*, mij op de minzaamste wijze ten gebruike toegeschikt, als *elders* te werk gesteld, hebben mij in staat gesteld, het aan mijne Verhandeling nog ontbrekende aan te vullen, en alzoo, door een en ander, een meer volledig geheel te leveren, hetwelk, zoo wij vertrouwen, door onze lezeren met welgevallen zal ontvangen worden.

In het algemeen, dan, blijkt het, dat, even als men te *Haarlem* reeds in 1420 en vervolgens het papier te *Antwerpen* kocht, zoo ook het papier voor de *Grafelijke Thesaurie* van *Brugge* of *Antwerpen* werd bekomen. Een *Grafelijk Register* van den jare 1352 geeft ons dit reeds te kennen; en het wordt

ook

ook daardoor bevestigd, dat men te dien tijde en vervolgens zich in *Holland* van *Brabandsch* papier bediende.

De bijzondere papiermerken, zoo als dezelve in de Haarlemsche ſtukken voorkomen, worden even zeer in de *Grafelijke Registers* en in die der *Groote Kerk te Haarlem* gevonden, en wel:

de *Osſenkop* ſints den jare 1402;
de *Lelie* (ook wel een *Anker* genoemd) ſints 1417;
de *Eenhoorn* ſints 1408;
de *Dolphyn* ſints 1417, en onder andere (hetwelk opmerking verdient) in een los Charter van *Jan van Braband* van den jare 1421;
de *Dolphyn* met de *Lelie* ſints 1432;
de letter p/ zoo als die door ons is medegedeeld, voor het eerst in een Register van 1432 en vervolgens;
terwijl voorts het *wapen* van *Bourgondie* iets later, en wel in een Register van 1444 voorkomt.

Wij voegen hier eene nieuwe ontdekking bij: te weten, in het papier van een der *Spiegels* wordt een *Handboog* gevonden; welk merk door ons even zeer in het papier der Haarlemſche *Theſauriers-Rekeningen* van het jaar 1420 is ontmoet, en op de bijgaande plaat N°. 1 medegedeeld.

Men ziet dus, dat de gedrukte werken, door ons aan KOSTER toegekend, met betrekking tot de papiermerken niet alleen overëenſtemmen met ſoortgelijke merken in de *Theſauriers-Rekeningen* der ſtad Haarlem voorkomende, maar ook met die, welke in de Haarlem-

lemſche *Kerk-registers* en *Grafelijke Charters* en *ſtukken* van dien tijd, alsnog in 's Hage bewaard wordende, gevonden worden.

Dan, misſchien zoude nog iemand twijfelen, of de 𝔭 𝔭 en de 𝔪 𝔞 wel *initiale* letters zijn van de namen der Vorſten, dan wel eenvoudige letters zonder eenige beteekenis, vervaardigd naar den ſmaak der Papiermakers. Dit is van veel gewigt; waarom ik dit tot meerdere klaarheid zal trachten te brengen, zoo door de naſporingen van den Heer DE JONGE, als door die van mij zelven. — Het is dan aan dien Heer en mij gebleken, dat waarlijk deze letters als *initiale* letters moeten worden aangemerkt; ja, wat meer is, dat onder de Bourgondiſche Vorsten, die in deze landen hebben geregeerd, deze gewoonte heeft plaats gevonden, ſedert *Philips den Stouten*, tot op *Karel den Vijfden* of *Philips den Derden*, deszelfs Zoon. Ik heb het niet ondienſtig geoordeeld deze merken alhier in prent over te nemen, en dezelve door de navolgende ophelderingen te doen vergezeld gaan.

Het papiermerk N°. 2, dan, wijst ons op *Philips den Stouten*, Grootvader van *Philips den Goeden*, die van 1384 tot 1404 als Graaf van Vlaanderen regeerde, en in het laatstgemelde jaar overleed. Men vindt dit merk gedurende den tijd van zestien of achttien jaren altijd hetzelfde, zonder eene eenige verſchillendheid in den vorm; maar twee jaren na zijne regering houdt dit op, en het wordt niet meer ontmoet. Het kan op *Philips den Goeden* geene betrekking hebben, daar hij in dien tijd niet regeerde: waarom

wij in deze p niemand anders erkennen, dan *Philips den Stouten*, die, daar hij Graaf van Vlaanderen was, op nieuw ons leert, dat het papier met dit merk vervaardigd zijn' oorsprong in Vlaanderen genomen heeft.

N°. 3 is dat van zijnen zoon *Anthonie*, Hertog van Braband, gedurende het tijdvak van 1405 tot 1415; het komt voor in zeker Grafelijk stuk van *Philips den Goeden*.

De letter p, in onze Verhandeling Pl. I. (2) N°. 7. afgebeeld (van de hier bovengenoemde zoo zeer in gedaante verschillende) stelt ons voor het naammerk van *Philips den Goeden*, sints 1430 tot 1467 Hertog van Braband en andere Landen. Men ontmoet het voor het eerst in eene *Grafelijke Rekening* van 1432, en vervolgens, zoo met als zonder kruis, in onderscheidene stukken na dat jaar. Opmerkelijk, voorwaar, is het, dat deze p niet eerder voorkomt, dan ten jare 1432, daar dit ons juist brengt omtrent dien tijd, waarop *Philips de Goede* betrekking tot deze landen verkreeg.

De Figuren N°. 10, 11 en 12 op Pl. I N°. 2 onzer Verhandeling voorkomende, hebben wij ten onregte voor de letter p beschouwd. Zij stellen buiten bedenking eene p voor (1), en beelden ons alzoo af de eerste naamletter van *Isabelle*, of liever, zoo als men

(1) Dat dit waarlijk geen p, maar een p is, kan men, onder anderen, bevestigd vinden, uit den druk van MAERLAND, *Spiegel Historiaal*, D. I. p. 362. v. 53.

men in haren tijd ſchreef, *Iſabella van Portugal*, Gemalin van *Philips den Goeden*, met welke hij in den echt werd vereenigd op den dag der inſtelling van het Gulden Vlies (1), zijnde den 10den Maart 1430. Dit merk wordt niet gevonden in den eerſten, doch wel in den tweeden of laatſten druk van den Latijnſchen *Spiegel*, hetwelk mij voorkomt de latere vervaardiging van deze uitgave op nieuw te bevestigen. De *Theſauriers-Rekeningen* van Haarlem, de *Kerkelijke Registers* dier Stad, en de *Grafelijke Charters* vertoonen insgelijks dit merk. Ook wordt hetzelve gevonden in het papier van het opmerkelijk *Register der Privilegien en Handvesten der Steden van Holland, Zeeland en Vriesland, door Mr. Pieter Be-ooste Zween van Renſſe*, tusſchen 1433 en 1449 opgeſteld en aan *Philips van Bourgondie* aangeboden. Dat belangrijk Handſchrift, alsnog in 's Rijks Archief voorhanden, is, voor eenige jaren, door den voortreffelijken Rijks-Archivarius VAN WYN, in zijne *Bijvoegſelen* op het 3e en 4e Deel der *Vaderlandſche Historie*, beſchreven en in twee keurige afbeeldingen aan den Vaderlandſchen letter- en oudheid-minnaar voorgeſteld.

Van *Karel den Stouten*, den zoon en opvolger van *Philips*, kwam mij met geene genoegzame zekerheid

(1) De Heer SCHELTEMA gist, dat het merk Pl. I (2) N°. 6 op deze orde zal ſlaan: ook wij zijn niet vreemd van dat gevoelen. Men ontmoet het in de *Theſauriers-Rekeningen* van Haarlem van de jaren 1432 en 1433.

heid een papiermerk in handen. Waarschijnlijk echter moet aan hem worden toegekend zeker merk, verbeeldende eene Hertogelijke Kroon, en daar onder twee letters, welke men zoude kunnen aanzien voor een t en h. Waaruit men alsdan zoude kunnen lezen *Carolus Burgundiae*; doch die letters kwamen mij te onduidelijk voor, om ze stellig als zoodanig op te geven. Ik ontmoette ze in het Haarlemsch *Kerk-Register* van 1497, en de Heer DE JONGE in een *Grafelijk Register* van 1500 tot 1521.

In het bijgaand merk N°. 4 vermeen ik *dat van Maximiliaan*, gehuwd met *Maria van Bourgondie*, Dochter van *Karel den Stouten*, te herkennen; mogelijk ook heeft het betrekking tot *Maria* zelve. Ik trof het alleen aan in het *Register* van *de Groote Kerk* van Haarlem van den jare 1495.

Moeijelijk is het, uit de onderscheidene merken, de letter p voorstellende en in eene menigte stukken van het laatst der 15de en het begin der 16de eeuw gevonden wordende, die gene uit te kiezen, welke bepaaldelijk op *Philips den Schoonen*, zoon van *Maximiliaan* en *Maria*, en niet op *Philips den Goeden*, slaan. Ongetwijfeld zijn de meesten derzelve op hem toepasselijk; doch de kleine verschillen, welke wij hier en daar in het figuur of maaksel van deze letter opmerken, kunnen hier niet genoegzaam ten wegwijzer verstrekken. Eén derzelve echter is van de anderen aanmerkelijk onderscheiden; wij deelen die alhier onder N°. 5 mede, en vermeenen dat merk, alhoewel door ons eerst vóór of omstreeks het jaar

1521

1521 ontdekt, aan dezen Vorst te mogen toeeigenen.

N°. 6, 7, 8 en 9 ſlaan duidelijk op zijnen zoon, *Karel den Vijfden.* Indien iemand nog zou kunnen twijfelen, of de letters, voorkomende als merken in het papier, in waarheid initiale letters waren, deze, welke onder N°. 6, 7 en 8 vertoond worden, zullen elk ſpoedig de waarheid van dit ſtelſel leeren, en brengen dit tot de grootſte klaarheid. Uit de letters R C, in het eerſte dezer merken gevonden wordende, lezen wij, zoo wij ons niet bedriegen, *Rex Carolus*, en dan is dit papier vervaardigd, toen hij nog Koning van Spanje of wel Roomsch Koning was, en alzoo vóór dat hij de Keizerlijke waardigheid aannam in 1519. Het wordt gevonden in de Haarlemſche *Kerk-Registers* van 1514 en 1522 en in een *Grafelijk Register* van 1520 en 1521. — Het tweede en derde merk heeft, onder de Keizerlijke Kroon, de letters C I, mijns inziens beteekenende *Carolus Imperator;* het is afgeteekend naar beſchreven papier van de laatſte helft der 16de eeuw, even als het vierde of laatſte merk, het Keizerlijk wapen voorſtellende.

Ten ſlotte voegen wij hier, onder N°. 10, bij de gekroonde letter m. Wij vonden hetzelve in een geſchreven ſtuk van omſtreeks het jaar 1550, en houden hetzelve voor de eerſte of voorletter van *Maria*, zuster van *Karel den Vijfden*, ſints 1531 Landvoogdesſe der Nederlanden.

Onder de regering van *Philips den Derden*, meer bekend als *Tweeden Philips* van Spanje, ontmoet men

meermalen ook een ℞; dan deze is niet verschillend van de vorigen.

Behalve deze onderscheidene Naamletters, vonden wij in het papier der Haarlemsche *Kerk-Registers* zeer vele wapens, waar onder die van *Bourgondie*, van *Artois*, van den *Dauphin van Frankrijk*, van *Bourbon* en anderen, alle welke wij onnoodig achtteden mede te deelen.

Wij gelooven alsnu, dat, na de ontdekking en aanvoering van zoo vele onderscheiden naamletters als papiermerken, niemand een oogenblik langer in bedenking zal staan, dezelve op de Vorsten uit het Huis van Bourgondie, gedurende de 14de, 15de en 16de eeuwen, te huis te brengen; en alzoo evenmin eenigen twijfel zal koesteren, of de letters ℞ en ℞ / in de stukken van KOSTER gevonden wordende, in waarheid op *Philips den Goeden* en zijne Gemalin *Isabella van Portugal* slaan (1).

Hoe meer wij alles overwegen, hoe meer wij overtuigd worden, dat het den Vorsten van Bourgondien eigen was, hunne naamletters te doen plaatsen in het papier. Vóór zij in Vlaanderen, Braband of alhier eenig bewind hadden, ziet men geen spoor hier van in het papier. Wie weet, of deze Vorsten die gewoonte niet uit het naburig Frankrijk hebben ontleend

(1) Men vindt die letters ℞ en ℞ te zamen in een klein zegel van beiden afgebeeld bij DE WREE, *Seghelen der Graven van Vlaanderen*, bl. C. 2. Pl. 34, N°. 1 en bl. 65.

leend en aldaar hebben overgebragt. Dit is ten minste zeker, dat het de geest van die tijden was, om *voor-* of *initiale*-letters te bezigen, ook in dat land, zoo wel als in deze Gewesten. De Zegels bij VREDIUS, ALLEMADE en van MIERIS overtuigen ons hiervan ten volle, uit wien eene geheele reeks van zoodanige beginletters zoude kunnen opgeteld worden. In de Munten was dit niet minder gewoon. Van Koning *Karel den Vijfden*, die van 1364 tot 1380 regeerde, ontmoette ik reeds zoodanige letter op een zijner Munten; en voorts in eene menigte van genoegzaam alle zijne opvolgers, zoo als uit het werk van LE BLANC, *Traité historique des Monnoies de France*, kan blijken. De letters D D, door *Frank van Borselen* voor *Jacoba van Beijeren* uitgedacht, zoo wel als de letters H H voor *Henrick*, en M M voor *Maria de Medicis*, op het Kasteel te Fontainebleau (1), leveren, ten overvloede, eene proeve op, hoe men in vroegeren en lateren tijd gewoon was, door het aanvoeren der eerste letteren op personen en zaken te zinspelen. En waarom zou men dan iets anders zoeken in de letters, welke men ontmoet in het papier? Is er niet eene overeenstemming met den geest dier tijden, wanneer men in deze letters de namen zoekt der Vorsten, die toen hebben geregeerd?

EEN-

(1) Zie VAN HASSELT over de *Jacoba's Kannetjes*, bl. 38, 44.

EERSTE

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK V.

Bladz. 139—155.

LAURENS JANSZOON KOSTER.

Dat LAURENS JANSZOON *Koster* van de *Groote* of *Sint Bavo's-Kerk* te *Haarlem* is geweest, is door JUNIUS opgeteekend, en door ons, bladz. 141—143, overgenomen.

De *Registers* van ontvangst en uitgave dezer Kerk, aan ons, na het afdrukken onzer Verhandeling, ten gebruike toegeſchikt, ſchijnen deze daadzaak, en mitsdien tevens het verhaal van JUNIUS ook omtrent dit punt, te bevestigen.

Wij vinden, namelijk, in dezelve opgeteekend, dat aan hem in de jaren 1421, 1422, 1423, 1425, 1426, 1428, 1431, 1432 en 1433 eenige gelden zijn betaald voor Wijnen, welke door hem ten behoeve der Kerk waren gehaald.

Uit de inſtructie voor den Koster te Utrecht (1) zien

(1) V. MIERIS. D. IV. bl. 150.

zien wij, dat het leveren der wijn tot kerkelijk gebruik aan de Kosters of Onder-Kosters was opgedragen. Dit zal te Haarlem wel hetzelfde geval geweest zijn; en dit zoo zijnde, ſtrekt de opgegeven leverantie van wijn door LAURENS JANSZOON ten bewijze, dat hij destijds de Kosterlijke waardigheid bekleedde.

Wij hebben bovendien uit deze Kerkelijke Registers ontwaard, dat de Kerk van *Sint Bavo* te Haarlem niet ſlechts door *een*, maar door *vier* Kosters gelijktijdig is bediend geworden, die weder hunne *Onder-Kosters* hadden. Wij vonden dit reeds aangeteekend in het jaar 1421, en ontmoeten hetzelfde voortdurend tot aan de hervorming in 1577.

Deze bijzonderheid, offchoon in den eerſten opſlag van weinig beteekenis, is van belang ter wegruiming eener zwarigheid, welke wel eens door de voorſtanders van Mentz is in het midden gebragt, hoe het namelijk, met elkander overeen te brengen was, dat, zoo als JUNIUS verhaalt, het Koster-ambt in het geſlacht van LAURENS JANSZOON erfelijk zoude zijn geweest, daar het blijkt, dat zekere HENDRIK VAN LUNEN in 1396 met die bediening is begunſtigd geworden. Daar wij nu uit de Kerkelijke Registers, en alzoo uit echte en onwederſprekelijke Gedenkſtukken van dien tijd zien, dat deze post onafgebroken door vier onderſcheidene perſonen gelijktijdig is waargenomen, zoo wordt hierdoor de aangevoerde bedenking volkomen opgelost en alle zwarigheid weggenomen.

Opmerkelijk is het, dat wij hier onzen LAURENS JANSZOON voor het laatst in het jaar 1433 ontmoeten. In de Thesauriers Rekeningen vinden wij hem nog twee jaren later (1). Ons gevoelen, dat hij zich ten jare 1433 en 1434 aan alle andere bemoeijingen heeft onttrokken, ten einde zich alleen en geheel met het drukken van boeken onledig te houden, en deze zijne uitvinding met kracht door te zetten en verder uit te breiden, wordt hierdoor, zoo wij vermeenen, bevestigd.

TWEE-

(1) Verhandeling Bladz. 149.

TWEEDE
BIJVOEGSEL
TOT
HOOFDSTUK V.
LAURENS JANSZOON KOSTER.

Op bladz. 148 van mijne Verhandeling gaf ik te kennen, dat in de *Thesauriers Rekeningen* der Stad *Haarlem* zeer vele wetenswaardige bijzonderheden betrekkelijk de ambtsverrigtingen van LAURENS JANSZOON gevonden werden, welke ik toenmaals, ten einde niet te verre van het mij toen voorgestelde spoor af te dwalen, moest terughouden; ik beloofde daarbij, die bijzonderheden, welligt bij vervolg te zullen mededeelen; en zal thans aan die belofte voldoen. Derzelver openbaarmaking kwam mij belangrijk genoeg voor, niet alleen, om dat alles, wat dezen onzen verdienstelijken Hollander betreft, zoo ik vertrouw, met welgevallen door mijne Landgenooten zal worden ontvangen; maar ook, om dat in de door mij te dezen vervaardigde uittreksels en aanteekeningen het een en ander voorkomt, hetwelk ter opheldering der Geschiedenis onzes Vaderlands gedurende het tijdvak van

Ja-

Jakoba van Beijeren kan verstrekken. Wordt dit mijn gevoelen door de uitspraak mijner Lezers bevestigd, dan heb ik geene reden den tijd, welke ik aan de vervaardiging van dit gedeelte heb besteed, te beklagen.

LAURENS JANSZOON treffen wij in de opgemelde *Thesauriers-Rekeningen* niet vroeger aan, dan in den jare 1417, ondertusschen vinden wij elders niet alleen reeds eenige melding gemaakt van zijnen Vader, maar ook hem-zelven vermeenen wij in het jaar 1405 te ontmoeten: immers beider namen worden in de Staats-stukken van dien tijd genoemd. Ziet hier wat van de zaak is.

De ongelukkige tweespalt tusschen de Hoekschen en Kabeljaauwschen in dit land, welke zoo vele jaren met eene buitengewone hevigheid woedde, zoo vele verwoestingen aanregtede en zoo vele slagt-offers van partijzucht en volkswoede veroorzaakte, ontvlamde, onder anderen, te Haarlem in de jaren 1377 en 1405.— In het eerstgemelde jaar hadden zich de Heer *van Brederode* aan de eene, en Heer *Simon van Zaanden* aan de andere zijde, tot hoofden eener partij gesteld. Bij die gelegenheid werd de woning van *van Zaanden* aangevallen en zijn leven bedreigd. Het gelukte hem echter dezen aanval af te weren, doordien hij de schot-deuren, waarmede de poort of ingang van zijn huis voorzien was, liet nedervallen, alzoo de menigte buiten hield, en die genen, welke reeds waren binnengedrongen, ten getale van vier en twintig, ten ver-

ster

ſter liet uitwerpen en alzoo om hals brengen. De Haarlemſche Poorteren waren wel geroepen, om, ter ſtuiting van dezen moedwil, onder ſtads banier op te trekken; doch hadden, uit haat tegen *van Zaanden*, geweigerd aan deze oproeping te voldoen. Hertog *Albrecht van Beijeren*, voorafgegaan door eenigen van zijnen Raad, kwam zelf in de Stad, en deed onderzoek naar het voorgevallene. Bij zijne uitſpraak van den 17den Februarij des jaars 1380, werden de voornaamſte aanleggers voor hun leven, op ſtraffe des doods, uit de Graafſchappen Holland en Zeeland gebannen, anderen voor eenen tijd, en tot wederzeggens, aan ſommigen werd alleen de Stad ontzegd, en wederom anderen in geldboeten verwezen; onder welke laatſten JAN LOUWEREYSZOEN, de vader van onzen LAURENS, ſtaat opgeteekend, als in eene geldboete van vier honderd ponden (eene vrij aanmerkelijke ſomme in dien tijd,) te zijn veroordeeld (1).

Offchoon hiermede voor het uitwendige de rust was herſteld, bleef het vuur der tweedragt echter inwendig voortſmeulen, en ontſtak in het jaar 1405 wederom in volle vlam. De gemeenzame verkeering van Hertog *Albrecht* met *Aleid van Poelgeest* had oorzaak gegeven, dat de Kabeljaauwſchen wederom in aanzien en in

(1) *Goudſche Kronijk*, bl. III. SCREVELIUS, *Beſchr. van Haarlem.* bl. 238. V. MIERIS, *Charterboek*, III. D. bl. 182, 261, 365. IV. D. bl. III. *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 312. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. *p.* 46, 47. DE BRUYN, *Geſch. der Stad Haarlem*, bl. 199, 200.

in het bewind waren geraakt. De Hoekſchen, die het met 's Graven zoon, *Willem* Graaf van Oostervant, hielden, en na het omkomen van *Aleid van Poelgeest* ten lande waren uitgeweken, waren, na de verzoening van *Willem* met zijnen vader, wel teruggekeerd, doch, zoo ver men weet, werden zij niet, gelijk voorheen, tot eenigen post van regering geroepen. Hertog *Albrecht* in het laatst van den jare 1404 overleden en door zijnen zoon *Willem* in het Grafelijk bewind opgevolgd zijnde, werden de Hoekſchen, die te allen tijde de partij van *Willem* hadden aangekleefd, weldra in de ſtedelijke regeringen geplaatst. De Kabeljaauwſchen hieruit eene aanmerkelijke vermindering hunner magt en invloed vreezende, verwekten gevaarlijke opſchuddingen in onderſcheiden ſteden, inzonderheid te Haarlem, alwaar, onder anderen, Heer *Simon van Zaanden*, van wien wij zoo even gewaagden, werd doodgeſlagen; bij welke gelegenheid driehonderd burgers uit de ſtad werden verjaagd, terwijl er vijf ſneuvelden. In den Zoenbrief van Graaf *Willem*, van den 26ſten September 1408, wordt onzen LAURENS JANSZOON, of, zoo als hij daar geſpeld wordt, LAURENS JANSSE, ter zake van zijn deelgenootſchap in de zoo even vermelde volks oneenigheid, in eene boete van zestig Engelſche Nobelen (insgelijks eene aanmerkelijke ſom) verwezen. Wij merken hierbij op, dat uit eene naauwkeurige vergelijking van de beide Zoenbrieven van 1380 en 1408 met elkanderen, duidelijk zal blijken, dat de in dezelven vermelde JAN LOUWE-

REYS-

REYSZOEN en LOURENS JANSSE *Vader* en *Zoon* zijn geweest (1).

Dat ondertusschen niet alleen de Vader van onzen LAURENS, maar ook vervolgens hij-zelve, een werkelijk aandeel in de toenmalige onëenigheden heeft genomen, zal niemand, welke slechts eenigzins met den geest dier tijden en de geschiedenissen bekend is, bevreemden, noch hun ten schande rekenen. De volksbewegingen, waarvan wij hier spreken, ontstonden niet zoo zeer uit de tegenstrijdige begrippen der burgeren en inwoneren der steden over hunne bijzondere huishoudelijke of stedelijke belangen, maar vonden veel meer hunne bron in de verschillende meeningen omtrent de algemeene zaak des Vaderlands, en het bewind van den Landsvorst. Zoo al niet de Vorst zelf of een zijner bloedverwanten de eerste en onmiddelijke oorzaak der ontstane twist was, dan toch waren het de aanzienlijkste en meestvermogendste Edellieden, welke gewoonlijk den toon gaven; de mindere Adel, de bewoners der steden en het platteland waren veelal wel genoodzaakt de partij van den een of ander te omhelzen en te volgen, en zoo ontstond, in dezen min verlichten en min beschaafden tijd, menige bloedige krijg, van welken de trouwhartige in- en op-gezetenen maar al te dikwerf het slagt-offer werden: te ongelukkiger, naar mate van de

(1) MIERIS. IV. D. bl. 111, 148, 339. *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 366. MEERMAN. P. I. p. 50. DE BRUYN, bl. 200, 223.

de eerlijkheid en belangeloosheid der oorzaken en drijfveeren, welke hen tot het voorstaan en verdedigen van deze of gene partij, welligt hunnes ondanks, hadden overgehaald!

Wij gaan thans over tot dat geen, hetwelk wij in de opgemelde *Thesauriers Rekeningen* van onzen LAURENS JANSZOON (1) vinden aangeteekend, hetwelk

(1) Er is geen de minste twijfel aan de éénzelvigheid van den persoon in die Registers voorkomende. De naam *Laurens* was, zoo als reeds door DE BRUYN (*bl.* 223, 224) is opgemerkt, in dien tijd niet zeer gemeen, maar zeldzaam, zoo dat dezelve naauwelijks tienmalen zoude te vinden zijn in alle de vier Deelen van het *Groot Charter-Boek.* Dit bleek mij bovendien uit de opgemelde Registers, in welke dezelve naam slechts zeer weinig gevonden wordt. En zelfs dan, wanneer men eene enkele reize eenen naam ontmoet, welke overigens geheel of ten deele met dien van onzen LAURENS JANSZOON zoude overëenkomen, dan heeft men door het een of ander bijvoegsel dezen persoon van den door ons bedoelden zorgvuldig onderscheiden. Ziet hier de voorbeelden, welke wij deswegens aantreffen:

LOURYS JAN NIEUWE JANSZOEN (*Reken.* van 1420)
LOUWERYS JANSSOEN VAN STREYEN (*Reken.* van 1422, 1426, 1427)
JAN OUDENZOEN EN LOUWERYS SIN SOEN (*Reken.* van 1427)
JAN OUWENSOEN EN LOUWERYS JAN OUWENSOEN (*Reken.* van 1428)
LOUWERYS JANSSOEN, *arbeider* (*Reken.* van 1429)
LOUWERYS JAN OUDEN SOENSSOEN (*Reken.* van 1433, 1434)

wij

welk wij, tot beter verstand, door eene en andere opheldering zullen doen vooräfgaan of vergezellen.

Graaf *Willem*, die, zoo als wij zagen, zijnen Vader in het bewind was opgevolgd, had geene andere wettige kinderen, dan ééne éénige dochter *Jakoba*, die hij van de opvolging in het bewind dezer Landen trachtte te verzekeren. In eene algemeene dagvaard, door de voornaamste Edelen en Steden van Holland, in de maand Augustus des jaars 1416, gehouden, werd met plegtigen eede beloofd: „dat men „*Jakoka*, Daufijne van Vienne, zoo *Willem* vóór „haar, zonder wettigen zoon natelaten, overlijden „mogt, voor zijne *erfdochter* en *leenvolgster* er„kennen, en haar, nevens haren wettigen Voogd, „hulde doen en onderdanigheid bewijzen zouden, haar „met lijf en goed tegen alle hare vijanden bescher„mende." Graaf *Willem*, vervolgens, op den 31sten Mei 1417 overleden zijnde, werd zijne dochter *Jacoba* door alle de steden, met uitzondering alleen van Dordrecht, tot Gravin van Holland, en wijders tot Gravin van Zeeland ingehuldigd. Zij waande zich zoo in het gerust bezit van haar bewind gevestigd, en hetwelk men zich veel goeds voor den Lande hoopte. Intusschen had haar oom *Jan van Beijeren*, Bis-

) worden hierdoor overtuigd, dat, hoe zeer dan ook geslacht-naam van onzen LAURENS moge zijn weggeen, al het geen wij in deze Registers op den enkelen naam van LAURENS JANSZOON vinden opgeteekend, op niemand anders dan op hem betrekking heeft.

Bisschop van Luik, al dadelijk na de dood van *Jakoba's* Vader, het ontwerp gesmeed, om haar van dat bewind te ontzetten, en zich van de regering dezer Landen, als Graaf, ten minsten als Voogd of Ruwaard, meester te maken. Hij begaf zich tot dat einde in persoon naar Dordrecht, alwaar zijne vrienden, de Kabeljaauwschen, de overhand hadden, die hem met opene armen ontvingen, en, *bij plegtigen eede*, voor Ruwaard aannamen, zoo als zulks mede door de Stad Brielle geschiedde. De anderen steden echter aan *Jakoba* getrouw blijvende, zocht *Jan van Beijeren* met geweld zijn oogmerk te bereiken. Hij maakte zich, in September 1417, bij verrassing, meester van Gorinchem. Doch *Jakoba*, met den meesten spoed, hare getrouwe Hollanders en Zeeuwen bij een verzameld hebbende, sloeg welhaast het beleg voor deze stad, met dat gevolg, dat, na dat de poorters van Utrecht en Amersfoort eene groote bres in de muur hadden geschoten, deze over de gracht in de stad drongen, door de overige benden wordende gevolgd. De bezetting der stad, uit vijf en dertig honderd mannen bestaande, aangevoerd door *Jan van Egmond* en *Willem van Arkel*, had zich in eene straat, thans de Krijtsteeg genaamd, geschaard. Aldaar door de legerbende van *Jakoba* aangevallen zijnde, werden zij, na een bloedig gevecht, geheel overwonnen en verslagen. *Willem van Arkel* en meer dan duizend der zijnen schoten er het leven bij in. Onder de gevangenen bevonden zich *Jan van Egmond* en vele Geldersche Edelen, van welken eenigen vervolgens onthalsd wer-

werden; terwijl van de andere zijde niemand van naam sneuvelde, dan *Walraven van Brederode*, een getrouw aanhanger en voorstander van *Jakoba* (1). — In dezen tijd vertrok onze LAURENS JANSZOON, als *Vroedschap*, benevens de Schout en de Gezworenen, van stads wege, in bezending naar Dordrecht (2); tot wat oogmerk is mij niet duidelijk genoeg gebleken, vermoedelijk om die stad tot de erkenning en huldiging van vrouw *Jakoba* over te halen. Toen deze poging, zoo als de uitkomst heeft geleerd, mislukt was, liet de stad Haarlem het hier niet bij berusten, maar verleende aan hare wettige Landsvrouwe krachtdadigen onderstand in gewapende manschappen. De Schout stelde zich aan het hoofd der gewapende burgers, die ter harer hulpe uittogen; hunne namen zijn in de Rekening van dat jaar opgeteekend; en deze uittogt had plaats, zoo als wij aldaar lezen, „*doe men tot Gorinchem street*" (3). Onze LAURENS JANSZOON was de vierde, en alzoo welligt als eene der Officieren, onder de vijf-en-twintig gewapende burgers, welke te dien tijde uittrokken (4). Deze manschappen, welke, vermits zij knechten bij zich hadden, allen, immers grootendeels, uit de gegoedste ingezetenen bestonden, keerden, na een verblijf van tien dagen, terug. De uitslag der onderneming was waarschijnlijk reeds vroeger

(1) Zie *Vaderl. Historie*, III. D. bl. 408—420.
(2) *Thesauriers-Rekening* van 1417, bl. 3vso.
(3) *Rekening* als voren, bl. 15, 16.
(4) *Rekening* als voren, bl. 31.

ger te Haarlem bekend, immers wij lezen, onder de uitgaven, in dit boek (1): „*Item Jan de lichte geg.* „*doe hi tot harlem* (quam) *om te zegg. dat de* „*stryt gewone was.* xxvi ꝑ viii ꝗ".

Jan van Beijeren had inmiddels Keizer *Sigismund* weten over te halen, om aan hem de Graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen, die men moest onderstellen door den dood van *Willem* de zesde, zonder wettige zonen na te laten, aan het Rijk vervallen te zijn, op te dragen. Hij verliet den geestelijken staat, huwde met 's Keizers nicht, nam den naam van Graaf aan, en werd als zoodanig in de maand Julij 1418 te Dordrecht gehuldigd. *Jakoba*, welke in de lente van dat jaar met *Jan*, Hertog van Braband, in den echt was getreden, verzettede zich, zoo veel zij vermogt, tegen de oogmerken van *Jan van Beijeren.* De meeste steden bleven aan hare zijde gehecht, en ondersteunden haar met gewapende manschappen. Van weêrszijden rustte men eenige schepen uit; de krijgsbedrijven werden voortgezet, en „het gansche land" (zegt WAGENAAR) „werdt door de strooppartijen der „aanhangeren van Jan van Beijeren en vrouw Jakoba „in gedurige beweging gehouden."

Jan van Braband en *Jakoba* eene genoegzame magt op de been gebragt hebbende, ondernamen het beleg van Dordrecht, doch met zulk een ongunstig gevolg, dat zij, na een beleg van zes weken, hetzelve, omstreeks den 10den Augustus, moesten opbreken.

(1) Bl. 18vso.

ken. *Jan van Beijeren*, hierdoor aangemoedigd, bemagtigde, op den 10den October deszelven jaars, de stad Rotterdam, en maakte zich gereed zijne voordeelen verder voort te zetten. Deze tegenspoeden, gevoegd bij het laf gedrag van *Jan van Braband*, noodzaakte vrouw *Jakoba* in eene onderhandeling te treden, waartoe zich de Hertog van Bourgondie als middelaar had aangeboden. Deze onderhandeling, bij welke *Philips*, Graaf van Charolois, zoon van den Hertog van Bourgondie, de plaats van zijnen vader bekleedde, werd, nadat reeds vooraf een' wapenstilstand was getroffen, in het begin van den jare 1419, te Woudrichem aangevangen, en op den 13den Februarij van dat jaar ten einde gebragt, door het sluiten van een verdrag of zoen, welks inhoud zeer nadeelig was voor vrouw *Jakoba*, en den grond lag, zoo wel tot het vermeerderen der magt en invloed van *Jan van Beijeren* alhier te lande, als tot de aanspraak op het bewind derzelve, welke Hertog *Philips* zich, in later tijd, aanmatigde (1).

In deze krijgsbedrijven en daarop gevolgde overeenkomst had de stad Haarlem, blijkens de *Thesauriers-Rekening*, even als de overige Hollandsche steden, een werkelijk aandeel. Meer dan zeshonderd gewapende manschappen trokken, onder het geleide van twaalf opper- en onder-bevelhebbers, ter hulpe van *Jakoba* uit; vermoedelijk begaven zij zich met der ste-

(1) *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 422—437. *Bijvoegs.* op hetzelve Deel. bl. 85, 86, 87.

stedebanier het eerst naar Leijden, daar henen met schepen gevoerd wordende, en hebben vervolgens eenen tijdlang te Schiedam gelegen. De tijd van hun verblijf schijnt bij verdrag bepaald te zijn geweest, en toen dezelve verstreken was, dat is vóór of op den 20den October, „*doe die vloot aen lant gecomen was*" drongen zij op hunnen terugtogt aan; doch wanneer dezelve heeft plaats gehad, bleef mij onbekend. *Willem van Brederode*, op den 4den December, op last van *Jakoba*, uit Delft naar haren gemaal, *Jan van Braband*, vertrokken zijnde, werd *Floris van Adrecum* van Haarlem met dertig gewapende manschappen afgezonden, ter bewaring van Delft. In het begin van 1419 de onderhandelingen zullende beginnen, had vrouw *Jakoba* uit elk der steden zes of zeven Gezworenen of Vroedschappen bij haren Raad te Gouda beschreven. Van wege de stad Haarlem verschenen aldaar uit de Gezworenen *Floris van Adrecum*, *Floris Uitencamp*, *Jonge Jan Janszoon*, *Wouter Huijse* en *Hughe van Tetrode*, en uit de Vroedschappen *Sijmon Zwicvoet*, *Claas Hoen*, *Meijnaart Claaszoon*, LAURENS JANSZOON en *Jan Boudinszoon*. Men sprak alstoen met de steden wel over den zoen; doch, daar de afgevaardigden na een kort verblijf van slechts vier dagen weder terug kwamen, en daar men niet leest, dat zij verder dan tot Gouda geweest zijn, laat het zich denken, dat men hen alleen heeft geraadpleegd over de voorwaarden, welke men van de zijde van vrouw *Jakoba* zoude trachten te bedingen. Het verdrag was naauwelijks tot stand gebragt, of *Jan van*

C

Bra-

Braband en *Jakoba* vertrokken naar Braband. *Jan van Beijeren*, van hunne afwezigheid gebruik makende, veranderde, buitentijds, de regering in sommige steden, dezelve met zijne aanhangers vervullende. Deze verandering geschiedde te Haarlem op zondag den 12den Maart, bij welke gelegenheid *Jan van Beijeren* op het Raadhuis werd onthaald, en aan hem eenen fraaijen hengst, mitsgaders een voer wijn geschonken (1). Deze verzetting der regering was de oorzaak, dat vele steden de zijde van *Jakoba* verlieten en tot die van *Jan van Beijeren* oversloegen. Dit was inzonderheid het geval met Haarlem, welke stad reeds ten volgenden jare zeer veel toebragt tot de belegering van Leijden in 1420, zoo als uit de *Thesauriers-Rekeningen* is blijkende.

De binnenlandsche oorlog werd intusschen weldra weder hervat, doordien *Jan van Beijeren* zich meer bewinds aanmatigde, dan hem bij den zoen was afgestaan. Deze heerschzuchtige vorst, in het jaar 1425 overleden zijnde, had zijn regt op deze Landen aan *Philips* van Bourgondie, bij uitersten wil, afgestaan, welke laatste zich terstond gereed maakte, om hetgeen hem was vermaakt, door de wapenen te bekomen. *Jakoba* verzettede zich natuurlijk hier tegen; en men vocht van weêrszijden met afwisselend krijgsgeluk. Haar-

(1) *Thesauriers-Rekening* van 1419, bl. 2vso, 5, 7vso, 8, 12vso, 13vso, 14vso, 17vso, 19vso, 20, 22, 23, 25, 26, 27; en daaruit *Bijlage* A.

Haarlem was onder die steden, welke inmiddels de zijde van *Philips* toevielen. Het werd tweemalen in het jaar 1426 vruchteloos door vrouw *Jakoba* belegerd. Bij gelegenheid der laatste belegering trof men, op den 8sten Mei, een verdrag of stilstand van wapenen voor den tijd van zes weken. Doch de Kennemers, dit verdrag schendende, trokken, onder hunnen Baljuw *Willem Nagel*, gansch Holland door, bedrijvende alomme veel moedwil met plonderen en vernielen (1). — Op dat tijdstip (te weten in 1426) woonde onze LAURENS JANSZOON, toenmaals *Thesaurier* zijnde, benevens de Raad *Jan van Bakenesse*, eene dagvaard bij, welke te Leijden werd gehouden. Ook maakten zij bij die gelegenheid eene overëenkomst met de houders van Rentebrieven aldaar, omtrent de betaling der interessen op dezelven (2). Daar, ondertusschen, de wegen, vermoedelijk uit hoofde van de opgemelde strooppartij der Kennemers, zeer onveilig waren, vertrokken zij onder geleide of in gezelschap van anderen, te zamen een getal van zeven personen uitmaken-

(1) *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 464—472.

(2) „*Item zo louwerys Jansz' mit Jan van bakenesse* „*alze een Raet van der stede Tot leijden voer op een dach-* „*uairt alze een zess En om copositie te maken metten* „*Rentyers, poirters tot leyden die hoir Renten ghebraken* „*an der stede van hairle. En dair wtsettinge en dach of* „*te gecrigen als sy deden op die Reyze van coste, van* „*belester En van waghenhuyer ghins en weder all te zame* „*gegn* VIII ℔ X ß IX ₰" (*Thesaur. Reken.* 1426. bl. 99.)

kende, terwijl drie mannen te paard (denkelijk gewapend) naast den wagen reden (1).

De ſtilſtand van wapenen, in den jare 1426 te Haarlem geſloten, was van geen langen duur. De krijg werd hervat, en liep hoe langs zoo meer ten nadeele van Vrouw *Jakoba* uit. De meeste ſteden van Holland waren haar afvallig geworden. Gouda, Schoonhoven en Oudewater hielden nog hare zijde, doch waren, in vergelijking der overige ſteden, van weinig beteekenis. De nederlaag der Hoekſchen voor Hoorn; het innemen van Zevenbergen, hetwelk haar insgelijks was getrouw gebleven; het onwettig verklaren van haar huwelijk met den *Hertog van Glochester*, die haar verliet en zich met *Eleonoor Cobham* in den echt begaf; het verlies van den zeeſlag bij Wieringen, waarin velen harer getrouwe aanhangeren, en onder dezen ook *Brederode*, werden gevangen genomen; het op handen zijnde beleg van Gouda, werwaarts *Jakoba* de wijk had genomen, en alwaar zij eenen bangen winter had doorgebragt; de weinige waarſchijnlijkheid, welke er zich opdeedt, om eene zoodanige belegering uit te houden, en de van dag tot

(1) „*Item op deze Reyze voirſch. Die louweriis Janszoen tot leyden dede om die Renten all dair te betalen* „*want et onuey'ich was En mit gheleyde varen moſte* „*zo voer hi dair met hem zeuenen. En verteerde op die* „*reyſe van Coste van belecyer, van wagenhuyer ghins en* „*weder, En drie man die te pairde by den waghen reden* „*all te zamen* IX ℔ XVII ß." (*Rekening* als voren, bl. 101.

tot dag aangroeijende overmagt van Hertog *Philips* te wederstaan, — dit alles te zamen genomen bragt deze ongelukkige Vorstin in zoodanig eenen moeijelijken en benarden toestand, dat er voor haar niets anders overbleef, dan den weg van onderhandeling in te slaan: iets waartoe *Philips* ligtelijk te bewegen was, wel verzekerd, dat hem het bewind dezer landen niet meer konde worden betwist, maar hij integendeel, door middel van een, maar al het uiterlijk aanzien vrijwillig, verdrag, op eene meer wettige en verbindende wijze daarin konde worden bevestigd (1). Om nu hiertoe te geraken, had Vrouw *Jakoba* eenigen harer Raden en Vrienden van Gouda naar Vlaanderen bij den Hertog gezonden. *Philips* beschreef aldaar eene algemeene dagvaard der Ridderschap en Steden van Holland en Zeeland, om over de voorwaarden eener overëenkomst te raadplegen. Op Meiavond des jaars 1428 begaven zich de afgevaardigden der Stad Haarlem op reis, bestaande uit den Burgemeester *Meynaart Claaszoon* en de Vroedschappen *Otke van Egmond* en *Bartout van Asfendelft*, met een gevolg van een stads Bode en zeven Knechten. Men kwam aldaar overëen, dat de punten van het verdrag (waarschijnlijk aldaar reeds behandeld en voorloopig bepaald) omtrent sint Jans misse (24 Junij) toen aanstaande, te Delft, alwaar zich tegen dien tijd *Philips* en *Jakoba* mede zouden bevinden, zouden worden gesloten en uitgesproken. Tot deze zoo be-

lang-

(1) Vergelijk *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 473 en volg.

langrijke en plegtige bijeenkomst, waartoe de Ridderschap en de Steden beschreven waren, en waarin het toekomstig lot van Vrouw *Jakoba* zoude moeten worden beslist, werden van wege de stad Haarlem benoemd *Meynaart Claaszoon*, Burgemeester, LAURENS JANSZOON en *Bartout van Assendelft*, Schepenen, *Otke van Egmond*, *Harben van Foreest*, *Dirk van Huessen*, *Dirk Gerrit Gerritszoon*, *Jan Willem Claaszoon*, *Dirk van Zaenden* en *Hughe Janszoon*, Vroedschappen, met en benevens den Klerk of Secretaris *Willem Symonszoon*. Zij vertrokken op den 21sten Junij van dat jaar ter volvoering van dezen hunnen last. Het verdrag kwam weldra tot stand; en op den 3den der volgende maand Julij werd den zoo bekenden zoen tusschen Hertog *Philips* en Vrouw *Jakoba* „*mitten ridderscap ende* „*steden bi den ghemenen rade*" gesloten en tot stand gebragt. Na een verblijf van elf dagen keerden vijf der Vroedschappen terug, die na vier dagen door de twee anderen werden gevolgd. De Burgemeester, onze LAURENS JANSZOON, de andere Schepen en de Secretaris onthielden zich echter aldaar tot op den vijf en twintigsten dag na hun vertrek, als wanneer zij, in twee wagens, en gevolgd door hunne knechten, weder huiswaarts keerden (1).

De inhoud van het gesloten verdrag was ten uiterste hard voor *Jakoba*, welke, behalve eenig deel in de begeving der ambten en een onderhoud uit 's Lands in-

(1) Zie *Bijlage* B.

inkomsten, niets meer behield dan de naam van *Gravinne* van Henegouwen, Holland, Zeeland en Vriesland; terwijl *Philips*, alhoewel slechts den titel van *Ruwaard* en *Oir* of *Erfgenaam* dragende, de regering dezer Landen bekwam, en alzoo in zijn oogmerk, voor dat tijdstip, volkomen slaagde. *Jakoba*, dus geheel ontzet van de regering, onthield zich sints dien tijd meestal te Goes in Zuidbeveland en in den Hage. Haar geheim aangegaan huwelijk met *Frank van Borselen* gaf aan *Philips* gelegenheid, om zich geheel en al van de regering meester te maken. Hij bekwam van haar, in den jare 1433, den volkomen afstand van Henegouwen, Holland, Zeeland en Vriesland, mitsgaders van den naam van Gravinne, terwijl zij alleenlijk aan zich behield de Heerlijkheden van Voorne, Zuidbeveland en Tholen, benevens de Tollen van Holland en Zeeland gedurende haar leven. Zij bekwam vervolgens nog het Houtvesterschap van 't Haarlemmer-Hout en de Wildernissen van Holland. Zij bragt sedert het overig deel van haar rampspoedig leven door op het slot Teylingen en eenige andere plaatsen, en overleed op den 9den October 1436, in het zes en dertigste jaar haars ouderdoms (1).

In het laatst der maand Julij des voormelden jaars 1428 werden *Meynaart Claaszoon*, Burgemeester, LAURENS JANSZOON en *Bartout van Assendelft*, Schepenen, met den Klerk of Secretaris *Willem Symens-*

(1) Zie *Vaderl. Hist.* t. a. pl. *Bijvoegsel* op hetzelve Deel, bl. 103 enz.

monszoon, en naderhand gevolgd wordende door twee andere Schepenen, met namen *Harbert van Foreest* en *Dirk van Huessen*, van ſtads wege afgezonden op eene dagvaard, welke te Leyden zoude worden gehouden door de afgevaardigden uit de Ridderſchap en de Steden, ten einde te raadplegen over de groote Bede, welke door den Hertog *Philips* was gevorderd. Onze ſtads gedeputeerden hadden in last, in deze bede te bewilligen, onder voorwaarde, dat de ſteden zouden worden vrijgeſteld van de uitkeering van alle lijfpenſioenen, waartoe zij zich verbonden hadden, mitsgaders van de betaling van alle toekomende termijnen van lijfpenſioenen, gedurende den tijd van tien jaren, voor welke deze bede was toegeſtaan. Deze zaak naauwelijks tot ſtand gebragt zijnde, begeerde de Hertog van de afgevaardigden, welke zich alsnog te Leyden bevonden, dat zij zich in naam van hunne ſtad borg zouden ſtellen voor vijftien honderd ſchilden, welke hij voornemens was op te nemen. De afgevaardigden hieromtrent ongelast, zonden uit hun midden *Jan van Bekeſteyn* (welke inmiddels wegens eene andere zaak mede te Leyden was gekomen) benevens den Secretaris *Willem Symonszoon*, naar Haarlem, ten einde het gevoelen der regering van die ſtad op dit punt te vernemen. Deze zwarigheid gemaakt hebbende hier in toe te ſtemmen, liet *Philips* zich hiermede niet vergenoegen, maar beſloot, zijn verlangen door een zijner negen Raden en Rekenmeesters over Holland, Zeeland en Vriesland, *Jakob*, Heer te *Gaasbeek* (1) *Gaas-*

(1) *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 489.

en de stads gedeputeerden nader te laten aandringen. *Gaasbeek* begaf zich, ingevolge hiervan, met *Meynaart Claaszoon*, LAURENS JANSZOON en *Jan van Bakenesse*, naar Haarlem, alwaar zij, in naam van den Vorst, begeerden eene dadelijke leening van vijftien honderd schilden, welke zouden strekken in mindering van den eersten termijn der reeds toegestane bede. Het Geregt en de Vroedschap, onder de opgemelde voorwaarde, voor welke *Gaasbeek* zich schijnt te hebben verbonden, alsnu haare toestemming gegeven hebbende, werden de vijftien honderd schilden, welke genomen waren uit de gelden van die van Asfendelft ontvangen, zonder verwijl in handen gesteld van *Meynaart Claaszoon*, LAURENS JANSZOON, *Claas Symonszoon*, *Hughe Janszoon* en *Lambrecht Claas Symonszoon*, die dezelve dadelijk naar Leyden overbragten. Waarna *Meynaart Claaszoon* en *Bartout van Asfendelft* zich met den Hertog naar den Haag begaven, terwijl onze LAURENS JANSZOON (welke in alles een en twintig dagen was uit geweest) en de anderen wederom huiswaarts keerden (1).

De laatste reize, dat wij onzen LAURENS JANSZOON als afgevaardigde der Stad Haarlem in de *Thesauriers-Rekeningen* ontmoeten, was bij het verlengen van een bestand of verdrag met de Vriezen in het jaar 1490, waartoe wij de gelegenheid wat meer bijzonder zullen opgeven.

De Vriezen, welke onder het bewind der Hollandsche Graven waren gebragt, stelden van tijd tot tijd po-

(1) Zie *Bijlage* C.

pogingen in het werk ter herkrijging hunner onafhankelijkheid. In het jaar 1328 zich aan Graaf *Willem* den Derden onderwerpen en hem als hunnen Heer gehuldigd hebbende, stonden zij tegen zijnen Zoon en opvolger, *Willem* den Vierden, op, die in 1345 in eenen veldslag tegen hen sneuvelde. Sints dien tijd genoten zij de door hen zoo lang gewenschte vrijheid, zonder door de Hollandsche Graven te worden ontrust. De ontstane tweespalt onder hen tusschen de Vetkoopers en Schieringers, waarbij de tusschenkomst en hulp van Hertog *Aalbrecht* van Beijeren was ingeroepen, gaf aanleiding tot eenen nieuwen oorlog in 1396. De uitslag van denzelven was wel, dat *Aalbrecht* tot Heer werd aangenomen, doch met hoe weinig hartelijkheid zulks geschied zij, blijkt daaruit, dat zij binnen weinige jaren tot driemalen toe eenen opstand tegen hem begonnen. In 1398 en 1399 werden zij wel tot onderwerping gebragt, doch de opstand van 1400 liep te hunnen voordeele af, en eindigde met een bestand voor zes jaren, gedurende welken tijd Hertog *Aalbrecht* niet voor hunnen Heer schijnt erkend geweest te zijn. Staveren was de voornaamste of eenigste plaats, waarin Hollandsche bezetting lag. In het jaar 1406 werd dit bestand vernieuwd, zoo als ook naderhand in 1414, na dat Staveren was bemagtigd, en daardoor Vriesland van alle uitheemsche overheersching verlost. In 1421 erkenden zij Hertog *Jan* van Beijeren wel voor hunnen Heer, doch deze verbindtenis was van weinig gevolg geweest, en eindigde met 's Hertogs leven in 1425. Toen *Philips* zich

zich vervolgens van de regering had meester gemaakt, zocht hij Vriesland al mede onder zijn bewind te bekomen. „Hij vernieuwde (zegt WAGENAAR) het Be„ſtand met hen, te voren, geſloten, van tijd tot tijd"; doch zijne poging, om de Vriezen geheel te onder te brengen, mislukte (1). De onderhandelingen over de vernieuwing en verlenging van dit Beſtand in de jaren 1430, 1434, 1435, 1436, 1440 en 1441 vinden wij in de bewuste *Theſauriers - Rekeningen* opgeteekend (2). Tot de eerstgemelde onderhandeling of verlenging van 1430 benoemde de ſtad Haarlem tot hare afgevaardigden *Meynaart Claaszoon* en *Jan van der Lane*, Burgemeesteren, met en benevens *Bartout van Aſſendelff*, *Gerrit van Zantvoort*, LAURENS JANSZOON en *Floris Willemszoon* (3). Zij vertrokken naar den Hage, zijnde de plaats ter onderhandeling beſtemd. Buiten twijfel was er eene dagvaard der Ridderſchap en Steden belegd. En op dezelve zal dan het nieuw verdrag met Vriesland zijn behandeld en tot ſtand gebragt.

Het

(1) *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 226, 259, 260, 327 tot 343, 397, 398, 452. IV. D. bl. 61 en volg.

(2) Zie *Bijlage* D.

(3) Er ſtaat niet bij opgeteekend, welken post LAURENS JANSZOON op dat tijdſtip bekleedde; mogelijk dien van *Vroedſchap*; doch zeker is het, dat hij in dit jaar *Theſaurier* was, zoo als uit bl. 1 en 71 van de Rekening van dat jaar blijkt; en dat de *Theſaurieren* te dien tijde dikwerf in bezendingen wierden gebruikt, zoude ik door vele voorbeelden kunnen aantoonen.

Het is buiten eenige bedenking, dat LAURENS JANSZOON nog meermalen van ſtads wege in bezending zal zijn geweest. De *Theſauriers-Rekeningen* van de jaren 1419, 1421, 1423, 1424 en 1425, welke thans niet meer voorhanden zijn, hetwelk te bejammeren is, zouden ons welligt te dezen nog zeer belangrijke bijzonderheden hebben opgeleverd. Hij beleefde een gewigtig tijdvak, in hetwelk, meer dan ooit, de hulp en medewerking van alle welgezinde regenten en burgers gevorderd werd, en waartoe onze LAURENS het zijne dan ook zal hebben toegebragt.

Dan, offchoon wij door dit verlies der opgenoemde Stads Registers buiten ſtaat zijn geſteld iets meer van 'smans reizen ten dienſte van Stad en Vaderland te vermelden, zoo leveren echter die, welke alsnog voorhanden zijn, eene en andere proeven op, dat zijne betrekkingen hem meermalen in de gelegenheid hebben geſteld, om over de algemeene en bijzondere belangen te moeten raadplegen. Het was, namelijk, te dien tijde veelmalen het gebruik, dat de regering zich ten huize van een' harer medeleden begaf, niet alleen bij gelegenheid van de onthaling van aanzienlijke perſonadien, maar ook om aldaar de voorkomende zaken in overweging te nemen en daaromtrent te beſluiten (1). Naar de gewoonte van die tijden werd de vertering, in

(1) Zoo leest men, onder anderen, van eene dergelijke vertering ten huize van *Jan Calen*, in den jare 1426: „*zo ſy* ('t Geregt) *te zamen te doen hadden.*" (*Theſaurier Rekenings* van 1426, bl. 160*vso.*)

in die bijeenkomsten gemaakt, uitgeschoten door dat regeringslid, in wiens woning zoodanig eene bijeenkomst werd gehouden. Hij, die daartoe bestemd, of in dat jaar, die maand, of week welligt aan de beurt was, werd bij zulk eene gelegenheid aangemerkt als den gastheer, die het benoodigde te zijnen huize of wel eens op het Raadhuis liet brengen, de noodige order tot eene behoorlijke bediening gaf, en de dieswegens door hem uitgeschotene penningen naderhand van stads wege terug bekwam (1). Voorbeelden van dezen aard ontmoeten wij in menigte in de bewuste Registers, van welke wij alleen die gene in eene bijlage (2) zullen overnemen, welke op onzen LAURENS JANSZOON betrekking hebben.

Wij oordeelen het niet onvoegzaam alhier te laten volgen eene opgave der onderscheidene Afbeeldingen, Opschriften, Standbeelden en Penningen, welke ter vereeuwiging van dezen verdienstelijken man zijn verwaardigd.

De Afbeeldingen van KOSTER, voorkomende in de werken van MEERMAN (3) en DE BRUYN (4), door den beroemden J. HOUBRAKEN, de eerste naar de teekening van A. SCHOUMAN, en de tweede naar die van

T

(1) Vergelijk: DE LANGE VAN WYNGAERDEN, *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der stad van der Goude*, bl. 161.

(2) *Bijlage* E.

(3) *Orig. Typogr.* P. I. p. 53.

(4) *Geschiedenissen der Stad Haarlem*, bl. 221, 22[illegible]

T. JELGERSMA, zijn gevolgd naar eene schilderij, hetwelk vele jaren bij de nakomelingen van KOSTER heeft berust, en na het overlijden van den laatsten afstammeling, in 1724, door den Heer J. ENSCHEDE, te Haarlem, is gekocht. Of hetzelve echter eene echte afbeelding van dezen nooit volprezen uitvinder der Boekdrukkunst voorstelt, geloof ik niet. Het komt mij, met den geleerden H. GOCKINGA (1), voor, dat de kleding, zoo als die in dit schilderij gevonden wordt, niet is die van de vijftiende, maar veel meer die van de zestiende eeuw; en dat het niet onwaarschijnlijk is, dat het een afbeeldsel bevat van GERRIT THOMASZOON, dezelfde, van wien JUNIUS gewaagt, en die vóór en omstreeks de helft der zestiende eeuw gebloeid heeft.

Meer vertrouwen stel ik op de afbeelding, gegraveerd naar de schilderij van J. VAN CAMPEN, door JAN VAN DE VELDE, geplaatst in de *Lauwerkrans* van SCRIVERIUS. De uitgever van dat boek en van deze prent, A. ROMAN, stads drukker te Haarlem in de eerste helft der zeventiende eeuw, wiens Vader aldaar reeds in de vorige eeuw de Boekdrukkunst oefende, bezat, naar mijne meening, een en ander gedenkstuk uit den winkel van KOSTER (2), en daar onder kan welligt eene oude en echte afbeelding van hem zijn geweest. Deze prent, in welke de kleding die is van de vijftiende eeuw, stemt, bovendien, zeer over-

(1) *Uitvinding der Boekdrukkunst*, bl. 25.

(2) Zie mijne *Verhandeling*, bl. 114.

overeen met een oud afbeeldsel in hout gegraveerd, hetwelk wij in onze Verhandeling (1) hebben doen navolgen, en welks echtheid, zoo wij vertrouwen, aan geene bedenking zal onderhevig zijn.

Menigvuldige malen is het gelaat, zoo als hetzelve door J. VAN CAMPEN is geschilderd, in later tijd, door anderen in prent nagevolgd. ROMAN zelve leverde nog eene andere afbeelding van KOSTER, ten voeten uit, door P. SAENREDAM gegraveerd. De grootste prent is die, welke door C. KONING, te Haarlem, is gesneden en door HUGO ALLARDT uitgegeven. Van anderen zullen wij niet gewagen, vermits deszelfs getal te groot is, om hier allen bijzonder op te noemen (2); wij merken alleen dit nog aan, dat in allen dezelfde wezens-trekken gevonden worden, en dat zij alzoo naar een en hetzelve origineel zijn gegraveerd.

In de vorige eeuw, eindelijk, is de Heer MEERMAN, na de uitgave van zijne *Origines Typographicae*, bezitter geworden van eene zeer oude afbeelding, zoo men wil in den jare 1433 geschilderd, en naderhand af-

(1) bl. 156.

(2) Men zie, onder anderen: *Laurier-Krans* enz. Haarlem 1726. *Parnas Vreuchten* enz. Haarlem 1731. *Leven van Laurens Jansz. Koster* 1730, bl. 9 en 44. Titelprent voor P. MARCHAND, *Histoire de l'Imprimerie*. Titelprent voor J. C. SEIZ, *Derde Jubeljaar* enz. *Gedenkpenningen* bij *Seiz*, bl. 106, 109, 112. K. VAN MANDER, de uitgave van DE JONGH, 1e. D. Pl. C No. 1. Titelprent voor T. SCHREVELIUS. Haarlem 1754. Titelprent voor de *Letterproef van Enschede*. enz.

afkomstig van den oudheidkundigen P. VAN DAMME, te Amsterdam; welk stuk, voor echt gehouden wordende, en veel meer, wat de kleding en het gelaat aanbelangt, overëenkomende met het schilderij van VAN CAMPEN en het hiervorengemelde oude houtsneê prentje, dan met dat, hetwelk in de werken van de Heeren MEERMAN en DE BRUYN gevonden wordt, in vroeger tijd in koper is nagevolgd en door ons aan onze Lezers word medegedeeld (1).

Ter nagedachtenis van LAURENS JANSZOON KOSTER heeft men voorts zijne afbeelding geplaatst in den gevel van het huis aan de Markt te Haarlem, weleer door hem bewoond, onder hetwelk tegenwoordig het navolgende gelezen wordt

M. S.
TYPOGRAPHIA
ARS ARTIUM OMNIUM
CONSERVATRIX
HIC PRIMUM INVENTA
A LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI
MCCCCXXVIII. (2)

hetwelk eenigzins verschilt van het geen aldaar, volgens AMPZING, SCRIVERIUS, BOXHORN, MAITTAIRE en SEIZ, in vroegere jaren heeft gestaan (3).

ADRI-

(1) Vergelijk H. GOEKINGA, t. a. pl.

(2) DE BRUYN, *geschiedenis der stad Haarlem*, bl. 228.

(3) AMPSING, Haarlem, bl. 376. SCRIVERIUS, *Laurecrans*, bl. 124. SEIZ, bl. 103. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 69.

ADRIANUS ROMAN heeft, zoo als wij hier voren melden, ter zijner eere, door P. SAENREDAM eene prent in folio formaat doen graveren, op welke L. J. KOSTER ten voeten is uitgebeeld met het navolgend bijschrift:

M. S.
Viro Consulari,
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI,
Alteri Cadmi, et artis
Typographicae circa
Annum Domini
MCCCC. XXX.
Inventori primo,
bene de Literis ac
toto orbe merenti
hanc Q. L. C. Q. Statuam, quid aeream non
habuit, pro monumento posuit civis gratiss.
ADRIANUS ROMANUS
Typographus
A°. M. IↃC. XXX.

en daar onder een Latijnsch en Nederduitsch vers van P. SCRIVERIUS (1). Een afdruk van deze prent heeft men geplaatst voor het exemplaar van de *Openbaringe van Johannes*, te Haarlem op het Stadhuis bewaard wordende (2); terwijl na hetzelve, in den ja-

(1) SEIZ, bl. 104. MEERMAN, P. I. p. 70. 71.
(2) DE BRUYN, bl. 276, 277.

jare 1655, een afbeeldsel en zinnebeeldig bijwerk, door JACOB VAN CAMPEN, op den muur van den tuin van het Prinsenhof te Haarlem is geteekend geworden (1).

Ten jare 1722 liet het *Collegium Medicum* te Haarlem een meer verheven gedenkstuk voor haren beroemden stadgenoot oprigten. De voortreffelijke beeldhouwer GERRIT VAN HEERSTAL, van wiens bedreven hand meerdere fraaije werken voorhanden zijn, verwaardigde voor dat Genootschap het meer dan levensgroot gelauwerd standbeeld van KOSTER, uit Benthemer steen gehouwen, ter hoogte van 9 voeten. Op de Pedestal, welke insgelijks 9 voeten hoog is, leest men.

AE. M. S.
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI
VIRO CONSULARI,
TYPOGRAPHIAE
INVENTORI VERO,
MONUMENTUM HOC
ERIGI CURAVIT
COLLEGIUM MEDICUM
ANNO CIƆ IƆ CCXXII.

Op de tegenzijde is een Latijnsch vers van J. VAN ZANTEN geplaatst; en op de twee andere zijden bevinden zich toepasselijke afbeeldingen. Dit standbeeld, voor hetwelk eene som van *f* 550: — is betaald, werd, onder het opzigt der regering, in de Artse-

(3) MEERMAN, *l. c.*

fenij-tuin van dat Genootfchap, voor het Prinfen-Hof, opgerigt (1).

De regering der ftad Haarlem, welligt aangefpoord door de vermaning van eenen Franfchen fchrijver der vorige eeuw (2), waarbij hij te kennen gaf, dat zoo wel voor KOSTER van Haarlem, als voor ERASMUS van Rotterdam, een praalbeeld in deszelfs geboorteftad moest worden opgerigt, oordeelde eene meer openlijke en duurzame hulde aan de verdienften van dezen haren onfterfelijken ftadgenoot verfchuldigd te zijn. Dien ten gevolge werd, overeenkomftig haar befluit, in den zomer des jaars 1801, het ftandbeeld van KOSTER, waarvan wij zoo even fpraken, uit de Artfenij-tuin verplaatst op de Groote Markt, voor of tegen over het huis, alwaar hij gewoond had; bij welke gelegenheid op de plint van het voetftuk nog zijn geplaatst de woorden:

TRANSL. EX HORTO. MED. CIϽ IϽ CCCI. (3).

Reeds vroeger, en wel ten jare 1768, had de beroemde Lettergieter en Boekdrukker JOHANNES ENSHEDE, te Haarlem, op de plaats achter deszelfs huis,

(1) SEIZ, bl. 105, MEERMAN. l. c. DE BRUYN, bl. 260. *Letterproef van Enfchede;* in welk laatstgemelde ftuk, mitsgaders bij SEIZ, eene afbeelding van dit ftandbeeld gevonden wordt.

(2) *Schouw-Tooneel der Natuur.* VI. D. bl. 217, 218.

(3) *Algemeene Konst- en Letter-Bode* van 19 Juny 1801, N°. 25. bl. 388—390, alwaar dit ftandbeeld in deszelfs tegenwoordige gedaante is afgebeeld.

huis, op welke de lettergieterij het uitzigt heeft, twee ſtandbeelden van hardſteen doen oprigten, het eene van LAURENS JANSZOON KOSTER, en het andere van HADRIANUS JUNIUS, beide levensgroot, ten voeten uit, op blaauwe arduinſteenen voetſtukken, voor en ter zijde met hunne ſtam- en ſtede-wapens voorzien; welke beelden zijn vervaardigd door den konſtigen Beeldhouwer A. F. SCHOBBENS, te Antwerpen. Op het voetſtuk van dat van KOSTER leest men het navolgende:

LAURENTIO
JOANNIS F.
SCAB. HARLEM.
ARTIS TYPOGR.
INVENTORI,
JO. ENSCHEDIUS,
TYPOGRAPHUS
ET TYPORUM
FUSOR, HANC
STATUAM
PROTOTYPOGRAPHO
GRATIANIMI
MONUMENTUM,
POSUIT HARL.
MDCCLXVIII. (1).

Ein-

(1) *Letterproef van Enſchede*, alwaar deze beide ſtandbeelden door de teekenpen van T. JELGERSMA en het graveerſtift van C. VAN NOORDEN zijn nagevolgd.

Eindelijk heeft men ter zijner eere een zestal Gedenkpenningen geslagen, waarvan twee door GERRIT MARSHOORN, twee door MARTINUS HOLTZHEY en twee door NICOLAAS VAN SWINDEREN, allen voortreffelijke Medailleurs te Haarlem, Amsterdam en 's Gravenhage, vervaardigd en in het werk van MIJ (1) afgebeeld.

BIJ-

(1) *Derde Jubeljaar*, bl. 106, 109, 112.

BIJLAGE A.

„Item des dinxsdagh voersſ des avons doe wi tot „ſciedame quamen met onſen gemenen poerten die up „die tijd waren bet dan vjc man gegh voer vleyſe „broet voer onſen gemenẽ wapentuyers bi Jan bouen „hant xii ℔ xv ß”.

(*Thesauriers-Rekeningen der Stad Haarlem*, van 1418, bl. 8vso.

„Item up ſinte victoers dach bi conſent des ghe„rechts eñ der gemeenre poerteñ ſoe ſi niet langer tot „ſciedame leggen en wouden geuaren met Dirc van „den Woude in den haghe bi onſer ghenadiger vrou„wen en bi horen rade eñ gauene hoer te kennen „ghelijc wi ouerdragen waren enz. Item doe die Vloet „aen land ghecomen was voeren rechte voẽt floris van are„cum, floris utẽcamp als gheswoꝛen Jan Boudinsſoen en „oude Jan Clz. Pouwelsſoen van der vroeſcap bi „conſẽt bi onſer gemeenre poerteñ in den hage eñ „gauen onſer genadigh vrouwen te kenne dat wi onſe „poertẽ daar niet langh houden en mochten” &c.

Rekening als voren, bl. 12vso.

„Item doe wi mit onſer wapentuyẽs metter bannier „voerbi delf waren ẽn wi gegetẽ hadden int veld „ſoe ons die tidinge quam, dat wi jegens onſer gena„digh vrouwen belast ſouden gheweest hebbẽ voerẽ „Florys van Arecum eñ floris utencamp bi onſer ge„nadigh vrouwen eñ horen raden eñ verantwoerden

„die

„die ftede van hrlem dat fife voer boeuẽ helt diet
„hoer aengebrocht hadden en fi bedancte die ftede
„voerfc. en waren wit ij dagh maect liij ꝑ iiij ꝭ"

(*Rekening* als voren, bl. 13vso.)

„Item up finte berben dach foe min lieue Jonchẽ
„Willem van Breder. van minre genadiger vrouwen
„van Delf reed bi minen genadigh heẽ van brabant
„bat onfe genadigh vrouwe van hollnt dat florh van
„andrecum met een deel goeder gefellen up minre
„vrouwen cost woude comen in mins Jonchen
„voerfch ftat leggen des florh voerfch daer voer eñ
„daer voer eñ naghefent omtrent xxx goeder gewa-
„pende voer hoer iiij wagenen die fe voerde elken
„wagenaer ene fcilt eñ voer haren coft die fi onder-
„wegen in den hage deden gegh ij ꝑ is te famen
„viii ℔".

(*Rekening* als voren, bl. 19vso.)

„Item des woensdagh na dertienden dach foe min
„genadigh vrouwe ghefch hadde dat die gemeen fteden
„elx fenden fouden fes of feuen van den ghesworen en
„desgelyx van der vroefcap bi den rade ter goude
„daer geuaren florh van arecum florh utencamp Jongh
„Jan Jansfoen Wouter Huyfe eñ Hughe van tet-
„rode als ghesworen, Symon Zwicvoet Cls hoen
„meynẽt Clsfoen Lauriis Jansfoen eñ Jan Boudins-
„foen van der vroefcap des werden die fteden daartoe
„ghefproken van de foen eñ waren wit iiij dagh
„elken gefworen enẽ fcilt eñ voer elc van der vroefcap
„xx gh maect te famen xxx fch maken x l ℔".

(*Rekening* als voren, bl. 20.)

„Item

„Item des sonnedagh up sinte gregorius dach doe
„min ghenadigh hē van beyen met den tresorier dat
„gerecht van hrlem versette eñ op den huyse quamen
„met den rade eñ der gemeenten te kennen gauen
„hoe min genadigh heer van brabant eñ min gena-
„digh he van beyen in der soen ouerdragen waren
„doe wart up dē huyse ghehaelt iiij kannen ypo-
„cras eñ een kanne maleuiseye en iij ℔ cragys daer
„en rekent florh niet of soe hi daer niet of gegh
„en heeft" (1).

(*Rekening* als voren, bl. 22.)

„Item

(1) Men zie, over deze en andere toenmaals en reeds vroeger in gebruik zijnde dranken, het werk van den Heer C. J. DE LANGE VAN WYNGAERDEN, *Geschiedenis* enz., alwaar wij, bl. 672 en 673, het navolgende lezen: Behalve gewonen wijn dronk men ook vele ge-„kruide wijnen, en bijzonder hijpocras, tot welken te „maken *hijpocras poeder van nieuwere ordonnantie* gele-„verd wierden, ook veel gewarmden, of heeten wijn, „gekookte wijnen, en die zeer geestrijk waren, voor „dat de brandewijnen of dergelijke overgehaalde dran-„ken bekend of in gebruik geraakten, als de Griekſche „en Italiaanſche wijnen, de Malvoisie, wijn van Can-„dia en Cyprus, de Griekſche wijnen, van Grenade of „Mallaga, of Spaanſche wijnen, en dat de maag ver-„warmde als den Alsemwijn, de Kruiderwijnen en Pe-„perwijnen, die met piment wierden gemaakt, en zeer „geacht waren, van welken de clairet en hijpoçras het „meest in gebruik waren, welken eerstgemelden wijn „men behoord te onderscheiden van ligtgekleurde wij-

„nen,

„Item Jan Willemsfoen den bode des dagh na finte „maertins dach gefent uter haghe tot fchiedame om „te halen den brief van min hē van Zerloeys die „hi den fteden toe ghefeyt hadde te fenden van der „dalinc twiscen onfer genadigh vrouwen eñ onfen „genadigh hē van beyēn hem tot teergelde x leeuwen „is xt ℔ i ß."

(*Rekening* als voren, bl. 23.)

„Item minen genadigen hē van beyēn bi goeden„ken des gemeens rechts eñ der vroefcap ghesceynct „enē goeden heynxft die ghecoft wert jegen hēn ber„tout van asfendelft om vijftich nobls eñ den dach „der betalinge is tot fint Jans misfe naest comende."

(*Rekening* als voren, bl. 25.)

BIJ-

„nen, die toen ter tijd zeer gezocht wierden, en waar„mede de clairet wierd gemaakt, en tot laatstgemelden, „offchoon de zuiker nog wel duur, maar evenwel alom „te bekomen was, gebruikte men meest alleen honing. „Deze hijpocras wierd nuchteren gedronken, ook over „tafel het eerst, of op het nageregt. Daar wierd ook „muscus en amber in gedaan, cubeben, kruidnagels, „nootmuscaat, rofijnen, van ieder drie oncen met zui„ker of honing in drie ponden wijn tot twee verkookt, „men maakte er ook met kaneel, geftoote gember, „Senegalfche peper, kruidnagelen van ieder twee „dragmen."

„Men dronk ook eenen zekeren drank, faelgetget ge„naamd, welke mij toefchijnt met olie te zijn zamen„gefteld geweest .... ook .... *een vat daer men* „*falentyn in voerd in den hage.*"

BIJLAGE B.

In de Thesauriers Rekening van 1428 vinden wij nog opgeteekend eene en andere bijzonderheid betrekkelijk de verzoening tusschen Jakoba van Beijeren en Filips van Bourgondie, waarom wij het niet ondienstig hebben geoordeeld, ter opheldering onzer Vaderlandsche Geschiedenis, de navolgende uittreksels mede te deelen.

„Item op tē meyauont, bij ontbieden ons gena-
„dichs heñ brieue van bourgñe voeren in Vlaenderen
„meynaert Claesfoen alse een burg'm̄r Otke vañ
„egmonde ende bartout van assendelf van der vroe-
„scap so die ghemene ridderscap eñ steden vut Hol-
„lant eñ vut Zelant dair mede ontbōdē warē te
„comē, en namē mit hun zeuē knechtē eñ een mes-
„sagh dair hun op tie tyt opgedaē w̄t hoe dat onse
„ghenadige Vrouwe vā Hollant zomighe heñ van
„horē Rade eñ vriende van d' goude by onsen ge-
„nadige hē voers. geschict hadde ōme dachūt te
„houdē eñ een myñentlike zoennė te bedadingē twis-
„ken onsen genadigē hē en ons. genadigh vrouwē
„voers. welke zoenne op tie tijt gedadingt eñ ghe-
„raemdt w̄t te sluytē en vut te sprekē omtrent sintė
„Jans misse te midsomer als onse genadighe hē eñ

„on-

„onſe genadige vrouwe voerſ tot Delff vergaderden. „Eñ lagẽ dair te ſamẽ." enz. iij^{c}xlviii ẞ x ₰ IIII ẞ.

(*Theſauriers-Rekening* van 1428, bl. 105.)

„Item op te xxiſte dach in Junio voerẽ meynẽ „Claisſoen alſe een burg' mr Louwers: Jansſoen „Bartout van asſendelf alſe Schepeñ Otke van eg„mode harben van foreest, dirc van huesſen, „dirc ght ghtsſ., Jan Willẽ Claisſ., dirc van Zaendẽ „hughe Jansſoen van d' Vroeſcap en Willẽ ſy„moẽz alſe een clerc van hlm tot delf ſo onſe gena„dighe hẽ van bourg^{ne} eñ onſe ghenadighe vrouwe van „Hollant te ſamẽ tot Delf gecomẽ warẽ omẽ die zoenne „mittẽ ridderſcap eñ ſtedẽ bi den ghemenẽ rade te ſluytẽ „eñ vut te ſpreken. Eñ warẽ te ſamẽ in enẽ coſt elf dagh „lang eñ dair en tendẽ voerẽ thuys harbẽn van foreest „dirc van huesſen dirc gheryt ghrtſ jan willẽsſoen eñ „hughe janz. En die and' bleuẽ dair na tſamẽ te leggẽ „iiij daghe. En doe voerẽ mede thuys Otke van „egmonde eñ dirc van Zaendẽ. Eñ die and' bleuẽ „noch dair na tſamẽ te leggen x dage betaelt van „cost eñ bellẽtchier by handẽ ons burg'mrs voerſ. „ſo ſy vele anvale haddẽ eñ oic mede ſo ſy tot „vier huyſen ſlapẽ mostẽ te ſamẽ ij^{c}lx ẞ viii ₰.

(*Rekening* als voren, bl 109$^{vso.}$)

„Itẽ twe wagens die meyñt claisſoen onſen burg' „mr voerſ. louwerh: Jansſoen bartout van asſendelf „eñ willem ſymoẽsſoen mit horen knechtẽ van Delf tot „hlem voerden gegh by handẽ ons burg' mrs voerſ. „iiij ẞ xvi ₰".

(*Rekening* als voren, b. 110.)

„Item

„Item op sinte kat'nědach floth ons genadichs heñ
„messagh van bourgne so hi brieue brocht van dē
„vrede tusschē onsē genadigē hē van bourgne eñ den
„gesticht van Utrh hem te huesschede gegh by bevele
„van den gerecht xx iiij ꝑ (1)".

(*Rekening* als voren, bl. 140.)

„Item twe onsz ghenadichs hēn boden so sy brieue
„brochtē van den vrede eñ bestant te huesschede
„gegh iiij guldē facit iiij ℔ x ꝑ".

(*Rekening* als voren, bl. 154vso.)

„Item dirc ghsfoes betaelt van viii ellen roets
„lakēs die voer der stede huys gehanghē wērdē doe
„men onsē ghenadigē hē van bourgne en ons gena-
„digh vrouwen van hollt te samē hulden eñ hoir
„genade..... (2) haddē van elker ellen xv thuynē
„facit vi ℔ (3)".

(*Rekening* als voren, bl. 155.)

„Item

(1) In den bewuste zoen was de Bisschop van Utrecht mede begrepen, indien hij zulks begeerde. Het blijkt uit deze aanteekening alzoo, dat de vrede met lezen Bisschop reeds in November van dat jaar is gesloten geweest, (vergelijk *Vaderl. Hist.* III. D. bl. 488, 491.)

(2) Het woord alhier staande is mij onleesbaar voorgekomen.

(3) Bij den meergemelden zoen was, onder anderen, bepaald, dat *Filips* en *Jacoba*, de laatstgem. als *Gravinne* van *Henegouwen*, *Holland*, *Zeeland en Vriesland*, en

„Item alſo onſe ghenadigh hẽ van bourg^ne^ In der
„Zoennẽ alle Rentẽ lyſpenſien en Intresſen die men
„den ballingẽ eñ wtgheweken ſculdich mochte weſen
„an ſynrh genaden na vutwiſingh der ſelver zoenne,
„gehoudẽ eñ hem ſeluẽ toegeſeit hadde, ende onſe
„genadigh hẽ voerñ der ſtede van haerlem quyt ge-
„ſchoudẽ heeft van alle dat ſy den ballingẽ en vutge-
„wekẽ ſculdich mochte weſen na vutwiſingh ſynrh
„genadẽ quitãcie die die ſtede dair of heeft ſo werde
„den Cancellier ons ghenadichs heñ voersſ. by phi-
„lippus ſinen clerc dair of gegh hondt en xx philip-
„pus ſcilde facit c l x x x v i ßß".

(*Rekening* als voren, bl. 155.)

„Item meest' Jans van Gent ons ghenadichs heñ
„ſecretarius alſo hi der ſtede hulpich was in deſ voerſ
„quytſcheldingh te vercrighẽ eñ oic mede der ſtede
„altyt vorderlic was dair ſyt te doen hadde te
„huesſchede gegh x x phs ſcilt. facit x x x i ßß (1)".

(*Rekening* als voren, bl. 155^vso.^)

„Item

en de eerstgenoemde als *Ruwaard* en *Oir* derzelve landen, van nieuws door de Edelen en ſteden zouden worden ingehuldigd. De uitgave, alhier gemeld, even als die, welke eenige posten later zullen volgen, geſchiedde bij gelegenheid dezer inhuldiging te Haarlem.

(1) Het was te dien tijde meermalen gewoon, de Geheimſchrijvers van den Vorst, of anderen Zijner Hovelingen, voor hunne goede dienſten en voorſpraak ten behoeve der ſteden, door eenig geſchenk, te beloonen.

„Item meest' Jans voerſ Clerc voer vele dienſte die
„hi der ſtede gedaen hadde te hueſchede gegh iii ℔
„xii ß".

(*Rekening* als voren, bl. 155^{vso}.)

„Item om vier oude Capoen die onſen genadighen
„hē van bourg^{ne} en den Cancellier geſcheynct wor-
„den gegh iii ℔ ii ß".

(*Rekening* als voren, bl. 156^{vso}.)

„Item om twe grote ballen die onſen genadighen
„hē van bourg^{ne} eñ onſ genadigh Vrouwen van hol-
„lant geſcheynct werdē, gegh iiii ℔ x ß".

(*Rekening* als voren, bl. 156^{vso}.)

„Item Cristoffel Claisſoen betaelt van viii ſtoepen
„i pint Ypocras die tot ſinē huſe gehaelt wordē, doe
„onſe genadigh hē van bourg^{ne} eñ onſe genadighe
„vrouwe van hollant alhier te ſamen gehult wordē
„van elk ſtoep xxxviii ß xv ℔ xiii ß vi ₰,
„Item denſeluē van twe pont tragie op tē ſeluē tijt
„gehaelt gegh lii ß. Item van iiii megh maleueſeye
„eñ een megh romeny op tē ſelue tyt gehaelt gegh
„xxvi ß viii ₰ facit tſamē xix ℔ xii ß ii ₰".

(*Rekening* als voren, bl. 164^{vso}.)

BIJLAGE C.

„Item des vridagh na ſinte maria magdalenẽ dach
„voeren tot leyden meyñt Claisſoen alſe een burg'mr
„louwerh Jansſoen bartout van asſendelf alſe ſcepeñ
„eñ willem ſymōsſoen alſe een Clerc ōme mitẽ ridder-
„ſcap eñ mittẽ ghemenẽ lande eñ ſteden te ſluyten
„van der groter bede eendrachtelic te gheuẽ in voer-
„waerdẽ dat men den ſteden die voer der gſlichede
„lyſpenſien gelooft eñ geſegelt hebben eñ den
„vyf ſteden die den heẽ van egmōde gelooft
„eñ geſegelt hadde van den ijm bruxẽ ſcilde
„ſiaers him te gheuẽ mit deſer bede quiten ſoude,
„van den heẽ van egmonde van heñ willẽ ſine breu-
„der eñ voort van allen lyſpẽſien dair die ſteden voer
„gelooft hebben eñ van allẽ toecomẽden terminẽ van
„den lijſpenſien voerſ deſe tien jair lang durẽde dat
„is den tyd durẽde van d' bede voirs. Eñ harben
„va foreest ende dirc van huesſen quamẽ na ende
„warẽ dair iij daghe in ſgherechts cost oic mede
„quamẽ Jan van bakenesſe eñ Jan van bekẽſteyn aldair
„om dachuaert te houden van heñ (.... (1) weghen
„jegens ſtubers maghe van hoorn van ſtubers voerſ
„doer

(1) bgoens *lees ik alhier.*

„doer dat up tie tyt gezoent wt by hulpe der stedē „van hlem en van hoorn. Ith wordt Willem symōs- „soen thuys gesent om 't gelt te halen die quitacien „mede te lossenen dair onse ghenadige heē van „bourg^ne^ mede quytschout der stede van hlem van „den intressen lyfpensien ende renten die die steden „sculdich mochte wesen den ghenē die vut gheweest „hadden zo hi die in der zoennen an him gehouden „hadde, Binnē dese reyse wt van ons genadichs hēn „weghē an onse gherecht die op tie tyt tot leydē „waren begheert borghe te wordē van d' stede wegē „voir xv^c^ scilde die onse genadige hē voirs..... (1) „soude. Dat onse gherecht voirs op tie tijt niet an- „nemē en dorsten mar senden Jan van bekēsteyn eñ „willem symōssoen thuys an den gherecht eñ an der „vroeschap om hoer meynige eñ wille dair of te v' ne- „mē die op tie tyt dat niet consenteñ noch ouergheuē „en woudē Des so voerē meyñt Claissoen, louwerys „Janssoen eñ Jan van bakenesse by begeñ van onsen „ghenadigē hē mit myn Joncheer van Gasebeeck tot „hrlem so hi van ons ghenadiche hēn wegē voers „geschict werdt alhier te treckē omē mittē gherecht „ende mittē gemeenre vroescap te sprekē ende te „begherē xv^c^ scilde te lyene te hebben tot ons ghe- „nadiche hñ behoef in ofcortinghe van den eerstē „dach van der bede die onsen ghenadighē hē gegh „was die op tie tijd mit gemeenre ouerdracht van „der vroescap gecōsenteert wordē te lyenen ond' voer- „waer-

(1) Financeren *komt mij voor alhier te staan.*

„ waerdē by mine Jonch va gasebeeck voirs en wordē
„ genomē vut den ghelde dat van die van assēdelf
„ ontfanghē wt Item quam dirc van huessen weder tot
„ leydē om sonderlinge sakē wille eñ pieter gheryts-
„ soen van bēnebrh eñ gheryt syn soen eñ waren dair
„ vier daghe Ende meynaert louwerys Janssoen Clais
„ symonssoen hughe Jansz, eñ lambrecht Clais sy-
„ mōss voerē terstont mittē xv c schilden *tot leyden*
„ also vroech alst consente gedaen en 't gelt rede was
„ Ende gherijt van Zantuoert quam oic na tot leyden
„ om sonderlingh sakē wille eñ was dair twee dagh
„ Eñ meyñt Claisz eñ bartout van assendelf voerē
„ mit onsen genadighē heē In den hage eñ louwerh
„ Jansz Jan van bekēsteyn Clais symēsz hughe Jansz
„ en lambrh Clā symōss voerē tot hrlem lourh Jansz
„ was vut xxi dagh Jan van bekēsteyn xviiii dagh
„ Clais symoēsz huge Jansz eñ lambrh ix daghe
„ meynt Claisz eñ bartout van assendelf xxv daghe
„ hun gegh by hande meyñt Claissoens eñ op dese
„ voers reyse verteert wordt mits cost wyn en bellen-
„ chier so sy vele anvele haddē van andē onse poor-
„ ten ende vā ons genadichs heñ huysgesinde al te
„ same ij c l xxxiiiji ℔ x ß".

(*Rekening* van 1428, bl. 110vo—112.)

„ Item een wageñ die louwerh Janssoen Jan van
„ bekēsteyn eñ Clais symonssoen thuys voerde gegh
„ by hande meyñt Claissoen xl ß".

(*Rekening* als voren, bl. 113.)

„ Item

„Item op tē vierden dach in aplle wt florh volle
„van d' ftede wegē gefent mit brieue van geloue
„tot aemftelredam an hēn roelant eñ an boudyn van
„Zweeten trezorh vā hollt rōende van d' heēuaert die
„fy van d' ftede begheerdē te hebbē fo die van
„texel eñ fomigh andē dorpē In westvrieslāt onwil-
„lich warē in der bede te betalen, eñ was vut drie dagh
„mit enē knecht hem gegh en hi v' teert eñ......
„hadde xlviii ꝕ"

„Item wordt Jan van bekēfteyn van d' ftede wegē
„van hlem mettē fteden by begherē hēn...... (1)
„gouvernuerre eñ de trezeriers van hollant tot hoorn
„gefchict om den ftedē eñ dorpē die hoer bede
„fculdich warē te waernē eñ te onderwyfen dat fy
„hoer bede betailden op datt' hun gheen meer last
„noch hynder of en quame...... viii ꝶ".

(*Rekening* als voren, bl. 116.)

„Item fo die ftede van hlem den principalē brief
„heeft van dē voerwaerdē die die ftede bedadingden
„doe die grote bede gegh wordt eñ die ander fteden
„vidimus dair vut hebbe fo costē die vidimus voirf
„der ftede van hlem tot haren deel te fchryuen
„iij ꝶ iii ꝕ".

(*Rekening* als voren, bl. 167.)

BIJ-

(1) Indien ik het wel heb, leest men alhier *reekm'rs.*

„Item op ten vte dach in meye voere Claes van „ruven alſe een ſcout ter begheerten van den burg'- „meesteñ mit twe knechten van haerlem In den haghe „om van den hẽn van den Rade te beweruen brieue „an den Caſtelleyn eñ die ſtede van medemblic eñ voert „an die ſtede vã hoorn eñ der ſtede van enghuſen „dat ſy gheen toetaſtinghe doen en ſouden op die „oestvrieſen voer die tyt dat men hun anders weten „liete &c. viii ꝶ viii ß".

(*Rekening* als voren, bl. 69.)

„Item des donr; na ſinte ponciaens dach Jacop „mesſ. geſent mit myns genadichs hẽn open brief. „plackaet an allẽ den wat' ſtedẽ roer' van dẽ rutẽn „die tot ſtauẽn lagen dat mẽ die ouer al dair ſy „quamẽ coenẽ ende ophoudẽ ſoude eñ voirt ſo toech „Jacop voirſ. ouer met' ſtede brieue In oostvrieslt̃ „roer' van onſen poorteñ die groten ſchade gedaen „was van de ruteñ vut ſtaueñ &c. vii ꝶ ix ß „iiii ₰".

(*Rekening* als voren, bl. 126vso.)

„Item by ontbieden van den regent enẽ bode In „der nacht In den hage geſent mitten Cedulen van „dẽ beſtande van den vrieſen eñ denſeluen bode geſẽt „mit bootſcappẽ van den regent an den bailiuwe van „rynlant &c. iii ꝶ x ß iiii ₰".

(*Rekening* als voren, bl. 164.)

„Item

„Item zaten tgerecht mit Ypokye ende meer andẽ „gedeputeerde die vut oestvrieslant ouergecomen waẽn „om 't bestant te verlangen &c. vi ℔ ii ß viii ₰".

(*Rekening* als voren, bl. 169vso.)

Zie wijders bl. 72, 73, 115vso. en 123 van die *Rekening*.

BIJLAGE E.

„Item zat tgerecht tot louwerys Janssoens om der „stede maten te verhueren aldair verdroncken xxviii ß".

(*Rekening* van 1422, bl. 142.)

„Item des woensdachs na onſ liever Vrouwen „dach conceptio gegñ louweriis Janszoen van dat „Jan van bakenesse alse een burg'meysth eñ sõmige „andere van den gherechte mit hñ Willem van „Egmonde eñ mit hẽ heynric van wassenaer alldair „verteert hadden iiij ℔ xi ß".

(*Rekening* van 1426, bl. 157.)

„Item

„Item ſDinxdaechs na ſente aechten dach gegñ „eñ betaelt louweriis janszoen van dat ſomige van „den gherechte met hñ Willem van Egmonde met „hñ Jeliis van Cralinghe eñ met meyſt' Joest van „ſteenlant alldair verteerden iij beyerſch gulden den „guldẽ xxiii5 (22½) thuyn. f. vii ꝑ vi ₰".

(*Rekening* als voren, bl. 159vso.)

„Item van wyn die op ten huze gedroncken wort „doe louweriis jansſoen alſe een zesſe Rekende met „boudiin Janszoẽ der ſtede clerc gegñ x thunẽ „f x ꝑ".

„Item doe men die tralye van den vonte beſtede „te makẽ. wort verdroncken tot louweriis janszoens „vii ꝑ iiii ₰".

„Item verdroncken die Zesſe doe ſy ouer deſe Re„kenige ſatẽ te maken iiii pinten maleuyſeye elke „pinte van ii thunẽ f viii ꝑ (1)".

(*Rekening* als voren, bl. 161.)

„Tot louweriis janszoons".

„Item Louweriis Janszoen voirſch betaelt En ſury„daechs en tſaterdaechs na ſente pietersdach eñ „In die ſelve weeck tot zinẽ huze ghehaelt eñ op ten „huze ghedroncken zyn v menghelen wyns f xi ꝑ „viii ₰".

„Item den ſeluen betaelt eñ Jan van bakenesſe eñ „pieter gherytszoen van bennebroec mit harbeñ pie-

„ters-

(1) Laurens Janszoon was dit Jaar één dezer zes Theſauriers.

„terszoen eñ zinẽ medeghezellen droncken doe ſy „hem die grafte om die molenẽ beſteden te deluen „iij myngelen wyns f VII ₰".

„Item den ſeluen louweriis noch betaelt eñ Jan van „bakenesſe ende pieter gherytszoẽ dair verteerde doe „ment harnasch op tẽ huze brochte iiii myngelẽ „wins f IX ₰ iiii ₰".

„Item noch den ſelven en In die weec na ſinte „Jansdach de collacõ by brandetgen mesſelgier op ten „huze ghehaelt wort i myngelẽ wyns f ii ₰ iiii ₰".

„Item den ſeluẽ noch betaelt en op t' ſtede huys „ghehaelt zyn ii myngelẽ wyns f iiij ₰ viij ₰".

„Item den ſeluen Louwerh Janszoen noch betaelt „Eñ die zesſe alldair verteerden alſo ſy metten werc„ludẽ tymerlude ſmeede eñ poirtiers Rekende lv ₰ „iiii ₰".

„Item noch den ſeluen betaelt eñ ſurydaechs na „ſente Jacopsdach hñ Willem van Egmonde ghe„ſcheynct wordẽ ij kannẽ wyns f XXI ₰".

„Item noch louwerh voirſ eñ ſdinxdaechs na ſente „mathe°dach by boudyn Koc ghehaelt eñ den heẽ „van licht'velde gheſceynct worden ij kannẽ wyns „f XXI ₰".

„Item ſurydaechs na grote vastelauent by boudiin „Koc tot louwerh Janszoẽs gehaelt eñ op tẽ huze „ghedroncken drie myngelẽ elc myngelẽ ij comſtaert „f IX ₰".

„Item tſaterdaechs na ſente ghierden dach by dirc „Janszoẽ de bode tot louweriis voirſch ghehaelt eñ „op tẽ huze ghedroncken ij mynghelẽ wyns elc „myngelẽ ij oude tunẽ f iiij ₰ ix ₰".

„Item

„Item op onſ vrouwen auent annūciacio by Jan „Zeelander tot louweriis Janszoē ghehaelt 11 myn„gelē wyns f iiij ꝓ ix ₰".

(*Rekening* als voren, bl. 164 & 164 vso.)

„Item louwerijs Jansſoen betaelt van een ghelach „vut handē Jans van der lane eñ Jan vā bakeneſſe „Jan van d' lane eñ Jan Jacopsz̄ mittē bailiu uter „wyck ald' verteert haddē ij ſcild facit iij ℔".

(*Rekening* van 1428, bl. 158.)

„Item by handē bartouts van huesſen tot louwerh „Jansſoens betaelt van een ghelach dat ſom̄igh van dē „gherecht mit goede manē vān buyten aldair v'teert „haddē iij ℔ v ꝓ".

(*Rekening* als voren, bl. 161 vso.)

„Item by handen bartouts van huesſens tot louwerh „Jansſoens betaelt eñ tgerecht mit hem ſo hi ſtede„houder was van dē ſcoutābocht aldair verteert had„dē als ſy ōme geweest hadden ōme den brouwer te „beſchadigē die hoir drincke bier gelt niet betaelt en „haddē xxviij ꝓ vi ₰".

(*Rekening* als voren, bl. 162 vso.)

„Item ſmanēdagh na ſinte boniſaesdach den gerecht „van d' nupoert geſcheynct eñ tot louwerijs Jansſoens „gehaelt ij ſtede kañe wyns die ſtoep van iiii 5 (4½) „crōſtairt facit xxvii ꝓ".

(*Rekening* van 1429, bl. 89.

„Item

„Item fōmighe van den gherecht mit Claes gar-
„brātsfoen tot louwerh Janszs v'teert fo hi heymelike
„tydinghe brocht van dē amersfoirdfē bier xviii ℔ (1)".

(*Rekening* van 1430, bl. 185vso.)

Behalve al het geen wij tot dus verre hebben aangeteekend, vindt men onzen LAURENS JANSZOON, meest al in zijne betrekking als *Thesaurier*, nog vermeld in de Thefauriers Rekeningen van 1420, bl. 15; van 1422, bl. 113vso. 148; van 1426, bl. 1, 51, 99vso. 100vso. 103vso. 107vso. 115vso. 181vso.; van 1427, bl. 202, 212; van 1428, bl. 128vso., 173; van 1429, bl. 173; van 1430, bl. 1, 71; en van 1434, bl. 1 en 8.

BIJ-

(1) De Haarlemmers deden veel moeite om te beletten dat die van Amersfoort het bier, aldaar gebrouwen, te Amfterdam en op andere plaatfen verkochten; zij verzochten zelfs aan den Souverein daartegen een verbod te laten uitgaan, en hierop zal deze aanteekening flaan.

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK XI.

Bij de aanvoering van het belangrijk getuigenis van LOUIS GUICCIARDIN ten voordeele van Haarlem (1), hebben wij, op het gezag van MEERMAN, aangeteekend, dat de woorden: „*ende de wyse van letteren* „*te gieten om te printen, gelyck men dat tegen-* „*woordichlyck gebruyckt heel Europa door*", niet in den oorspronkelijken Italiaanschen druk gevonden werden, maar overgenomen waren uit de Fransche vertaling van BELLEFOREST. Onlangs, bij aankoop, bezitter geworden zijnde van deze oorspronkelijke uitgave van 1567 (2), was het mij een waar genoe-

gen

(1) Zie bladz. 275 van mijne *Verhandeling*.

(2) De Titel van dit overzeldzaam werk luidt aldus: *Descrittione Di M. Ludovico Guicciardini Patritio Fiorentino, di tutti i paesi bassi altrimenti detti Germania inferiore* &c. *In Anversa* MDLXVII *Apresso Guglielmo Silvio, Stampatore Regio. Con Privilegio.* Het is gedrukt in Folio, met een nette letter, en versierd met 2 in koper en 15 in hout gegraveerde Landkaarten en

Ge-

n te ontwaren, dat de opgegevene woorden werlijk in de *Beschrijving der Nederlanden* van UICCIARDIN staan, en dat dus deze schrijver, lang oor het in het licht verschijnen van het werk van NIUS, de uitvinding der *gegoten* letteren al mede n Haarlem heeft toegeschreven. Wij oordeelen onn lezeren geenen ondienst te zullen doen met eene terlijke mededeeling van het getuigenis van GUICARDIN, zoo als hetzelve op bladz. 180 van dit rk voorkomt. Het luidt als volgt:

„*In questa terra non solo per voce publica de gli habitatori, & di altri Hollandesi, ma ancora per alcuni scrittori, & per altre memorie, si truoua che fu primamente inuentata l'arte lello imprimere, & stampare lettere & caratteri n foglio al modo d'oggi, impero venendo l'auore a morte innanzi, che l'arte fusse in perettione, & consideratione, il seruidore suo (secondo dicono) andò a dimorare a Maganza, ue dando lume di quella scienza, fu raccolto llegramente, & quiui dato opera con ogni iligentia, a tanto negotio, ne vennero all'intra notitia, & total' perfettione, onde è poi*

„vo-

igten van de voornaamste Gewesten en Steden in de entien Provinciën, mitsgaders het welgelijkend tbeeld en wapen van Philips den Tweeden; allen lanig uitmuntend bewerkt, dat dezelve ten proeve ien verstrekken, tot welk eenè hoogte de graveert in hout in de zestiende eeuw was gestegen.

„*volata*, & *inueterata la fama*, *che di quella*
„*citta fia vfcita l'arte*, & *la fcienza della*
„*ftampa: quel che ne fia alla verità*, *non poffo*,
„*ne voglio giudicare*, *baftandomi d'hauerne tocco*
„*vn motto*, *per non progiudicare a quefta terra*,
„& *Regione*".

BIJ-

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK XV.

Toen ik, op bladz. 347 en 348 van mijne Verhandeling, uit twee aanteekeningen van de jaren 1474 en 1492, op wier echtheid niets viel aan te merken, ontegenzeggelijk deed zien, dat CORNELIS DE BOEKBINDER in die jaren werkelijk had geleeft en te Haarlem was woonachtig geweest, was mij ontsnapt het laatste blad van de *Origines Typographicae* van MEERMAN; ten opschrift voerende, *Coronis de Laurentio Joh. fil. ut aedituo, Cornelio bibliopego, et Donato membranaceo bibliothecae Alcmariensis*, alwaar men vind aangeteekend, dat, volgens de opgave van den Heer J. F. PARVÉ, Schepen der stad Haarlem, de naam van dezen CORNELIS DE BOEKBINDER in de Registers van ontvangst en uitgave der Groote of St. Bavos Kerk der gemelde Stad van onderscheidene jaren voorkomt. Sedert, door de heuschheid van Heeren Kerkmeesteren die Registers aan mij ten gebruike toegeschikt zijnde, heb ik deze opgave niet alleen in allen

deelen met de waarheid overeenkomstig gevonden, maar het is mij zelfs gelukt, daarin het sterfjaar van dezen, in de Geschiedenis der Boekdrukkunst zoo gewigtigen persoon te ontdekken; eene ontdekking, welke allen twijfel aan de waarheid van het verhaal van JUNIUS omtrent dezen CORNELIS, bij dezen en genen bestaande, ten eenemale moet wegnemen.

Blijkens die Registers, dan, was onze CORNELIS de persoon „door wien de Boeken, aan deze Kerk toebehoorende, wierden gebonden. Wij vinden dit opgeteekend onder de uitgaven in de jaren 1474, 1485, 1487, 1496, 1503, 1510, 1512 en 1515. Tevens wierd hij gebruikt, om, ten dienste van dezelve Kerk, in de *plakaten* of *bullen* der *aflaten* (zoo als ze in de Registers genoemd worden) de daarin voorkomende groote of kapitale letteren, volgens de gewoonte van die tijden, te *kleuren* of *aftezetten*, zoo als wij dit op de jaren 1507, 1508 en 1510 vinden geboekt.

Na het jaar 1515 ontmoeten wij onzen CORNELIS niet weder in opgemelde betrekkingen; zijne hooge jaren zullen hem waarschijnlijk de voortzetting van zijn beroep ondoenlijk hebben gemaakt; althans in het jaar 1517 en vervolgens treffen wij reeds eenen anderen boekbinder aan.

In het jaar 1522 overleed onze CORNELIS, en werd in dezelfde Kerk, voor welke hij zoo vele jaren de boeken gebonden had, begraven. In het Register van dat jaar vinden wij, op bl. 14 deswegens het navolgende opgeteekend:

„*It.*

„*It. Cornelijs die buuckebynner is begraue in*
„*die kerck dat opdoen van zijn graf* xx ſt. (1)".
Drie jaren later trof zijne weduwe hetzelfde lot, zoo als uit de navolgende aanteekening blijkt, voorkomende op bladz. 8 der Rekening van 1525:

„*It. Cornelijs die bucke bijnners wedu is begraue*
„*In die kerck dat opdoen vā haer graf* xx ſt.
„*om ouer myts haer armoed nijet meer betaelt*
„*dan* x ſt."

Men kan hieruit genoegzaam opmaken, dat deze lieden zich in geenen ruimen ſtaat hebben bevonden.

Hoogst belangrijk voor de zaak van Haarlem is de ontdekking van het ſterfjaar van dezen leerling van KOSTER. Zij ſtrekt ter volkomene opruiming en wederlegging eener bedenking, die, offchoon, op zich zelve, in ons oog onbeduidend, meer dan eens door de voorſtanders van Mentz is gemaakt. Ook mij is dezelve door een beroemd letterkundige, na de bekroning mijner Verhandeling, voorgehouden, en wel als eene bedenking, waaraan men zoo veel gewigt ſcheen te

(1) Het openen van een graf, ter begraving van een volwasſen lijk, kostte destijds 20 ſtuivers. Over meer of min aanzienlijke of gegoede lieden werden destijds een of meerder klokken geluid, naar gelang men daarvoor betaalde. Het luiden van de grootſte klok, genaamd *Salvátor*, met en benevens alle de andere klokken, kostede 30 ſtuivers; de klok *Bavo* met alle de kleindere klokken 20 ſtuivers; en de klok *Mary* met de mindere klokken 10 ſtuivers; terwijl, eindelijk, voor het luiden der *Buurklok* geen geld werd betaald.

te hechten, dat men, op grond van dezelve, vermeende, JUNIUS van onwaarheid te kunnen en te mogen beschuldigen.

Men kon het, namelijk, niet wel met elkander plooijen, dat *Cornelis de Boekbinder*, die gezegd wordt als leerling in den winkel van KOSTER (die in 1439 of 1440 overleed) te hebben gestaan, en die alzoo niet wel later dan in 1426 of 1428 kon geboren zijn, het verhaal van den diefstal bij zijnen meester in persoon zoude hebben medegedeeld aan TALESIUS, die, volgens OPMEER (1), in *1505* het eerste levenslicht aanschouwde. Men kon de leeftijd van deze beide personen niet wel met elkander overeenbrengen, en het geheele verhaal van JUNIUS moest dus, op zijn minst, als hoogst verdacht voorkomen.

Ons kwam dit nimmer in genen deele zoodanig voor. Indien wij zelfs aannamen, dat *Cornelis* in 1425 was geboren, dan had hij in 1520 den ouderdom van 95 jaren bereikt; dit was geenzins onmogelijk en zonder voorbeeld; TALESIUS telde toen 15 jaren; en beiden kunnen alstoen elkander ontmoet en het bewuste onderwerp behandeld hebben. Dat TALESIUS, toen hem de bewuste vertelling moet zijn medegedeeld, nog zeer jong moet zijn geweest, is uit het verhaal van JUNIUS zeer duidelijk op te maken, en dit ligt ook in den aard der zaak. Er was dus met genoegzamen grond niets tegen de mogelijkheid of waarschijnlijkheid der zaak in te brengen, veeleer dan

(1) *Catholyk Martelaarsboek*, 2e Deel bl. 173.

daardoor het getuigenis van eenen JUNIUS, wiens geloofwaardigheid uit zoo vele proeven is gebleken boven alle verdenking verheven te zijn, als onwaarheid te verwerpen.

Ondertusschen verheugen wij ons, dat door de meergemelde aanteekening de aangevoerde bedenking, althans in ons oog, geheel wordt weggecijferd. TALESIUS aanschouwde dan (wij nemen het aan) in 1505 den 12den Januarij het eerste daglicht. In 1522 had hij den ouderdom van 17 jaren bereikt. In dat jaar, althans in het begin van hetzelve, was CORNELIS DE BOEKBINDER nog aanwezig, die, zoo hij in 1428 is geboren, alstoen zijn 93 of 94 jaar zal hebben bereikt. Beiden, CORNELIS en TALESIUS, zijn alzoo *tijdgenooten* geweest; JUNIUS verzekerde dit; wij geloofden het; doch het ontbrak tot nog toe aan *bewijs* het eenigste hetwelk nog gevorderd konde worden; dit *bewijs* alsnu aanwezig zijnde, gelooven wij, dat de eer van JUNIUS, zoo wel als de roem van Haarlem, ook in dit opzigt, op nieuw is gehandhaafd en bevestigd.

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK XVI.

Behalve de *Schilders*, *Beeldhouwers* en *Goudsmeden* te Haarlem tot het jaar 1470, door mij op bladz. 358—360 van mijne Verhandeling opgenoemd, vinde ik in de *Registers der Groote Kerk te Haarlem* nog de navolgenden vermeld:

A°. 1412 tot 1428. *Michiel die beeldesnider.*
" 1425 . . . . . *Jacob Jansz., goudsmit.*
" —— . . . . . *Hertwyn die goutsmit.*
" 1428 — 1438. *Bertolmeeus die goutsmit.*
" 1433 — 1473. *Jacob Dircsz., die beeldesnider.*
" 1456 . . . . . *Arlewyn die goutsmit.*
" 1462 . . . . . *Heinric die scilder.*
" 1463 . . . . . *Dirc die goutsmit.*
" 1464 . . . . . *Taemens die goutsmyt.*
" 1465 . . . . . *Vredric Hoen die scilder.*

VERKEERDE JAARGETALLEN

ACHTER

OUDE GEDRUKTE

BOEKEN.

Men vind onder de gedrukte Boeken van de vijftiende en het begin der zestiende eeuw eenigen, achter welken een verkeerd jaargetal is geplaatst, hetwelk, nu en dan, tot misverstand en niet zelden tot veelvuldige twistschriften tusschen onderscheide Geleerden heeft aanleiding gegeven.

De oorzaak dezer misstellingen of verkeerde aanwijzingen van het jaar is, eensdeels, aan niets anders toe te schrijven, dan aan eene gewone drukfeil van den zetter, door het weglaten of verkeerd plaatsen van een talletter, en aan de onnaauwkeurigheid van hen, door wien de proefbladen zijn nagezien.

Eene andere oorzaak vind men daarin, dat de eerste drukkers wel eens gewoon waren, de Handschriften of vroegere uitgaven van een Boek zoo naauwkeurig na te volgen, dat zij zelfs de *Onderschriften* van het werk in hunne latere drukken overnamen, waarvan, onder anderen, de bekende uitgave

 van

van de *Mammotractus* van 1470 ten voorbeelde kan verstrekken (1).

Eindelijk zijn deze verkeerde jaargetallen ook veroorzaakt door de vervalschingen in dezelve, door dezen of genen bedrieger gepleegd, met het schandelijk oogmerk, om daardoor aan deze werken eenen hoogeren ouderdom te doen toekennen, en alzoo den minnaar en verzamelaar der eerste of oudste uitgaven, ten kosten van zijne beurs, te misleiden. — Heeft de Heer HEINEKEN (2) zekeren Duitscher, te Neurenberg, als een vervalscher der oude Prenten gebrandmerkt: het verhaal van den Heer MEERMAN, omtrent het voorgevallene wegens eene vermeende uitgave van het *Liber Helwici* van 1464, en den *Plinius* van 1469 (3), geeft alle reden, om in zekeren Engelschman eene der bedoelde vervalschers der jaargetallen achter oude gedrukte Boeken te beschou-

(1) Vergelijk, onder anderen: LESSERN, *Typogr. Jubilans.* p. 39, 40. CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest*, p. 59. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5, p. 16, 17, 18. JANSEN, *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille douce.* T. 2, p. 227, 228. LAMBINET, *Origine de l'imprimerie.* T. 2, p. 121.

(2) *Nachrichten* enz. *Th.* I. p. 277.

(3) Zie, onder anderen: CLEMENT, *Bibl. Curieuse.* T. IX. p. 380, 381. MEERMAN, *orig. Typ.* P. II. p. 16, 17, 18. DE BRUYN, *Gesch. der stad Haarlem*, *bl.* 338—341. *Cat. rais. de Crevenna. vol.* 2. p. 77. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 15.

fchouwen (1). Het is te wenfchen, dat de ontdekking en openbaarmaking dezer bedriegerijen anderen zal affchrikken, om hunne baatzuchtige oogmerken door zoodanige oneërlijke middelen te bereiken (2).

A°.

152. *Lactantius.* CLII (152).

Dit Boek, in de Abdij van St. Germain weleer hebbende berust, is vermoedelijk in het begin der zestiende eeuw gedrukt.

(MARCHAND, Hist. de l'Impr. P. II. p. 66, 67).

1083. *Albertus de Re Ædificatoria.* MLXXXIII (1083).

Naar mijne gedachten heeft dit werk in het jaar 1483 het licht gezien.

(IBID. P. II. p. 67).

1314. *De Conceptione Immaculata B. Virg.* MCCCXIV (1314).

Meer dan waarfchijnlijk is dit werk in dat jaar gefchreven.

(BAYLE, op het woord *Aureolus*).

A°. 1339.

(1) Zie het door mij hier na volgende aangeteekende op deze werken.

(2) Vergel. ORLANDI, *origine della Stampa.* p. 7. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 114.

A°.

1339. *N. Lyræ commentarii.* MCCCXXXIX (1339).
Dit Boek, hetwelk in de Kerk van St. Benedictus te Quedlinburg zoude berusten, zal vermoedelijk in dat jaar geschreven zijn.
(HEINEKEN, Nachrichten, Th. II. p. 9 in de *Reize*).

1366. *Joh. de Taonbaco* of *Tampaco*, *de Consolatione Theologiæ.* MCCCLXVI (1366).
Het jaartal 1366 stond in het Handschrift, en is door den drukker overgenomen.
(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 66. W. J. J. CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest.* &c. p. 59. M. DENIS, *Merkwurdigkeiten der K. K. Garrellischen Bibliothek.* p. 141).

1370. *Lactantius.* MCCCLXX (1370).
Mogelijk in de zestiende eeuw gedrukt.
(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 66).

1390. *Lactantius Firmianus, de divinis institutionibus adversus gentes*, MCCCLXXXX (1390).
In dit werk, bij Z. E. den Heere Staats-Raad C. G. HULTMAN, Gouverneur van Noord-Braband, berustende, is de laatste C als talletter weggelaten, zijnde hetzelve gedrukt in het jaar 1490.

(*Al-*

(*Algemeene Konst- en Letter-Bode* van den 2den Mei 1817, N°. 18, bl. 275, 276. M. DENIS, *Merkwurdigkeiten* &c. p. 141, *Catal. de la Vallière*. T. I. p. 422. *Dict. Bibl. Paris*. 1791. T. 2. p. 114).

A°.

1397. *Von dem Cyrurgicus Durch* JOH. GRUNIGER. *Ghedruckt und volendt zu Strasburg uf dinstag nach St. Peter und Paul dag* MCCCXCVII (1397).

Dit moet als voren zijn 1497.

(G. F. DE BURE, *Bibl. Instr.* T. 2. N°. 1870. *Dict. Bibl. Paris*. 1791. T. 1. p. 203.)

1400. *Flores de diversis Sermonibus & Epistolis B. Bernardi, per me Joann. Koelhof de Lubeck, Coloniensem Civem, impressi An.* M. CCCC. *feliciter finiti.*

Vermoedelijk te Keulen uitgegeven tusschen 1472 en 1500, in welk tijdsbestek *Joh. Koelhof* in deze Stad drukte.

(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 106. M. DENIS, *Garrellischen Bibliothek*. p. 141).

1400. *Libellus de modo Confitendi. Antverpiæ, Ger. Leeu.* MCCCC (1400).

Daar

Daar *G. Leeu* te Antwerpen gedrukt heeft van 1484 of 1485 tot 1492, moet dit ſtukje in dien tusſchentijd zijn uitgegeven; naastdenkelijk in 1490, doch niet in 1500, zoo als DE LA SERNA SANTANDER in twijfel ſtelt.

(*Catal. de la Serna Santander.* T. 1. N°. 733. T. 5. p. 10. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1 p. 348. JANSEN, *Esſai* etc. T. 2. p. 279. JANSEN, *de l'Invention de l'Impr.* p. 729. *Catal. de G. I. de Servais.* N°. 741).

A°.

1400. *Frater Joannes ad fratres ſuos Cartuſienſes de humilitate interiori etc. Venet. Nic. Jenſon.* MCCCC (1400).

Gedrukt tusſchen 1470 en 1482.

(DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 172).

1400. *Joſephus.* MCCCC (1400).

Naastdenkelijk eene uitgave van de zestiende eeuw.

(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 66).

A°. 1401.

A°.

1401. *Valesci de Tarenta Philonium.* MCCCCI (1401).

Vermoedelijk in de zestiende eeuw gedrukt. (IBID. P. II. p. 66. M. DENIS, *Merkwurdigkeiten* etc. p. 141).

1402. *Baptista Mantuanus de Calamitatibus. — Finit foelici consumacione aelaboratum* (Sic.) *Opus calamitatū Baptiste Mantuani per Johannem Schottū calcographū Argentinen. Idibus Martii Anno Salutis Christiane* MCCCCII (1402).

In welk jaargetal de laatste talletter C is weggelaten, moetende zijn 1502. (*Algemeene Konst- en Letter-Bode* van 2 Mei 1817. N°. 18. bl. 276. PANZER, *Annal. Typogr. Vol.* VI. p. 20. *n.* 18. *item. Vol.* III. p. 290. *n* 1315. Berustende in de Verzameling van Z. E. den Heere C. G. HULTMAN).

1407. *Nestoris Vocabularium.* MCCCCVII (1407.)

Waarschijnlijk in de volgende eeuw uitgegeven. (MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 66).

1410. *Oeuvres Mathématiques de Pierre d'Ailly.* MCCCCX (1410).

In dit jaargetal is een drukfeil ingeslopen.

(THE-

(THEVET, Eloges des Hommes savans & illustres. Tom. VII. p. 89. BAYLE, op het woord *Aill.* MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 117).

A°.

1414. *Egidius de urinis et pulsibus. Petrus Leo de urinis. Profundissimi artium et Medicine Doctoris Domini Egidii tractatus de judiciis urine, metrice compositus, cum ipsius commento. Una cum ejusdem — Tractatus de pulsibus, cum commentariis Gentilis de Fulgineo. Addito insuper Petri Leonis Spoletani singulari tractatu de urinis* &c. — *In fine: Mandato et impensis heredum — Octaviani scoti et sociorum summa diligentia impressi Venetiis per Georgium Arriuabenum* 1414. *die* 22 *Novembr.*

Dit werk werd, volgens de *Mercure d'Anvers* van den 3den Maart 1817, door den Heer MARIE DE ST. URSIN, Med. Doctor en Lid van onderscheidene Letterkundige Genootschappen, aan den Koning van Frankrijk aangeboden, als een voortbrengsel der Venetiaansche drukpers van het jaar 1414, waardoor het zoude blijken, dat het tijdstip van de uitvinding der Boekdrukkunst aanmerkelijk moest worden vervroegd, en noch aan Haarlem, noch aan Mentz of Straatsburg moest

moest worden toegekend. Het is ondertusschen zeker, dat dit werk honderd jaren later, te weten in 1514, in het licht is verschenen, en dat de weglating van de talletter C tot de opgemelde misvatting alleen heeft aanleiding gegeven.

(PANZER, *Annal. Typogr.* T. v. p. 492. col. a. T. XI. p. 247. col. a. p. 521. n. 667[8] *Algemeene Konst- en Letter-Bode* van 1817, N°. 12. bl. 180, 181, N°. 18. bl. 274—276. N°. 24. bl. 372).

A°.

1416. *Petrarchae Bucolica. Venet. per Marcum de Horigono.* MCCCCXVI (1416).

Waarschijnlijk in het begin der zestiende eeuw uitgegeven.

(M. DENIS, *Merkwurdigkeiten* etc. p. 141).

1418. *Flagellum Bartholomaei Despina in Pomponatium. Venet.* MCCCCXVIII (1418).

Vermoedelijk in de zestiende eeuw gedrukt.

(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 66).

1419. *Octavii Cleophili Phanensis Poetae vetustissimi Libellus de coetu Poetarum. Impres. pro Alexandro Alyato de Mediolano, anno Domini.* MCCCCXIX (1419).

Moet zijn 1497 of 1499, vermits *Alexander*

der Alyato omstreeks dien tijd te Parijs drukte.

(*Dict. Bibl. Paris.* 1791. T. I. p. 299).

A°.

1423. *Manipulus Curatorum. — Completus Parisiis. Anno Domini millesimo* cccc *Vicesimo tertio. Amen.*

Waarschijnlijk is ook in dit jaargetal een C te weinig geplaatst, en zoude dit Boek alzoo tot het jaar 1523 moeten worden gebragt.

(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 106).

1428. Een ongenoemd werk, hetwelk in het jaar der schepping 5188, overëenkomende met het jaar 1428 volgens de Christelijke jaartelling, zoude gedrukt zijn.

Over de uitgave van dit Boek in het voormelde jaar, door SCALIGER uit de *Chronijk* van RABBY JOSEPH aangevoerd, is inzonderheid door MARCHAND gehandeld, en het bestaan van dezen druk ontkend.

(IBID. P. II. p. 65, 66 en de aldaar aangehaalde Schrijvers. SCRIVERIUS, *Laurecrans*. bl. 97, 98).

1435. *Bartholomeus van den proprieteyten der dinghen.* (Achter aan leest men:) *Hier eyndet dat boeck welck ghehieten is bartho-*

tholomeus van den proprieteyten der dinghen in den iaer ons heren M. CCCC. *en* XXXV. *op te heylighen Kersauont. Ende is gheprint ende oeck mede voleyndt te haerlem in hollant ter eren godes ende om leringhe der menschen van mi Meester* JACOP BELLAERT *ghebore van Zerixzee.*

Dit is niet anders, dan de bekende uitgave van 1485 (van welke ik mede een exemplaar bezit), doch in welke men de talletter *l* op eene subtiele wijze heeft weggemaakt, hetwelk des te gemakkelijker konde geschieden, daar dezelve met een klein karakter is gedrukt.

(MIDDLETON, *the Orig. of Printing.* p. 7. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* 115. SCHELHORNII, *Amoenit. Litterar.* T. IX. p. 981.

1440. *Cicero de officiis. Moguntiæ.* MCCCCXL (1440). Een exemplaar van dit werk berustte weleer in de Bibliotheek van RAYMOND KRAFFT, Burgemeester te Ulm. Het bleek echter weldra, dat dit was de bekende uitgave van 1465, te Mentz, bij *Fust* en *Scheffer*, doch dat men de drie laatste talletters LXV zeer kunstiglijk in die van XL had weten te veranderen.

(SCHELHORNII, *Amoenit. Litterar.* T. III. p. 121, 122. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 115.

A°.

1443. *Æneae Sylvii Opusculum de duobus amantibus Eurialo et Lucretia. In civitate Leydensi anno Domini millesimo* cccc. *quadragesimo tertio.* LEIEN.

Dit jaargetal moet vermoedelijk zijn 1483. (MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II. p. 293. DAUNOU, *Analyse* etc. p. 28).

1444. *Reformatorium vitæ morumque clericorum. Basileæ, Michael Furter.* MCCCCXLIV (1444).

De talletter L is in plaatse van een C gesteld. Het Boek is gedrukt in 1494. (CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest* etc. p. 59. DE BURE, *Bibl. Instr.* T. I. N° 574. DENIS, *Merkwurdigkeiten* etc. p. 141. *Dict. Bibl. Paris.* 1791. T. 3. p. 432. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 10. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 313. T. 3. p. 311. 312. JANSEN, *Essai* etc. T. 2. p. 272).

1444. *Dialogorum, orationum et tractatuum in his Codicibus contentorum et primo Pulcher et deuotꝰ Marie et peccatoris dialogꝰ.*

(Aan het slot leest men:)

bononie anno salutis Millesimo CCCC°. XLIIII°. (1444) *editus.*

Dit

Dit jaargetal 1444 staat ontwijfelbaar op het tijdstip der vervaardiging van het handschrift, vermits zich anders het woord *editus* niet laat verklaren.

(HEINEKEN, *Neue Nachrichten*. p. 246. 247).

A°.

1445. *R. Selomonis ben Melech, Miclal Jophi, seu Perfectio Pulchritudinis. Amst. Creat.* 1445.

Dit Boek is vermeld in den *Catalogus Librorum Jo. B. Fatio & Joan. de la Faye;* doch het zal welligt aan den uitgever of corrector van dezen Catalogus te wijten zijn, dat hij de plaatsing van de nummer 1 voor de 5 (5445) heeft over het hoofd gezien.

(MARCHAND, *Hist de l'Impr.* p. 116, 117).

1446. *Leonardi de Utino Sermones de Sanctis.* MCCCCXLVI (1446).

Vermoedelijk zal het jaargetal moeten zijn 1496, ten ware dit Boek in het jaar 1446 geschreven, en dit jaargetal door den drukker is overgenomen.

(MAITTAIRE, *Annal.* de A°. 1733. p. 2, 3. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 11.

P. II. p. 107, 108, 109. DE BURE, *Bibl. Inſtr.* T. I. N°. 512. HEINEKEN, *Nachrichten Th.* II. in de *Reiſe.* p. 5, 6. PANSER, *Annal.* T. II. p. 142. DAUNOU, *Analyſe.* p. 28.

A°.

1446. *Speculum conscientiæ et novisſorum, etc. Spiræ, Conradus Hist.* MCCCCXLVI (1446).

In het jaargetal is een L in plaatſe van een C geſteld; zijnde dit ſtuk ten jare 1496 uitgegeven.

(DE BURE, *Bibl. Inſtr.* T. I. N°. 489, DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 247, 348).

1448. *Doctor Hartlieb, Chiromantia.* MCCCCXLVIII (1448).

Zeer vele ſchrijvers hebben dit Boek willen doen doorgaan, als in 1448 te Augsburg gedrukt; doch men is het thans algemeen eens, dat hetzelve in dat jaar is geſchreven of vertaald.

(Zie, onder anderen: HEINEKEN, *Nachrichten*, Th. II, in de *Reiſe.* p. 21, 238, 239, 240. *Neue Nachrichten.* p. 115, 146. ZAPFF, *Augsburgs Buchdrucker geſchichte.* Th. I. *Hist. Einl.* p. IV, V. DAUNOU, *Analyſe.* p. 14. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 163. T. 3. p. 3, 4).

A°. 1448.

A°.

1448. *Liber de miseria humane condicionis Lotarii dyaconi sanctorum Sergi et Bachi Cardinalis qui postea Innocentius tercius appellatus est. Anno Domini* MCCCCXLVIII (1448).

Ook dit zal het jaar van het handschrift zijn. (SCHOEPFLIN, *Vindic. Typogr.* p. 40. Tab. I. PANZER, *Annal.* T. I. p. 97. M. DENIS, *Merkwurdigkeiten etc.* p. 191. DAUNOU, *Analyse.* p. 27, 28).

1450. *Hier beghinnen die getiden van onser liever Vrouwen.* (Achter aan staat:) *gepret toe harlem bi mi laurz jazon Coster.* m. cccc. l. (1450).

Dit stukje werd, voor eenige jaren, door de toenmalige bezitters, aan de Regering der stad Haarlem aangeboden; doch door eenige deskundige personen (waar onder de overleden Leydsche Hoogleeraar KLUIT) onderzocht; en als een valsch en ondergeschoven stuk verklaard zijnde, werd dit aanbod van de hand gewezen. Vervolgens is het, zoo ik vermeen, te Rotterdam, op eene publieke verkooping, voor *f* 70:- verkocht. In zomermaand des jaars 1813 werd het aan den Heer Mr. J. SCHONCK, Raads-Heer in het Hoog Geregts-Hof in 's Gravenhage, en aan den Heer Mr. J. ENSCHEDE, te Haarlem, vertoond, die beide de voormelde uitspraak eenstemmig bevestigden.

A°.

1451. *Pars Prima Secunde Sancti Thome.* (In fine:) *Preclarū hoc opus prime secūde sancti thome de aquino. Alma in urbe moguntina. inclite nationis germanice. quā dei clementia tam alti ingenij lumine. donoqz gratuitu. ceteris terrarū nacōib9 pferre illustrareqz dignata ē. Artificiosa quadā adinuencōe imp̄mēdi seu caracterizandi absqz ulla calami exaratione sic effigiatū & ad eusebiā dei industrie est consummatū. p. petrū schoiffer de gernshem. Anno dn̄i millesimo quadringentesimo quiquagesimo p̄mo. Octaua nouembris. Sit laus deo.* (waaronder de gewone wapens van *Fust* en *Scheffer*).

De Heer MARCHAND, welke hiervan een schoon exemplaar, op perkament gedrukt, in handen heeft gehad, ontdekte, na eene naauwkeurige beschouwing, dat hetzelve was een afdruk van de uitgave van 1471, welk jaargetal men vrij goed had vervalscht, door het woord *septuagesimo* te veranderen in *quinquagesimo.*

(MARCHAND, *Hist. de l' Impr.* p. 114, 115. uit welk werk wij de bovenstaande opgave, zoo als ze daar gevonden wordt, hebben overgenomen).

1453. *Concilia Wurceburgensia.* 1453.

Dit Concilie in de jaren 1452 en 1453 te Wurtzburg gehouden zijnde, hebben sommigen

gen dit Boek beschouwd als in het laatstgemelde jaar te zijn gedrukt; doch met meer grond kan men het daar voor houden, dat hetzelve later het licht heeft gezien.

(BREITKOPF, *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst.* p. 9, 10, 11. *Esprit des Journaux, Mars* 1780. p. 255. PANZER, *Annal.* T. 1. p. 461. CAMUS, *Notice d'un Livre imprimé à Bamberg.* p. 30, 31. DAUNOU, *Analyse.* p. 29).

A°.

1455. *Itinerarius a terra Angliæ etc. editus primo in lingua Gallicana à domino Johanne de Mandeuille milite suo auctore. Anno incarnacionis Domini* M. CCCC. LV. *in ciuitate Leodiensi et paulo post in eadem ciuitate translatus in dictam formam latinam.* etc.

ORTELIUS, BOXHORN en anderen hebben dit werk, in hetwelk het onderschrift uit een geschreven exemplaar door den drukker, volgens de gewoonte van de toenmalige tijden, was overgenomen, verkeerdelijk aangekondigd, als in den jare 1455 gedrukt, zoo als door LAMBINET is aangetoond.

(LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. 2. p. 118—122).

1457. *Bijbel.* 1457.

MEINEKEN verhaalt, dat, volgens het berigt

van TOBIAS ECKHARD (*Codices Manuscripti Quedlimburgenses*) deze Bijbel in de Benedictijner Kerk te Quedlimburg zoude bewaard worden. HEINEKEN vond dezelve echter aldaar niet, en vermoed, niet zonder reden, dat in dit jaargetal een drukfeil zal zijn ingeslopen.

(*Nachrichten.* Th. II. in de *Reise.* p. 7, 8).

A°.
1457. *Donatus. Coloniæ. Quentel.* MCCCCLVII (1457).

Dat in dit jaargetal een drukfeil is ingeslopen, is buiten alle bedenking. De eerste drukker van dezen naam te Keulen was *Henricus Quentel*, wiens eerste boek ten jare 1479 in het licht verscheen, en die aldaar tot in het jaar 1506 bekend was. MARCHAND vermoed, dat uit het jaargetal de talletter C zal zijn uitgelaten, en dat mitsdien deze *Donatus* eene eeuw later, en alzoo in 1557, bij *Pieter* of *Arnold Quentel*, zal zijn uitgegeven.

(MAITTAIRE. p. 32. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 112. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 162).

A°. 1457.

A°.

1457. *Historia de beatæ Mariæ Virginis assumtione. Daventriæ.* 1457.

Men vind dit stukje opgeteekend bij VAN BEUGHEM; doch het is buiten twijfel, dat de vermelding van het jaar 1457 aan niets anders, dan aan eene verwisseling der twee laatste cijfers is toe te schrijven, en dat het alzoo had moeten zijn 1475, in welk laatstgem. jaar dit werkje te Deventer is gedrukt.

(CORN. A. BEUGHEM, *Incun. Typogr.* p. 159. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. I. p. 68. P. II. p. 116. 118. *Naamlijst van J. Visser.* bl. 4).

1458. *Dialagorum Gregorii.* (in fine:) *Explicit liber quartus Dyalogor9 Gregorii. Presens hoc op9 factum est per Johan. Guttenbergium apud Argentinam. Anno Millesimo* CCCÇLVIII (1458).

Daar men het algemeen eens is, dat er tot nog toe geen Boek is ontdekt, achter hetwelk den naam van *Guttenberg* als drukker wordt vermeld, zoo slaat men geen geloof aan het bestaan van dezen *Gregorius*, met zoodanig onderschrift, welke alleen door PALMER is aangehaald.

(S. PALMER, *History of Printing.* p. 299, 300. HEINEKEN, *Neue Nachrichten.* p. 237. in de noot).

A°. 1461.

A°.

1461. *Decor puellarum. Venetiis apud N. Jenson.* MCCCCLXI (1461).

Dit werk heeft vele schrijvers bezig gehouden. Zij, die dit jaargetal voor echt aanzagen, hebben daar in een bewijs meenen te vinden, dat *Nicolaas Jenson* reeds te dien tijde te Venetie drukte, en hij alzoo de eerste is geweest, welke aldaar de Boekdrukkunst heeft overgebragt. Met meer grond echter is door anderen beweerd en aangetoond, dat deze aan *Johannes de Spira*, wiens eerste werk aldaar ten jare 1469 in het licht verscheen, moet worden toegekend, en dat de *Decor puellarum* niet vroeger, dan in het jaar 1471, is gedrukt, zijnde achter dit Boek, door de weglating van de talletter x, verkeerdelijk gesteld MCCCCLXI, in stede van MCCCCLXXI.

(KÖHLER, *Ehren-Rettung Guttenbergs.* p. 64. DE BURE, *Bibl. Instr.* T. 2. N°. 1336. J. M. PAITONI, *Venezia la prima città fuori della Germania, dove si esercitò l'arte della stampa. In Venezia* 1772. in 8. *Catal. rais. de Crevenna. Vol.* 2. p. 61—78. *Vol.* 6. p. 113. *Catal. de Vallière.* T. 1. N°. 1329. *Catal. de Crevenna. Vol.* 1. N°. 884. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 10. DE LA SERNA

SAN-

SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 169—174. T. 2. p. 367: JANSEN, *Essai* etc. T. 2. p. 271. en anderen.

A°.

1462. *Ptolomæi Cosmographia. Bononiæ per Dominicum de Lapis.* MCCCCLXII (1462).

Dit jaargetal heeft aan sommigen aanleiding gegeven tot het gevoelen, als of de Boekdrukkonst reeds ten jare 1462 te Bologne zoude zijn gevestigd geweest. Anderen hebben dit, met zeer veel grond, wedersproken. Thans is men het eens, dat dit Boek geenszins in dat jaar, maar later, het licht heeft gezien, en wel, volgens sommigen, in 1482, doch volgens anderen in 1491 of 1492. Mij komt het voor, dat, daar *Dominicus de Lapis* van 1476 tot 1482 heeft gedrukt, dit Boek ten jare 1482 van zijne pers is verschenen, en hij, in stede van MCCCCLXXXII, heeft gesteld MCCCCLXII.

(LENGLET, *Méthode pour etudier l'Histoire. Tom.* III. p. 8. *Bibliotheca Colbertina.* p. 98. *Catal Libr. Bibl. Comitis de Hoym.* p. 327. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 114. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II. p. 241. DE BURE, *Bibl. Instr.* T. 5. N°. 4192. *Catal. de M. de Boze.* p. 296. HEINEKEN, *Nachrichten.* Th. II. p. 296. *Idee* Ge-

Générale. p. 145, 146. *Catal. de la Vallière.* T. 3. N°. 4481. *Catal. de Crevenna.* 1789. *Vol.* 4. N°. 5708. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. 10. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 250—253. T. 3. p. 304, 305. JANSEN, *Essai.* etc. T. 2. p. 271).

A°.

1463. *Annei Lucii Senecæ, de quatuor Virtutibus. Moguntiæ, per J. Fust.* MCCCCLXIII (1463).

Welk jaargetal op eene bedriegelijke wijze achter dit Boek was geschreven. Men zie voorts mijne aanteekening onder het volgend werk.

(*Catal. 's Hage bij Varon en Gaillard,* 8 *October* 1764. *Tweede Deel.* N°. 1816, *in quarto*).

1464. *Liber Helwici de exemplis et similitudinibus rerum. Impressus in monasterio Sublacensi.* MCCCCLXIV (1464).

Dit werk, hetwelk veel gerucht in de geleerde wereld heeft gemaakt, wierd in den Catalogus der nagelaten Bibliotheek van wijlen *Gerardus van Loon*, verkocht in 's Gravenhage bij *M. F. L. Varon*, op den 2den April 1759 en volgende dagen, onder

N°. 81

N°. 81 der Boeken in folio (pag. 7), op deze wijze aangekondigd:

Liber de Exemplis & Similitudinibus Rerum; de Cœlo & Elementis, de Lapidibus & Metallis, de mineralibus, de Vegetabilibus, & plantis, de natatilibus & volatilibus. Authore Helwici, *in fine libri primi legitur Imp. Monasterio sublacsi, & in fine liber quartus & ultimus, explicit liber quartus de Similitudinibus rerum, Anno Domini 1464. J. E. Impress. Monasterio Sublacenci 1464. liber eximiæ Raritatis, nunquam editus & quanativis pretii,* corio Turcico rubro, Nitidiss. compact. exemplar unicum.

De beroemde MEERMAN kocht aldaar dit Boek voor de somma van *f* 205:-; dan weldra ontdekkende, dat het onderschrift onder hetzelve, benevens het jaargetal, op eene kunstige doch bedriegelijke wijze met de pen was geschreven, gaf hij dit vervalschte stuk aan den verkooper terug (1).

Bij de navorschingen, ter ontdekking van den

(1) MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II. p. 17, 18. CLEMENT, *Bibl. Cur.* T. IX. p. 380, 381. *Catal. rais. de Crevenna. Vol.* 2. p. 17. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 15. GOCKINGA, *uitvinding der Boekdrukkunst.* bl. 76.

den oorspronkelijken eigenaar van dit stuk in het werk gesteld, vernam men, dat hetzelve door den Heer PIETER VAN DAMME, voornaam Oudheid- en Penning-kundige te Amsterdam (1), was opgegeven, om in denzelven Catalogus ter verkoop te plaatsen. Dit gaf, in den beginne, aanleiding, om gemelden Heer eeniger mate verdacht te houden, als of hij, wel niet zoo zeer de vervalscher zelve zoude zijn, doch welligt van deze bedriegerij hebben kennis gedragen. Toen echter de Heer VAN DAMME aantoonde, dat dit Boek oorspronkelijk afkomstig was van zekeren Engelschman, met name GEORGE SMITH; dat deze hetzelve aan VAN DAMME voor echt had opgegeven, en dat men in dezen SMITH meer dan waarschijnlijk den waren vervalscher moest beschouwen: toen werd men weldra van de onschuld van den Heer VAN DAMME overtuigd, zoo zelfs, dat de Heer MEERMAN geene zwarigheid maakte, om op den 5den April des opgemelden jaars aan den Boekhandelaar VARON te doen toekomen eene schriftelijke verklaring van dezen inhoud:

„*Ik ondergeschreeve declareere bij deezen, aan den Boekverkoper Varon te* „*hebben wedergegeeven* N°. 81 *in Folio*

„Li-

(1) Aldaar overleden ten jare 1806.

„*Liber Helvici*, *gekogt voor* 205 *gls*:
„*als hebbende een valsche geschreeve*
„*datum*, *sonder dat ik egter nog*
„*voorn*: *Varon nog den Heer van*
„*Damme eenigsints suspecteere in de*
„*voors*: *fraude deel te hebben gehad*,
„*dog waar toe een gantsch ander per*-
„*soon bij mij in verdenking komt.*
G: *Meerman*".

Dat nu den hiervorengemelden G. SMITH niet alleen voor den vervalscher van dat stuk, maar ook van nog eenige andere oude gedrukte werken, moet gehouden worden, kan niet alleen uit de oorspronkelijke brieven van denzelven, die onder mij berusten, worden opgemaakt, maar blijkt ook uit het geen men dieswegens bij MEERMAN, DE BRUYN en CRÈVENNA vind opgeteekend, en wordt, mijnes inziens, boven alle bedenking gesteld door het berigt, te vinden achter de aankondiging van de uitgaven van *Seneca* van 1463, *Plinius* van 1469 en *Gerardus Listrius* van 1470, op gelijke wijze vervalscht, te vinden in den Catalogus der Boeken, verkocht op den 8sten October 1764 en volgende dagen, in 's Gravenhage, bij *M. F. L. Varon* en *J. Gaillard* (pag. 170 der Boeken in quarto;) welk berigt, afkomstig van den Heer VAN DAMME, letterlijk aldus luidt:

 „N°. 1816.

„N°. 1816. *Annei Lucii Senecæ*, De „Quattuor Virtutibus. *Mo-„gunt. Per J. Faust.* 1463. „Corio Turcico Rubro „Splendiss. Compact & „Deaurat.

„ - 1817. C. Plinii Secundi, Episto-„larum. *Oxoniæ. Apud F.* „*Corcellis.* 1469. Corio „Turcico Rubro Nitidiss. „Compact. & Deaurat

„ - 1818. *Gerardi Lisfri*, Opera „Poetica. *Oxonie Apud F.* „*Corcellis.* 1470. Cotio „Turcico Rubro Nitidiss. „Compact. & Deaurat

„*Monitus fit Emtor, An-„num & Locum, qui ad „finem horum trium libro-„rum leguntur, non minus „artificiose, quam falso „adscriptos esse manu cu-„jusdam Angli G . . . . . „S . . . . . quod ejus ar-„tibus & ficto Epistolarum „Commercio deceptus, ac-„ceptis ex Angliâ, ubi a „se ære non exiguo emtes „præ ferebat nequam, libris, „suo periculo expertus est „pos-*

„*possessor*, *qui unicuique*
„*volenti ex ipsius hominis*
„*litteris*, *in quibus frau-*
„*dem suam confessus est*,
„*probare potest*; & *publice*
„*profitetur*, *se hos libros*,
„*addita brevi facti enna-*
„*ratione*, *huic Catalago*
„*tantum inseruisse*, *ut aequus*
„& *eruditus orbis judicet*,
„*jarene an injuria vir*, *in*
„*republica literaria notis-*
„*simus*, *hac de re nuper*
„*possessori labem adsper-*
„*gere conatus sit*, & *ut*
„*ipse nunc meliora edoctus*
„*minus praeceps saniorem*
„*ferat sententiam*".

Ik heb dit alles getrokken uit de oorspronkelijke brieven en bijlagen, aan mij door den Heer VAN DAMME, eenigen tijd voor deszelfs overlijden, ter hand gesteld en als nog onder mij berustende; terwijl ik aan 's mans nagedachtenis oordeelde verpligt te zijn, dit gebruik van de mij toevertrouwde stukken te moeten maken.

A°.

1466. *Biblia aurea cum suis historiis. Argentorati*; *J. Gruninger.* MCCCCLXIV (1466). Hetwelk moet zijn MCCCCXCVI (1496).

(KOHLER, *Ehrenrettung J. Guttenbergs.* p. 3. CLEMENT, *Bibl. Cur.* T. 4. p. 206. 212. *Catal. de la Vallière.* T. 1. N°. 117, 118. *Dict. Bibl. Paris.* 1791. T. 2. p. 475. T. 3. p. 254. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 348).

A°.

1468. *Expositio S. Hyronymi in Symbolum Apostolorum. Oxford.* MCCCCLXVIII (1468).

In welk jaargetal een X als talletter is uitgelaten, en alzoo moet zijn MCCCCLXXVIII (1478).

(DE BURE, *Bibl. Instr.* T. 1. N°. 318. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 9. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 325. 328. T. 3. p. 17. JANSEN, *Essai.* T. 2. p. 270. 271).

1468. *Francisci Mataratii, de componendis versibus opusculum. Venetiis, per Erhard. Ratdolt.* MCCCCLXVIII (1468).

In stede van MCCCCLXXVIII (1478), zijnde een X als talletter weggelaten.

(*Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 10. JANSEN, *Essai.* T. 2. p. 272).

1468. *Æneæ Silvii, postea Pii* II *Papæ, epistola. Coloniæ Joh. Koelhof de Lubeck.* MCCCCLXVIII (1468)

(1468) en niet, zoo als sommigen verkeerd geschreven hebben, MCCCCLVIII (1458).

Ook hierin zal de talletter X zijn weggevallen, en het jaargetal aldus moeten zijn MCCCCLXXVIII (1478).

(DE BURE, *Bibl. Instr.* T. 4. N°. 4134. *Catal. de la Vallière.* T. 2. N°. 4446 en 4447. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 10. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 348. T. 2. p. 9, 10. JANSEN, *Essai.* T. 2. p. 272).

A°.

1469. *Dat boeck van den Leven ons liefs heren Jesu Christi.* (Achter aan staat:) *Toe zwoll gheprint bij mij Peter Os vā Breda. Gheeynt Int iaer ons heeren* MCCCC lxix *dē vyftiendē dach in maert Deo gracias.*

Dit Boek is niet in dat jaar, maar in 1499 gedrukt. Het jaargetal 1469 is alleen aan eene vervalsching toe te schrijven, door het veranderen van de kleine talletter *c* (welke door den zetter verkeerdelijk vóór de *x* in stede van *achter* dezelve is geplaatst) in een *l*. De Heer A. VAN DER WILLIGEN, te Haarlem, bezit zoodanig vervalscht exemplaar, welligt hetzelfde, waaruit de eerste opgave van dezen vermeenden druk is ontstaan. Een andere afdruk van dit Boek, onder mij berustende, is wel onvervalscht,

 doch

doch een der vorige bezitters heeft op den titel aangeteekend, dat dit werk in 1499 is gedrukt, zoo als hetzelve dan ook in dat jaar het licht heeft gezien.

(Zie ook: MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 71; *Naamlijst van J. Visser*, bl. 50).

A°.

1469. *Sti Athanasii, Alexandriæ Archiepiscopi, seu verius Theophylacti, Bulgariæ Archiepiscopi, Enarrationes seu Commentarii in omnes Divi Pauli Epistolas, Latine, Interprete Christophoro Porsena (Persona) Romano. — Opus excusum primo Romæ Tempore Sixti* [IV nempe] *cui Interpres id nuncupavit, Anno* MCCCCLXIX (1469).

Dit Boek kan in dat jaar niet gedrukt zijn, vermits deze Paus niet vóór het jaar 1471 is verkoren. MARCHAND is van gevoelen, dat alhier een drukfeil in de talletters heeft plaats gehad, en dat in stede van MCCCCLXIX (1469) moet gelezen worden MCCCCXCIX (1499).

(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 117, en de verdere aldaar aangehaalde schrijvers).

1469. *Plinii Secundi Epistolarum liber primus.* Oxon. ap, F. Corsellis. Anno dñi MCCCCLXIX (1469).

(Zie

(Zie hier voor op *Liber Helwici.* 1464. en voorts MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 16, 17. DE BRUYN, *Gesch. der Stad Haarlem.* bl. 338).

A°.

1470. *Gerardi Lisfrii Rhenensis artium ac medicine doctoris grecarum latinarum ac hebraicarum literarum professoris oratio habita in enaratione Dionysii Halicarnassii. Impr. Oxon. ap. F. Corcellis. A. D.* MCCCCLXX (1470).

Dit jaargetal was alhier, even als het vorige, kunstig geschreven; terwijl het Boek zelve in later tijd is gedrukt, en wel vermoedelijk te *Deventer,* bij *Richard Pafraed.*

(Zie hier voor op *Liber Helwici.* 1464 en de aldaar aangehaalde schrijvers).

1470. *Petrarchus. Mediolani, Ant. Zarotus.* MCCCCLXX (1470).

Insgelijks vervalscht, doch onzeker in welk jaar gedrukt.

(JANSEN, *Essai.* T. 2. p. 243).

1470. *Terentii Comœdiæ. Mediolani. Ant. Zarotus.* MCCCCLXX (1470).

Welk jaargetal vermoedelijk is vervalscht en oorspronkelijk geweest zal zijn MCCCCLXXXI (1481).

(DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. P. 212. T. 3. p. 388. T. 5. p. 14. JANSEN, *Essai.* T. 2. p. 239 *et suiv.*

A°.

1470. *Bartholomaeus Anglicus, de proprietatibus rerum. Coloniae. Joh. de Koelhof de Lubek.* MCCCCLXX (1470).

Dit jaargetal is al mede vervalscht, door het uitschrappen der vier laatste talletters, en moet alzoo zijn MCCCCLXXXIII (1483).

(JANSEN, *Essai.* T. 2. p. 243).

1470. *Legenda Sanctorum. Coloniae. Conrad Winters de Homburch.* MCCCCLXX (1470).

Welk jaargetal insgelijks als voren is vervalscht en zijn moet MCCCCLXXX (1480).

(DE BURE, *Bibl. Instr.* N°. 4619. *Catal. de la Serna Santander.* T. 5. p. 14.)

1472. *Plauti Curculio. Oxonie ap. F. Corcellus de* iij *decbr* A *dni* MCCCCLXXII (1472).

Ook dit jaargetal was daar bij geschreven; terwijl het naderhand gebleken is, dat dit Boek was gedrukt te *Keulen* in 1523. De Heer J. ENSCHEDE, te Haarlem, kocht hetzelve, ten jare 1757, uit eene verkooping bij *J. Hartig* te Amsterdam gehouden, en aldaar in den Catalogus, onder N°. 342 in

in quarto, vermeld. Thans nog berust hetzelve in de nagelaten boekverzameling van dezen beroemden Boekdrukker en Lettergieter.

(DE BRUYN, *Gesch. der Stad Haarlem*, bl. 338, 339, 340. Zie voorts ons aangeteekend op het *Liber Helwici*, 1464).

A°.

1472. *Sixti* IV *epistola ad Joh. Mocenicum Venetorum ducem, datum Romæ* MCCCCLXXII (1472).

Dit moet zijn MCCCCLXXXII (1482).

(DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 348).

1472. *Tondalus Visioen. Gheprent t' Antwerpen bi mi Mathys van der Goes. Anno* MCCCCLXXII (1472).

Dit Boek is naar alle waarschijnlijkheid gedrukt in het jaar 1482, terwijl een x als talletter zal zijn weggelaten.

(*Naamlijst van J. Visser*, bl. 1. *Catal. rais. de Crevenna. Vol.* IV. p. 35. *Catal. de la Serna Santander*. T. 5. p. 10. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 347, 348. T. 3. p. 401. JANSEN, *Essai*. T. 2. p. 271).

A°.

1580. *Fratris Joannis ad fratres Cartusienses prope Paduam de charitate Dei. Venetiis Nicol. Jenson.* MCCCCCLXXX (1580).

In welk jaargetal een C als talletter te veel is geplaatst; moetende alzoo zijn MCCCCLXXX (1480).

(DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 173).

MCCCCLCXV. *Appiani historia. Impressa Peregrinum Pasquali.* MCCCCLCXV.

De talletter L is alhier te veel geplaatst, en de X verkeerd gesteld, zijnde dit Boek gedrukt in MCCCCXCV (1495).

(IBID. T. 1. p. 459).

MCCCC,IC,VIIII. *Vegetius & alii de Re Militari:* (Aan het slot leest men:) *Impressum Venetiis, per Joannem de Tridino alias Tacuinum. Anno Domini* MCCCC,IC,VIIII.

Johannes de Cereto, de Tridino, alias Tacuinus, drukte te *Venetie* van 1492 tot 1500. Vermoedelijk is door den zetter een I in plaatse van een X gesteld, en dit werk alzoo uitgegeven in het jaar 1499.

(MAR-

(MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 115, 116. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 203).

A°.

MCCCC,IC,VIIII. *Valerius Probus de Litteris Romanorum.*

Met hetzelfde jaargetal en met bijna dezelfde woorden en letters, als het voorgaande werk; waaromtrent wij alzoo hetzelfde aanmerken.

(MARCHAND en DE LA SERNA SANTANDER ter aangehaalde plaatsen).

BEANTWOORDING

VAN

GEMAAKTE BEDENKINGEN.

In het voorberigt vóor mijne Verhandeling (bl. VIII) zeide ik, dat het in mijn oog niet zeer moeijelijk zoude zijn, op sommige *afzonderlijke gedeelten* van deze Verhandeling bedenkingen te maken, zwarigheden te opperen en veranderingen of verbeteringen voor te slaan. Ik voegde er bij, dat ik mij dezelve niet alleen zoude getroosten, maar ook met welgevallen ontvangen, indien ze slechts op eenen even bescheidenen toon werden voorgedragen, als ik mij vleide in dit mijn geheele werk te hebben in het oog gehouden.

Het letterkundig publiek is dan nu sints bijna twee jaren in de gelegenheid geweest mijn werk met een naauwkeurig onderzoekend oog te beschouwen, de door mij aangevoerde gronden en bewijsstukken te wikken en te wegen, een en ander met elkander te vergelijken, de meer of min gewigtige bedenkingen tegen het geheel of sommige afzonderlijke deelen voor te dragen, en alzoo deszelfs oordeel en uitspraak over mijnen arbeid algemeen kenbaar te maken.

Dat oordeel, die uitspraak heeft dan ook reeds voor een groot gedeelte plaats gehad. In de *Letteroefe-*

ning,

ning, in de *Boekzaal* en in het Tweede Stuk van het *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* van den Heer JACOBUS SCHELTEMA is mijne Verhandeling op eene zeer gunstige en voor mij vereërende wijze beoordeeld. Ik betuige deswegens aan de kundige opstellers dezer recensiën mijnen welmeenenden dank; en acht mij dan ook verpligt, de door hen met zoo vele bescheidenheid opgegevene bedenkingen (de eenigste, welke, tot dus verre, ter mijner kennisse zijn gebragt,) te onderzoeken en, zoo verre mij zulks doenlijk zij, op te helderen en uit den weg te ruimen.

Ik zal daartoe dadelijk overgaan, en bij derzelver overweging de orde in mijne Verhandeling in acht genomen volgen.

I. — De eerste bedenking, dan, in het *Mengelwerk* van den Heer SCHELTEMA, bladz. 194 en 203 in de *Noten*, voorkomende, is gerigt tegen het door mij op bladz. 112—116 van mijne Verhandeling ter nedergestelde omtrent het daar vermelde *Horarium*. Dat deze schrijver omtrent den ouderdom van dat stuk met mij in gevoelen verschilt, dit staat hem vrij; dat hij zijne meening hieromtrent rondborstig te kennen geeft, is loffelijk en mij aangenaam; doch dat zijne gronden mij voorkomen in geenen deele geldig te zijn, dit zal hij mij wel ten goede willen houden.

Vier redenen zijn door den Heer SCHELTEMA aangevoerd, die wij stuksgswijze zullen onderzoeken.

Vooreerst dan, zegt hij, worden in dit *Horarium Commata* en andere leesteekenen gevonden. — Dit is

zoo;

zoo; doch desgelijks in de andere stukken, door mij aan KOSTER toegeschreven, zoo wel in de Xylographische, als in die, welke met eene beweegbare gegotene letter zijn gedrukt. Zelfs de *Donatus* houtsnede, PL. IV N°. I, waarop de Heer SCHELTEMA zich beroept, is met *Commata* voorzien. De *Ars Moriendi*, de *Openbaringe van Johannes* en de *Bijbel der Armen* hebben bovendien het dubbele afbrekingsteeken, even als dit *Horarium*. Het *Horarium* is dus ook hierin met de overige stukken van KOSTER overëenkomstig, en dit pleit dus juist voor deszelfs echt- en oudheid.»

In de tweede plaats merkte de Heer SCHELTEMA eene vordering op tusschen dit *Horarium* en den *Donatus* zoo even vermeld. — Ik stem dit zeer gaarne toe. De letter van het *Hooglied* overtreft insgelijks die van de *Openbaringe van Johannes*, evenzeer als de letter van de laatste *Spiegels* die van het *Abecedarium* in vordering zeer verre te boven streeft. En echter zal de Heer SCHELTEMA niet ontkennen, dat alle deze stukken zijn voortgebragt door onzen onsterfelijken KOSTER, die, door aanhoudende proefnemingen en herhaalde bewerking, van trap tot trap in de kunst moest vorderen, en ook in waarheid gevorderd is.

Dan de Heer SCHELTEMA schijnt zich in de derde plaats, op het gevoelen van den Heer MEERMAN te beroepen. — Ik koester alle achting en eerbied voor dezen beroemden Pensionaris der stad Rotterdam, als een onzer schranderste en voortreffelijkste Geleerden, die,

die, als zoodanig, ons Vaderland tot eer en luister heeft verstrekt; ik heb hem dan ook in dat opzigt in mijne Verhandeling den welverdienden lof toegebragt: doch of men, wanneer het op het beoordeelen van oude drukken, op het werktuigelijke der Boekdrukkunst aankomt, zich veilig op zijne uitspraak kan en mag beroepen — hier aan zij het mij, behoudens al die achting en eerbied, geoorloofd te twijfelen. Dit zal mij, zoo ik vertrouw, te meer vrijstaan, daar twee andere, in de Geschiedenis der Drukkunst met lof bekende mannen, in dit opzigt juist met hem van gevoelen hebben verschild. De eene, de oordeelkundige G. W. VAN OOSTEN DE BRUYN (in mijn oog de beste Advokaat voor de zaak van Haarlem) schijnt geen twijfel omtrent de echt- en oud-heid van het bedoelde stuk te hebben gekoesterd. Men zie hem in zijne *Geschiedenis der stad Haarlem*, bladz. 252, daar hij, ten betoge dat de eerste beginselen der Boek- en Plaat-drukkunst zich gekenmerkt hebben door het drukken van Boeken met *vaste* letteren, in houten platen of borden gesneden, zich juist op dit *Horarium* beroept, als daar van het bewijs opleverende. De tweede, de oordeelkundige Lettergieter en Boekdrukker JOHANNES ENSCHEDÉ, op wiens uitspraak, als op dat van eenen bevoegden en deskundigen beoordeelaar, ik mij zoo dikwerf in mijne Verhandeling heb beroepen, was van dezelfde meening. Onder een afdruk van dezen Drukvorm, alsnog in zijne nagelaten verzameling voorhanden, heeft hij eigenhandig eene aanteekening geplaatst, waarin hij dit stuk noemt

noemt eene „HOUTSNEDE VAN L. KOSTER, *gekomen* „*uyt de Nalatenschap van Adriaan Roman*" enz. De getuigenissen van deze beide mannen zullen, zoo ik vertrouw, het gevoelen van den Heer MEERMAN (hetwelk alleen op de schuinsche *Comma* is gebouwd) wel kunnen opwegen.

Eindelijk merkt de Heer SCHELTEMA, in de vierde plaats, op, dat in dit *Horarium* aan het dwarsstreepje van de letter t, als slotletter gebezigd, niet gevonden wordt zoodanig stokje of streepje, als door den Heer SCHELTEMA in andere werken van KOSTER is opgemerkt. — Ik zal mij thans over het maaksel van deze letter, als sluitletter, in de werken van KOSTER in het algemeen niet uitlaten. De scherpzinnige navorsching en opmerking van den Heer SCHELTEMA verdient allen lof, en is een verder naauwkeurig onderzoek overwaardig; doch de toepassing van zijne bevinding op het bedoelde *Horarium* komt mij voor den toets niet te kunnen doorstaan. Alle de schrijvers zijn het eens, dat de eerste drukkers ten oogmerk hadden, de handschriften na te bootsen, die in alle deelen te volgen, ja meesttijds letterlijk over te nemen (1). Dit was inzonderheid het geval met de houtsneden, waartoe bepaaldelijk een geschreven voorbeeld werd gevorderd, hetwelk ten model voor den graveur moest verstrekken. Het maaksel van de letter t, zoo als hetzelve in het handschrift werd gevonden, werd dien ten gevolge op dezelfde wijze op de

(1) Zie mijne *Verhandeling*, bladz. 95. 368.

de houten plaat overgebragt: en aan zoodanig geschreven voorbeeld zal dan ook dit *Horarium* deszelfs geboorte verschuldigd zijn. In het sijsthema van den Heer SCHELTEMA zoude de letter t in *alle* de Hollandsche handschriften van KOSTERS tijd op dezelfde wijze moeten gevonden worden; doch wij zijn in staat meer dan twintig geschreven boeken van dien tijd te kunnen vertoonen, waarin het bewuste stokje of streepje aan die letter nergens gevonden wordt. En wanneer nu een dezer stukken door KOSTER of een ander graveur of drukker in houten plaat was overgebragt, dan moest die letter zich even zeer zonder stokje of streepje vertoonen, zoo als zij zich nu in dit *Horarium* voordoet. Maar, bovendien, wordt ook zoodanig stokje of strookje niet gevonden in zeer vele gedrukte onderschriften onder de prenten van den *Spiegel onzer behoudenis*, die insgelijks uit vaste letteren bestaan. Terwijl wij, eindelijk, vijf houtsneê prentjes van de vijftiende eeuw bezitten, allen met Hollandsche bij- of onder-schriften voorzien, over wier Vaderland alzoo geen verschil kan zijn, en waarop, even als op dit *Horarium*, de letter t zonder stokje of streepje overäl te vinden is.

Tot het aanvoeren van dit vorenstaande vonden wij ons door de aanmerkingen van den Heer SCHELTEMA verpligt. De lezer voege hetzelve bij het door ons in onze Verhandeling ter nedergestelde omtrent de echt- en oud-heid van dezen Drukvorm. Wij zijn omtrent dit stuk alzoo wel degelijk bij ons vorig begrip

I ge-

gebleven, en vermeenen dit te moeten doen, zoo lang wij door geene gegronde redenen van het tegendeel worden overtuigd. Is men daar toe in staat, wij zullen het ons laten welgevallen, te meer, daar het meest uitëenloopend gevoelen omtrent dit punt aan de hoofdzaak niets het minste toe- of af-doet.

II. — Men heeft mij, in de tweede plaats, de bedenking gemaakt, hoe het met elkander is overëen te brengen, dat de kunst van Boekdrukken, door middel van diefstal, op kerstijd 1439, van Haarlem naar Mentz is overgebragt, en ondertusschen GUTTENBERG reeds van 1436 af aan met het vervaardigen en zamenstellen van eene drukpers zoude zijn bezig geweest (1).

Deze zwarigheid, welke betrekking heeft tot Hoofdstuk VIII, bladz. 173—195 mijner Verhandeling, laat zich, zoo wij vermeenen, geredelijk oplossen, wanneer men slechts het tijdvak in aanmerking neemt, hetwelk tusschen de uitvinding der Xylographie en der eigenlijke Boekdrukkunst heeft plaats gehad.

Ik heb de oorsprong der Xylographie, dat is het drukken met houten borden of tafelen, al zeer vroeg ge-

(1) Hiermede stemt overëen de zwarigheid, door den Recensent in de *Letter-oefening* van 1817, N°. 12, bladz. 510, aangevoerd.

gesteld. Ik heb vermeend, dat tot dezelve de Speelkaarten hadden aanleiding gegeven (1). Ik geloof niet, dat deze konst binnen eene enkele stad gebleven is, maar zich spoedig in Duitschland en alömme heeft verspreid. Zij kan dus zeer wel ter kennisse van GUTTENBERG gebragt zijn, en, vermits hij zich met konstige handwerken onledig hield, zijne opmerking getroffen hebben. Het werktuig, den *Reiber* of *Frotton* genaamd, waarvan men zich tot dus verre had bediend tot het vervaardigen van Speelkaarten, Afbeeldingen van Heiligen en andere kleine voorwerpen, was, ondertusschen, ongeschikt tot het te voorschijn brengen van grootere figuren en meer of min uitgebreide Prentwerken, zoo als de *Bijbel der Armen* enz. De gewone Huis- of Hand-pers zelve was daar toe onvoldoende (2). Er wierd dus een meer geschikt werktuig, een eigenlijk gezegde Drukpers, gevorderd; en met derzelver zamenstelling heeft zich GUTTENBERG in 1436 en vervolgens bezig gehouden, zonder dat daar uit volgt, of volgen moet, dat hij toenmaals reeds eenig denkbeeld van de eigenlijk gezegde Boekdrukkunst, dat is het drukken met beweegbare gegoten letteren, had, veel min, dat hij *tot dat einde* zijne pers had vervaardigd. De processtukken van Straatsburg (3) geven daartoe geene de min-

(1) Zie mijne *Verhandeling*, bladz. 92, 450, 476.

(2) Als boven, bladz. 50, 268.

(3) Als boven, bladz. 260—271.

minſte aanleiding, maar toonen in tegendeel ten klaarſten, dat de proeven met die pers genomen alleen in houten borden en vaste tafelen hebben beſtaan. — Hoe gewigtig dus ook de vervaardiging en zamenſtelling dezer pers zijn moge, zij ſtond, tot nog toe, in geen het minſte verband met de eigenlijke Boekdrukkunst. De kennis dezer nieuwe uitvinding was op dat tijdſtip aan GUTTENBERG, nog geheel, immers grootendeels, onbekend. De voorloopige berigten, welke hem deswegens door zijnen broeder uit Haarlem mogten zijn medegedeeld, konden niet volledig genoeg zijn, en waren, zonder het bezit der werktuigen zelve, ongeſchikt en onvoldoende, om door hem met vrucht te worden nagevolgd. De overbrenging alzoo der ſtempels, matrijzen, gietvorm en gegoten letteren van Haarlem naar Mentz, in het laatst van 1439, werd daartoe gevorderd; en dit veroorzaakte eene geheele verandering in de onderzoekingen en bewerkingen van GUTTENBERG, waaraan hij dan ook het ruime tijdvak tusſchen 1440 en 1450 ſchijnt te hebben beſteed. Zijne ondernemingen waren nu voor aanmerkelijke uitbreiding vatbaar; en zijne pers, oorſpronkelijk uitgedacht en aangelegd tot het drukken van Xylographiſche ſtukken, werd, als nu, hoofdzakelijk beſtemd tot het vervaardigen van voortbrengſelen der eigenlijke Boekdrukkunst, ter welker bekostiging hem de rijke FUST met zijne geldmiddelen onderſteunde.

Wij vertrouwen hierdoor de gemaakte bedenking te hebben opgelost; terwijl wij voorts onzen lezeren ver-

verwijzen tot de juiste aanmerkingen door den Heer SCHELTEMA, in het Tweede Stuk van zijn MENGELWERK, bladz. 208, op dit punt aangevoerd.

III. — De geëerde Recensent van de *Boekzaal* heeft vermeend eene zwarigheid te ontmoeten daarin, dat de Mentzer drukkers, en zelfs FUST, nog met houten borden of vaste letteren zouden hebben gedrukt, na dat GUTTENBERG door den dief van *losse letteren* voorzien was (1).

Wij gelooven deze bedenking te kunnen wegruimen, door op te merken: voor eerst, dat alle schrijvers het eens zijn, dat GUTTENBERG, ja zelfs FUST, werkelijk in den beginne kleine Xylograpische stukjes het licht hebben doen zien, zoo om zich in de kunst van drukken te oefenen en meer en meer bekwaam te maken, als om, binnen korten tijd, tot dagelijks gebruik, een en ander schoolboekje, zoo als de *Donatus* enz. (waar toe de Xylographie zeer geschikt was) aan den man te helpen; — ten tweede, dat de eerste drukkers te dien tijde gewoon waren met soortgelijke stukjes te beginnen; — en, eindelijk, dat na de uitvinding der beweegbare gegoten letteren de Xylographie of drukkunst met houten vormen of vaste letteren, wel verre van geheel in onbruik te

zijn

(1) Zie de schrijvers aangehaald in mijne *Verhandeling*, bl. 224 in de noot (2) en bladz. 227 in de noten (2), (3), (4) en (5).

zijn geraakt, nog eenen geruimen tijd heeft blijven stand grijpen, ter vervaardiging van prentwerken of stukjes van een kort bestek (1).

IV. — Eene andere bedenking van den geëerden Recensent in de *Boekzaal* bestaat in de vraag: *hoe* GUTTENBERG, daar hij, op den 6den November 1455, bij regterlijke uitspraak, van zijn bezit der Mentzer drukkerij, benevens al wat daartoe behoorde, is verstoken geworden (2), desniettegenstaande in het jaar 1460 een *Catholicon* in het licht heeft kunnen geven (3). „Hij zou, ja (zegt de Recen„sent) eene nieuwe Drukkerij hebben kunnen opzet„ten, doch hier van lezen wij niets".

Dat ondertusschen GUTTENBERG, na het verlies van zijn proces tegen FUST, werkelijk eene nieuwe drukkerij te Mentz heeft opgerigt, kan uit authentieke stukken worden opgemaakt. Bij eene Akte, op den 20sten Julij 1459, tusschen GUTTENBERG, zijne broeders en zijne geestelijke zuster, ten behoeve van het convent van St. Clara te Mentz, gepasseerd (dezelfde, waarvan wij op bladz. 194 van onze *Verhandeling* gewagen) verklaart hij, te begeeren, *dat*

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* I. I. p. 243. HEINEKEN, *Nachrichten*, Th. II. p. 106.

(2) Zie mijne *Verhandeling*, bl. 214.

(3) Als boven, bl. 241.

dat de door hem aan dit gesticht gegevene boeken aldaar zouden blijven, en beloovende aan hetzelve nog verder te zullen schenken alle die, WELKE TOENMAALS REEDS DOOR HEM GEDRUKT WAREN, OF WELKE HY NOG VERDER ZOUDE DRUKKEN (1). Het blijkt voorts uit eene schriftelijke verklaring van COENRAAD HUMERY, Raadsheer te Mentz, in het jaar 1468, na het overlijden van GUTTENBERG, gegeven, dat de eerste eigenaar was geworden der drukkerij en het drukkers gereedschap van den laatsten; welke drukkerij en gereedschap, vervolgens, is gekomen in handen van NICOLAAS BECHTERMÜNTZE, Boekdrukker te Eltvill, die, ten jare 1467 (2), heeft gedrukt en uitgegeven het *Vocabularum ex quo*, in klein quarto, en in 1469 herdrukt, en wel beide met dezelfde letter, als die van het *Catholicon Joannis de Janua vel de Balbis* van 1460, alhier bedoeld: welk boek mitsdien aan GUTTENBERG moet worden toegeschreven, als die te voren in het bezit van die letters was (3).

Het

(1) „*Les livres que moi Henne (Jean) susdit, ai „déja imprimés a cette heure, ou que je pourrai imprimer a l'avenir, en tant qu'elles voudront s'en „servir*".

(2) Deze uitgave van 1467 was door mij, in mijne *Verhandeling* (bladz. 22,) over het hoofd gezien.

(3) Zie over dit alles: KÖHLER, *Ehrenrettung Guttenbergs*, p. 101. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II, p. 96.

FI-

Het verkoopen van gedrukte werken voor handschriften door FUST (waarvan de Recensent verder spreekt) moet, naar onze meening, vóór 1457 hebben plaats gehad. Het in dat jaar in druk verschenen *Psalmboek* gewaagde openlijk van de nieuwe kunst, en benam daardoor, van dat oogenblik af aan, de gelegenheid, om de afdrukken voor handschriften te doen doorgaan.

V. — Wat, eindelijk, betreft de algemeene bedenking van den Heer SCHELTEMA, zoo omtrent de logische orde, waarin het geheel door mij is voorgesteld, als met betrekking tot het vooraan plaatsen der gewigtigste zaken, geloof ik te kunnen volstaan met eene verwijzing tot de *Inleiding*, aan het hoofd mijner Verhandeling geplaatst. De opmerkzame lezer zal in dezelve mijne wijze van beschouwing, het standpunt waarvan ik oordeelde te moeten uitgaan, en de opvolging mijner gedachten en redeneringen duidelijk vinden voorgesteld. Het zal hem daaruit, zoo wij vertrouwen, gebleken zijn, dat wij reden hadden, van den tot dus verre betreden weg af te wijken; dat

FISCHER, *Description de quelques raretés bibliographiques.* N°. 1. p. 46. OBERLEIN, *Essai d'annales de la vie de Jean Guttenberg.* p. 4. DAUNOU, *Analyse.* p. 35. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. 1. p. 87—91. 101. 102. 114. 154. 155. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. 1. p. 145—148. 182. 188—193. WESTREENEN, *Verhandeling*, p. 34—38. 110—112. 115. 128.

dat wij oordeelden te moeten beginnen met het leggen van eenen ſtevigen en onverwrikbaren grondſlag, op welken, naar ons inzien, het geheele gebouw moest rusten; dat wij dien grondſlag vermeenden te vinden in eene kunstkundige beſchouwing van den *Spiegel onzer behoudenis;* dat deze beſchouwing ons het ſterkſte bewijs voor KOSTER van Haarlem heeft opgeleverd; en dat het dus van zelve ſprak, dat alle de verdere en volgende gronden en bewijzen door ons aangevoerd en bijgebragt, ja, wel onmisbaar tot de voltrekking van het geheel behoorden, doch natuurlijker wijze, in vergelijking van het in Hoofdſtuk I gelegde fondament, in waarde en gewigt moesten dalen.

Of alzoo, uit dit oogpunt beſchouwd, aan het loffelijk oogmerk der *Maatſchappij van Wetenſchappen te Haarlem*, de *overtuiging*, namelijk, van den Vreemdeling, zal worden beantwoord, indien, volgens den Heer SCHELTÈMA, bij de voorgenomene vertaling, waartoe die *Maatſchappij* beſloten heeft, het ſtuk, vooräf, wat den vorm betreft, worde omgewerkt, laten wij liefst over aan het oordeel en de uitſpraak van de zoodanigen, die met alle de geſchriften der tegenſtanders van Haarlem bekend zijn.

De verdere wensch van den Heer SCHELTEMA ter bekorting en inkrimping op vele plaatſen, beamen wij van ganſcher harte. Wij voegen er van onze zijde eenen tweeden wensch bij, dat men, namelijk, deze begeerte tot verkorting en inkrimping niet te

verre uitſtrekke, en aan dien wensch deze en gene tegenbedenking der Advokaten van Mentz opöffere. Dit toch zoude het veld van tegenſpraak op nieuw openen, daar de tegenſtanders van Haarlem, bij gebrek van duchtige en gegronde tegenſpraak, met ophef gebruik zouden maken van die tegenbedenkingen, welke men vermeend had te kunnen voorbij zien. Wij verlaten ons te dezen met volkomen gerustheid op het ſchrander en welwikkend oordeel van Heeren *Directeuren der loffelijke Haarlemſche Maatſchappij.*

Om

Om aan het verlangen van den waardigen Amfterdamfchen Leeraar te voldoen, deelen wij de navolgende Dichtregelen aan onze Lezers mede.

Aan
den Heere J. KONING,
na het lezen van deszelfs bekroonde Prijsverhandeling
over de

UITVINDING
DER
BOEKDRUKKUNST.

Zoo lang de Drukkunst duurt, zal Nederland u roemen,
Geleerde *Koning*, die met zoo veel wijsheid toont,
Dat Haarlem kan met regt zijn' LAURENS KOSTER noemen,
Den vinder van die kunst, met eeuwige eer bekroond.
Laat nu geen vreemdeling die grijze ftad meer honen,
Daar Neêrlands eer en roem door u verdedigd is.
Gij ziet met goud en eer uw roemrijk werk bekroonen:
De beitel zette uw naam bij KOSTERS beeldtenis.

P. HAACK.

BERIGT VOOR DEN BINDER.

De Papiermerken te plaatsen tegen over Bladz. 14.
Het Afbeeldsel van L. J. KOSTER. . . . . — 53.

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK IV.

I.

De ontdekking, sints het jaar 1740, van onderscheidene fragmenten van den *Donatus*, door ULRICH ZELL aan Holland toegeschreven, is zoo gewigtig voor den roem van dat land, met betrekking tot de uitvinding der Boekdrukkunst, dat elke bijdrage daartoe als van het hoogste belang kan worden beschouwd. Wij vinden ons daartoe weder in de gelegenheid gesteld, en oordeelen onze ontdekking aan onze Landgenooten te moeten mededeelen.

Onder de bedoelde fragmenten was zeker wel het belangrijkste dat, hetwelk door MEERMAN werd gevonden om den band van het *Rekenboek der uitgaven van de Kerk te Haarlem* van het jaar 1474 (1); niet alleen, omdat de letter van dat fragment dezelfde is, als die van de tweede Nederduitsche en de beide Latijnsche *Spiegels*, maar voornamelijk, omdat dit stuk gevonden was in een Register, hetwelk te Haarlem aan die kerk behoorde, van welke LAURENS JANSZOON *Koster* was geweest, in hetwelk, daar te bo-

(1) Zie mijne *Verhandeling*, bl. 123.

boven, van zijnen leerling CORNELIS als *Boekbinder van die kerk* werd gewaagd, en welk boek buiten twijfel door dien man zelven was gebonden, van wien dat fragment alzoo afkomſtig zal zijn geweeſt.

Wij achten ons gelukkig, deze daadzaak door een nieuw en krachtig bewijs te kunnen ſtaven.

Onder de geſchrevene ſtukken der opgemelde Kerk, aan ons door Heeren Kerkmeesteren, op eene minzame wijze, ten gebruike toegeſtaan, bevinden zich, onder anderen, een *Regiſter der Rentebrieven* van meergemelde Kerk, loopende van 1465 tot 1489, doch, zoo als mij is gebleken, begonnen in den jare 1476, mitsgaders de *Rekenboeken der uitgaven van die Kerk* van de jaren 1485 en 1514.

Het eerstgemelde is gebonden in een perkamenten blad of band, op welks achterſte binnenzijde het navolgende geſchreven ſtaat: *Dit boeck hoert toe die Kerkmeysters van die groote Kerck toe Haerlem.* In dit buiten-omſlag vindt men een' tweeden of binnenſten perkamenten omſlag, zijnde een buitengewoon wel bewaard blad van den *Donatus*, in quarto formaat, op de vier zijden bedrukt, iedere bladzijde van 28 regels, met dezelfde letters, als die van de opgenoemde *Spiegels* en het fragment van den *Donatus*, in het *Rekenboek* van den Heer MEERMAN bekend gemaakt, en waarvan wij eenige regels hebben doen navolgen en aan onze lezers mededeelen.

Bij eene naauwkeurige beſchouwing der twee andere *Registers* van 1485 en 1514 ontdekten wij voorts, dat de bladen met bedrukte ſtrooken perkament, in

Donatus.

Amor amaris l' amare amatur ⁊ plr̄
amamur amamini amant'. Preterito imperfecto amabar
abaris vl' amabare amabat' ⁊ plr̄ amabamur ama
ni amabāt' Preterito pfecto amat' sum vel fui es
isti est vl' fuit ⁊ plr̄ amati sum' l' fuim' estis l' fu
r sūt fuerūt vl' fuere Preterito pl'qpfcō amat' erā l'
am eras l' fueras erat l' fuerat ⁊ pluraliter amati

Cato. Disticha.

Ne rursus q̄ras q̄ sit neglexeris an̄
Morte repētina noli gaudere malorum
Felices obeūt quorum sīe crimīe vita ē
Cū sit cōiūge t' lis nec res ⁊ fama laborās
Vitandū ducas īimici nomen amici
Cū t' cōtīgat studio cognoscē multa
Fac discas multa vita nil discē velle
Miraris v'bis nudis me scribere vs'
Hec breuitas sensu fecit cōiūgē binos

Explicit h' cato dās calligamīa nach.

ftede van touw of garen, aan den band waren vastgenaaid of gebonden. Wij maakten die ftrooken los, en zagen tot onze vreugde, dat deze perkamenten ftrooken al wederom waren gefneden van een bedrukt blad van denzelfden *Donatus*.

Wanneer onze lezers zich nu herinneren (1), dat uit de *Registers* der Groote Kerk te Haarlem van de jare 1474, 1485, 1487, 1496, 1503, 1510, 1512 en 1515 blijkt, dat de Boeken voor de Kerk werden gebonden door CORNELIS, de leerling van LAURENS JANSZOON KOSTER, en dat door dezen Boekbinder tot het inbinden van vier dezer Registers zijn gebezigd de bedrukte bladen van eenen *Donatus*, welke met *dezelfde* letter, als die van den *Spiegel* is gedrukt, dan kan er, in ons oog, bij den onpartijdigen geen de minfte twijfel meer plaats vinden, of het is *dienzelfde Donatus*, welke, volgens het merkwaardig en beflisfend verhaal van ULRICH ZELL, uit Holland is afkomftig, en aan die van Mentz ten voorbeelde heeft verftrekt.

II.

In de rijke verzameling van Lord SPENCER berust een fragment van een tot dus verre onbekend voortbrengfel van KOSTERS pers. Het beftaat in flechts vier

(1) Zie *Bijdragen* tot mijne Verhandeling, 1fte ftuk, bl. 84.

vier bladzijden, in klein octavo formaat, op perkament gedrukt, en bevat een gedeelte van de *Disticha van Cato*, een welbekend schoolboekje, sints den tijd van *Charlemagne*, tot op den dag van heden, in gebruik. Het werd gevonden in den band van eenige gedrukte stukken van de vijftiende eeuw, het eigendom van den Heer FREBLING, Ambtenaar bij het Postkantoor, door wien het aan Lord SPENCER is afgestaan. Wij vinden hetzelve naauwkeurig beschreven in de *Bibliotheca Spenceriana*, *vol. IV. p.* 474–476 (1), alwaar wij tevens een fac similé van dit belangrijk stukje aantreffen, hetgeen wij voor onze lezers hebben overgenomen. Elke bladzijde, met uitzondering van de laatste, heeft 21 regels. De letter is die van den tweeden Nederduitschen en der beide Latijnsche *Spiegels*. —— De ontdekking van dit stukje vermeerdert het getal der menigvuldige bewijzen voor Haarlem, en levert tevens eene nieuwe proeve van de vlijt en werkzaamheid van onzen nooit volprezenen LAURENS JANSZOON KOSTER.

(1) Men zie ook het werk van *Ottley*, p. 147.

BIJVOEGSEL

TOT

HOOFDSTUK VII.

In den *Catalogus* van den Heer RENOUARD, Boekhandelaar te Parijs, mitsgaders in eene *Note sur Laurent Coster*, ten jare 1818, te Parijs, afzonderlijk uitgegeven, vindt men vermeld zeker Boek, aldaar genoemd: *Guill. de Salliceto, Cardinalis de Turrecremata et Pii II. (Æneae Sylvii) Opuscula.* — Dit Werk, 23 bladen beslaande, uit de Nederlanden afkomstig, en thans in bezit van gemelden Heer RENOUARD, is, volgens de aldaar voorkomende beschrijving, gedrukt in folio formaat, zonder chiffres, reclames of signaturen. De letters, gewoonlijk gothisch karakter genoemd, zijn beweegbaar en gegoten. Ze zijn dik en grof, en allezins onvolkomen. Ze hebben eene volkomene gelijkheid met alle de andere werken aan KOSTER toegeschreven; doch het zijn niet dezelfde, want het zijn die, waarmede de fragmenten van eene *Doctrinale* (1) zijn gedrukt, en de-

(1) Hiervan berusten insgelijks vier bladen bij den Heer RENOUARD. Zie LAMBINET, *Orig. de l'Imprim.* T. I. p. 116.

deze zijn anders dan die van den *Spiegel*, en dikker of grover, doch overigens derwijze met dezelve gelijk, dat ze door een en dezelfde hand zijn vervaardigd. De opsteller van dezen *Catalogus* en dezer *Note* kent dit Werk alzoo toe aan denzelfden werkman, door wien alle de stukken, door de Hollanders aan KOSTER toegeschreven, zijn voortgebragt. Dan, het is niet door hem of ten zijnen tijde gedrukt: want dit Werk bevat in zich stukken van *Paus Pius den Tweeden* (*Aeneas Sylvius*), welke de Pauselijke waardigheid bekleedde in de jaren 1458 tot 1464, mitsgaders van den Kardinaal *Turrecremata* (*Torquemada*), die ten jare 1467 overleed, en wiens geschriften, na zijnen dood, te Rome, in de jaren 1467 en 1470, in druk zijn uitgegaan. Het is alzoo tusschen de jaren 1466 en 1470 in het licht verschenen (1).

De beschrijving van de inwendige gesteldheid van dit boek stemt volkomen overeen met het werk van *Ludovicus de Roma*, door mij op bladz. 166—169 mijner *Verhandeling* vermeld, waarin insgelijks eenige stukjes van *Aeneas Sylvius* voorkomen, en welk werk, op grond der aldaar aangevoerde redenen, buiten allen twijfel, aan de *nakomelingen of opvolgers*

(1) In den *Catalogus* van den Graaf *Mac-Carthy*, N°. 2400, wordt dit Werk mede gevonden, doch aldaar slechts uit 10 bladen bestaande, elke bladzijde had 25 regels. Het is aldaar verkocht voor 132 francs. Zie wijders *Manuel de Brunet*, T. II. p. 128. *Catalogue d'Ourches*, N°. 531.

gers van KOSTER moet worden toegefchreven. Het hierboven opgegeven ftuk van den Heer RENOUARD behoort mede hiertoe; en wij betuigen hem mitsdien onzen dank voor de mededeeling zijner ontdekking, die, offchoon dan ook tegen zijne meening, het getal der bewijzen voor de voortduring der Haarlemfche drukpers, na KOSTERS dood, vermeerdert (1).

(1) Zie *Letterbode*, N°. 45, van Dingsdag 29 September 1818, bl. 216—230.

VERBETERINGEN

OP DE

VERKEERDE JAARGETALLEN

ACHTER

OUDE GEDRUKTE

BOEKEN.

(Zie *Bijdragen*, 1ste stuk, bl. 89—123).

A°.

1083. *Albertus de re ædificatoria.* MLXXXIII. Volgens het gevoelen van den oordeelkundigen PANZER, in *Annal. Typogr. vol. I. p.* 412, *no.* 73, vindt men deze drukfout in geene uitgaven van 1483, welke niet bestaat, maar in den eersten *Florentijnschen druk*, bij *Nicolaus Laurentius Alemanus* uitgekomen, alwaar men op het einde leest: *Anno Salutis Millesimo octuagesimo quinto* (1085) *quarto Kalendas Januarius.* Zijnde het woord *quadringentesimo* vergeten. Zie ook BRAUN in *Not. Hist. Litter. T. II. p.* 118.

A°.

A°.

1314. *De Conceptione Immaculata B. Virginis* MCCCXIV.

PANZER, *Vol. II. p.* 142, *n°.* 118., den eersten druk van dit werk opgevende, zegt, dat hetzelve met dezelfde letters is gedrukt, waarmede *Petrus Schoeffer*, ten jare 1469, den *Commentarius* van *Thom. de Aquino in IV. libr. sentent.* heeft uitgegeven. Deze druk moet echter na het jaar 1472 gerangschikt worden, vermits in denzelven reeds merkletters gevonden worden.

1400. *Flores &c.* MCCCC.

Deze druk heeft, volgens PANZER, *Vol. I. p.* 290, *n°.* 104, en FREIJTAG, in *Appar. Litter. T. II. p.* 879, in het jaar 1482, te *Keulen* bij *Joannes Koelhof* het licht gezien.

1401. *Valesci de Tarenta Philoni.* MCCCCI.

Dit werk is, volgens PANZER, *Vol. III. p.* 277, *n°.* 10., ten jare 1501, te *Lyons*, bij *Joh. Cleyn*, gedrukt.

1407. *Nestorus Vocabularium.* MCCCCVII.

Ten jare 1507, bij *Joh. Prijs*, te *Straatsburg*, uitgegeven, volgens PANZER, *Vol. VI. p.* 36, *n°.* 87.

A°.

1416. *Petrarchae Bucolica &c.* MCCCCXVI.
Volgens PANZER, *Vol. VIII.* p. 436, n°. 809, in 1516, bij *Marcus Horingo*, te *Venetiën* uitgekomen.

1419. *Octav. Theophilus Phaniensis &c.* MCCCCXIX.
PANZER, *Vol. II.* p. 330, n°. 540, brengt dezen druk tot het jaar 1499.

1470. *Petracha. Mediol. Ant. Zarotus.* MCCCCLXX.
Dit werk is, volgens PANZER, *Vol. II.*, p. 14, n°. 14, in het jaar 1473, bij *Ant. Zarotus*, te *Milaan*, gedrukt. Zie ook SAXE, in *Histor. Typogr. Litt. Mediolan.* op dit jaar. De drie laatste talletters zijn in het bedoelde exemplaar uitgeschrapt.

1470. *Bartholomeus Anglicus, &c.* MCCCCLXX.
De eerste uitgave te *Keulen*, bij *Joh. Koelhof van Lubek*, wordt door PANZER, *Vol. I.* p. 274, n°. 3, op het jaar 1481 gebragt; waaruit zoude volgen, dat de laatste talletters XI in het bewuste exemplaar zijn weggemaakt.

BEANTWOORDING

VAN

GEMAAKTE BEDENKINGEN.

Sedert de uitgave van het eerste stuk mijner *Bijdragen*, en het in het licht verschijnen mijner *Verhandeling* in de fransche taal, zijn geene wezenlijke bedenkingen, althans geene, welke dien naam verdienen, ter mijner kennisse gekomen, dan alleen die, welke te vinden zijn in de *Allgemeine Hallische Litteratur Zeitung*, No. 62, voor de maand Maart 1820 (1).

In dit algemeen geacht Tijdschrift vindt men eene gunstige beoordeeling mijner *Verhandeling*, zoo als die in het fransch is uitgegeven; welke beoordeeling blijken draagt van des stellers onpartijdigheid, bescheidenheid en waarheidsliefde. De bedenkingen en teregtwijzingen van zoodanig eenen schrijver zijn mij dan ook hoogst welkom. Ten bewijze hiervan deel ik dezelve allen aan mijne lezers mede, vergezeld van mijne oplossingen of tegenbedenkingen, voor zoo verre die noodig bevonden mogten worden. Ziet hier dezelve.

1. In

(1) Zie ook *Algem. Konst en Letter-Bode*, No. 21, van Vrijdag 26 Mei 1820, bl. 328—331.

1. In de eerste plaats, dan, merkt de Recensent aan, dat men het bezigen van de letter P als papiermerk, door mij, of liever door den Heer DE JONGE (1) voor het eerst op het jaar 1432 ontdekt, zoude kunnen vervroegen, vermits *Philips de Goede* reeds in 1425 tot *Regent van Holland* werd benoemd, en ook *Jan van Beijeren*, de oom van *Jacoba*, van 1418 – 1423 *Stadhouder van Holland* was.

Ik wil hier tegen niet aanvoeren, dat ik deze opmerking in mijn voordeel zoude kunnen aannemen, vermits uit dezelve aanleiding zoude kunnen genomen worden, om de vervaardiging der Werken van KOSTER nog eenige jaren te vervroegen. Het zal genoegzaam zijn te herinneren, dat, daar, ik het bedoelde papiermerk niet vóór het jaar 1432 aantrof, ik, veiligheidshalve, oordeelde mij daarbij te moeten bepalen, liever, dan, door niet genoegzaam gegronde giesingen, de zaak van Haarlem, thans op de waarheid gegrond, te benadeelen. — Ik heb overigens geene reden, om te vooronderstellen, dat men de naamletter van den *Regent* of den *Stadhouder van Holland*, die als zoodanig geen Souverein was, in het papier zal hebben overgebragt.

2. Eene tweede aanmerking van den Recensent komt hierop neêr, dat, daar de letter P zoowel in de Xylographische werken, als in die, welke met gegoten letters zijn gedrukt, gevonden wordt, dezelve niet

(1) Zie *Bijdragen*, 1e. stuk, bl. 16.

niet ſtellig beſlist, welke van deze beide ſoorten het eerst het licht hebben gezien.

Ik ben dit met den R. volkomen eens. Ik heb mij daarom ook in mijne Verhandeling (1) zorgvuldig onthouden, om *alleen uit deze papiermerken* den ſtelligen *ouderdom* der ſtukken op te maken. Ik beſchouwde die merken vooral als voldoende, om uit dezelve het *Vaderland*, en dikwerf den *Drukker*, dezer ſtukken te ontdekken. Het zoude mij voorts niet moeijelijk vallen, uit eene menigte voorbeelden te bewijzen, dat de eerſte drukkers zich *gelijktijdig* met het vervaardigen van Xylographiſche Werken en de zoodanige, welke met gegoten letters zijn bewerkt, hebben bezig gehouden; en dit zal dan ook met KOSTER wel hetzelfde geval geweest zijn.

3. De Recenſent zegt, in de derde plaats, niet te weten, van waar ik het berigt ontleend hebbe, dat SCHEFFER in 1499, tijdens de Uitgave van de *Keulſche Kronijk*, nog leefde.

Ik verwijze hem naar WÜRDTWEIN, *Bibl. Mog.* p. 137. LAMBINET, *Orig. de l'impr.* T. I. p. 166, 167 & *Recherches*, p. 143. *Catal. de Mr. le Duc de la Valliere.* T. I. No. 235, alwaar men zal vinden, dat SCHEFFER in het jaar 1502 nog een *Pſalmboek* te *Mentz* heeft uitgegeven; terwijl hij in dat of het volgend jaar is overleden (2). Men heeft

(1) Bladz. 72 en 73 van de Nederduitſche, en pag. 32 van de Franſche Uitgave.

(2) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 119.

heeft de aanhalingen van WÜRDTWEIN en SANTANDER bij de verkorte vertaling mijner Verhandeling in het fransch achterwege gelaten.

4. Voorts merkt de geëerde Recensent aan, dat, volgens OBERLIN, *Guttenberg* te *Straatsburg* reeds eenen *Donatus* met houten platen, en vervolgens eenen anderen *Donatus* met houten beweegbare letters drukte. Is dit vóór 1440 gebeurd, dan zien wij (zegt Recensent) volstrekt niet in, waarom *Guttenberg*, wanneer hij reeds de ontvreemde metalen letters had, ruwe Xylographische proeven nam. Maar moest *Guttenberg* van Straatsburg eerst naar Haarlem gegaan zijn en daar den diefstal gepleegd hebben, hetgeen nog niet bewezen kan worden, dan vraagt men altijd nog, wie de uitvinder der Xylographie is, welker hoogeren ouderdom reeds de aard der zaak leert.

Deze geheele aanmerking berust op het zeggen van OBERLIN. Hoe verre men zich echter op het getuigenis van dezen schrijver kan verlaten, die *Guttenberg* een boek met *houten beweegbare letters* doet drukken, waarvan ik de onmogelijkheid heb aangetoond (1), wil ik liefst niet beslissen. De voornaamste voorstanders van Mentz zijn het zelfs eens, dat *Guttenberg*, vóór zijne vereeniging met *Fust*, welligt geen één volledig boek ten voorschijn heeft gebragt (2).

Maar

(1) Zie *Verhandeling*, bl. 23—29. fransche Uitgave, p. 1 en 2.

(2) *Ibid.* bl. 269, 270, 171. fransche Uitgave, p. 106, 107.

Maar behalve dit, de pogingen van *Guttenberg*, waarover alhier gehandeld wordt, bepaalden zich thans (zoo als door den Rec. zelve wordt opgemerkt) om de tot hiertoe gebruikelijke *Handperfen* met de *Boekdrukkerspersen* te verwisselen (1). Het kon dus zeer wel zijn, dat *Guttenberg*, vóór 1440, te Straatsburg, eenige kleine Xylographische stukjes met eene gewone Handpers had vervaardigd. Dit verschafte hem nog niet de wetenschap, om met beweegbare gegoten letters te drukken: deze moest hij van Haarlem verkrijgen.

Op welken grond, voorts, de Rec. kan vooronderstellen, dat *Guttenberg*, vóór 1440, en wel (zoo als men uit den zin moet opmaken) reeds te Straatsburg, de ontvreemde letters bezat; verklaar ik niet te kunnen begrijpen. De Rec. heeft zich hier buiten twijfel vergist.

Door wien en wanneer, eindelijk, de Xylographie is uitgevonden? Dit behoort niet tot het onderhavig geschil (2).

5. Dat het wijders aan den Rec., zoo als hij zegt, is voorgekomen, dat de tegenbedenkingen van KÖHLER tegen de *Keulsche Kronijk* door mij met geene genoegzame redenen zijn wedersproken, kan geene verwondering baren. De Rec. hadt alleen de fransche ver-

(1) *Ibid.* bl. 267, 268. fransche Uitgave, p. 105, 106.

(2) *Ibid.* bl. 15, 92, 93, 94, 474, 475, fransche Uitgave, p. 39, 40.

vertaling voor oogen, waarin slechts *twee* bedenkingen van KÖHLER zijn vermeld. Was Rec. met mijne Nederduitsche Verhandeling bekend geweest, dan zoude hij in dezelve (bladz. 291—297) *alle* de bedenkingen van dien schrijver opgenomen en volledig wederlegd hebben gevonden. Het besluit, om mijne Verhandeling bij verkorting in het fransch uittegeven, maakte het, met den besten wil, onmogelijk *alles* over te nemen.,,

Eindelijk doet Rec. ons twee drukfeilen in de fransche overzetting opmerken. De eene komt aldaar voor op pag. 82, alwaar THOMAS PIETERSZOON wordt genoemd de *Zoon* van KOSTER, hetwelk moet zijn de *Schoonzoon* (1). De andere vindt men op pag. 79, alwaar staat 1424, in stede van 1724 (2). De drukproeven zijn door mij niet nagezien.

(1) Zie *Nederd. Verhand.* bl. 162.
(2) *Ibid.* bl. 155.

BE-

BERIGT

AANGAANDE DE

ARGUMENTEN;

WELKE ER VOOR DE AANSPRAAK VAN HAARLEM GEVONDEN WORDEN IN HET WERK VAN DEN HEER

OTTLEY,

OVER DEN OORSPRONG DER GRAVURE IN HOUT EN KOPER.

Zoo zeer wij, aan den eenen kant, overvloedige redenen hebben, om ons over de vooringenomenheid en partijdigheid der Duitschers en Franschen, met betrekking tot de aanspraak der stad Haarlem op de uitvinding der Boekdrukkunst, in het algemeen te beklagen; even zeer mogen wij ons, aan den anderen kant, verheugen over de doorgaande onpartijdigheid der Engelschen omtrent dit voor ons Vaderland zoo belangrijk punt. R. ATKYNS, A. WOOD en vooral T. COGAN, hebben, elk op hunne beurt, die aanspraak regt laten wedervaren, en dezelve door onderscheidene argumenten ondersteund. De geleerde DIB-

DIN, die op eene zoo voortreffelijke wijze de Vorstelijke Boekverzameling van Lord SPENCER beschreven en zich daardoor de erkentenis van alle geleerden verworven heeft, was ook te wel overtuigd van de drogredenen en magtspreuken van zoovele voorstanders van Mentz, dan dat hij zich door dezelve zou hebben laten misleiden en medeslepen, tot het verwerpen eener aanspraak, welke op de waarheid der geschiedenis is gegrond.

Geen werk, echter, verdient meer onzen lof en en goedkeuring, dan dat van den onderzoeklievenden en schranderen OTTLEY. Zijne doorwrochte Verhandeling over den oorsprong der graveerkunst in hout en koper verscheen ten jare 1816, en alzoo gelijktijdig met mijne Verhandeling, in twee deelen, in quarto formaat, in het licht, onder dezen titel:

An inquiry into the origin and early History of engraving, upon copper and in wood, with an account of engravers and their works, from the invention of chalcography by Maso Finiguerra, to the time of Marc' Antonio Raimondi. By WILLIAM YOUNG OTTLEY. F. S. A. *London: Printed for John and Arthur Arch, 61, Cornhill, by J. M' Creery, Black-horse-court,* 1816.

Ik heb dit werk, hetwelk mij niet vroeger, dan in het najaar van 1818, in handen viel, met het grootste welgevallen gelezen, en met niet minder genoegen in

het-

hetzelve gezien, dat de schrijver, die op den naam van onpartijdig onderzoeker en beoordeelaar met regt aanspraak kan maken, zeer vele gronden en bewijzen ten voordeele van de zaak van Haarlem heeft aangevoerd, zeer vele punten met mij uit een en hetzelfde oogpunt beschouwd, en daarbij, voor een groot gedeelte, gelijktijdig met mij denzelfden weg heeft bewandeld. Deze toevallige doch belangrijke bijzonderheid strekt in mijn oog zoo zeer ten bewijze van de waarheid der door mij voorgedragene Geschiedenis der Boekdrukkunst, dat daardoor alle twijfel, zoo die nog mogt bestaan, zelfs bij den tegenstander van Haarlem, moet vervallen.

Het kwam mij uit dien hoofde belangrijk genoeg voor, de voornaamste argumenten van den Heer OTTLEY aan mijne Landgenooten, in eene Bijdrage tot mijne Verhandeling, mede te deelen, met achterlating, echter, van het geen door den schrijver vooraf, over de drukkunst der Chinezen, de vervaardiging der Speelkaarten enz. en vervolgens over de eerste invoering der graveerkunst in koper, is gezegd geworden, als niet tot mijn tegenwoordig oogmerk behoorende.

Mij alzoo voornamelijk bepalende tot het geheele *Derde Hoofdstuk*, van het *Eerste Deel*, loopende van bl. 99 tot bl. 258, zal ik van deszelfs inhoud eene schets voordragen, waarin ik alle de aanmerkingen van den schranderen schrijver, hier en daar soms eenigzins verkort, doch tevens in al derzelver kracht

en gewigt, zal trachten over te nemen, en daartoe dadelijk overgaan.

Dit Hoofdstuk, dan, is door den schrijver bestemd tot het onderzoek omtrent de oudste Prentwerken, met namen: den *Bijbel der Armen*, het *Hooglied* en den *Spiegel onzer behoudenis*, waaromtrent hij het navolgende opteekent.

Hij verklaart al dadelijk van gevoelen te zijn, dat deze Boeken, even als sommige andere Xylographische werken, omstreeks het jaar 1420, immers vóór 1430, het licht hebben gezien, en waarschijnlijk in Vlaanderen of in Holland zijn vervaardigd.

Omtrent den ouderdom dezer stukken beroept hij zich, onder anderen, op eene aanteekening van den Heer DIBDIN, voorkomende in de *Bibliotheca Spenceriana, Vol. I. p. IV*, volgens welke de Heer HORN in het bezit was van een afdruk van den *Bijbel der Armen*, de *Ars Moriendi* en de *Openbaringe van Johannes*, te zamen in deszelfs eersten band gebonden, op welken band waren gedrukt de navolgende woorden: „*Hic Liber Regulatus fuit* „*per Plebanum - Ecclesie — Anno Domini* 142(8)." De Heer HORN had deze onderscheidene Prentwerken uit den band genomen, en elk afzonderlijk op nieuw doen binden; de oude band was vervolgens verloren geraakt, en de laatste nummer van het jaargetal was hem ontschoten; doch hij wist stellig en zeker, dat de drie eerste nummers waren geweest 142, en alzoo tusschen de jaren 1420 en 1430 moesten worden te huis gebragt.

De

De schrijver is van oordeel, dat het begin der houtsneê-drukken ten minste een twintigtal jaren voor de uitvinding der beweegbare letteren moet gesteld worden. En hoe zeer, naar zijne meening, deze houtsneden hebben aanleiding gegeven tot het denkbeeld der beweegbare letteren, zoo ging echter het drukken der houtsneê-werken voort, zelfs na het gebruik der beweegbare letteren: de vormen toch waren voorhanden, en de drukkers vonden er hunne rekening bij, de afdrukken aan den man te helpen.

De namen van de uitvinders der houtsneden zijn onbekend; de tijdperken en de scholen zelfs, tot welke de meesten hunner behooren, blijven in het onzekere.

Indien men, zegt OTTLEY, geloof konde verleenen aan HEINEKEN, dan zoude het laatste dezer punten weldra bepaald zijn, vermits, volgens hem, alles van dien aard in Duitschland zijnen oorsprong heeft genomen. Hij (t. w. HEINEKEN) grondt zijn gevoelen *vooreerst* daar op, dat de Speelkaarten omstreeks het jaar 1376 in Frankrijk in gebruik waren: dit strekt hem ten bewijze, dat dezelve reeds bevorens in Duitschland zijn bekend geweest. Zijn *tweede* grond, niet min zonderling dan de eerste, bestaat hierin, dat, indien de graveerkunst in hout in eenig ander land dan Duitschland was uitgevonden, de oude schrijvers van hetzelve niet in gebreke zouden zijn gebleven zulks te vermelden. Even (zegt OTTLEY) als of hetzelfde bewijs niet door de schrijvers van elk ander land met gelijke kracht tegen Duitsch-

land konde aangevoerd worden. Eindelijk behelpt HEINEKEN zich met eene even ongegronde stelling, te weten, dat hij zich volkomen overtuigd houdt, dat degenen, die den oorsprong der gravure in hout buiten Duitschland zoeken, vergeefsche moeite zullen doen. De ontdekking der gravure in koper is, volgens hem, al mede, doch al wederom zonder eenig bewijs, aan Duitschland toe te kennen.

De Hollanders, daar en tegen, MEERMAN aan het hoofd hebbende, schrijven de eer der uitvinding, zoo wel der houtsneden, als der beweegbare letteren, aan Holland en aan LAURENS JANSZOON KOSTER toe.

Beiden, HEINEKEN en MEERMAN, zijn, volgens onzen schrijver, overdreven geweest in hunne vorderingen. Hij zoude zich uit dien hoofde, bij voorkeur, zooveel mogelijk, die schrijvers tot gidsen nemen, welke hem voorkomen min verdacht en meer onpartijdig te zijn.

Tot het onderhavige geschil, dat is de ontdekking van den oorsprong der gravure in hout, komt het den schrijver van belang voor, de aandacht te vestigen op de eerste teekenaars en schilders, welke in Duitschland en in de Nederlanden geleefd hebben, ten einde daaruit hulpmiddelen te ontleenen, tot het vormen van gissingen omtrent de school, uit welke, zoo niet alle, althans sommige dezer bedoelde houtsneê prentwerken afkomstig zijn.

Uit de geschiedenis der schilderkunst ziet men dan, dat dezelve haren aanvang neemt met de gebroeders HUYBERT en JAN VAN EYCK, geboortig van Maseyk

aan

aan de oevers van de Maas; van welke de eerstgemelde ten jare 1426, en de laatstgenoemde (de uitvinder der olieverw) in 1441 overleed. ROGER van Brugge, HUGO VAN DER GOES van dezelfde plaats, ALBERT VAN OUWATER van Haarlem, tijdgenoot der VAN EYCKS, GERARD VAN HAARLEM, DIRK VAN HAARLEM, HANS HEMMELINCK of MEMMILINCK van Brugge, GERARD VAN DER MEIRE van Gent, JAN MANDYN en VOLCKAERT beide van Haarlem, QUINTIN METZIS van Antwerpen, JEROOM BOSCHE van 's Hertogenbosch en CORNELIS ENGELBRECHTZEN van Leyden, allen in de vijftiende eeuw, in de Nederlanden, gebloeid hebbende, worden na de gebroeders VAN EYCK opgenoemd. Hunne werken waren niet alleen in Duitschland en de Nederlanden, maar zelfs in Italië, bekend en hooggeacht en beroemd. Van Duitschland, daar en tegen, wordt geenen Meester vermeld vóór ALBERT DURER of JERONIMO TODESCHINO, die in later tijd geboren en als kunstenaars ten voorschijn zijn getreden. Met hen nam de Duitsche Schilderschool eenen aanvang, toen dezelve reeds meer dan drie vierde gedeelte van eene eeuw in Holland en de Nederlanden met roem gevestigd was.

Eene der redenen van het vroege aanwezen der Nederlandsche school, meent de schrijver te vinden in den koophandel en de scheepvaart der Nederlanders op de Middellandsche Zee, waardoor zij veel meer in de gelegenheid waren, om met de kunststukken van Italië bekend te worden, dan de bewoners van Duitschland,

land, voor welke de omgang en handel met Italië ongelijk moeijelijker en voor velen bijna onmogelijk was.

In dezen vroegen bloei der Nederlandsche school, in vergelijking van die van Duitschland, ontdekt onze schrijver eene waarschijnlijke reden, om de eerste houtsneê prentwerken aan de Nederlanden toe te schrijven.

Zoo vermeent de schrijver, onder anderen, dat de prenten, voorzien met de jaarmerken 1466 en 1467, en met de letters E. S., zijn vervaardigd door eenen Meester, welke te Bocholt of in de nabuurschap van die plaats zijn verblijf hield. — Als zoodanig zijn aldaar bekend en met namen genoemd FRANS VAN BOCHOLT en ISRAËL VAN MECKEN. Zoo is het al mede hoogstwaarschijnlijk, dat de oude kunstenaar, die zijne prenten met de letters I·M, IAM, of I·M, vergezeld van zeker werktuig van eenen zonderlingen vorm, teekende, uit Holland geboortig was, en dat het woord Zwott (vermoedelijk, volgens de gewoonte van die tijden, bij verkorting beteekenende ZWOLLENSIS), hetwelk aan het bovenste gedeelte zijner meeste prenten gevonden wordt, op de stad Zwol in Overijssel, alwaar hij zijn verblijf zal hebben gehouden, of het levenslicht aanschouwde, betrekkelijk was. De stijl van dezen meester, welke zeer wel overëenkomt met

die

die van sommige Hollandsche en Vlaamsche schilders van de vijftiende eeuw, bevestigt dit gevoelen. Een ander oud meester, welke onderscheidene teekeningen van JEROOM BOSCHE in prent heeft gebragt, woonde hoogstwaarschijnlijk te 's Hertogenbosch; terwijl, bovendien, onderscheidene andere voortbrengselen van dien tijd, door hunne zonderlinge overëenkomst met de bedoelde schilders, blijken dragen, van dezelfde school afkomstig te zijn.

Uit dit alles trekt de schrijver dit besluit, dat de eer van de schilderkunst te hebben verbeterd aan de Nederlandsche kunstenaren en anderen, die de westelijke grenzen van Duitschland bewoonden, moet worden toegekend. En van hier ook, dat de schrijver van gevoelen is, dat de eerste houtsneê prentwerken, in welke eene bedrevenheid in de kunst wordt gevonden, meêr eigenlijk behooren tot de oude scholen van Holland en Vlaanderen, dan tot die van Duitschland; een gevoelen, hetwelk niet weinig ondersteund zal worden, wanneer men sommige der beste houtsneê-werken vergelijkt met andere, van welke het openlijk erkend en onbetwistbaar zeker is, dat zij in Duitschland zijn bewerkt en voortgebragt.

De schrijver kent slechts drie werken, welke op zoodanig eene onderscheiding met regt aanspraak kunnen maken, te weten: den *Bijbel der Armen*, het *Hooglied* en den *Spiegel onzer behoudenisse*; terwijl de *Ars Memorandi*, de *Openbaring van Johannes* en de *Ars Moriendi*, volgens hem, aantoonen, van eene mindere school te zijn, en het zij dan in Duitsch-

 land,

welks verdiensten hij blind was, het gebrekkigste en meest Gothische zoude zijn, wordt hier door eene aanhaling uit de *Bibliotheca Spenceriana*, Vol. I. p. XXXVI, te regt wedersproken, alwaar de geleerde en schrandere DIBDIN van dit boek zegt, dat het, over het geheel genomen, eene zeer groote meerderheid heeft boven de andere. — HEINEKEN had van dit werk twee drukken opgegeven, het eene in Duitschland en het andere in volgenden tijd in de Nederlanden uitgegeven, tot welke laatste uitgave, volgens hem, het exemplaar van Haarlem zoude behooren. Het Nederduitsch opschrift boven de eerste prent: 'Dit is die voorsienicheit van marie der moed' godes Eñ is geheté in latĳ cãtica / bewoog HEINEKEN, om dit boek (hetwelk hij een' nadruk noemt) aan Holland toe te schrijven. Daar het exemplaar van Lord SPENCER, door onzen schrijver gebruikt, niet van zoodanig opschrift voorzien was, geloofde hij, dat hetzelve in later tijd boven den prent was geplaatst (*).

On-

(*) De twee exemplaren, die wij van dit boek in handen hebben gehad, het eene te Haarlem op het stadhuis berustende en het andere toebehoorende aan Jonkheer WILLEM BENDORP te Amsterdam, dragen geen het minste blijk van eene zoodanige latere bijvoeging: prent en opschrift zijn daar op één stuk hout gegraveerd. Het Exemplaar van Lord SPENCER zal alzoo van die uitgave zijn, welke met zoodanig opschrift niet is voorzien. De twee geringe drukfeilen, het stellen namelijk van de

let-

Onze schrijver beschouwt dit werk van dezelfde school te zijn als de *Bijbel der Armen*, doch van iets jonger datum. De manier, om het loofwerk der boomen door zacht gebogene toetsen in eene horizontale rigting over elkander geschikt uit te drukken, en om de grasscheutjes door eenige weinige trekken in eene perpendiculaire rigting in 't midden, doch afwijkende aan elke zijde, aan te duiden, is in beiden dezelfde. Alles toont, dat beide de voortbrengsels zijn van kunstenaren, die denzelfden trant van beoefening hebben aangenomen, en daardoor dezelfde manier hebben verkregen, om aan de bijzondere voorwerpen eene overeenstemmende gedaante te geven. — De schrijver gaat een stap verder, en zegt, te gelooven, dat de prenten van den *Bijbel der Armen*, van het *Hooglied* en den *Spiegel onzer behoudenis*, offschoon naar verschillende teekeningen, echter grootendeels door een en denzelfden meester zijn gegraveerd, zoo als hij dit nader zal behandelen. De figuren dezer drie werken hebben eene ligtheid en bevalligheid, die dezelve van alle de overige houtsneêboeken onderscheiden, en derzelver maker verheffen tot den *Parmegiano* zijner school.

Bo-

letters *n* en *c*, in stede van een *r*, komen ons overigens ongenoegzaam voor, om daaruit alleen tot de oudheid of oorspronkelijkheid van de eene uitgave boven de andere te besluiten, zoo als HEINEKEN heeft gedaan. Onze schrijver, ondertusschen, houdt die uitgave, welke HEINEKEN de *tweede* noemt, voor de *eerste*.

Bovenal weidt onze schrijver breedvoerig uit in zijne beschouwing en beschrijving van het derde door hem opgenoemde werk, den *Spiegel onzer behoudenis*. Hij rangschikt dit boek onder de Prentwerken, alleen uit hoofde van de figuren, die in hetzelve gevonden worden; offchoon hij erkent, en ook naderhand, zoo als wij zien zullen, bewijst, dat de tekst onder dezelven met beweegbare gegoten letteren is gedrukt.

Hij plaatst het, naar waarheid, tusschen de eigenlijke Prentwerken en die Boeken, welke geheel met een gegotene letter zijn vervaardigd. Het is dus ook in zijn oog, onafhankelijk van deszelfs inwendige verdienste, voor de geschiedenis der drukkunst bijzonder belangrijk.

In de omstandige beschrijving, welke de schrijver hierop van dit werk laat volgen, merkt hij, onder anderen, op, dat de figuren in alle de uitgaven dezelfde zijn, en niet naar elkander gekopiëerd, met uitzondering van eene Hoogduitsche uitgave, welke in later tijd het licht heeft gezien, en veel ruwer is bewerkt.

De schrijver had te voren met een enkel woord gezegd, dat de figuren van den *Bijbel der Armen*, het *Hooglied* en den *Spiegel onzer behoudenis* grootendeels door een en denzelfden meester waren bearbeid. Thans staaft hij dit zijn gevoelen nader, door op te merken, dat onderscheidene figuren uit den *Spiegel* eene zoo treffende overeenkomst hebben met die van den *Bijbel der Armen*, dat zij weinig of geen' twijfel overlaten, of zij zijn door een' en dezelfde hand be-

bewerkt. Andere uit den *Spiegel* komen in hunne wijze van uitvoering naauwkeurig overëen met die van het *Hooglied*. Over het geheel is de schrijver van gevoelen, dat aan denzelfden graveur, die met de uitvoering der prenten van den *Bijbel der Armen* is belast geweest, insgelijks die van het *Hooglied* zijn toevertrouwd geworden, echter in een later tijdstip, en wel omstreeks denzelfden tijd, toen de *Spiegel onzer behoudenis* is vervaardigd geworden (*). — Het verschil in de gravure van sommige prenten van den *Spiegel*, welke onze schrijver heeft opgemerkt, schrijft hij daar aan toe, dat de eerste graveurs door leerlingen zullen geholpen zijn, aan welke zij de bewerking van sommige figuren opdroegen.

Als nu vermeldt ons de schrijver, dat de vervaardiging van den *Spiegel*, zoowel als de uitvinding der Letter- of Boekdrukkunst, door HADRIANUS JUNIUS aan LAURENS KOSTER is toegekend, offchoon de vorderingen van de stad Mentz alomme waren verspreid, en zoo diep in de gemoederen der meesten ingeworteld, dat het ten uiterste moeijelijk was geworden dezelve daar uit te verdrijven.

De schrijver deelt hierop het verhaal van JUNIUS, uit zijne *Batavia* overgenomen, mede, en merkt daar bij aan, dat de aanspraak van Haarlem wel voornamelijk, doch niet alleen, op hetzelve gegrond is.

Hij

(*) Vergelijk mijn Verhandeling, bl. 110.

Hij treedt als nu in eene verdediging van dit verhaal en deszelfs schrijver. Hij stemt wel toe, dat JUNIUS de vroegste schrijver is, welke uitdrukkelijk melding maakt van LAURENS KOSTER of LAURENS JANSZOON, doch hij merkt tevens op, dat het er verre van af is, dat hij de eerste zoude zijn geweest, welke de uitvinding der kunst aan Haarlem heeft toegekend. Hij beroept zich, ter bevestiging hiervan op de geschriften van VAN ZUREN en KOORNHERT; en voegt er juist ter snede bij, dat men, ter ondersteuning van dit verhaal, ter goeder trouwe mag beweren, dat, indien de beter onderrigte volksklasse te Haarlem, te dier tijd, overtuigd was geweest, dat er voor die overlevering geen genoegzame grond aanwezig was, en hetzelve niets anders bebelsde dan oude wijven taal, de schrijver niet zoude hebben ondernomen dezelve aan te bieden aan de regering dier stad, voor welke het niet aangenaam konde zijn, uitgekozen te worden als de geschiktste personen, om op zulk eene fabel, welke niemand anders geloofde, acht te slaan.

Ter wegruiming der bedenking, dat tot hier toe door hem geene andere dan Hollandsche schrijvers waren aangevoerd, gewaagt onze autheur nog van het ter nedergestelde door GUICCIARDIN, een Italiaan van geboorte, in zijne *Beschrijving der Nederlanden*, ten jare 1567, te Antwerpen, in het licht verschenen; waarbij deze te kennen geeft, dat de aanspraak van Haarlem niet geheel en eeniglijk berustte op het gezag van mondelinge overleveringen, maar

bo-

bovendien op het getuigenis van zekere schrijvers en op andere gedenkstukken was gegrond. GUICCIARDIN, door eene lofwaardige voorzigtigheid gedreven, verzachtte wel de geschiedenis van den bekenden diefstal bij den uitvinder, omdat hij vermeende de waarheid van denzelven niet genoegzaam te kunnen verzekeren, doch hij vergoedt dit gebrek door de omstandigheid, welke hij alleen vermeldt, dat de werkman van den uitvinder niet naar Mentz vertrok, dan na dat deze zijn meester reeds was overleden.

De schrijver betuigt hierop zijne verwondering over de vermetelheid van zeker Fransch autheur (LAMBINET), om, niettegenstaande deze en andere bewijsstukken, de aanspraak van Haarlem aan te vallen op zulk eene weinig beteekenende wijze, als door hem is gedaan. Het is niet noodig (zegt onze schrijver), voor het crediet van JUNIUS, als een geschiedschrijver van goede trouw, en nog minder ter handhaving van de zaak van Haarlem in 't algemeen, dat het door hem medegedeeld verhaal in alle deszelfs bijzonderheden volstrekt zonde moeten bewezen worden. JUNIUS zegt niet, dat de dief den geheelen toestel der drukkerij van zijnen meester op zijne schouders heeft medegenomen, veel min zulks in ééne reis heeft verrigt. De steenen tafels, de pers en vele andere voorwerpen kon hij ontberen, omdat hij ze elders aantrof. De stempels, de letters, de matrijzen en eenige andere werktuigen waren tot zijn oogmerk voldoende; en dit alles konde hij in den loop van den avond uit het huis op eene voor hem veilige plaats vervoeren,

 al-

alwaar hij door zijn medepligtige werd verwacht. Er zijn meer roekeloozer rooverijen, dikwerf bij helder lichten dag, gepleegd. De tegenwerpingen tegen dit gedeelte van het verhaal van JUNIUS zoo dikwerf gemaakt, zijn, volgens onzen ſchrijver, zoo ijdel en nietsbeteekenend, dat zij naauwelijks antwoord waardig zijn.

LAMBINET wordt verder door onzen ſchrijver op den voet gevolgd. De Franſche autheur, die zich veroorloofd had, de oude lieden, op wier gezag zich JUNIUS had beroepen, al boertende, te betitelen met den naam van ſprekende en wandelende eeuwen (*des ſiècles parlans et ambulans*), en die geen den minſten twijfel omtrent de door hem te behalen zegepraal koesterde, had vier vereïschten opgegeven, welke gevorderd worden, om de waarheid te verzekeren van daadzaken, die gezegd worden plaats te hebben gehad in vroegere eeuwen en in afgelegen landen; te weten: 1° het getuigenis van ooggetuigen of van tijdgenooten; 2° de mondelinge overlevering; 3° de geſchrevene geſchiedenisſen, en, 4° de nog aanwezig zijnde gedenkſtukken. En niets van dit alles kon, volgens LAMBINET, voor de zaak van KOSTER aangevoerd worden. — OTTLEY, daarentegen, houdt ſtaande en toont aan, dat alle deze vier vereïschten in de zaak van KOSTER plaats vinden.

Omtrent het *eerſte* merkt OTTLEY aan, dat, indien een zoodanig beknopt en tevens voldoend getuigenis, als hier aanwezig is, aan den Heer LAMBINET niet kan voldoen, alsdan ook niets in ſtaat zal zijn hem

hem te overtuigen. Hij vraagt hem voorts ter goeder trouwe, of hij op zijne beurt bereid en bekwaam is, zijn gevoelen door het getuigenis van onderscheidene bekwame ooggetuigen van ontwijfelbare eerlijkheid, en vrij van allen vooroordeel, te staven?

Ten opzigte van het *tweede* had LAMBINET gevorderd, dat mondelinge overleveringen moesten bestaan in eene keten van getuigenissen, afgelegd door elkander opvolgende personen, beginnende van het tijdstip, toen de daad had plaats gehad, en met den persoon, welke die daad had beleefd. KOSTER had, volgens LAMBINET, geene ooggetuigen zijner uitvinding, en derhalve konden ten zijnen voordeele geene mondelinge overleveringen worden aangevoerd. — OTTLEY doet zijne lezers de tegenstrijdigheid van LAMBINET met zich zelven opmerken, en toont aan, dat, daar niet alleen THOMAS PIETERSZOON, maar ook CORNELIS DE BOEKBINDER werkelijk ooggetuigen der daadzaak waren geweest, die door den laatstgenoemden aan GALE en TALESIUS was verhaald, de keten der getuigenissen ten voordeele van KOSTER juist zoo volledig aanwezig was, als LAMBINET die begeerde; en daar die keten uit slechts weinige schakels was zamengesteld, zoo was dezelve, overeenkomstig den grondregel van LOCKE, zoo veel te sterker: *Hoe minder botsingen* (zegt deze beroemde man) *er in eene getuigenis bij overlevering zijn, des te grooter is de kracht van bewijs.* — Onze schrijver vindt voorts, niettegenstaande de ongepaste scherts van LAMBINET, niets buitensporigs in de voor-

onderſtelling, dat eene daadzaak aldus is bewaard gebleven, en door drie opvolgende getuigenisſen aan de nakomelingſchap overgeleverd, offchoon dezelve honderd en veertig jaren te voren had plaats gehad, en in het eind door den laatſten der getuigen was beſchreven. De overëenſtemming van VAN ZUREN, KOORNHERT, GUICCIARDIN en JUNIUS, met betrekking tot de belangrijkſte bijzonderheden, en de algemeene bekendheid der daadzaak, niet alleen in Haarlem, maar ook door geheel Holland, welke deze ſchrijvers openlijk vastſtellen, bevestigen den ſchrijver in dit geloof; en hij houdt het voor meer dan waarſchijnlijk, dat er ten tijde toen JUNIUS ſchreef, nog wel menſchen in leven zullen zijn geweest, die hetzelfde berigt ontvangen hadden van lieden, die reeds aanwezig waren geweest, toen het geval had plaats gehad, en die met de omſtandigheden bekend waren. — OTTLEY ſtaaft voorts de geloofwaardigheid der mondelinge overleveringen door eenen aan hem geſchrevenen brief van zijne Moeder, bij welke deze, op zijne aanvrage, hem berigt, dat zeker ſtoelkusſen, thans nog bij OTTLEY aanwezig, voor omtrent honderd en twintig jaren was geborduurd, door de dochters van haren Over-Grootvader, van welke de langstlevende, die, in het jaar 1680 zijnde geboren, en in 1771, negentig jaren oud zijnde, overleed, het haar perſoonlijk meer dan eens verhaald had. De Moeder van OTTLEY ſchreef dezen brief in het jaar 1814, en was toen ſlechts tusſchen de zestig en zeventig jaren oud. OTTLEY past dit voorbeeld toe

op

op de zaak in geschil, en maakt eene berekening van den tijd, waarin CORNELIS DE BOEKBINDER, NICOLAAS GALE en HADRIANUS JUNIUS geleefd hebben, en toont daaruit de mogelijkheid aan van de overbrenging der gebeurtenis van den eersten op den laatsten. — Zijne gissing, die hij verder voordraagt, omtrent het bestaan van twee personen, beiden den naam van CORNELIS DEN BOEKBINDER gevoerd hebbende, is zonder eenigen grond of bewijs. Zij is bovendien strijdig met het verhaal van JUNIUS, en wordt in geenen deele gevorderd, om CORNELIS en TALESIUS tot tijdgenooten te maken, vermits ik in het eerste stukje mijner *Bijdragen*, bl. 83—87, uit echte stukken heb aangetoond en bewezen, dat CORNELIS DE BOEKBINDER in 1523 is overleden en te Haarlem begraven, en hij alzoo werkelijk een tijd- en stadgenoot van TALESIUS is geweest. — De schrijver eindigt dit gedeelte zijner wederlegging van LAMBINET, met te besluiten, dat, indien LAURENS JANSZOON KOSTER de eerste uitvinder der letterdrukkunst is geweest, en indien zijne onvolkomene proeven de beter geslaagde pogingen der Mentzische drukkers deed ontstaan, het tijdperk van de ontdekking der beweegbare letteren in de eerste dertig jaren der vijftiende eeuw moet worden gesteld.

LAMBINET had, in de *derde* plaats, gesproken van de geschrevene geschiedenis, en eenige kenmerken opgegeven, waaruit men, volgens hem, tot derzelver geloofwaardigheid konde besluiten. — OTTLEY toont zijne overdrevene vorderingen in dit opzigt aan; en

 laat

laat nu weder LAMBINET spreken, die tegen Haarlem aanvoert, dat de Hollandsche Geschiedschrijvers niets van de uitvinding van KOSTER gewagen voor honderd en dertig of veertig jaren na zijnen dood. Hij telt die schrijvers in dezen rang op, te weten VAN ZUREN in 1561, (KOORNHERT wordt niet genoemd) GUICCIARDIN in 1567, NATALIS COMES in 1581 en JUNIUS in 1588. — OTTLEY merkt hier te regt tusschen beiden aan de tegenstrijdigheid van LAMBINET, die, na dat hij gezegd had, dat JUNIUS de *eerste* was geweest, die de Hollanders had in het hoofd geprent, dat zij op de eer der uitvinding aanspraak konden maken, hem als nu door anderen laat voorafgaan. — LAMBINET spreekt over het stilzwijgen van sommige Hollandsche Kronijkschrijvers, en daar onder ook van VAN MANDER. Doch OTTLEY vindt hierin een nieuw voorbeeld van LAMBINETS gebrek aan opregtheid, daar VAN MANDER het leven der schilders beschreef, en KOSTER noch als schilder, noch als beeldhouwer, noch als plaatsnijder kon beschouwen (*). — LAMBINET tracht ook partij te trekken van den bekenden brief van MEERMAN aan WAGENAAR, waarin hij betuigt, de geschiedenis van LAURENS KOSTER niet te gelooven; hij werd ondertusschen naderhand een van deszelfs voornaamste voorstanders, en toonde daardoor een wankelbaar gevoelen te hebben bezeten. OTTLEY, daar en tegen, vindt

(*) Zie mijne Verhandeling, bl. 355 en volgg.

vindt daarin geen gering bewijs, dat juist MEERMAN die opregtheid en onpartijdigheid bezat, welke LAMBINET en de meeste overige schrijvers over dit onderwerp zoo jammerlijk ontbreken; en dat dit tevens het beste antwoord oplevert tegen de beschuldiging van buitensporige Nationale liefde, welke de voorstanders van Mentz hem hebben ten laste gelegd. MEERMAN was, op het tijdstip, toen hem zijn gevoelen door WAGENAAR werd afgevraagd, ter goeder trouw in de meening, dat de aanspraak van Haarlem van allen grond was ontbloot; hij zettede zijne onderzoekingen omtrent de Geschiedenis der Boekdrukkunst voort; in den loop dezer onderzoekingen breekt het licht juist van eene tegenovergestelde zijde bij hem ten klaarste door, en hij wordt, even als sommige andere opregte en geleerde schrijvers vóór hem, een bekeerling en voorstander van diezelfde leer, welke hij gezind was te bestrijden. Een dusdanig gevoelen, zoo gevormd, zoo verbeterd, moet in het oog van elk redelijk mensch verre weg opwegen tegen dat van een douzijn anderen, die eerst oordeelen, en daarna naar klaarblijklijkheid zoeken. —— Na voorts twee of drie oude schrijvers te hebben vermeld, die de uitvinding der drukkunst aan Mentz toekennen, herinnert LAMBINET zich eindelijk het getuigenis van ULRICH ZELL, in de *Keulsche Kronijk* van 1499. Hij kan dit verhaal wel niet loochenen, doch hij tracht hetzelve te verzwakken, door op te merken, *voor eerst*, dat sommige Geleerden van gevoelen zijn, dat vóór het in 't licht verschijnen van den *Donatus*

van Holland, waarvan ZELL fpreekt, reeds zes of zeven andere Xylographifche werken van dezelfde foort in Duitschland en Italië ten voorfchijn waren gebragt; en, *ten tweede*, dat, indien het zeker ware, dat deze *Donatus* te Haarlem was gedrukt, alsdan ZELL niet zoude nagelaten hebben, deze geboorteplaats van KOSTER te vermelden. —— Op de eerfte bedenking antwoordt OTTLEY, dat LAMBINET alhier met zich zelfs in de grootfte tegenfpraak is, door in een en denzelfden adem te zeggen, dat de eerfte houtfneden in Duitschland en Italië zijn vervaardigd en uitgevonden, en dat desniettemin een *Donatus* van Holland, die, volgens hem, ook in houtfnede heeft beftaan, aan die van Mentz het denkbeeld tot de drukkunst met beweegbare letteren zoude gegeven hebben. Indien toch (vervolgt OTTLEY) de houtfneden in Duitschland en elders bekend en in gebruik waren geweest, vóór dat dezelve in Holland werden vervaardigd, dan konde ZELL nimmer gezegd hebben, dat het denkbeeld der beweegbare letteren door de Hoogduitfche drukkers ontleend was van de houtfnee-boeken in Holland bewerkt, vermits die van Duitschland voor 't minst gelijke aanfpraak op zoodanige ftukken zouden gehad hebben, en zij in dat geval nimmer uit Holland zouden behoeven dat geen, hetwelk in hun eigen land konde gevonden worden. — De tweede bedenking weert OTTLEY af, door op te merken, dat deze foort van ontkennend bewijs, hetwelk zeer in den fmaak fchijnt te zijn, de erroneufe ftelling bevat, dat elke oude fchrijver *alles* moet geweten heb-

hebben, het geen ten tijde, toen hij schreef, door anderen geweten konde worden, en dat hij *alles* wat hij wist moest vermeld hebben, even als eene zaak, die dagelijks voorkomt.

Ottley deelt bij deze gelegenheid aan zijne lezers mede het verhaal van zell, overgenomen uit de *Keulsche Kronijk* van 1499, een verhaal, hetwelk, volgens onzen schrijver, zoo eerlijk is als naauwkeurig, en voorzeker het regt heeft, om beschouwd te worden als het duidelijkste en onbetwistbaarste bewijs ten voordeele van Holland, vermits zell in Duitschland was geboren, en zijne kennis had ontleend van de drukkerij te Mentz. De Heer dibdin had reeds de tegenwerpingen tegen deze Kronijk, door schoepflin aangevoerd in zijne *Vindiciae Typographicae*, pag. 76 en 77, beantwoord, en aangetoond, dat niet pieter olpe, maar ulrich zell, de eerste drukker te Keulen is geweest.

Lambinet had, in de *vierde plaats*, gevorderd de bestaande gedenkstukken; zij moesten, volgens hem, hunnen oorsprong genomen hebben op het tijdstip, toen de daadzaken, waarvan zij getuigenis dragen, plaats hadden, en alsdan waren zij, in zijn oog, de sterkste bewijzen voor de geschiedkundige waarheid der bedoelde zaak. — Ottley merkt hierop voorloopig aan, dat, indien lambinet hiermede bedoelt oude gedrukte boeken zonder vermelding van jaar, plaats of drukker, het moeijelijk zoude zijn aan deze vordering te voldoen. Hij vraagt hem, wáár, in dit geval, de echte en ontwijfelbare bewijzen zijn

voor de pers van GUTTENBERG? Er is geen een boek bekend, hetwelk zijn' naam draagt. LAMBINET zelve twijfelt, of de bekende Bijbel van 1450—1455 wel door GUTTENBERG is voortgebragt. FISCHER, daarentegen, schrijft denzelven aan hem toe. De gevoelens der geleerden zijn alzoo over deze eerste voortbrengselen te zeer verdeeld, om daaruit een zoodanig bewijs te trekken, als LAMBINET vordert.

LAMBINET vervolgens van het *Abecedarium*, den *Donatus* en den *Spiegel onzer behoudenis* gewagende, zegt, dat MEERMAN niet heeft bewezen, dat deze werken door KOSTER zijn vervaardigd, en dat het alzoo niet blijkt, dat deze Haarlemmer een plaatsnijder, beeldhouwer of drukker is geweest. —— OTTLEY, na hierop te hebben uitgeweid over de drogredenen, waarvan LAMBINET zich bedient, ter misleiding van den min ervaren lezer, herhaalt, dat door hem reeds genoeg was bijgebragt, om te doen zien, dat JUNIUS de door hem verhaalde overleveringen niet heeft verdicht. Hij verledigt zich voorts, om nog eenige min gewigtige aanmerkingen, tegen dit verhaal aangevoerd, te wederleggen; en merkt daarbij, onder anderen, op, dat, indien JUNIUS, ter staving van zijn gevoelen, onwaarheden had willen schrijven, het voor hem even gemakkelijk zoude geweest zijn te verhalen, dat de oude letteren ten zijnen tijde nog onveranderd in KOSTERS woning aanwezig waren, als dat dezelve tot wijnkannen waren versmolten.

Op-

Onze schrijver gaat vervolgens over tot eene meer naauwkeurige beschouwing van den *Spiegel onzer behoudenis*, waarop zich JUNIUS voornamelijk had beroepen.

OTTLEY houdt dit boek als met gegotene letteren te zijn gedrukt. Dat dit boek, zoo als MEERMAN zegt, met houten letteren zoude zijn vervaardigd, verklaart onze schrijver voor onwaar, en houdt het stellig voor onmogelijk. De woorden van JUNIUS doen ook zien, dat de gestolen letteren gegoten waren.

Van het onderzoek van dezen *Spiegel* hangt alzoo, volgens OTTLEY, alles af. Indien dezelve werkelijk door KOSTER is gedrukt vóór het tijdstip der Mentzische drukkerij, dan is hij de ware uitvinder der eigenlijk gezegde Boekdrukkunst; terwijl aan die van Mentz alsdan nog lof genoeg overblijft wegens hunne aanmerkelijke verbetering, volmaking en verspreiding dezer wetenschap; in het tegengestelde geval, zegt hij, zoude men tot het gevoelen moeten overgaan, om de aanspraak van KOSTER voor ongegrond te houden.

Algemeen heeft men tot nu toe met betrekking tot den ouderdom der onderscheidene drukken van den *Spiegel*, den voorrang aan die Latijnsche uitgave gegeven, in welke twintig bladzijden met eene vaste letter, in één stuk hout gesneden, gevonden worden. De gronden daartoe door sommigen, en wel voornamelijk door HEINEKEN, aangevoerd, worden door

OTTO-

OTTLEY opgegeven (*). Eenige derzelve kunnen, volgens hem, den toets niet doorstaan. Andere, daar en tegen, hadden in den beginne zoo zwaar bij hem gewogen, dat hij geneigd scheen, op het voetspoor van anderen, de bewuste Latijnsche uitgave als de eerste en oudste te beschouwen. Toevallig echter werd hij van het tegendeel overtuigd, door het nemen van *ééne proef*, welke tegen een dozijn redekavelingen konde opwegen.

Onze schrijver, namelijk, vond gelegenheid, om twee exemplaren van de hier voren bedoelde Latijnsche uitgave, waarin twintig bladen houtsneden gevonden worden, en een exemplaar van den tweeden Nederduitschen druk, ten gebruike te ontvangen en met elkander te vergelijken (†).

Uit deze vergelijking bleek het weldra, dat de houtsneê-figuren of prenten in het Latijnsche exemplaar op vele plaatsen meerder waren versleten, dan in het Hollandsche; zeer vele smalle lijnen waren in het eerstgemelde zelfs afgebroken, welke integendeel in het laatstgemelde volkomen bevonden werden. Dit leverde een bewijs op, dat de houten blokken der pren-

(*) Zij zijn allen in mijn *Verhandeling*, bl. 380 en volgg. wederlegd.

(†) De eene Latijnsche uitgave behoorde aan den *Markgraaf van Blandford*; de andere was onzen schrijver door den Heer SINGER toegeschikt; terwijl de Nederduitsche Spiegel het eigendom was van *Lord Spencer*.

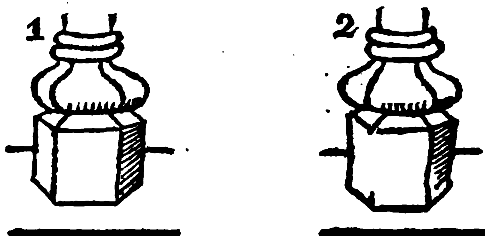
prenten nieuwer en minder gebruikt waren, toen de Nederduitsche uitgave werd vervaardigd, en integendeel ouder, door het menigvuldig en herhaald gebruik meer afgesleten en hier en daar zelfs afgebroken, toen dezelve tot den Latijnschen druk werden gebezigd. Ottley trekt hier uit dit welgegrond besluit, dat die uitgaven, in welke men zoodanige onvolkomenheden in de prenten ontdekt, die in andere uitgaven niet te vinden zijn, later zijn bearbeid: en dat mitsdien de Nederduitsche *Spiegel* ontegensprekelijk blijkt ouder te zijn en eerder het licht te hebben gezien, dan de Latijnsche.

Ottley staaft en bewijst deze nieuwe opmerking door de mededeeling van vele proeven, allen door hem in plaat overgenomen en in zijn kostbaar werk medegedeeld, bij hetwelk even zoo vele breuken in onderscheidene figuren uit de Latijnsche uitgave worden voorgesteld, welke in de Nederduitsche meestal geheel gaaf en ongeschonden zijn (*).

Om dit aan onze lezers meer duidelijk te maken, zul-

(*) Ottley vind in deze bijzonderheid ook een bewijs, dat de prenten en de letterdruk *gelijktijdig* zijn vervaardigd: iets, hetwelk heineken heeft getracht tegen te spreken, om daardoor, ware het mogelijk, de prenten aan Duitschland toe te kennen, welke, volgens hem, aldaar bevorens zouden zijn gedrukt, en waar onder naderhand een onbedreven Hollandschen drukker een' Nederduitschen tekst zoude hebben geplaatst!!

zullen wij alhier de twee eerste *fac simile's* uit het werk van OTTLEY overnemen; zij zijn deze:

In de figuur N°. 1, welke genomen is uit de tweede prent van den *Spiegel*, ziet men het onderstuk van den pilaar gaaf en zuiver uitgedrukt, zoodanig vindt men het in de Nederduitsche uitgave; doch in de Latijnsche is, volgens figuur 2, eene der perpendiculaire lijnen gebroken.

In het onderstuk van den pilaar figuur 3, voorkomende in de achtste prent, is in de Nederduitsche uitgave slechts eene zeer geringe breuk; doch in de Latijnsche, figuur 4, is deze breuk aanmerkelijk vergroot.

De

De volgende *fac simile's* bij OTTLEY zijn allen van denzelfden aard.

Na deze ontdekking ontstond bij onzen schrijver de begeerte, om deze onderzoekingen, ware het mogelijk, ook omtrent de twee andere uitgaven van den *Spiegel* te doen plaats hebben. Geene afdrukken van de eerste Nederduitsche en de zoogenaamde tweede Latijnsche waren intusschen in Engeland voorhanden, immers aan hem bekend. Hij ontwierp dus een zestal vragen daar toe dienstig; zondt ze door middel van een zijner correspondenten naar Haarlem; ontving ook van daar wel een gelijk getal antwoorden; doch dezelve waren zoo onvoldoende, ja zelfs van eenen zoo tegenstrijdigen inhoud, dat zij in geenen deele aan zijn oogmerk konden beantwoorden, en hem buiten staat stelden, om daaruit met betrekking tot den ouderdom der Nederduitsche en Latijnsche uitgaven van den *Spiegel*, te Haarlem bewaard wordende, eenig gegrond besluit te trekken. OTTLEY deelt de door hem gedane vragen met de daarop bekomen antwoorden mede; en schrijft het niet voldoen aan zijn verlangen voornamelijk daar aan toe, dat de vriend van zijnen Hollandschen correspondent zijne vragen welligt niet goed heeft begrepen, of wel zijne gewone naauwkeurigheid bij zijne beschouwing niet in het werk gesteld, en ook vermoedelijk niet zal hebben gelet, dat op sommige plaatsen in de eerste Nederduitsche uitgave te Haarlem de uitgesleten lijnen of trekken door een der vorige bezitters van dat boek met de pen zijn bijgehaald. Het eenigste, waarin deze ant-

antwoorden met elkander overëenstemmen (want overigens zijn zij onvoldoende) is dit, dat de Latijnsche *Spiegel* te Haarlem, welke tot nog toe voor de tweede uitgave gehouden is, ook door die onderzoekingen is gebleken ouder te zijn, dan die zoogenaamde eerste. — Het onderzoek van den Heer OTTLEY bevestigt alzoo mijn gevoelen, dat de Latijnsche *Spiegel*, welken de voorstanders van Mentz zoo gaarne voor den oudsten en eersten hebben willen doen doorgaan, in dit opzigt in waarheid voor de zoogenaamden tweeden Latijnschen, ja zelfs voor den tweeden Nederduitschen, moet onderdoen (*). Mijn bewijs daaruit voor den diefstal bij KOSTER getrokken (†) wordt daardoor niet weinig versterkt.

De Heer OTTLEY verklaart voorts, dat de letters van de tweede Nederduitsche en de Latijnsche uitgaven dezelfde zijn, met uitzondering van die van twee bladen in de eerstgemelde, met eene andere letter gedrukt (§). De blinde indrukken van letteren tot plaatsvervulling gebezigd, bevestigen hem, *dat de letter beweegbaar was.*

Het

(*) Zie mijne *Verhandeling*, bl. 134, 181, 385 en volgg.

(†) Zie mijne *Verhandeling*, bl. 180.

(§) Het exemplaar der tweede Nederduitsche uitgave van Lord SPENCER is alzoo ook in dit opzigt met de overigen gelijk; en dit staaft al wederom het verhaal van den diefstal (zie mijne Verhandeling, bl. 180.)

Het is te bejammeren, dat onze schrijver den eersten Nederduitschen *Spiegel*, van welken slechts twee exemplaren bekend zijn en te Haarlem bewaard worden, niet heeft gezien. De kundige man zoude op het eerste gezigt dadelijk zijn overtuigd geworden, dat dezelve in waarheid de anderen in oudheid overtrof. Ik houde mij hier van zoo stellig overtuigd, dat ik de zaak van Haarlem, indien dezelve door deze beschouwing kon worden beslist, met volkomen gerustheid daarvan doe afhangen. Het is zeker, dat de ouderdom van dezen eersten Nederduitschen *Spiegel* boven alle de andere uitgaven bij hem geene de minste tegenspraak meer ontmoeten zal. Elk voorstander van Mentz ook kome te Haarlem, vergelijke aldaar de beide Latijnsche en de tweede Nederduitsche *Spiegels* met de aldaar alleen bewaard wordende eerste Nederduitsche uitgave, en zoo er slechts de minste waarheidsliefde in zijnen boezem berust, dan zal hij volmondig den ouderdom van de laatstgenoemde boven alle de anderen moeten erkennen.

Geen wonder, derhalve, dat onze schrijver buiten staat is geweest, een werk, hetwelk hij niet onder de oogen heeft gehad, op zijne regte plaats en in zijnen waren rang te stellen. Hij plaatst de eerste Nederduitsche uitgave als de laatste, daar zij de eerste had moeten zijn. Overigens vereenigen wij ons ten volle met zijne rangschikking, welke naar gelang van den ouderdom aldus door hem wordt opgegeven, te weten:

de uitgave tot hier toe genaamd de *tweede Latijnsche;*

de zoogenaamde *tweede Nederduitsche;*

de tot dus verre zoogenaamde *eerste Latijnsche;*

aan welker hoofd alzoo zal moeten geplaatst worden die *Nederduitsche*, welke buiten alle tegenspraak de *eerste* en *oudste* is.

OTTLEY merkt bij deze gelegenheid zeer juist op, met welk goed gevolg als nu gebruik kan worden gemaakt door die van Haarlem van het gevoelen van HEINEKEN, die de Latijnsche uitgave, in welke twintig houtsneê bladen voorkomen, beschouwde als te zijn gedrukt in het tijdstip tusschen de vervaardiging der houtsneê-prentwerken en de uitvinding der Boekdrukkunst, welke hij aan Mentz toeschrijft, en welk tijdstip zal moeten nederkomen op omstreeks 1440; vermits die uitgave alsnu werkelijk is gebleken de jongste van de vier te zijn: waaruit volgt, dat de drie anderen vroeger, en alzoo lang vóór het begin der Mentzische drukkerij, het licht hebben moeten zien; — terwijl zelfs volgens het gevoelen van LAMBINET, die de bewuste Latijnsche uitgave beschouwd als vóór het jaar 1460 te zijn vervaardigd, de eerste druk van dat boek althans niet later dan omstreeks het jaar 1440 kan zijn bewerkt: hetgeen dan wederom zeer wel met het gevoelen der Hollanders strookt.

Dan, wat daar ook van zijn moge, het komt onzen schrijver gepast voor, meer bepaaldelijk te onderzoeken, in hoe verre de vier vermelde uitgaven van den

den *Spiegel*, zoo door derzelver algemeene overeenkomst met betrekking tot de uitvoering, als door de gelijkheid der letters, waarmede, en het papier, waarop zij gedrukt zijn, ontwijfelbare kenmerken dragen dat zij van dezelfde pers afkomstig zijn, ten einde daaruit op te maken:

1°. of zij in Holland zijn gedrukt; en

2°. of zij eenen hoogeren ouderdom bezitten, dan eenige andere boeken, welke aldaar in later tijd, na de verspreiding der Boekdrukkunst, in of omstreeks het jaar 1472 en vervolgens, het licht hebben gezien.

En dit toestemmend gestaafd en bewezen zijnde, zegt hij, zullen de voorstanders van Mentz moeten oplossen, hoe derzelver bestaan is overeen te brengen met de aanspraak van die stad; en dit niet kunnende doen, eindelijk gedwongen moeten worden te erkennen, dat er meer waarheid in de geschiedenis van KOSTER is, dan zij tot hiertoe gewoon waren toe te stemmen.

Het *eerste* dezer punten, zegt OTTLEY, zal niet moeijelijk zijn te staven. Al wie de vroegste drukken in 't algemeen van nabij kent, zal op het eerste gezigt van elk der vier eerste uitgaven van den *Spiegel*, onmiddellijk uitspraak doen, dat zij niet in Duitschland, maar in de Nederlanden, gedrukt zijn. De Heeren DIBDIN en DOUCE waren volkomen van hetzelfde gevoelen. Bij een meer naauwkeurig onderzoek zal men bevinden, dat de hoekige, breede en gothische letteren van het werk eene veel nadere gelijkenis dragen met de letters, die gemeenlijk in de vijftiende

 eeuw

eeuw in Holland gebruikt werden, dan niet die, welke door de voornaamste drukkers in de meer Zuidelijke gedeelten der Nederlanden algemeen waren aangenomen; en indien men gelegenheid heeft, om een genoegzaam aantal der eerste gedrukte boeken van Utrecht, Gouda en andere steden van Holland te vergelijken met die, welke gelijktijdig te Leuven en in andere gedeelten van Braband zijn uitgekomen, *dan zal men* n et lang aarzelen om te verklaren, dat Holland eene betere aanspraak heeft op de uitvoering van het werk in geschil, dan eenig ander gewest.

Men voege hierbij, dat er overblijfselen van andere boeken (de *Donaten*) te Haarlem en op andere plaatsen in Holland zijn gevonden, welke met dezelfde letters zijn gedrukt; en dat het ten dezen opmerkelijk en van belang is, dat de houtsneê-platen der figuren van den *Spiegel* in het jaar 1483 in handen waren van JOHAN VELDENAAR (*), die met dezelve eene nieuwe uitgave van dat werk versierde, welke in dat jaar bij hem te Kuilenburg het licht heeft gezien.

Daar te boven zijn twee dezer vier uitgaven van den *Spiegel* gedrukt in de Hollandsche taal, zoo als dezelve in de vijftiende eeuw gemeenlijk gesproken werd in dat gedeelte der Nederlanden, hetwelk nu Holland genaamd wordt, en welke taal nimmer algemeen is gebezigd geworden in de meer Zuidelijke Gewes-

(*) Hij bezat ze reeds in 1481. Zie mijne *Verhandeling*, bl. 396.

westen der Nederlanden, alwaar de Vlaamsche taal veel meer de voorkeur had (*).

Bij alle deze bewijsgronden kan men nog voegen, dat de papiermerken, welke in de vier eerste uitgaven van den *Spiegel* gevonden zijn, in geene boeken van de vijftiende eeuw in eenig gedeelte van Duitschland ten zuiden of ten oosten van Keulen voorkomen, met uitzondering van één merk (de *ossenkop*, in algemeen gebruik), hetwelk in eenige boeken van SCHEFFER gevonden wordt, maar voor het grootste gedeelte gelijken naar die, welke gemeenlijk in de eerste boeken in de Nederlanden, en wel meer bepaaldelijk in Holland gedrukt, te vinden zijn. — Tot staving hiervan deelt OTTLEY alhier aan zijne lezers mede de afbeeldingen van tien dezer merken, zijnde de *Eenhoorn*, de letter 𝔜 driemaal, de letter 𝔓 mede driemaal, het *Anker* of de *Lelij* en de *Ossenkop* driemaal, allen overeenstemmende met de papiermerken in mijne *Verhandeling*, bl. 72—90 beschreven, en op Pl. I, N°. 1 en 2 voorgesteld. — OTTLEY merkt hier zeer ter snede aan, dat, indien SANTANDER (welke met de papiermerken nog al iets ophad) de merken in het papier van de onderscheidene *Spiegels* had

(*) Ik zeg, voegt de Heer OTTLEY hier in eene noot bij, dit op het gezag van zeker Heer, wien ik den Nederduitschen *Spiegel* vertoonde, en die vele jaren te Utrecht gewoond hebbende, volkomen bekend is met beide de talen, zoowel de Hollandsche als de Vlaamsche.

had onderzocht, hij zich wel zoude gewacht hebben te zeggen, dat HEINEKEN bewezen had, dat alle boeken met figuren in hout gegraveerd, oorspronkelijk in Duitschland waren gesneden en gedrukt (*).

Het besluit (*zegt onze schrijver*) hetwelk uit de zamenvoeging van alle deze bewijzen voor het land, waar de eerste uitgaven van den *Spiegel onzer behoudenis* gedrukt zijn, te trekken is, is volkomen beslissend. Zij zijn zonder twijfel in Holland gedrukt: en tot dus verre strijdt alzoo de slotsom van ons onderzoek geenszins tegen het verhaal van JUNIUS.

Deze daadzaak gestaafd zijnde (gaat OTTLEY voort), moeten wij, in de *tweede plaats*, onderzoeken, welke gronden er kunnen worden aangevoerd tot bewijs van de oudheid van het werk, het zij dan dat dezelve worden afgeleid uit het boek zelve, het zij uit eene vergelijking met andere oude gedrukte boeken.

Alvorens tot dit onderzoek over te gaan, doet de schrij-

(*) Het verwonderd mij, dat onze zoo naauwkeurige schrijver ook de oudste Prentwerken, zoo als de *Biblia Pauperum*, de *Openbaring van Johannes*, de *Ars Moriendi*, het *Hooglied* enz. (die allen in de verzameling van Lord SPENCER zijn berustende) niet met hetzelfde oogmerk heeft onderzocht. (Hij spreekt alleen van het *Anker* in het *Hooglied*). Hij had er dezelfde merken in gevonden, en daardoor zijne en mijne stelling niet alleen door een nieuw argument bevestigd gezien, maar ook eene reden te meer gehad, om, even als wij, die Prentwerken insgelijks aan Holland toe te kennen.

schrijver zien, dat HEINEKEN een' der *Spiegels*, en wel den genen, die door hem (hoewel ten onregte) de eerste Latijnsche wordt genoemd, zelf beschouwt als voor het jaar 1457 te zijn gedrukt; terwijl DAUNOU het tijdstip der vervaardiging van den *Spiegel* vroeger dan 1460 stelt. En OTTLEY betuigt, geen een' schrijver te kennen, welke dit boek niet onder de eerste proeven der drukkunst gerangschikt heeft. Hij voegt er bij (en zijne Bibliographische vrienden zijn het in dezen met hem ten volle eens), dat, indien er eene vergadering van twaalf gezworene mannen, gemeenzaam bekend met de oude drukkunst, en onbevooroordeeld in het onderhavig geschil, konde bijeen geroepen worden, om te bepalen, of dit werk al dan niet voor 't minst gelijke oudheid heeft met de boeken met houtsneê-prenten versierd, in 1462, te Bamberg, bij ALBERT PFISTER gedrukt, de uitspraak dezer vergadering zeer zeker bevestigend zoude zijn.

Het zal alzoo (vervolgt onze schrijver), ter bestrijding van het gevoelen van die van Mentz, noodig zijn, aan te toonen, dat de *Spiegel* vóór het jaar 1472, en mitsdien vóór het tijdstip dat de Boekdrukkunst, na de verspreiding te Mentz, in de Nederlanden algemeen is aangevangen en beoefend, het licht heeft gezien: iets hetwelk moet hebben plaats gehad, indien men dit boek aan KOSTER of zijne nakomelingen zal willen toeschrijven (*).

Dan,

(*) De Heer OTTLEY noemt hier het jaar 1472. Uit zijne hier na volgende gegronde beredeneringen zal men on-

Dan, ofſchoon er welligt niemand, in boekdrukkundige oudheden ervaren, gevonden zal worden, welke zoude aarzelen te verklaren, dat de *Spiegel* vóór het jaar 1472 is gedrukt, verklaart onze ſchrijver zich echter buiten ſtaat, om ſtellig (*poſitive*) te bewijzen, dat zulks het geval is.

Wij mogen, evenwel (gaat OTTLEY voort) het naaste aan ſtellig bewijs de overtuiging rangſchikken, welke voortvloeit uit de vereëniging van kleine bijzonderheden, die elkander verſterken, en alle gerigt zijn en regt geven tot een en hetzelfde beſluit, hetwelk genoemd wordt een bewijs door omſtandigheden. Vele daadzaken kunnen door derzelver aard op geene andere wijze bewezen worden; en de morele zekerheid, die door deze ſoort van bewijs verkregen wordt, is in ſommige gevallen zoo volledig, dat men weinig reden heeft, om zich te beklagen over het gebrek van die ſoort van bewijs, welke eigenlijk met den naam van *bewijs* kan beſtempeld worden.

Tot die gevallen behoort, naar mijne gedachten (zegt onze ſchrijver) de tegenwoordige; en ik vertrouw,

ondertusſchen zien, dat hij dit tijdperk aanmerkelijk had kunnen vervroegen. Zijne meeste opmerkingen toonen dit aan. Doch zijne onpartijdigheid haalde hem over, om aan die van Mentz meer toe te geven dan noodig was: dit zou hen, zegt hij, genoeg in verlegenheid brengen. Zijne opmerkingen moeten daardoor in waarde rijzen, en bij elk onbevooroordeelden ingang vinden.

trouw, dat de omſtandigheden, welke ik nu met de meest mogelijke kortheid zal gaan ſtaven, zullen worden toegeſtemd en aangenomen, als te zamen zeer veel grond te geven tot het beſluit, dat de vier eerſte uitgaven van den *Spiegel* vóór het jaar 1472 zijn gedrukt.

In de eerſte plaats moet ik (gaat hij voort) mijne lezers herinneren aan de aanmerkingen, welke op onderſcheidene plaatſen van dit Hoofdſtuk voorkomen, met betrekking tot de overëenkomst van ſtijl in de uitvoering van verſcheidene houtſneê-prenten in de *Biblia pauperum*, het *Hooglied* en den *Spiegel*; eene overëenkomst, die in vele voorbeelden zoo treffend is, dat er geen twijfel overblijft, of dezelfde graveurs zijn tot de bewerking dezer drie ſtukken gebruikt. Onderſcheidene prenten in den *Spiegel* dragen, gelijk gezegd is, kenmerken, dat ze door dezelfde hand zijn bewerkt, als die van de *Biblia pauperum*; anderen wederom, dat ze van dezelfde hand zijn als die van het *Hooglied*. Ook is de overëenkomst met opzigt tot het uitvoerlijke gedeelte van het werk, of het geen wij noemen den toets van den graveur, niet minder blijkbaar tusſchen vele der prenten van de *Biblia pauperum* en onderſcheidene van die in het *Hooglied*. Bij voorbeeld, indien men prent 9, 11, 15, 16, 23, 24, 31, 32, 37 en 38 van de *Biblia pauperum* (van de uitgave door Lord SPENCER bezeten) vergelijkt met de 1e, 2e, 11e, 14e, en 16e bladzijden van het *Hooglied*, dan zal men in de daarin voorgeſtelde boomen die bijzondere ſoort van

toets in de uitvoering van het bladwerk vinden (gemeenlijk *slag* genaamd), welke alleen daaraan toe te schrijven is, dat zij werkelijk door dezelfde hand zijn gegraveerd. En indien deze prenten wederom vergeleken worden met die, welke in den *Spiegel* onder N°. 10, 12, 17, 28, 29, 30, 35 en 36 voorkomen, dan zal het even zeer blijken, dat ze door een en denzelfden werkman zijn bearbeid. Uit al hetwelk wij ons volkomen gewettigd achten, om te besluiten, dat de drie opgenoemde werken tot eene en dezelfde werkplaats en tot een en denzelfden meester behooren, met uitzondering van de laatste prenten van den *Spiegel*, welke van eenen anderen werkman schijnen te zijn.

Dit alzoo betoogd en aangenomen zijnde, is het klaarblijkelijk, dat, indien de oudheid van een dezer werken bepaald konde worden, zulks tot eenen aanmerkelijken graad ten geleide zoude verstrekken, om eenig oordeel omtrent de oudheid der overige te vormen. Want offchoon men met alle reden mag vooronderstellen, dat dezelfde meester de gravure in hout gedurende meer dan twintig jaren aanhoudend heeft uitgeoefend, kan men echter bezwaarlijk vaststellen, dat hij gedurende eene zoo lange tusschenruimte van tijd volstrekt denzelfden trant van uitvoering zoude hebben behouden. Immers, indien men de voortbrengselen van bekende kunstenaars beschouwt, zal men eene zeer merkbare verandering in hunne wijze van werking bespeuren, zelfs in een veel korter tijdvak; en dikwijls zoude het ons, zonder hunne cijfermer-

merken, en zonder de tusschen beide voortgebragte stukken te beschouwen, onmogelijk zijn, in een werk, door een' kunstenaar in zijnen vroegen leeftijd bewerkt, die overeenkomst te ontdekken met een werk, hetwelk door denzelfden persoon twintig jaren daarna is uitgevoerd, evenmin, als men in staat zoude zijn, om den maker van het stuk met zekerheid te bepalen.

Wij kunnen derhalve, naar ons oordeel, tusschen de uitvoering der drie bewuste werken geen grooter tusschenruimte van tijd stellen, dan tien of twaalf jaren; en daar wij aangetoond hebben, dat er geen grond is om te denken, dat men voornemens is geweest, de prenten van den *Spiegel* zonder bijvoeging van den tekst uit te geven, zoo volgt hieruit, dat men de eerste uitgave van dat boek niet meer dan tien of twaalf jaren later kan stellen dan de vervaardiging van de *Biblia pauperum*, welk werk wij, wegens de meerdere ruwheid van bewerking, bevoegd zijn om het voor iets ouder te houden dan den *Spiegel* en het *Hooglied*; doch hetwelk echter de overige werken niet zoo langen tijd is voorgegaan, als wel eens is voorondersteld geworden. De prenten van het *Hooglied* hebben geene aanspraak op hooger' ouderdom, dan de meeste van die van den *Spiegel*, en het is waarschijnlijk, dat de houtsneden dezer beide werken te gelijker tijd onder handen zijn geweest. Deze omstandigheid maakt het waarschijnlijk, dat er weinig tijd zal verloopen zijn tusschen de uitgave van het *Hooglied* en den eersten druk van den *Spiegel*.

In-

Indien wij ons nu (gaat OTTLEY voort) op de naauwkeurige opgave van den Heer HORN (zie bl. 158 hier voor) kunnen verlaten met betrekking tot het jaargetal, geplaatst op den ouden band van de *Biblia pauperum*, dan zouden wij grond hebben, om de uitgave van dat werk onbeſchroomd te ſtellen op eenige jaren vóór 1430, en gevolgelijk, ingevolge het hier voren door ons beredeneerde, bevoegd zijn, om de eerſte uitgave van den *Spiegel* een weinig vóór het jaar 1440 te bepalen: en dit is alles wat de aanhangers van JUNIUS beweren. Zulk eene tijdrekening zou welligt niet ver afwijken van de waarheid: zij dient ook noodzakelijk te worden aangenomen, indien men de geſchiedenis van KOSTER met grond wil verdedigen.

Voor het tegenwoordige, echter, heb ik (zegt OTTLEY) niets anders voor, dan aan te toonen, dat er goede redenen beſtaan, om vast te ſtellen, dat de eerſte uitgave van den *Spiegel* vóór het jaar 1472 heeft plaats gehad.

Ik zou dan tot ſtaving van dit mijn gevoelen kunnen aanvoeren, dat, daar er vier of vijf onderſcheidene drukken van de *Biblia pauperum* bekend zijn, de door ons gebruikte uitgave even gegronde aanſpraak op den voorrang in tijd heeft, als eenige der drie overigen; dat de omſtandigheid, van door denzelfden kunstenaar te zijn gegraveerd geweest, die de uitgave van het *Hooglied* heeft bewerkt, de oorſpronkelijkheid van de door ons bedoelde uitgave bewijst; en, eindelijk, dat de vermeerderde Latijnſche uitgave, door

HEI-

HEINEKEN de vijfde genaamd, van veel later datum is.

Indien men voorts toestemt, dat de eerste uitgaven van de *Biblia pauperum* in de Latijnsche taal hebben plaats gehad (en ik denk dat het betoog van HEINEKEN onbetwistbaar is, dat boeken van die soort het eerst in hunne oorspronkelijke Latijnsche taal waren gedrukt (*),) dan volgt hier uit, dat, indien eene Hoogduitsche vertaling van dat boek in 1461 te Bamberg bij ALBERT PFISTER het licht heeft gezien, de Latijnsche uitgaven, immers de eersten derzelve, eenigen tijd te voren moeten zijn gedrukt; en er is inderdaad alle reden, om aan sommigen van dezelve eenen veel hoogeren oudheid toe te schrijven.

Van het *Hooglied* zijn drie uitgaven bekend, van welke de laatste, te Parijs in de Koninklijke Bibliotheek

(*) De Heer OTTLEY houde mij ten goede hier op aan te merken, dat deze zijne stelling en die van HEINEKEN alsdan alleen als onbetwistbaar kan beschouwd worden, wanneer men kan bewijzen, dat de oude Latijnsche handschriften, vóór de uitvinding der Boekdrukkunst, nimmer in het Hoog- of Neder-duitsch of in eene andere taal zijn overgezet geworden. Het tegendeel zoude door honderde handschriften bewezen kunnen worden. En kan men dan zoodanige *vertaling* niet tot den druk gebezigd hebben, zonder dat welligt het oorspronkelijk Latijnsch opstel bij den drukker bekend of aanwezig was? Vergelijk voorts mijne *Verhandeling*, bl. 387.

theek berustende, volgens LAMBINET, in veel later tijd dan de twee andere, en wel in het jaar 1470, is gedrukt. De figuren van de vroegere uitgaven, en daar onder die van Lord SPENCER, hebben zoo veel overëenkomst met den trant van VAN EYCK, dat zij grond geven, om dezelve volkomen twintig of dertig jaren ouder te schatten, dan het bovengemelde jaar (*).

Doch de vooronderstelling, dat dit werk van eenen zoo hoogen ouderdom zoude zijn, is tot ons oogmerk niet noodzakelijk: het zal genoeg zijn voor waarheid aan te nemen (en dit kan niet wel ontkend worden), dat de eerste uitgave van het *Hooglied* slechts eenige jaren vóór de derde uitgave is gedrukt. Indien wij nu de eerste uitgave van dat werk niet vroeger dan in 1465 konden stellen; en indien wij moesten aannemen, dat er vijf jaren tusschen die uitgave en den

(*) De Heer OTTLEY spreekt hier in eene noot van eene prent, door CORNELIS VAN NOORDEN gegraveerd naar eene teekening van VAN EYCK, voorzien met het jaargetal 1437, weleer in de verzameling van den Heer JOHANNES ENSCHEDÉ te Haarlem berust hebbende. Deze prent, van welke ik mede een' afdruk bezit, stelt voor het bouwen van eenen prachtigen kerktoren. De kleine beelden der werklieden (zegt OTTLEY), die onder eene loods naast het gebouw het metselwerk bereiden, hebben eene aanmerkelijke overëenkomst met de kleine beelden op den achtergrond der eerste prent van het *Hooglied*.

den eersten druk van den *Spiegel* verloopen waren (hetwelk eene langere tusschenruimte daarstelt, dan er reden is om te vooronderstellen dat werkelijk tusschen dezelve heeft plaats gehad): dan zoude toch in allen gevalle de *Spiegel* in het jaar 1470 het licht hebben moeten zien, dat is, twee of drie jaren vóór dat de eerste boeken in de Nederlanden met uitdrukking van het jaar zijn gedrukt, hetwelk het eenige is, hetgeen wij voor het tegenwoordige hebben ondernomen te betogen.

De wijze, waarop het typographisch gedeelte van den *Spiegel* in de vier eerste uitgaven van dat werk is uitgevoerd, levert een nader bewijs op voor deszelfs ouderdom, zoo als ik thans zal aantoonen.

Het is, voor eerst, niet geloofbaar, dat JOHAN VAN WESTPHALEN, THEODORUS MARTENS, JAN VELDENAAR, GERARD LEEU, of eenig ander drukker, door wien de drukkunst in haren rijpen en volkomen staat in Vlaanderen en Holland is ingevoerd, van hunne gewone manier van drukken in de uitvoering dezer uitgaven zouden zijn afgeweken. De overgroote menigte boeken met houtsneê-prenten, door hen gedurende de laatste acht-en-twintig jaren der vijftiende eeuw in 't licht gegeven, zijn allen op de gewone wijze uitgevoerd, en de prenten zoo wel als den tekst aan beide zijden gedrukt, met zwarten drukinkt, en door middel van eene boekdrukpers.

Nog minder kan men gelooven, dat een dezer personen, na de uitgave van den eersten druk van den *Spiegel*, in eene tweede uitgave van dit werk twee bla-

bladen zoude hebben gedrukt met eene oude, afgesleten en afgestooten letter, ongelijk aan de overige, en geheel ongeschikt tot gebruik; vervolgens eene andere Latijnsche uitgave zoude hebben voortgebragt, beurtelings met beweegbare en vaste letteren gedrukt; en eindelijk nog eene andere Nederduitsche uitgave in de wereld hebben gezonden, met een slechter letter en slechter inkt dan alle de vorigen.

Eene andere omstandigheid maakt het, in de tweede plaats, onwaarschijnlijk, ja stelt het onder de onmogelijkheden, dat dit werk aan een' der bedoelde drukkers zoude zijn toe te schrijven. Bij de beschouwing, namelijk, der beide Nederduitsche uitgaven, zal men bevinden, dat de drukker geheel onbekend is geweest met het gebruik der spatiën ter afscheiding der woorden van elkander, waardoor de regels ongelijk van lengte zijn, en elke kolom alzoo aan de regter zijde een afgesnipperd en oneffen voorkomen heeft. Dit gebrek aan spatiën wordt alleen gevonden in boeken, die tot de eerste kindschheid der drukkunst behooren. In de boeken, welke sints 1472 in de Nederlanden zijn gedrukt, wordt, daarentegen, geene zoodanige ongelijkheid gevonden, zoo als de Heer DOUCE (die eene rijke verzameling dezer werken bezit) aan onzen schrijver heeft berigt. Terwijl zelfs in de eerste uitgaven der Mentzische pers, te weten in den *Bijbel* van 1450–1455 en in het *Psalmboek* van 1457, de regels aan het einde volkomen gelijk zijn. Hier door blijkt het, dat de verbeterde wijze van zetten, dat is het behoorlijk aanvullen der tusschenruimten, ten tijde

van

van het vervaardigen van den *Spiegel*, nog niet moet zijn uitgedacht, immers aan den drukker van denzelven onbekend zijn geweest.

Het is derhalve allerklaarblijkelijkst, vooreerst: *dat de orspronkelijke uitgave van den Spiegel in Holland is gedrukt;* en ten tweede, *dat dezelve vóór het jaar* 1472 *het licht heeft gezien.*

Het zal bijgevolg aan die genen, welke nog hunne toestemming aan het getuigenis van JUNIUS weigeren, verblijven, om rekenschap te geven van het bestaan eens werks, van hetwelk wij vier oude uitgaven hebben, waarvan er geen een kan gerangschikt worden onder die oude boeken, welke in Duitschland gedrukt zijn, noch onder de voortbrengsels van die drukkers, welke de drukkunst in onderscheidene gewesten der Nederlanden, naar het voorbeeld van THEODORUS MARTENS en JOHAN VAN WESTPHALEN, hebben beoefend. Zij zullen hieraan zeker geene gemakkelijke taak vinden, en dezelve in allen gevalle niet kunnen volbrengen, zonder de valschheid van zoovele hunner vorige meeningen en stellingen te belijden. Het zoude mitsdien voor hen het beste zijn, het geschilpunt in eens op te geven, of ten minste te erkennen, dat er meerder grond is voor de geschiedenis van KOSTER, dan zij tot dus verre hebben gedacht of geloofd.

OTTLEY gaat hierop over tot een breedvoerig betoog en bewijs, dat de letter van den tweeden Nederduitsche en de beide Latijnsche *Spiegels* niet alleen

dezelfde, maar tevens werkelijk gegoten is. Toen hij de Latijnsche uitgave het eerst onder de oogen kreeg, was hij reeds terstond van deze daadzaak overtuigd; bij nadere beschouwing evenwel ontstond bij hem eene en andere geringe twijfeling, welke echter ten laatste geheel verdween, toen hij die letter als het ware met een kunstkundig oog beschouwde, waardoor het hem gelukte een aantal onbetwistbare bewijzen op te zamelen, waaruit, zelfs voor den onkundigen, middagklaar bleek, dat die letter werkelijk gegoten was. — Wij hebben dit reeds van onze zijde zoo overtuigelijk getoond en met zoovele onbetwistbare proeven bewezen (*), dat dit punt zeer zeker door beide de partijën eenparig zal worden toegestemd. Wij beschouwen het dan ook als geheel overtollig, den lezer bekend te maken met de gronden en bewijzen van den Heer OTTLEY, welke, in zoo verre die door hem zijn medegedeeld (†), voor een groot gedeelte op dezelfde leest zijn geschoeid als die, welke door ons zijn voorgedragen (§). — Alleen kunnen wij niet

(*) Zie mijne *Verhandeling*, Hoofdstuk I.

(†) OTTLEY bepaalt zich alleen tot de letters, en niet tot de drukpers, de drukballen, enz., door den vervaardiger van den *Spiegel* gebezigd.

(§) Als een bewijs, dat de letter niet alleen gegoten, maar dat bovendien de ouderdom van het daarmede gedrukte werk boven bedenking is, voert OTTLEY nog

niet voorbij uit dit gedeelte op te teekenen, dat OTTLEY van gevoelen is, dat de letters van den *Spiegel* zijn vervaardigd, door het gieten van gesmolten lood, tin of ander metaal, in vormen van aard of pleister; in welke vormen, toen dezelve nog in eenen weeken staat waren, de gedaante der letter zal zijn ingedrukt met eene van hout of metaal gesneden letter. De aldus gemaakte vorm (zegt hij) kon niet van even langen duur zijn, als eene gewone matrijs, als zijnde zeer ligt aan breuk, en bij het opdroogen aan buiging, onderhevig. Deze vormen moesten, nadat slechts een gering aantal letters op dezelve gegoten waren, weder vernieuwd worden. De letters zelve moesten, vóór dat zij tot gebruik geschikt waren, alvorens door middel van een graveer-ijzer of ander instrument, gezuiverd en bijgewerkt worden, waarvan vele letters de bewijzen opleveren: al hetwelk de kleine toevallige ongelijkheden van de eene letter met de andere, welke men in dezelve bespeurt, noodwendig moest veroorzaken. Dat sommige letters mitsdien meer of min in gedaante van elkander verschillen, is niet alleen zeer ligt te begrijpen, maar het is veel eer een voorwerp onzer bewondering, dat die ongelijkheid

nog aan de menigte van aan elkander gehechte en alzoo te zamen gegoten letteren, hetwelk men in zulk eene menigte nergens, dan in de eerstelingen der Boekdrukpers, zal aantreffen.

heid der letters niet grooter, noch meer onmiddellijk in het oog vallende is.

Onze schrijver merkt ook nog bij deze gelegenheid op, dat, indien het mogte blijken, dat het fragment van den *Donatus*, in den band van het *Rekeningboek* der groote Kerk te Haarlem van het jaar 1474 gevonden, en door MEERMAN op Plaat VI* medegedeeld, met dezelfde letter als die van den *Spiegel* is gedrukt (*), zulks een krachtig argument voor de zaak van Haarlem moet opleveren, ter versterking van het gevoelen, dat de *Spiegel* werkelijk in die stad is gedrukt; welk gevoelen nog daar te boven daardoor wordt ondersteund, dat in dit zelfde *Rekeningboek* de leerling van KOSTER, CORNELIS genaamd, als de binder der boeken van die kerk wordt opgegeven.

Onze schrijver toont hier na het onderscheid tusschen de letters van den *Spiegel*, en die van GUTTENBERG, FUST en SCHEFFER en andere oude drukkers. De letters van den *Spiegel* toonen, door hare breede oppervlakte, dat zij allerwaarschijnlijkst van lood, of op zijn best genomen van tin gegoten zijn, wel-

(*) Dit is door artificiële proeven gebleken en boven alle bedenking gesteld. (Zie mijne Verhandeling, bl. 123.) Het *Register* van 1475 is al mede in een gelijk blad van den *Donatus* gebonden; terwijl twee andere *Rekeningboeken* van dezelfde kerk (van welke CORNELIS de boekbinder was) zijn vastgenaaid met gedrukte strooken van denzelfden *Donatus*. Dit alles dient niet weinig ter versterking van dit argument.

welke specie weinig berekend was, om de kracht der pers te wederstaan: en ook deze bijzonderheid strekt niet weinig tot staving van het getuigenis van JUNIUS.

Vervolgens handelt onze schrijver eenigzins breedvoerig over de letter, waarmede twee bladen van den tweeden Nederduitschen *Spiegel* zijn gedrukt. — Wij hebben dit van onze zijde almede aan onze lezers doen opmerken, en vergenoegen ons alzoo met hen tot onze *Verhandeling* (bl. 133, 180) te verwijzen. Alleen moeten wij den Heer OTTLEY, ter zijner teregtwijzing, berigten, dat de letter van die twee bladzijden in geenen deele dezelfde is, waarmede de eerste Nederduitsche *Spiegel* is gedrukt.

Hoogst opmerkelijk zijn de redenen, welke door onzen schrijver worden opgegeven, wegens het gebruik van de letter voor de twee bewuste bladen, mitsgaders het aanwezen van twintig bladen houtsnede in de tweede uitgave van den Latijnschen *Spiegel*. Het is ook zijn gevoelen, even als het onze, dat dit verschijnsel alleen is toe te schrijven aan eenen gepleegden diefstal bij den oorspronkelijken drukker. Wij achten het dus van belang, zijn gevoelen wegens dit punt aan onze lezeren mede te deelen (*).

Het is opmerkenswaardig, zegt OTTLEY, dat deze let-

(*) Vergelijk hiermede mijne *Verhandeling*, bl. 180.

letter, toen dezelve tot de aanvulling der twee bladzijden van de Nederduitsche uitgave gebezigd werd, in veel slechter staat blijkt te zijn geweest, dan de andere letter; en in der daad draagt zij de kenmerken van zoo veel door ruwheid in de behandeling te hebben geleden, dat het moeijelijk te denken is, dat de drukker zich van dezelve bij die gelegenheid zoude bediend hebben, indien hij eene *andere* had gehad.

De eenige gegronde vooronderstelling derhalve, die ik (gaat de schrijver voort) vormen kan omtrent de oorzaak van het drukken dezer twee bladzijden op eene wijze zoo verre beneden de andere, en van de nog buitengewoner invoeging van twintig bladzijden houtsnede in de bewuste Latijnsche uitgave, is deze: dat de drukker, die den eersten Latijnschen *Spiegel* gedrukt heeft, bij zijn overlijden de tweede Nederduitsche en de tweede Latijnsche (bij misvatting genaamd de eerste) uitgaven onvolkomen achterliet; dat de letter, waarmede die uitgaven gedrukt waren, kort voor den dood van den drukker, of misschien niet lang na zijn overlijden, gestolen of vernield zijnde, zijn opvolger, ontbloot niet alleen van de gewone drukletter, maar ook welligt van den besten werkman der drukkerij, natuurlijker wijze verlangende het door hem geërfd goed tot den hoogsten prijs te maken, geen tijd verloor, om den tekst der twee in de Nederduitsche uitgave ontbrekende bladzijden aan te vullen, daartoe zijne toevlugt nam tot de

over-

overblijffelen eener oude letter, welke, als niet meer geschikt tot gebruik, door zijnen voorganger aan eene zijde was geworpen; doch dat hij, de onvolkomenheden dezer oude letter bespeurende, van welke hij waarschijnlijk slechts eene kleine hoeveelheid bezat, en niet berekend zijnde voor de taak van nieuwe letters te gieten (*), verpligt was, ten einde de twintig bladzijden, die aan de Latijnsche uitgave ontbraken, aan te vullen, toevlugt te nemen tot een der talrijke kunstenaars, welke lang vóór, zoo wel als na de uitvinding der Boekdrukkunst, de houtgravure beoefenden.

De ruwe manier van drukken, welke in het aanvullen der twee laatstgemelde uitgaven gebezigd is, kan alleen daaraan toegeschreven worden, dat, ten tijde toen dezelve uitkwamen, de Boekdrukkunst daar ter plaatse, waar zij kort te voren, ofschoon nog in hare kindschheid, met een gunstig uitzigt was beoefend, door een zwaar ongeluk (gelijk vooronderfteld wordt) eene hindernis onderging, die weinig minder dan hare onmiddellijke verwoesting veroorzaakte, ten minste hare vorderingen voor het toekomende grootelijks belemmerde (†).

Laat-

(*) De schrijver had insgelijks moeten gewagen van het snijden der stempels en het vervaardigen van de matrijs of den vorm.

(†) Het argument, hetwelk OTTLEY verder vermeend ten

Laatstelijk merkt de Heer OTTLEY nog aan, dat de mindere bekwaamheid der opvolgers van KOSTER in de geheime kunst, eene voldoende reden aan de hand geeft voor het stilzwijgen der oude schrijvers over de eerste drukkunst te Haarlem. Hunne ellendige pogingen (zegt hij, onder anderen) waren weinig berekend, om de opmerking der gelijktijdige geschiedschrijvers te verwekken, zelfs al waren zij bekend geweest, hetgeen echter waarschijnlijk niet eens het geval was. De drukkers van Mentz waren intusschen zeer voorspoedig in het volmaken der drukkunst, en bragten weldra werken voort, die, wegens derzelver grootheid, zoowel als door de schoonheid van uitvoering, de bewondering van geheel Europa noodzakelijk moesten verwekken. Door hen werd ook de kennis dezer kunst algemeen verspreid. Het is derhalve veel meer te verwonderen, dat een der schrijvers van de vijftiende eeuw (ULRICH ZELL) de aanspraak van Holland op de uitvinding dier kunst vermeld heeft, dan dat er zoovele zijn, die daarover stilzwijgende zijn gebleven.

Eindelijk trekt de Heer OTTLEY uit al het voorgaande dit navolgend besluit. Over het geheel genoten dezen te kunnen trekken uit den eersten Nederduitschen *Spiegel*, vervalt geheel en al, daar het buiten tegenspraak is, dat deze niet het laatst, maar vóór alle de andere, het licht heeft gezien.

nomen blijkt het, dat de befchouwing en vergelijking der vier eerfte uitgaven van den *Spiegel* geen befluit oplevert, hetwelk beftaanbaar is met eenig ander fysthema van Boekdrukkundige gefchiedenis, dan met de oude overleveringen vermeld bij VAN ZUREN, KOORNHERT, GUICCIARDIN en JUNIUS: vermits de uitkomst der onderzoekingen met het verhaal dezer fchrijvers volmaakt overëenftemt. Ik ben derhalve genoodzaakt mijne toeftemming aan de getuigenisfen dezer fchrijvers te geven, welke, zoo als blijkt, door zoovele treffende bijzonderheden verfterkt, de grootfte klaarblijkelijkheid daarftellen, en nog bovendien bijzonder bevestigd worden door het inwendig bewijs, hetwelk de *Spiegel* oplevert, als datzelfde gedenkftuk, op hetwelk JUNIUS zich beroept.

Dan, offchoon ik voor mij zelven (dus eindigt de Heer OTTLEY) hiervan in mijn gemoed overtuigd ben, vleije ik mij echter geenszins, dat anderen zullen toeftemmen, dat ik deze lang betwiste zaak op eene voldoende wijze zou hebben uitgemaakt. Ik laat de alleruiterfte bevestiging van het regt van KOSTER op de uitvinding der drukkunst aan die genen over, welke tijd en lust hebben tot zulk eene zwaarwigtige taak; en die, wanneer deze eisch wel gegrond is, ten eeniger tijd met een bewijs gewapend, waarvan de aanwezigheid welligt tegenwoordig nog niet bekend is, den lang aangematigden eerekrans aan

de

de tegenpartij zal ontwringen, ten einde denzelven nog eens te plaatsen op het hoofd van den eigenaar, die er toe geregtigd is.

